

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

17. YÜZYILDA HARPUT
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN
Celalettin UZUN

ELAZIĞ - 2016

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

17. YÜZYILDA HARPUR
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN

Celalettin UZUN

Jürimiz, 20/05/2016 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
2. Prof. Dr. Orhan KILIÇ
3. Prof. Dr. Ömer AYTAÇ
4. Prof. Dr. Enver ÇAKAR
5. Doç. Dr. Ünal TAŞKIN

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

17. Yüzyılda Harput

Celalettin Uzun

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yeniçağ Bilim Dalı

ELAZIĞ – 2016, Sayfa: XX+398

Bu çalışmada Anadolu'nun en köklü yerleşim merkezlerinden biri olan Harput'un 17. yüzyıldaki genel durumu incelenerek idari, iktisadi ve sosyal hayata dair önemli veriler sunulmuştur.

1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Harput, bu tarihten itibaren Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 16. yüzyılda imparatorluğun gelişimine paralel olarak Harput da iktisadi, sosyal ve demografik bakımdan gelişimini devam ettirmiştir. Buna paralel olarak, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu sarsıntılı durum yine Harput'un sancak olarak gelişim sürecini olumsuz yönde etkilemiş, bunun bir sonucu olarak, hem imparatorluğun sınırları içerisinde olan her bölgede hem de Harput'ta bir takım yapısal değişikliklere gidilmiştir.

Harput'ta yaşanan en temel değişim sancak idaresinde ortaya çıkmıştır. Sancağın idaresi, sancakbeyinin dışında daha üst makamlarda bulunan beylerbeyi veya paşa ünvanlı kişilere arpalık olarak verilmiştir. Ayrıca sancağın tasarrufu Osmanlı'ya iltica ederek önemli hizmetlerde bulunan İranlı hanlara da bırakılmıştır. Bu suretle sancak, genellikle bunların vekili olarak görevlendirilen mütesellimler tarafından yönetilmiştir. Diğer taraftan, tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte Harput'taki sancak gelirlerinin önemli bir kısmı mukataaya dönüştürülerek Harput Mukataası adı altında birleştirilmiştir.

Harput, önemli bir yerleşim merkezi olması hasebiyle, canlı bir iktisadi yapıya sahipti. 17. yüzyılda Osmanlı'nın mühim şehirlerinde görebileceğimiz çok sayıda ticari mekân ve meslek grupları Harput'ta da bulunmaktaydı. Ayrıca burada, gündelik hayatın

idame edildiği, sosyal ve kültürel aktivitelerin gerçekleştirildiği din, eğitim ve vakıf kurumları vardı. Bu kurumlar vasıtasıyla insanların her türlü ihtiyaçları karşılanmaktaydı.

Öte taraftan, Harput'un Şehir ve kırsalında meskûn olan farklı inançlara sahip insanlar arasında uyuma ve hoşgörüye dayanan bir yaşam birlikteliği vardı. Bu birliktelik, öncesinde olduğu gibi, 17. yüzyılda da sancaktaki dini ve etnik gruplar arasında özellikle sosyal ve ekonomik aıllardan dayanışmayı da sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Harput, sancak, kaza, taşra yönetimi, idari yapı, toplumsal yaşam, ekonomik hayat.

ABSTRACT

Doctorate Thesis

Harput in 17th Century

Celalettin Uzun

Firat University

Social Sciences Institution

Department of History

ELAZIĞ – 2016, Page: XX+398

In this study by examining the general condition of Harput in 17th century that was one of the oldest regional destination of Anatolia, important datas regarding governmental, economical and social life, were presented.

Harput that was subordinated to Ottoman domination in 1516, had been turned into a sanjak subordinating governor of Diyarbakır since that time. In 16th century Harput continued its economic, social and demographic development in parallel to the development of empire. Accordingly unsettled political situation of Ottoman Empire in 17th century again affected negatively the development period of Harput as sanjak and as a result of this some structural changes were made in both Harput and in every region within the borders of empire.

The most major change in Harput showed up in sanjak governing. Governing of sanjak was also given to governors or people titled as pahsa at upper positions except governor of sanjak as allowance. In addition, savings of sanjak were given to Iranian hans that took refuge in Ottoman Empire and served for important services. Thus, sanjak was usually governed by mutesellims charged as deputy. On the other hand, important part of incomes of sanjak were tranformed into mukataa and united under the name of Mukataa of Harput with degeneration of manorial system.

Since Harput was an important settlement centre, it had a lively economic structure. Many commercial centres and professional groups that could be seen important cities of Ottoman Empire in 17th century, were in Harput. Also, there were religion, education and trust institutions where daily life was sustained as well as social and cultural activities were performed. All kind of requirements of people were compansated via these institutions.

On the other hand, Harput had life togetherness that stands on harmony and tolerance between people having different beliefs living in city and country sides. This togetherness also, as it was like before, provided social and economical cooperation between religious and ethical groups in 17th century.

Key words: Ottoman, Harput, sanjak, district, country governing, governing structure, social life, economical life.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLO LİSTESİ.....	XI
RESİM LİSTESİ.....	XIII
GRAFİK LİSTESİ	XV
HARİTA LİSTESİ.....	XVII
PLAN LİSTESİ.....	XVII
GÖRÜNTÜ LİSTESİ	XVII
ÖNSÖZ	XVIII
KISALTMALAR	XX
GİRİŞ	1
KONU VE KAYNAKLAR.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. KAYNAKLAR	7
2.1. Şer‘iyye Sicilleri	8
2.2. Hurufat Defterleri.....	16
2.3. Mühimme Defterleri	17
2.4. Şikâyet Defterleri	18
2.5. Maliyeden Müdevver Defterler	19
2.6. Kâmil Kepeci Defterleri	19
2.7. Seyahatnameler	19
BİRİNCİ BÖLÜM	21
1. YERLEŞME VE NÜFUS	21
1.1. Harput Şehri.....	21
1.1.1. Şehrin Coğrafi ve Stratejik Konumu	21
1.1.2. Şehrin Genel Görünümü ve Fizikî Yapılar	24
1.1.2.1. İç Kale.....	24
1.1.2.2. Dış Kale	36
1.1.2.3. Mahalleler	39
1.1.2.4. Konut Tipleri.....	49
1.1.2.5. Cami ve Mescitler	58

1.1.2.6. Kiliseler.....	66
1.1.2.7. Medrese ve Mektepler	70
1.1.2.8. Zaviye ve Tekkeler	70
1.1.2.9. Hamamlar.....	77
1.1.2.10. Ticari Alanlar (Çarşı, Pazar, Meydan, Bedesten ve Hanlar)	83
1.2. Nahiye ve Köyler	94
1.3. Nüfus	101
1.3.1. Harput Kazası'nın Avârız Haneleri	101
1.3.2. Gerçek Haneler ve Tahmini Kaza Nüfusu	113
1.3.3. Gerçek Hanelere Göre Tahmini Şehir Nüfusu.....	122
1.3.4. Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı	129
1.3.4.1. Müslüman Nüfus.....	129
1.3.4.2. Gayrimüslim Nüfus.....	132
1.3.5. Konar Göçerler	143
İKİNCİ BÖLÜM.....	146
2. İDARİ TEŞKİLAT VE SANCAK YÖNETİMİ.....	146
2.1. İdari Teşkilat	146
2.2. Sancak Yönetimi	149
2.2.1. Sancakbeyi-Mütesellim- Emin	149
2.2.2. Miralay (Alaybeyi)	166
2.2.3. Çeribaşı	171
2.2.4. Yeniçeri Serdarı	173
2.2.5. Kethüda Yeri.....	179
2.2.6. Yasakçı.....	182
2.2.7. Kale Görevlileri	183
2.2.7.1. Dizdar.....	185
2.2.7.2. Kale Kethüdası.....	189
2.2.7.3. Kale Müstahfızları ve Diğer Görevliler	190
2.2.8. Şehir Yönetiminde Halkı Temsil Eden Yöneticiler	191
2.2.8.1. Şehir Kethüdası.....	191
2.2.8.2. Melikler.....	197
2.2.9. Kadı ve Mahkeme	200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	211
3. HARPUT'TA VAKIF MÜESELELERİ VE FONKSİYONLARI	211
3.1. İşleyiş ve Yönetim Şekline Göre Vakıflar	212
3.1.1. Para Vakıfları.....	212
3.1.2. Avârız Vakıfları	214
3.1.3. Zürrî Vakıflar (Evlatlık Vakıflar)	215
3.1.4. Hayrî Vakıflar	218
3.1.5. Gayrimüslim Vakıfları	220
3.2. Vakıf Gelirleri	221
3.2.1. Miri Kaynaklar.....	221
3.2.2. Gayrimenkuller	225
3.2.3. Faiz Gelirleri	227
3.3. Vakıfların Denetimi ve Yolsuzluklar	229
3.4. Vakıf Eserler	230
3.4.1. Çeşme Vakıfları	230
3.4.2. Cami ve Mescitler	233
3.4.2.1. Ahmed Bey Camii	233
3.4.2.2. Ağa Camii (Pervane Camii).....	233
3.4.2.3. Cami'-i Kebîr (Ulu Camii)	234
3.4.2.4. Esediye Camii	239
3.4.2.5. Haceriye Camii	242
3.4.2.6. Hüseyin Ağa Camii.....	242
3.4.2.7. Kale Cami	243
3.4.2.8. Kara Sofi Camii (Kara Sofi Mescidi)	245
3.4.2.9. Meydan Camii.....	245
3.4.2.10. Zahiye Camii	246
3.4.2.11. Alaca Mescidi	247
3.4.2.12. Ahi Musa Mescidi.....	247
3.4.2.13. Ağvatlı Mescidi.....	248
3.4.2.14. Bekir Çavuş Mescidi.....	248
3.4.2.15. Cuma Mescidi	248
3.4.2.16. Depegöz Mescidi	249
3.4.2.17. Gökçe (Kökçü) Mahallesi Mescidi	249

3.4.2.18. Hacı Dursun Mescidi	249
3.4.2.19. Hacı Mescidi.....	250
3.4.2.20. Hacı Pir Seltan Mescidi	250
3.4.2.21. Hanke (Henk) Mescidi.....	250
3.4.2.22. Hoca Mescidi	251
3.4.2.23. Lor Mescidi.....	251
3.4.2.24. Karakaya Göz Mescidi.....	251
3.4.2.25. Kapucu Mescidi	251
3.4.2.26. Mehmed Bey Mescidi	252
3.4.2.27. Muhammed Yazıcı Mescidi.....	252
3.4.2.28. Müderris Mescidi.....	252
3.4.2.29. Peygamber Mescidi.....	253
3.4.2.30. Ortak Mahallesi Mescidi.....	255
3.4.2.31. Sarahatun Mescidi.....	256
3.4.3. Tekke ve Zaviyeler	257
3.4.3.1. Ahmed Peykerici Zaviyesi ve Tekkesi	257
3.4.3.2. Ankuz Baba Tekkesi.....	258
3.4.3.3. Hacı Hasan Baba Zaviyesi.....	259
3.4.3.4. Mansuriye Tekkesi.....	260
3.4.3.5. Şeyh Musa Herdi Tekkesi.....	260
3.4.3.6. Nazır Baba Tekkesi.....	261
3.4.3.7. Şeyh-i Kâinat Tekkesi.....	262
3.4.3.8. Şeyh Kasım Zaviyesi	263
3.4.3.9. Şeyh Şâdıman Tekkesi.....	263
3.4.3.10. Şeyh Şadi Tekkesi.....	263
3.4.3.11. Timurlu Tekkesi.....	264
3.4.3.12. Tamaş Pınar Zaviyesi.....	264
3.4.4. Medreseler	264
3.4.4.1. Ahmed Peykerici Medresesi	264
3.4.4.2. Esediye Medresesi (Arslaniye Medresesi).....	267
3.4.4.3. Zahiriye Medresesi ve Mektebi	269

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	271
4. HARPUT'TA İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT	271
4.1. İktisadi Hayat	271
4.1.1. Mukataalar	271
4.1.2. Vergiler	285
4.1.2.1. Cizye	287
4.1.2.2. İспенçe	293
4.1.2.3. Avarız.....	295
4.1.2.4. Nüzül.....	298
4.1.2.5. Sürsat	299
4.1.2.6. Bâc-ı Ubûr ve Tamga-i Siyah	301
4.1.2.7. Ağnam.....	302
4.1.2.8. Çift Resmi.....	304
4.1.2.9. Bennak ve Caba (Mücerred) Resimleri	305
4.1.3. Esnaf Grupları ve Ticari Hayat.....	307
4.1.4. Kullanılan Para Birimleri.....	321
4.1.5. Gayrimenkul Satışları	326
4.1.6. Fiyatlar	334
4.1.6.1. Gıda ve İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları.....	334
4.1.6.2. Hububat Fiyatları	343
4.1.6.3. Hayvan Fiyatları	345
4.2. Sosyal Hayat	346
4.2.1. Aile.....	346
4.2.1.1. Nişan ve Nikâh.....	350
4.2.1.2. Evliliğin Sonlandırılması	355
4.2.2. Komşuluk İlişkileri	361
4.2.3. Müslüman-Gayrimüslim İlişkileri	366
SONUÇ	370
BİBLİYOGRAFYA	377
EKLER	397
ÖZGEÇMİŞ	398

TABLO LİSTESİ

Tablo-1:	17. Yüzyıl Harput Sicil Defterleri.....	11
Tablo-2:	Tahrir Kayıtlarına Göre Harput'un Mahalleleri.....	42
Tablo-3:	Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyılda Harput'un Mahalleleri.....	43
Tablo-4:	17. Yüzyılda Harput'taki Cami ve Mescitler.....	59
Tablo-5:	Harput'ta Bulunan Zaviyeler	72
Tablo-6:	17. Yüzyılda Harput'ta Bulunan Ticari Alanlar	89
Tablo-7:	17. Yüzyıl Sicil Defterlerinde Tespit Edilen Bazı Mezralar.....	99
Tablo-8:	Yıllara Göre Harput Kazası'nın Avârız-Hane Miktarı (1627-1693)	106
Tablo-9:	Harput'ta Müslüman Mahallelerin Avarız Nüfusu	107
Tablo-10:	Harput'ta Gayri Müslim Mahallelerin Avarız Nüfusu.....	108
Tablo-11:	Uluâbâd Nahiyesi Havâss-ı Hümâyûn Köylerinin Avarız Haneleri.....	108
Tablo-12:	Uluâbâd Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri.....	109
Tablo-13:	Kuzâbâd Nahiyesi Havâss-ı Hümâyûn Köylerinin Avarız Haneleri	110
Tablo-14:	Kuzâbâd Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri	111
Tablo-15:	Behrimaz Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri.....	112
Tablo-16:	1646 Tarihli Avarız Hane Tahririne Göre Harput Kazası Nüfusu.....	116
Tablo-17:	Askelerin Oturduğu Mahalleler	127
Tablo-18:	Mahkeme ve Vakıf Kurumlarında Çalışan Görevlilerin Oturduğu Mahalleler (1646).....	127
Tablo-19:	Ekonomik Durumlarına Göre Gayrimüslim Nüfusun Mahallelere Dağılımı	139
Tablo-20:	Ekonomik Durumlarına Göre Gayrimüslim Nüfusun Köy ve Mezralara Dağılımı	139
Tablo-21:	Sicil Defterlerinde Adı Geçen Nahiyeler.....	148
Tablo-22:	Yıllara Göre Harput Sancağında Görev Yapan Sancakbeyi, Mütesellim ve Eminler (1599-1692).....	164
Tablo-23:	Harput Sancağı Alaybeyleri (1625-1699).....	171
Tablo-24:	Harput Sancağı Yeniçeri Serdarları (1624-1684)	178
Tablo-25:	Harput Sancağı'nın Kethüdayerleri (1624-1683)	181
Tablo-26:	Harput Kalesi Dizdarları (1618-1693).....	188
Tablo-27:	Kale Kethüdarları (1627-1684).....	189
Tablo-28:	Harput Şehrinin Kethüdarları (1627-1683).....	196

Tablo-29: Harput'ta Görev Yapan Kadılar (1624-1702).....	209
Tablo-30: 17. Yüzyılda Harput'ta Faaliyet Gösteren Hayrat Vakıflar	220
Tablo-31: Esediye (Arslaniye) Camii Vakfı Çalışanları (1632-1700)	241
Tablo-32: Kale Camii Çalışanları (1624-1692).....	244
Tablo-33: Zahiye Camii Çalışanları (1679-1705).....	247
Tablo-34: Ahi Musa Mescidi Çalışanları (1691-1704)	248
Tablo-35: Peygamber Mescidi Çalışanları (1627-1704)	254
Tablo-36: Sarahatun Mescidi Çalışanları (1637-1704)	257
Tablo-37: Nazır Baba Tekkesi Çalışanları (1627-1704)	261
Tablo-38: Ahmed Peykerici Medresesi Çalışanları (1633-1681).....	265
Tablo-39: 1664 yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Salyane Olan Vergi Miktarı.....	320
Tablo-40: 1669 Yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Ödedikleri Avarız Vergi Miktarları	320
Tablo-41: 1681 Yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Ödedikleri Avarız Vergi Miktarı.....	321
Tablo-42: Harput'ta Kullanılan Para Birimleri ve Değerleri (1624-1692).....	325
Tablo-43: Harput'ta Satılan Dükkânlar ve Fiyatları (1624-1693).....	330
Tablo-44: Narh Kayıtlarına Göre Temel Gıda Maddeleri ve Fiyatları.....	336
Tablo-45: Narh Kayıtlarına Göre İhtiyaç Maddeleri ve Fiyatları.....	341
Tablo-46: Harput, Balıkesir ve Konya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1626-1655).....	342
Tablo-47: Harput, Ayıntab ve Konya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1670-1672).....	343
Tablo-48: Harput ve Malatya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1657-1659).....	343
Tablo-49: Hububat Fiyatları	344

RESİM LİSTESİ

Resim-1: Harput Kalesi	26
Resim-2: Harput Kalesinin Dış Kapısı	28
Resim-3: Dış Kapının Hemen Ardında Bulunan İkinci Kapı.....	28
Resim-4: Kale İçinden İkinci Kapının Görünümü	29
Resim-5: Artuklu Sarayının Kalıntıları	33
Resim-6: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkartılan Buluntular	34
Resim-7: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkartılan Buluntular	35
Resim-8: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkartılan Buluntular	35
Resim-9: Sarahatun ve Gürcübey Mahallesi	46
Resim-10: 1940'ların başında Alaca Mescit Mahallesi.....	46
Resim-11: Gürcü Bey Mahallesi Evleri.....	47
Resim-12: Şehroz Mahallesi Evleri	47
Resim -13: 20. Yüzyılın Başında Batı Cephesinden Kayabaşı Mahallesi	47
Resim-14: 20. Yüzyılda Sarahatun Camii'nin Minaresinden Cami-i Kebir Mahllesi'nin Görünüşü.....	48
Resim-15: 20. Yüzyılda Sarahatun Mahallesi'nden Bir Görünün.....	48
Resim-16: 20. Yüzyılın Başlarında Kaleden Sarahatun ve Zahiye Mahallelerinin Görünümü	48
Resim-17: Norsis Mahallesinden Bir Görünüm	49
Resim-18: Dabakhane Köprüsü ve Norsis Mahallesinin Kalıntıları.....	49
Resim-19: Şefik Gül Evi Avlu Resmi	52
Resim-20: Şefik Gül Evi Avlu Resmi	52
Resim-21: Şefik Gül Evi Zemin Kat Sofa	52
Resim-22: Şefik Gül Evi Zemin Kat oda.....	52
Resim-23: Şefik Gül Evi Üst Kat Sofa	52
Resim-24: Şefik Gül Evi Üst Kat Sofa.....	52
Resim-25: 20. Yüzyılın Başında Harput'ta Damlı Evler.....	55
Resim-26: Harput Evlerinden Bir Görünüm	55
Resim-27: 20. Yüzyılın Başında Harput Yerleşim Mekânından Bir Görünüm	56

Resim-28: 20. Yüzyılın Başında Harput'ta Hacı Murat Yokuşu.....	56
Resim-29: Jules Laurens'in Çizimi İle Kayabaşı'ndan Harput'un Görünümü (1847)..	57
Resim-30: Jules Laurens'in Çizimi İle Harput'ta Paşa Evi (1847)	57
Resim-31: Alaca Mescidi (Arap Baba Türbesi)	61
Resim-32: Sara Hatun Camii	61
Resim-33: 1960'lı Yıllarda Kale Önünden Sarahatun Camii'ne Çıkış	62
Resim-34: Ulu Camii.....	62
Resim-35: 20. Yüzyılda Kale İçindeki Caminin Kalıntısı.....	63
Resim-36: Doğudan Kale Camii'nin Genel Görünümü	63
Resim-37: Kale Camii Örme Taş Sütunları.....	64
Resim-38: Ahmed Bey Camii.....	64
Resim-39: Ağa Camii	65
Resim-40: Esendiye Camii	65
Resim-41: Meydan Camii.....	66
Resim-42: Meydan Çeşmesi	66
Resim-43: Ahi Musa Mescidi ve Türbesi.....	66
Resim-44: Şehroz Mahallesi ve Ortada Surp Agop Kilisesi	68
Resim-45: Meryem Ana Kilisesi	68
Resim-46: Fatih Ahmed Baba Zaviyesi ve Türbesi.....	74
Resim-47: Mansur Baba Zaviyesi ve Türbesi	74
Resim-48: Nadir (Nazar) Baba Türbesi.....	75
Resim-49: Ahmed Peykerici Camii ve Türbesi	75
Resim-50: Musa Herdi Zaviyesi Akdemir Köyü Camii ve Türbesi	76
Resim-51: Hacı Hasan Baba Zaviyesi ve Doğancık Köyü Camii	76
Resim-52: Cemşid Bey Hamamı	78
Resim-53: Hoca Hamamı	78
Resim-54: Kale Hamamı	79
Resim-55: Dere Hamamı	79
Resim-56: 20. Yüzyılda Sarahatun Camii Önündeki Çarşının Genel Görünümü.....	90
Resim-57: Harput'ta Bir Bakkal Dükkânı	91
Resim-58: Harput Sokaklarında Bir Kervan	91
Resim-59: Harput'ta Keresteciler	92
Resim-60: Harput'ta Bir Marangoz Atölyesi	92

GRAFİK LİSTESİ

Grafik-1:	Harput Kazası Avarız Hane Miktarı (1627-1693)	107
Grafik-2:	Harput Kazasının Avarız Hane Hareketliliği (1627-1693)	107
Grafik-3:	Harput Sancağı'nda 16. Yüzyılda Köy Sayısı.....	114
Grafik-4:	Harput Sancağı'nın 16. Yüzyılda Nüfusu	114
Grafik-5:	Tahrir Kayıtlarına Göre Harput Sancağı Hane ve Mücerred Miktarı (1518-1566).....	114
Grafik-6:	1646 Yılında Harput Kazası'nda Evli Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı	116
Grafik-7:	1646 Yılında Harput Kazası'nda Bekâr Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı	116
Grafik-8:	1646 Yılında Harput Kazası'nda Nüfusun Evli-Bekâr Oluşuna Göre Yüzdellik Oranı	117
Grafik-9:	Harput Sancağı Tahmini Nüfusu (1518-1646).....	119
Grafik-10:	Harput Sancağı'nın Nüfus Hareketliliği (1518-1646).....	119
Grafik-11:	17. Yüzyılda Harput Kazası Nüfusunun Anadolu'daki Bazı Sancak ve Kazalarla Mukayesesi	122
Grafik-2:	Şehirdeki Hane Miktarı (1518-1646).....	123
Grafik-13:	Şehirdeki Mücerred Miktarı (1518-1656).....	123
Grafik-14:	1646 Yılında Şehir Merkezindeki Nüfusun Sosyal Sınıflara Göre Dağılımı.....	124
Grafik-15:	Askeri ve Reaya Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1646).....	124
Grafik-16:	17. Yüzyılda Harput Şehri Nüfusunun Bazı Şehirlerle Mukayesesi.....	125
Grafik-17:	Harput Şehrinin Nüfus Hareketliliği (1518-1646)	126
Grafik-18:	Askeri Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1646)	128
Grafik-19:	Askeri Nüfusun Mahallelere Göre Yüzdellik Oranları (1646).....	128
Grafik-20:	16. Yüzyılda Müslüman Hanelerin Yerleşim Birimlerene Göre Dağılımı.....	130
Grafik-21:	Şehrinde Müslüman Nüfusun Evli-Bekâr Oluşuna Göre Dağılımı (1518-1646).....	131
Grafik-22:	Şehirdeki Müslüman ve Gayrimüslüm Nüfusun Yüzdellik Oranları (1646)	131
Grafik-23:	Şehirdeki Gayrimüslim Nüfus (1518-1646).....	132

Grafik-24:	Şehirdeki Gayrimüslim Nüfus Hareketliliği (1518-1646)	132
Grafik-25:	Şehirde Cizye Vergisi Ödemekle Mükellef Gayrimüslim Nüfus (1692-1714).....	136
Grafik-26:	Gayrimüslim Nüfusun Şehrin Genel Nüfusuna Oranı (1646).....	136
Grafik-27:	Şehirdeki Gayrimüslimlerin Tahmini Nüfusu (1646-1714).....	137
Grafik-28:	Gayrimüslim Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı (1692)	138
Grafik-29:	Ekonomik Durumuna Göre Kazadaki Gayrimüslim Nüfus (1692- 1695)	142
Grafik-30:	Kazadaki Gayrimüslim Nüfusun Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı (1692).....	142
Grafik-31:	Ekonomik Durumuna Göre Kazadaki Gayrimüslim Nüfusun Dağılımı (1694-95).....	143

HARİTA LİSTESİ

Harita-1: 17. Yüzyılda Harput Sancağının Lokasyon Haritası	22
Harita-2: 17. Yüzyılda Harput Sancağı Zaviyeleri.....	73
Harita-3: 1518 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler	94
Harita-4: 1523 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler	95
Harita-5: 1566 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler	95
Harita-6: 17. Yüzyılda Harput Sancağı'nın Nahiye ve Köyleri	98
Harita-7: Osmanlı Döneminde Anadolu'da Bulunan Önemli Yollar.....	309

PLAN LİSTESİ

Plan-1: Kale Mahallesiinin Merkezi Bölüm Planı	34
Plan-2: Harput'un Mahalleleri	41
Plan-3: Şefik Gül Evi Zemin Kat Planı.....	51
Plan-4: Şefik Gül Evi Üst Kat Planı	51
Plan-5: 17. Yüzyılda Harput'un Fiziki Planı	93

GÖRÜNTÜ LİSTESİ

Görüntü-1: Meteris Kapısı ve Ahmed Bey Camiinin Google Earth Görüntüsü	37
Görüntü-2: Harput Şehrinin Google Earth Görüntüsü	37

ÖNSÖZ

Osmanlı şehir tarihi alanındaki çalışmalar, son dönemlerde yeni belge türlerinin tespiti ile çeşitlenerek artmıştır. Yapılan ilk çalışmalarda, daha çok tahrir defterlerinden hareketle, Osmanlı idari teşkilatının temel birimlerinden olan sancak idaresinin yapısı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Osmanlı vergi sistemi ile alakalı sayısal verilerden oluşan bu defterler, klasik dönemi kapsadığı için, yapılan çalışmalar da çoğunlukla 16. yüzyıl ile sınırlı kalmıştır.

Şehir tarihi çalışmalarında tahrir defterlerinden sonra kadı sicil defterleri ön plana çıkmaktadır. Tahrir defterlerine kıyasla, özellikle sosyal ve iktisadi tarih açısından daha zengin içeriğe sahip olan bu defterler, şehir tarihi araştırmalarını daha cazip hale getirmiştir. Bu nedenle birçok akademik çalışmada sicil defterleri esas alınarak yerleşim birimleri farklı açılardan incelenmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan sicil defterlerinin tamamlayıcısı olan ve vakıf kurumları hakkında önemli bilgileri ihtiva eden hurufat defterleri de son zamanlarda şehir tarihi araştırmacıları tarafından sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır.

Sicil defterlerinin yanı sıra çeşitli arşiv kaynaklarıyla desteklenerek yapılacak araştırmaların şehir tarihi alanındaki çalışmalara farklı bir boyut katacağı muhakkaktır. Bundan dolayı 17. yüzyılda Harput konulu bu araştırmada temel kaynak olarak sicil defterleri ile birlikte, başta hurufat defterleri olmak üzere, farklı arşiv kaynakları da kullanılmıştır. Bu suretle Harput Kazası her yönüyle incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız, giriş hariç dört bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde; Osmanlı öncesi Harput'ta egemenlik kuran devletlere kısaca değinildikten sonra Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Harput'ta yaşanan gelişmeler hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra da çalışmada kullanılan kaynaklar ve yöntem hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; şehrin coğrafi konumu ve buna bağlı olarak stratejik konumu anlatıldıktan sonra şehrin fiziki ve demografik yapısı, ikinci bölümde; idari yapı, sancak yönetimi ile şehir yönetiminde halkı temsil eden yöneticiler ve Harput mahkemesi, üçüncü bölümde; vakıf müesseseleri, dini ve eğitim amaçlı kurulan müesseseler ile bölgede hizmet veren tekke ve zaviyeler, dördüncü bölümde ise sosyal ve iktisadi hayat ele alınmıştır.

Çalışma süresince daima bilgi ve tecrübesini benimle paylaşarak yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Enver Çakar'a müteşekkirim. Ayrıca yine araştırmam sırasında

fikirlerinden istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Veysel Göger, Arş. Gör. Yavuz Selim Çelođlu, Öğr. Gör. İrfan Aladađ, Okt. Yaşar Uğurlu ve Harput'taki ticari alanların tespiti hususunda görüşlerine başvurduğum Sedat Çađlayan ile tezdeki bir kısım haritaların çiziminde yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Kemal Kıransan'a teşekkür ederim. Nihayet doktora sürecinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan eşim ve çocuklarıma da sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım.

Celalettin UZUN

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
HD	: Hurufat Defteri
HŞS	: Harput Şer‘iyye Sicili
İA	: İslam Ansiklopedisi
KK. d	: Kâmil Kepeci Defteri
MAD. D	: Maliyeden Müdevver Defteri
MD	: Mühimme Defteri
Nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ŞKT	: Şikâyet Defteri
TKA	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
vd.	: Ve diđerleri
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arři

GİRİŞ

KONU ve KAYNAKLAR

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bugün Elazığ ili sınırları içerisinde bulunan ve zengin bir geçmişe sahip olan tarihi Harput¹ şehri çok sayıda medeniyetin izlerini taşımaktadır. Coğrafi konum olarak ticari yolları birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktası üzerinde bulunması, etrafında verimli ovalar ve önemli su kaynaklarının olması, ayrıca yeraltı kaynakları bakımından da zengin bir bölgede bulunması sebebiyle tarihi süreç içerisinde birçok devletin hâkimiyet kurmak istediği önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.

Harput, sırasıyla Urartu, Hitit, Asur, İran, Roma ve Bizans hâkimiyetleri altında kaldıktan sonra 7. yüzyılda Arapların eline geçmiştir. Onuncu yüzyılın ortalarında Bizanslıların geri aldığı şehir, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Çubuk Türkleri tarafından alınmış ve burası merkez olmak üzere Palu ve Çemişgezek bölgelerini içine alan Çubukoğlu Beyliği kurulmuştur. Ancak Çubuk Beyliği'nin buradaki hâkimiyeti uzun sürmemiş ve şehir Artuklular tarafından alınmıştır. 1234 yılına kadar Artuklu idaresinde kalan Harput, daha sonra Selçukluların ve Köseadağ Savaşı'ndan sonra da İlhanlıların eline geçmiştir. Bundan sonra ise Dulkadir, Kadı Burhanettin, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri arasındaki mücadele nedeniyle sık sık el değiştirmiş, 1465 yılında Akkoyunluların, ardından da Safevilerin hâkimiyetine girmiştir².

---

¹ Harput tarihsel süreç içerisinde burada egemenlik kuran kavimler veya devletler tarafından farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bizans kaynaklarında *Kharpeta* ismi kullanılırken, Hitit vesikalarında *Harputaş*, *Harputavanas* ve *Harputas* olarak ifade edilmiştir. Urartular zamanında ise Harput bölgesi *Supani* adı olarak anılmaktaydı. Romalıların bu adı *Suphane* şeklinde kullandıkları ve Harput'un Suphane eyaletinin merkezi olduğu ve burası için *Carcathiocerta* denildiği de söylenmektedir. İranlıların *Ziyata Kastellum*'un olarak isimlendirdikleri yerin Harput olduğu, Arapların kaleye *Huns-ı Ziyat*, şehre de *Hartabird* dedikleri ifade edilmektedir. Ayrıca çeşitli kaynaklarda şehrin adı *Harberd* (*Karberd*), *Hertebirt*, *Herbert*, *Herput*, *Herbert*, *Herpert*, *Herprut* şekillerinde de okunmuştur (İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, İstanbul, 2013, s. 85-91; Besim Darkot, "Harput", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 296). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Harput'un *Har-püt*, *Hâr-bîd*, *Hârberid*, *Har-bûd* gibi isimlerle anıldığını, ancak *Al-i Osmân'un defterhâne-i kadîminde burasının Ülke-i Hüsn-i Ziyâd* şeklinde tahrîr edildiğini, seferlerde ise *Hüsn-i Ziyâd* adıyla çağrıldığını söylemektedir (Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, s. 134).

² Besim Darkot, "Harput", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, s. 296; Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul, 1997, s. 232-233; Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 32-76.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra 26 Mart 1516 tarihinde Osmanlı idaresine geçen Harput, askeri ve idari bakımdan Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak halinde teşkilatlandırılmıştır. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra idari, iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda sürekli bir gelişim içinde olan Harput'ta 16. yüzyıl boyunca nüfus ve yerleşim birimleri sayısında da artış yaşanmış, dini, sosyal, kültürel ve eğitim amaçlı yeni yapılar inşa edilmiştir³. Ancak 16. yüzyılın sonlarından başlayarak 17. yüzyıl boyunca devam eden sarsıntılı durum, Osmanlı Devleti'nin genelini olumsuz yönde etkilediği gibi Harput'un gelişim sürecini de durdurmuştur.

Osmanlı Devleti 16. yüzyılın son çeyreğinde (1578-1590 yılları arasında), önce İran, daha sonra da Avusturya ile uzun süren savaflara girmiştir⁴. 17. yüzyılda Avusturya ve İran'la yapılan mücadele devam ettiği gibi, Akdeniz'de Girit'e karşı düzenlenen seferler de (1645-1649) uzun süreli olmuştur⁵. Osmanlı ordusu bir taraftan batı ve doğu cephelerinde hâkimiyetini korumak için çabalarken, diğer taraftan da içerdeki âsilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Savaşlar ve Anadolu'yu kasıp kavuran isyanlar nedeniyle askeri masrafların artması önemli boyutlarda bütçe açığı oluşturmuş⁶, bu durum da askeri, siyasi ve mali alanlarda sistem değişikliğine neden olmuştur. Bütçe açığını kapatmak için, alınan vergilerde önemli miktarlarda artış yaşanmış ve geçici olan bazı vergiler de sürekli hale getirilmiştir⁷.

16. yüzyılın sonlarında başlayan çalkantılı durumun 17. yüzyılda da devam etmesi, büyük nüfus hareketliliğine neden olmuştur. Özellikle kırsal kesimde yaşayan halk, kitleler halinde buldukları toprakları terk etmiştir⁸. Yaşanan olaylar nedeniyle Harput'un nüfusu 16. yüzyıla nazar büyük oranda düşüş göstermiştir. Buna bağlı olarak sancaktaki nahiye ve köylerin sayısında azalma olmuştur. İsyandar, eşkıyalık olayları ve idarecilerin halktan kanun dışı yüksek miktarlarda vergi talep etmesi, nüfusun azalmasına sebebiyet vermiştir. Geçim sıkıntısı ve özellikle kırsal alandaki güvensiz ortam nedeniyle halkın bir kısmı bulunduğu bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989.

⁴ Maria Ivanics-Ress, "Osmanlı-Habsburk Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606)" *Osmanlı*, 1, Ankara, 1999, s. 456.

⁵ Gabor Agoston, "Macaristan'da Osmanlı-Harbusrg Serhadı (1541-1699): Bir mukabelesi", *Osmanlı*, 1, Ankara, 1999, s. 433.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, İstanbul, 2000, s.142.

⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyandarları*, İstanbul, 1995, s. 55-60.

⁸ Suraiya Faroqhi, "Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Azalması Kentte Yaşam", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İnalçık Donald Quatarert), 2, İstanbul, 2000, s. 568-570.

17. yüzyılda yaşanan en temel değişimlerden biri yine sancak yönetiminde kendini göstermiştir. Tımar sisteminde bozulmalar ile birlikte sancak yönetiminde önemli değişikliklere gidilmiştir. Dirliklerin öneminin azalmasıyla sancakbeyi görevi de ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. Bu değişim sürecinde, beylerbeyinin yönetimdeki yeri gittikçe güçlenirken sancakbeyinin itibarı azalmaya başlamıştır⁹. Osmanlı sancak yönetiminde sistemsiz değişikliklere gidilmesi sebebiyle Harput sancak idaresinde de değişiklikler ortaya çıkmıştır. Genelde sancak yönetimi arpalık olarak Musul, Rakka ve Maraş gibi eyaletlerde görev yapan beylerbeylerine¹⁰ ve İran ümerasından olup Osmanlı Devleti'ne iltica ederek önemli hizmetlerde bulunan hanlara verilmeye başlanmıştır¹¹. Bu uygulamalar nedeniyle sancak, çoğunlukla mütesellimler¹² tarafından yönetilmiştir. Mütesellimlik vazifesinin alınıp satılabilir bir vazife olması sebebiyle¹³, bu görevi yürüten kişiler çoğunlukla halktan kanuna muhalif olarak yüksek meblağlarda ve farklı isimlerde vergi toplamaya başlamışlardır. Buna bağlı olarak merkeze yapılan müracaat ve şikâyetlerin sıklığı da artmıştır.

Diğer taraftan, imparatorluğun farklı bölgelerinde gittikçe yaygınlık kazanan mukataa ve iltizam sistemine paralel olarak Harput'taki sancak gelirleri de mukataaya dönüştürülmüş ve farklı bölgelerdeki askeri harcamaların karşılanması amacıyla kullanılmıştır. 17. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren, Harput mukataasından, ocaklık olarak Van kalesindeki askerlerin maaşlarının ödenmesi için pay ayrılmıştır¹⁴. Mukataa gelirlerinden Van kalesi askerlerine Ocaklık olarak tayin edilen miktarın oranı her geçen gün artmış, 17. yüzyılın ikinci yarısına yakın bir tarihten itibaren, yüzyılın sonlarına kadar mukataanın bütün gelirleri Van'daki askerlerin ücretlerinin ödenmesi için kullanılmıştır¹⁵. Böylece sancağın mali statüsü ile beraber üst düzey idarecilerin atanma şekli ve kimliklerinde de önemli değişiklikler görülmeye başlanmış, çoğunlukla sancağın idaresi Van tarafından görevlendirilen askeri yetkililere bırakılmıştır¹⁶.

⁹ Metin Kunt, "Siyasi Sarsıntı Dönemi (1600-1623)", *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1995, s. 19.

¹⁰ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 145/b.1; *HŞS, nr. 38244-III*, s. 147/b.2; *HŞS, nr. 38244-III*, s. 181/b.1.

¹¹ *HŞS, nr. 181*, s. 144/b.2; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 34.

¹² Mütesellim, beylerbeyi veya sancakbeyinin sefere çıktığında veya görev yerinde bulunmadığı zamanlarda yerine bakan, vergileri toplayan görevlidir. Bkz. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 203-204.

¹³ *HŞS, nr. 181*, s. 122/b.1.

¹⁴ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 185/b.1.

¹⁵ *HŞS, nr. 362*, s. 154/b.1.

¹⁶ İbrahim Erdoğan, "Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", *OTAM*, 20, Ankara, 2009, s. 120,123.

Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda yaşadığı siyasi, idari, ekonomik değişimler, Harput Sancağı'nı da büyük oranda etkilemiştir.

Bu mülahazalarla çalışmamızda, bir taraftan Osmanlı genel sistemi içerisinde yaşanan değişim sürecinin Harput'a yansımaları takip edilirken diğer taraftan da Harput'un 17. yüzyıldaki idari, sosyal ve iktisadi durumu bütün ayrıntılarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, şehrin mekânsal yapısı ortaya çıkarılarak gündelik hayatın yoğunlukla yaşandığı ticari mekânlar ile idari, dini, eğitim ve sosyal amaçlı yapıların özelliklerine ve fonksiyonlarına değinilmiştir; ayrıca şehirde bulunan mahalleler ve buralarda bulunan konutların fiziki durumlarına da değerlendirilmiştir. Yine sancağın tahmini nüfusu tespit edilerek Harput'ta yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusun tespiti amaçlanmıştır. Ayrıca sancakta görevli bulunan askeri görevliler ve yargı mensupları ile halk ve devlet arasında irtibatı sağlayan vazifelilere de değinilmiştir. Diğer taraftan, sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri olan vakıf müesseseleri ve bunların fonksiyonları ile akarları tespit edilerek görevlilerin atama ve azillerine etki eden unsurlar üzerinde de durulmuştur. Harput'taki iktisadi ve sosyal hayat da bu çalışmanın kapsamı içinde yer almaktadır. Halkın vergi yükümlülükleri, esnaf grupları, ticari hayat, alışverişlerde kullanılan para birimleri ile gayrimenkul, temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise toplumun en küçük temel yapısını oluşturan aile incelenerek, ailenin teşekkülü ve sonlandırılması, sosyal hayatın aileden sonraki halkasını oluşturan komşuluk ilişkileri ile Müslüman ve gayrimüslim ilişkileri konuları üzerinde durulmuştur. Böylece, Anadolu'nun en kadim yerleşim merkezlerinden biri olan Harput'un 17. yüzyıldaki durumu çok farklı yönlerden ve olabildiğince geniş bir çerçeveden ele alınarak; fiziki, idari, iktisadi, adli yapısının yanı sıra sosyal ve kültürel yapısının da ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırmanın yöntemine gelince; öncelikle arşiv belgeleri okunarak tez planı doğrultusunda sınıflandırılmış ve konu başlıkları Osmanlıdaki genel uygulamalar doğrultusunda yorumlanmıştır. Böylece genel düzeydeki bilgiler temel alınarak özelde Harput örneğiyle incelenmiştir. Bu nedenle, çalışmamızda çok sayıda tetkik eser ile birlikte lisansüstü çalışmalardan da yararlanılmıştır. Diğer taraftan, incelediğimiz dönemi konu alan benzer şehir tarihi araştırmalarından da istifade edilmiştir. Böylece araştırmaya konu olan dönemde Harput'u farklı şehirlerle karşılaştırma imkânı olmuştur.

Bu araştırmanın çerçevesi 17. yüzyıla sınırlandırılmış olmakla birlikte, daha önce yapılan çalışmalardan hareketle, 16. yüzyıl ile araştırmaya konu olan dönem karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca devamlılık arz eden bazı başlıklarda, kısmen de olsa, incelediğimiz dönem ile 18. yüzyılın ilk veya ikinci çeyreğine yönelik bir karşılaştırma ve değerlendirme de yapılmıştır.

Harput ile alakalı bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu eserlerden özellikle Mehmet Ali Ünal'ın, tahrir defterleri başta olmak üzere zengin bir arşiv malzemesi kullanarak hazırlamış olduğu *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* adlı eseri, çalışmamıza konu olan dönem ile 16. yüzyılı karşılaştırmalı olarak inceleme fırsatı vermiştir. Yine aynı yazarın 17. yüzyılın ortalarında Harput'un nüfusu hakkında bilgi veren makaleleri¹⁷ de çalışmamız açısından önemlidir.

Çalışmada kullanılan tetkik eserlerden bir diğeri de İshak Sunguroğlu tarafından çok büyük emekler verilerek hazırlanan *Harput Yollarında* adlı dört ciltlik kitaptır. Eserde, Harput'un binlerce yıllık siyasi tarihinin yanı sıra sosyal, kültürel, mimari ve edebi durumu hakkında da önemli bilgiler mevcuttur. Bu eser, Harput'la ilgi yapılan çok sayıda araştırmaya da temel kaynak olmuştur.

Harput tarihi ile ilgili önemli bir eser de Nureddin Ardıçoğlu tarafından 1964 yılında yayınlanan *Harput Tarihi* adlı kitap çalışmasıdır. Özellikle Osmanlı öncesine ait çok geniş bilgilerin yer aldığı eserde, bölge ve Harput tarihi ele anılmıştır. Kitapta ilk çağdan başlanarak Harput'ta egemenlik kuran Hurri, Hitit, Urartu, Roma, Bizans ve Araplar hakkında bilgi verildikten sonra, Malazgirt Savaşı'ndan sonra bölgeye yerleşen Türk-Müslüman devletlerin siyasi tarihi Osmanlı fethine kadar anlatılmıştır. Yine bu eserde Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde yer alan bilgilerin sunulduğu XVII. Asırda Harput adlı bir başlık da bulunmaktadır.

Osmanlı öncesi Harput tarihi hakkında bilgi veren bir başka eser ise Ertuğrul Danık'ın 2001 yılında yayınlamış olduğu *Orta Çağ'da Harput* adlı kitap çalışmasıdır. Bu çalışmada, Harput'un tarihi hakkında bilgi verildikten sonra, Harput'ta bulunan Bizans, Artuklu, Selçuklu ve Akkoyunlu dönemlerine ait yapılara ve Harput'un kentsel gelişimine değinilmiştir.

Öte yandan Harput'u konu alan lisansüstü çalışmalar da vardır. Bunlar içerisinde İbrahim Erdoğan tarafından hazırlanan *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı*

---

¹⁷ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Bellekten*, LI/199, Ankara, 1987, s. 119-129; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-73.

Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği) adlı doktora çalışması oldukça önemlidir. Erdoğan bu çalışmasında Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılda yaşanan değişim sürecinin Harput'u 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ne ölçüde etkilediği, hangi alanlarda ne gibi değişikliklerin yaşandığını farklı açılardan incelemeye çalışmıştır. Tımar sisteminin önemini yitirmesinden dolayı yaygınlık kazanan mukataa ve iltizam uygulamasından Harput'un ne şekilde etkilendiğini ve kademeli olarak gerçekleşen sancaktan mukataaya dönüşüm sürecinde sancağın tasarruf edilmiş şeklindeki değişimler ile şer'i, örfi, sosyal ve ekonomik açılardan yaşanan değişimler anlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Harput'ta görev yapan şer'i ve örfi yöneticilere kısmen değinerek Harput mahkemesi ve kadı hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca şehrin fiziki yapısını oluşturan ve gündelik hayatın yoğun olarak yaşandığı dini ve sosyal yapıları da kısmen anlatarak ticari mekânlar ve mahalleler hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Erdoğan, doktora çalışmasını Harput'a ait 10 sicil defterinden, özellikle de 382, 362 ve 391 numaralı üç defter üzerinden kurgulamıştır.

Harput sicil defterleri ve arşiv kaynaklarından hareketle yapılan başka bir çalışma da Ahmed Aksın'ın hazırlamış olduğu *19. Yüzyılda Harput* adlı eserdir. Bu çalışmada Harput şehrinin 1833-1876 yılları arasındaki fiziki, demografik, idari, iktisadi ve sosyal durumu incelenmiştir. Ayrıca 16 ve 17. yüzyıl Harput'unun nahiyeleri, köyleri ve mahalleleri ile nüfusu hakkında da bazı veriler sunulmuştur.

Öte yandan, Harput Kalesi'nde 2005-2009 yılları arasında yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasında, Osmanlı dönemine ait önemli mimari kalıntılar ve küçük buluntular da ortaya çıkartılmıştır. Elde edilen bu verilerden hareketle, Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen tarafından *Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı* adlı bir kitap çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada, kale mahallesi'nin dokusu, dini ve eğitim amaçlı yapılarının yanı sıra, caddeler, sokaklar, ticari alanlar ve evler de gün yüzüne çıkartılmıştır. Kazılarda elde edilen verilerden hareketle, kale mahallesi'nin tümüyle planı çıkartılmış; cami, mektep, zindan, ticarethane, bazı dükkânlar ve konutların planları çizilmiş, Harput'un eski resimleri ile birlikte ortaya çıkartılan mimari kalıntılar ve küçük buluntuların fotoğraflarına da yer verilmiştir. Bu sebeple eser, Harput'un görsel tarihi açısından da önemli bir çalışma niteliğindedir. Çalışmamızda, özellikle iç kale anlatılırken sicil defterlerindeki bilgilerle bahse konu olan eserdeki arkeolojik buluntular karşılaştırılarak sunulmuştur. Yine bu çalışmada yer alan plan ve resim gibi görsel veriler den de istifade edilmiştir.

Doğrudan Harput'u konu alan bu çalışmalardan başka, konumuzla ilgisi olan yerli ve yabancı çok sayıda tetkik eserden de istifade edilmiştir. Bunların künyeleri çalışmanın Bibliyografya kısmında verilmiştir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere 17. Yüzyılda Harput adlı çalışmamız bugüne kadar yapılan çalışmalardan farklı özelliklere sahiptir. Ayrıca son zamanlarda varlığı tespit edilen ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde yer alan altı şer'iyye sicil defteri bu çalışmanın haricinde kullanılmamıştır. Bu defterler, özellikle Harput'un 17. yüzyıldaki genel durumunun tespiti açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu defterlerin incelenip değerlendirilmesi dahi bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır.

2. KAYNAKLAR

17. Yüzyılda Harput adlı çalışmamızın temel kaynaklarını, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak son çeyreğine kadar devam eden bir dönemi kapsayan ve şehir tarihi çalışmalarının en önemli ana kaynaklarından biri olan Şer'iyye Sicil Defterleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda toplamı 3.786 sayfa olan 19 sicil defterinden faydalanılmıştır. Bu defterlerin tamamı baştan sona incelenerek, belgeleri konularına göre bir plan doğrultusunda tasnif edilmiştir.

Çalışmada yine şehir tarihi açısından mühim bilgileri ihtiva eden Hurufat Defterlerinden de faydalanılmıştır. Bu defterler büyük oranda sicil defterlerini tamamlayıcı niteliktedir.

Şehir tarihi açısından önemli bilgiler veren tahrir ve avarız defterleri, şehir ve kırsalının mekânsal yapısının ortaya çıkarılmasında yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı, şehir çalışmalarının bu defterlerin yanı sıra Şer'iyeye Sicil Defterleri ve Hurûfât Defterleri ile de desteklenmesi gerekmektedir¹⁸. Bu bağlamda, araştırmamıza konu olan dönemde Harput'un mekânsal yapısı ve burada hizmet veren vakıf kurumları ve bunların işleyişi hakkında bilgiler verilirken sicil defterleri ve hurufat defterlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca araştırmamızda Mühimme, Şikâyet ve Cizye defterlerinden de faydalanılmıştır.

---

¹⁸ Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies International Journal of History*, 5, 2013, s. 51-52.

2.1. Şer‘iyye Sicilleri

Hukukî olayları, kadıların verdikleri kararları ve yargıyı ilgilendiren çeşitli yazılı kayıtları ihtiva eden ve resmi statü taşıyan her türlü kayıtların toplandığı defterlere yaygın adıyla şer‘iyye sicili denilmektedir. Bu defterler; Mahkeme Defterleri, Kadı Defterleri, Defatir-i Şer‘iyye ve Sicillât Defterleri ya da Zabıt-ı Vakâyi sicilleri gibi değişik adlarla da anılmaktadır¹⁹.

Şer‘i mahkemelerde kadı tarafından belli usule göre tutulan sicil defterlerine her türlü hüccet, ilam, tereke, ma‘ruz ve mürâsele gibi kayıtların yanı sıra adli, idari ve askeri makamlara hitaben hükümet tarafından gönderilen ferman, buyruldu, berat ve hüküm gibi resmi mahiyetteki emir ve yazıların kopyaları kaydedilmekteydi²⁰.

Mühimme ve tahrir kaynaklarından farklı olarak, şer‘iyye sicillerinde sosyal, siyasi, askeri, iktisadi, idari, hukuki, dini ve kültürel açılardan değerlendirilebilecek önemli bilgilerin mevcut olması, bu defterleri tarihçilerin dışında, sosyoloji, hukuk ve iktisat gibi farklı alanlarda çalışan araştırmacılar için de tercih edilen kaynaklardan biri haline getirmektedir²¹.

Şer‘iyye sicilleri toplumsal ve sosyal ilişkiler açısından incelendiğinde; komşular arasındaki ilişkiler ile toplumun çekirdeğini oluşturan aile hakkında çok önemli bilgilerin mevcut olduğu görülür. Nikâh, boşanma, nafaka, mehir, hibe, vekil ve vasi atamasına dair kayıtların bulunduğu sicillerde tereke kayıtları da vardır. Tereke kayıtlarında, vefat eden kişinin yaşamış olduğu köy, mahalle ismi, eşinin, çocuklarının, anne, babasıyla diğer varislerinin ismi ve çeşitli gayrimenkuller ile borç, alacaklarının kaydı ve o dönemde kullanılan giysi, mutfak eşyaları ile üretimde kullanılan aletler ve benzeri bilgiler bulunmaktadır. Böylece ailenin sosyo-kültürel, ekonomik ve dini yapısı hakkında bilgi elde edildiği gibi, o yerin sosyal konumu, yaşayanların statüleri, medeni

¹⁹ Şer‘iyye Sicilinin tanımı, mahiyeti ve özellikleri hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer‘iyye Sicilleri*, 1, İstanbul, 1988; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul, 1983; Halit Ongan, *Ankara'nın Bir Numaralı Şer‘iyye Sicili*, Ankara, 1958; Fahrettin Atar, “Şürût ve Sicillât” *DİA*, 39, İstanbul, 2010, s. 270-273; Münir Atalar, “Şer‘iyye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (Ankara, 1980), s. 303-328; Rifat Özdemir, “Şer‘iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, *I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, Tebliğler*, Malatya, 1986, s. 179-187.

²⁰ Ahmet Akgündüz, *Şer‘iyye Sicilleri*, 1, s. 20.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Gedikli, “Şer‘iyye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları –Tespitler-Problemler-Teklifler*, (Editörler: Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu), İstanbul, 2007, s. 73-96.

ve ekonomik durumları hakkında bilgilere ulaşılması da mümkündür²². Yine dini ve sosyal yapı içerisinde değerlendirebileceğimiz vakıf, medrese, cami ve mescit isimleri ile buralarda çalışanların isimleri, vazifeleri ve aldıkları ücretler konusunda da bu defterlerde ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Öte taraftan müslim ve gayrimüslim ilişkileri konusunda da sicillerde kıymetli bilgiler yer almaktadır.

Sicil defterleri aynı zamanda siyasi, askeri ve idari tarihimiz açısından da başvuruda bulunabileceğimiz önemli arşiv belgelerindedir. Bu defterlerde, beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim, kadı, alaybeyi, subaşı, yeniçeri serdarı, sipahi, kethüda gibi adli, idari ve askeri görevlilerin isimleri ve bunların vazifeleriyle alakalı problemler ile halkın yaşadığı sıkıntılardan dolayı merkezden gönderilen çeşitli ferman, mektup, tezkere ve berat suretleri de mevcuttur. Ayrıca, düzenlenen seferler, askerlerin iâşe ve diğer her türlü ihtiyaçlarının temini konusunda bilgiler bulunduğu gibi, seferlerde başarı gösteren askerler ile seferlere katılmayıp firar eden askerler ve tımar tevcihi konusunda da bilgilere rastlamak mümkündür²³.

Şer‘iyye sicilleri, buldukları yerin iktisadi hayatına dair de önemli bilgiler sunarlar. Şehir ve köylerde yaşayan halkın hayat ve geçim tarzı, ithalat ve ihracat konusu olan eşyalar, yetiştirilen tarım ürünleri, sanayi ürünleri, zanaat ve meslek grupları, halktan toplanan vergiler, devletin memurlarına sağladığı tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı ve cinsi, para arzı ve çeşitleri ile enflasyon ve devalüasyonun gerçek manadaki tarihi seyri şer‘iyye sicillerinden rahatlıkla öğrenilebilmektedir²⁴. Ayrıca bu defterlerdeki alım-satım olayları, narh kayıtları ve esnaf teftişine ait kısa ama çok açık zabıtlar da iktisat tarihi açısından önem taşımaktadır. Diğer taraftan, şer‘iyye sicillerinde geçen kişi adları, kasaba, köy, mahalle, semt, mezra, cemaat ve aşiret adları da büyük yekûn teşkil etmektedir²⁵.

Harput Şer‘iyye Sicillerinin önemli bir kısmı Ankara’daki Milli Kütüphane’de muhafaza edilmektedir. Ayrıca Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde

²² Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2009, s. 156-175.

²³ Celalettin Uzun, “1638-1639 (H.1048-1049) Tarihli Harput Şer‘iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, Elazığ, 2013, s. 256.

²⁴ Ahmet Akgündüz, *Şer‘iyye Sicilleri*, 1, s. 15

²⁵ Münir Atalar, “Şer‘iyye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, İstanbul, 1980, s. 312-313.

6 tane sicil defteri daha bulunmaktadır²⁶. Milli Kütüphane'deki sicillerin birer sureti Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile İSAM Kütüphanesi'nde de yer aldığı gibi²⁷ Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Kütüphanesi'nde de çok sayıda sicil defterinin fotokopisi mevcuttur.

Harpur'un incelediğimiz dönemle ilgili olarak toplam 19 sicil defteri vardır. Tarihsel olarak bu defterler incelendiğinde, genelinin tarih bakımından birbirlerini takip ettiği söylenebilir. Ancak kısmen aralarında bir boşluk olduğu da görülmektedir.

²⁶ Bu defterler; 38244-I, 38244-II, 38244-III, 38244-IV, 38244-V, 38244-VI Demirbaş numaralarıyla kaydedilmişlerdir.

²⁷ Harpur Şer'iyye Sicillerini konu alan çalışmalar için bkz. Ahmed Halaçoğlu, *381 Numaralı Harpur "Ma'muretü'l-'Aziz" Şer'iyye Sicili H. 1283- 84 (M. 1866-68)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1986; Fahrettin Tızlak, *398 Numaralı M.1814/1815-1839 (H.1230-1255) Harpur Şer'iyye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1987; İbrahim Yılmazçelik, *392 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987; Ahmet Aksın, *218 numaralı Harpur Şer'iyye Sicili H.1249-1256 (M.1833-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990; Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili H. 1082-1083 (M.1671-1673)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ,1990; Erdinç Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1993; Celalettin Uzun, *H.1048-1049/M.1638-1639 Tarihli Harpur Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011; Sevda Danık, *H. 1036-1037/M.1627 Tarihli Harpur Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2013; Nevim Yaman, *350 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirmesi (H.1073) (M.1663-1664)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2013; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Harpur, Mamuratü'l-Aziz Şer'iyye Sicilleri", *Yeni Fırat Dergisi*, 2, Ankara, 1966, s. 11-14; Ahmet Halaçoğlu, "Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve 381 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili (H.1283-84, M. 1866-68)'nin Tanıtımı", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 1/1, Elazığ, 1987, s. 33-48; Fahrettin Tızlak, "398 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicilinin Özellikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, Elazığ, 1998, s. 199-203; Ahmet Aksın, "218 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1, Elazığ, 1999, s. 1-17; Mehmet Beşirli, "385 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 10, Ankara, 1999, s. 3-25; Celalettin Uzun, "1638-1639 (H.1048-1049) Tarihli Harpur Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, Elazığ, 2013; Sevda Danık, "1627 Tarihli Harpur Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Harpur Araştırmaları Dergisi*, I/1, Elazığ, 2014.

Tablo-1: 17. Yüzyıl Harput Sicil Defterleri

Defter No	Tarih Aralığı	Sayfa Sayısı
383	Aralık 1615, Ekim 1624-Ekim 1625	186
38244-III.	1626-1627	201
181	Nisan 1632-Kasım 1632	164
386	Ekim 1632- Mayıs 1634, Eylül 1716 –Kasım 1717	446
384	Aralık 1636-Şubat 1638	242
38244-II.	1638-1639	166
324	1652-1653-1654, 1663-1664, 1678-1679	255
385	Haziran 1654- Aralık 1655	171
397	Eylül 1655-Ağustos 1666	202
38244-IV.	Ekim 1658-Ağustos 1659	171
382	Ağustos 1661- Ekim 1662	183
350	Eylül 1662- Şubat 1663	74
368	Eylül 1663- Eylül 1664	198
278	Ocak 1666-Ocak 1667	92
38244-I.	Nisan 1670- Temmuz 1671	166
362	Mart 1672- Mart 1673	188
38244-VI.	Mayıs 1680-Ocak 1682	246
331	Aralık 1682-1684, 1703-1704, 1718	254
391	Şubat 1692- Temmuz 1693, Ocak-Nisan1721	181

383 Numaralı Sicil Defteri

186 sayfadan oluşan defterin sayfa numaraları orijinaldir. Ancak 92. sayfadan sonraki sayfalar hatalı olarak numaralandırılmış; 93 ve 94 sayfalar 95 ve 96 olarak numaralandırılmıştır. Aynı hata 104. sayfadan sonra da tekrarlanmıştır.

En erken tarihli olan bu defterde, belgeler çoğunlukla 1625 yılını kapsamakla birlikte 1624 ve 1615 tarihlerine ait belgeler de bulunmaktadır. Dolayısıyla belgeler kronolojik sıra gözetilmeden düzenlenmiştir. Defterin ilk sayfalarında genellikle Eylül-Ekim 1625 (Zilhicce 1034- Muharrem 1035) tarihleri olmasına karşın sonraki sayfalarda Ekim 1624 (Evâhir Zilhicce 1033) ve Aralık 1615 (Evâil Zilhicce 1024) tarihli belgelere rastlanmaktadır. Yine bu defter, diğer sicil defterlerinden farklı olarak, sadece hüccet ve ilam türü belgeleri ihtiva etmektedir. Defterde, merkezden Harput'taki yetkili makamlara hitaben gönderilen ferman, berat, buyruldu ve mektup türü belgelerin suretlerine rastlanmamaktadır.

38244-III Numaralı Defter

1626-1627 yıllarına ait olan bu defter, toplam olarak 201 sayfa olup, sayfa numaraları sonradan verilmiştir. İlk sayfadan, sayfa 134'e kadar olan kısımda alım-satım, borç, rehin, hibe, vekâlet, vasi, mehir, miras ve mal davalarına ait hüccet ve ilam türü belgeler yer almaktadır. 134. sayfadan 201. sayfaya kadar olan kısma ise ferman, mektup, berat, tezkire gibi belgelerin suretleri kaydedilmiştir²⁸.

181 Numaralı Defter

Tarih olarak sekiz aylık bir süreyi kapsayan defter, Nisan 1632 tarihli belgelerle başlayıp Kasım 1632 yılına ait belgelerle son bulmaktadır. Toplamı 164 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp, sonradan verilmiştir. İlk sayfadan 117. sayfasına kadar olan kısımda ilam ve hüccet gibi belge türleri bulunmaktadır. 117. sayfadan, 164. sayfaya kadar olan kısma ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri kaydedilmiştir.

386 Numaralı Defter

446 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp sonradan verilmiştir. İlk sayfasından 430. sayfasına kadar olan kısımda yer alan kayıtlar Ekim 1632 ve Mayıs 1634 tarihlerini kapsamaktadır. Ancak deftere sonradan ekleme yapılması sebebiyle 430. sayfadan 446. sayfaya kadar olan kısımda Eylül 1716 ve Kasım 1717 tarihleri arasını kapsayan kayıtlar da vardır.

İlk sayfadan 297. sayfaya kadar olan kısımda alım-satım, alacak verecek, borç, rehin, hibe, vekâlet, vasi, mehir, miras ve mal davalarına ait hüccet ve ilam türü belgeler yer almaktadır. 297. sayfadan itibaren genel olarak merkezden gönderilen evrakların suretleri kaydedilmiş ise de hüccet ve ilam türü belgelere de rastlamak mümkündür. Özellikle 430. sayfadan 446. sayfaya kadar olan kısımda bu tür belgelerin kaydı düzenli olarak tutulmuştur.

384 Numaralı Defter

Kronolojik açıdan tam bir bütünlük içinde olan bu defter, Aralık 1636 ve Şubat 1638 yılları arasını kapsamaktadır. Toplamda 242 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp sonradan verilmiştir. İlk sayfadan 168. sayfaya kadar olan kısımda,

---

²⁸ Sevda Danık, *H. 1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, s. 17.

birkaç belge hariç, hüccet ve ilam türü belgelerin kaydı tutulmuştur. 168. sayfadan son sayfaya kadar olan kısımda ise, yine bazı istisnai belgelerin dışında, genellikle merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

38244-II Numaralı Defter

1638-1639 yıllarına ait olup, toplamda 166 sayfadır. Fakat defterle alakası olmayan iki adet yarım varağın da deftere sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Sicilin başından 84. sayfaya kadar olan kısım evlenme, boşanma, mehir, alım-satım, kira, nafaka, kefalet, hibe, borç, miras ve mal davalarını kapsamaktadır. 84. sayfadan 166. sayfaya kadar olan kısımda ise, birkaç istisnai belge hariç, merkezden gelen ferman, mektup, berat, tezkere, vb. belgelerin suretleri kaydedilmiştir. Defterdeki sayfa numaraları orijinaldir. Fakat bazı sayfalar numaralandırılmamıştır. Mesela ilk varak numaralandırılmadığından, 1. sayfa ikinci varakta yer almaktadır. Ayrıca arada yer alan varaklardan biri de sehven numaralandırılmamıştır.

324 Numaralı Defter

Toplamda 255 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinaldir. İlk sayfadan 226. sayfaya kadar olan kısımda hüccet ve ilam türü belgeler kaydedilmiştir. 227. sayfadan 255. sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

Defterde tutulan kayıtlar tarihsel olarak bir bütünlük arz etmemektedir. Bu nedenle, deftere akabinde eklemeler yapıldığı söylenebilir. Nitekim 1663 yılına ait belgelerin kaydıyla başlayan deftere, sonrasında 1664 tarihine ait belgeler kaydedilmiş, sonraki sayfalarda ise yeniden 1663 yılına ait belgelerin kaydı tutulmuştur. Bunun devamında ise 1678-1679 yıllarını kapsayan belgeler karışık olarak kaydedilmiştir. Bu tarihlerden sonra da 1654, 1653,1652 yıllarına ait belgelerin kaydı tutulmuştur. Son kısımda ise tekrar 1654 yılına ait belgeler yer almaktadır. Dolayısıyla bu defterde üç farklı tarihe ait kayıtlar mevcuttur. Bunlardan en erken tarihli olanı 1652, sonuncusu ise 1679'dur.

385 Numaralı Defter

Bir bütünlük içinde tarihsel bir sırlama ile tutulan bu defter, Haziran 1654 ve Aralık 1655 tarihleri arasını kapsamaktadır. Toplamda 171 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinaldir. İlk sayfadan 135. sayfaya kadar olan kısımda hüccet ve ilam türü

belgelerin kaydı, 136. sayfadan son sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

38244-IV Numaralı Defter

Ekim 1658 ve Ağustos 1659 yılları arası kayıtların tutulduğu bu defter, toplamda 171 sayfadır. Ancak defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp sonradan verilmiştir. İlk sayfadan 145. sayfaya kadar olan kısımda hüccet ve ilam türü belgeler, 145. sayfadan 171. sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

350 Numaralı Defter

Toplamda 74 sayfa olan defterin sayfa numaraları sonradan verilmiş olup, orijinal değildir. İlk sayfadan 61. sayfaya kadar olan kısım ilam ve hüccet türü belgeleri ihtiva etmektedir. 61. sayfadan son sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri bulunmaktadır. Altı aylık bir zaman dilimine ait kayıtların tutulduğu bu defterde Eylül 1662 ve Şubat 1663 yılları arasına ait belgeler mevcuttur²⁹.

382 Numaralı Defter

Toplamda 183 sayfadan oluşan defterin sayfa numaraları orijinal olup, kâtip tarafından verilmiştir. İlk sayfadan 147. sayfaya kadar olan kısımda ilam, hüccet ve benzeri belgelerin kaydı, 148. sayfadan son sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır. Defterde, Ağustos 1661 ve Ekim 1662 yıllarına ait belgeler bulunmaktadır³⁰.

368 Numaralı Defter

12 aylık bir süreyi kapsayan bu defterde, Eylül 1663-1664 tarihleri arasını ihtiva eden belgelerin kaydı tutulmuştur. Toplamda 198 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp sonradan verilmiştir. İlk sayfadan 146. sayfaya kadar olan kısımda

---

²⁹ Bu defteri konu alan bir çalışmada, hicri tarihin miladi tarihe çevrilmesi hususunda hata yapıldığı için, defterin tarihi M. 1663-1664 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Nevim Yaman, *350 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirmesi (H.1073) (M.1663-1664)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2013.

³⁰ Bu defterin toplamda 154 sayfa olduğuna ve tarihsel olarak da Kasım 1661-Mart 1662 tarihlerini kapsadığına dair tespitler de vardır. Bkz. İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 11.

hüccet ve ilam türü belgelerin kaydı, 147. sayfadan 198 sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

397 Numaralı Defter

Toplamda 202 sayfa olan bu defterin sayfaları kâtibî tarafından numaralandırılmıştır. Bir bütünlük içinde tarihsel bir sırlama ile Eylül 1665 ve Ağustos 1666 tarihleri arasına ait belgeleri kapsamaktadır. Defterin ilk sayfasından 161. sayfaya kadar olan kısımda, bazı istisnalar dışında, ilam ve hüccet türü belgeler kaydedilmiş, 161. sayfadan son sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretlerine yer verilmiştir.

278 Numaralı Defter

Toplamda 92 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olup, kâtibî tarafından numaralandırılmıştır. Defter, Ocak 1666-1667 tarihleri arasını yani 12 aylık bir zaman dilimini kapsamaktadır. İlk sayfadan 66. sayfaya kadar olan kısımda ilam ve hüccet türü belgeler, 67. sayfadan (77-78 hariç) 92. sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

38244-I Numaralı Defter

Toplamda 166 sayfadan oluşan bu defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp, sonradan verilmiştir. İlk sayfadan 136. sayfaya kadar olan kısımda hüccet ve ilamları ihtiva eden belgelerin kaydı, 89 ve 93. sayfalar ile 136. sayfadan 166. sayfaya kadar olan kısımda ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır. Defter, kronolojik olarak Nisan 1670-Temmuz 1671 tarihleri arasını kapsamaktadır.

362 Numaralı Defter

Bir yıllık süreyi kapsayan bu defterde, Mart 1672-1673 yılları arasını ihtiva eden belgeler yer almaktadır. Toplamda 188 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olup, kâtibî tarafından verilmiştir. İlk sayfadan 150. sayfaya kadar olan kısımda, bazı belgeler hariç hüccet ve ilam türü belgelerin kaydı, 150. sayfadan 188 sayfaya kadar olan kısımda ise, yine bazı belgelerin dışında, merkezden gönderilen belgelerin suretleri yer almaktadır.

38244-VI Numaralı Defter

Mayıs 1680 ve Ocak 1682 tarihleri arası belge kayıtlarının tutulduğu bu defter, toplamda 246 sayfadır. Defterin sayfa numaraları orijinal olmayıp sonradan verilmiştir. Ancak yapılan numaralandırma hatalı olup, defterin sonundan başlanarak numaralandırma yapılmıştır³¹. İlk sayfadan 175. sayfaya kadar olan kısımda ilam, hüccet ve benzeri kayıtlar tutulmuştur. 175. sayfadan 246. sayfaya kadar olan kısma ise merkezden gönderilen belgelerin suretleri kaydedilmiştir.

331 Numaralı Defter

Defter, Aralık 1682-Aralık 1684 tarihleri arasını kapsamaktadır. Ancak defterde 1703-1704 ve 1718 yıllarına ait kayıtlar da mevcuttur. Toplamda 254 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinaldir. Fakat bazı sayfalar numaralandırılmamıştır. Mesela 11 ve 23. varaklara sehven numara verilmemiştir. İlk sayfadan 154. sayfaya kadar olan kısma, bazı istisnalar hariç, hüccet ve ilam türü belgeler, 154. sayfadan son sayfaya kadar olan kısma ise, yine hüccet ve ilam türü belgelere rastlanmakla birlikte, genelde merkezden gönderilen belgelerin suretleri kaydedilmiştir.

391 Numaralı Defter

Toplamda 181 sayfa olan defterin sayfa numaraları orijinal olup, kâtibî tarafından verilmiştir. Ancak 80 ve 157. sayfalardan sonra gelen varaklara numaralandırmalar hatalı yapılmıştır. İlk sayfadan 85. sayfaya kadar olan kısım hüccet, ilam vb. belgeleri, 85. sayfadan 181. sayfaya kadar olan kısım ise merkezden gönderilen belgelerin suretlerini ihtiva etmektedir. Defterde tarihsel bir bütünlük yoktur. Genelde Şubat 1692 ve Temmuz 1693 tarihleri arasını kapsayan belgeler kaydedilmesine rağmen 1691 ve 1721 yıllarına ait belgelere de rastlanmaktadır.

2.2. Hurufat Defterleri

Şehir tarihi açısından önemli bir kaynak da berat özetlerinin kaydedildiği Hurufat defterleridir. Bu defterlerde yer alan kayıtlarda mahalle, köy, nahiye ve mezra gibi yerleşim ve tarım alanları ile medrese, cami, mescit ve zaviye gibi dini, eğitim ve sosyal amaçlı kurumların isimlerini tespit etmek mümkündür. Yine bu defterlerde bu kurumların hangi tarihte kimler tarafından yaptırıldığı, buralarda çalışan görevliler ve almış oldukları ücretler ile atama ve azillerine etki eden unsurlar hakkında ayrıntılı

³¹ Bu defterin sayfaları sonradan hatalı olarak numaralandırıldığı için tarafımızdan yeniden numaralandırılmıştır. Dipnotlarda da yeni sayfa numaraları kullanılmıştır.

bilgilere ulaşmak da mümkündür. Dolayısıyla bu defterlerde şehrin mekânsal yapısını oluşturan unsurların yanı sıra vakıf kurumlarının işleyişi ile alakalı önemli bilgiler de elde edilmektedir³².

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Harput Kazası'nın da yer aldığı toplamda dokuz adet defter tespit edilmiştir. Bunlar; 567, 1082, 1083, 1084, 1090, 1093, 1094, 1098 ve 1158 numaralı defterlerdir.

2.3. Mühimme Defterleri

Mühimme Defterleri, Divân-ı Hümâyûn toplantılarında görüşülen devletin iç ve dış meselelerine ait önemli kararların kaydedildiği defterlerdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki defter fonları arasında mühim bir yeri olan bu defterlerde, askeri, sosyal, siyasi ve iktisadi alanlarla alakalı kararlar yer almaktadır. Sadrazam başkanlığında, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri ile kubbe vezirleri, nişancı ve defterdarın katılımıyla gerçekleştirilen Divan toplantılarında alınan kararlar, padişahın onayından sonra kronolojik sıra ile deftere kaydedilmekteydi. Bu kayıtlar, herhangi bir mesele ile ilgili olarak mahalline veya muhatap makama gönderilen ferman ve berat suretleri mahiyetindedir³³.

Divân-ı Humâyûn defterleri kataloğundaki Mühimme Defterlerinin listesinde 1602-1701 yılları arasını kapsayan 37 adet defter mevcuttur³⁴. Bugüne kadar bu defterlerden 17'si Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmış³⁵ veya Osmanlı Arşivi Daire

³² Hurufat Defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies International Journal of History*, 5, 2013, s. 39-69; Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, 47-92; Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askeri Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 39, Ankara, 2013, s. 115-146.

³³ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 2010, s. 7.

³⁴ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 11-12.

³⁵ Bkz. Selçuk Demir, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 1-171)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008; Adem Keleş, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.172-331)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2011; Mehmet Şahin, *Kuyucu Murat Paşa'nın Celâli Mühimmesi (1607)*, *8 Numaralı Mühimme Zeyli*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,2002; Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyli'ne Göre)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,2003; Durmuş Kandıra, *84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995; Hülya Yüksel, *86 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyon, Özet ve Değerlendirme)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010; Murat Ateş, *88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi 1637-1638 (H 1046-1048)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2008; Eren Bahri Gök, *89 Numaralı Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003; Selçuk Osmanoglu, 92

Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır³⁶. Tez olarak hazırlanan veya yayınlan defterler incelediğinde, Harput'la alakalı toplamda 8 tane belge tespit edilebilmiştir. Ayrıca arşivde yapmış olduğumuz çalışmalarda 74, 78, 79, 80, 81, 91, 93 ve 95 numaralı defterlerde Harput'la alakalı toplamda 16 belgeye rastlanmıştır.

2.4. Şikâyet Defterleri

Ferman, berat ve hükümlerin tamamı 1649 yılına kadar Mühimme Defterlerine kaydedilmiştir. Ancak bu tarihten itibaren sadece devlete ait işler Mühimme Defterlerine kaydedilmeye başlanmış, şahsi meseleleri ilgilendiren ferman, berat ve benzeri kayıtlar için de Şikâyet Defteri adı verilen farklı defterler düzenlenmeye başlanmıştır.

Konu olarak bu defterler; askerî ve idarî görevlilerle ilgili şikâyetleri, mahkeme kararlarına itirazı, borçlarla alakalı şikâyetleri, soygunları, esnaf şikâyetlerini, köylünün toprak anlaşmazlıklarını ve tımarlı sipahinin vergi toplama şikâyetlerini kapsamaktadır³⁷. Kadı sicil defterlerinde de çokça rastladığımız Harput ile alakalı belgeler 4, 5, 7, 19, 23, 25, 26, 28, 29 ve 31 numaralı Şikâyet Defterlerinde yer almaktadır.

Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon) (H.1067-1069/M.1656-1658), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2004; Müjge Karaca, *94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008; Yunus Mercimek, *96 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.1-99)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2013; Ulviyenur Pakize Eskin, *97 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon, Özet) H.1090-1092/M.1679-1681*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009; Muzaffer Fehmi Şakar, *1101/1102 (1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 1-145)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007; Bekir Gökbunar, *105 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya,1996; Mustafa Kılınç, *107 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu Tahlil ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996; Muhammet H. Demirsoy, *109 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir,2001

³⁶ Bkz. Hacı Osman Yıldırım-Vahdettin Atik-Murat Cebecioğlu-Ayhan Özyurt-Mustafa Serin-Fuat Yavuz-Numan Yekeler, *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618),(Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım)*, Ankara, 2000; Hacı Osman Yıldırım-Vahdettin Atik-Murat Cebecioğlu-Ayhan Özyurt-Mustafa Serin-Fuat Yavuz-Numan Yekeler, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628),(Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım)*, Ankara, 2001; Hacı Osman Yıldırım-Vahdettin Atik-Ali Mesut Birinci-Murat Cebecioğlu-Ayhan Özyurt- Fuat Yavuz-Numan Yekeler, *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041(1042)/1630-1631 (1632),(Özet-Transkripsiyon-İndeks)*, Ankara, 2002.

³⁷ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 21.

2.5. Maliyeden Müdevver Defterler

1945 yılında Maliye kalemlerine ait olup Maliye Bakanlığında devralınan muhtelif konulardaki 26.000'e yakın defter tasnifinden oluşan *Maliyeden Müdevver Defterler*, 830 (1426/1427) ila 1336 (1917/1918) yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Tasnifi yapılan son defter sayısı 23.138'dir. Daha önce Osmanlıca olarak tasnif edilen ve araştırmacılara açılan fonun yeni harflerle 25 adet kataloğu hazırlanmıştır. Ayrıca 1945 yılında Maliyeden devralınan defter, kitap ve evrak gibi arşiv malzemesi için de yirmi civarında vakfiye tespit edilmiştir. Vakfiyeler "Maliyeden Müdevver Vakfiyeleri" adıyla tasnif edildiği gibi vesikalarda "Maliyeden Müdevver Vesika Tasnifi" ismiyle de düzenlenmiştir³⁸.

Çalışmamızda bu defterlerden 1692 tarihli 5961 numaralı defter ile 1694-95 (H.1106) yılına ait 3640 numaralı defter kullanılmıştır. Her iki defterde Harput Kazası'nda cizye vergisini ödemekle yükümlü kişiler, isimleri ve buldukları mahaller ile gelir düzeylerine göre (ala, edna, evsat) kaydedilmiştir. 5961 numaralı defterde, farklı bölgelerden Harput Kazası'na misafir olarak gelen ve ellerinde cizye kâğıdı bulunmayan gayrimüslimlerin kaydı da tutulmuştur.

2.6. Kâmil Kepeci Defterleri

Arşiv görevlilerinden Kâmil Kepeci'nin başkanlığında bir ekip tarafından yapılan Kâmil Kepeci Tasnifi, çoğu maliye kalemlerine ait defterlerden oluşmaktadır. Ayrıca bu tasnifte Divan-ı Hümâyûn kalemlerine ve Bâb-ı Âsafi'ye ait defterler de bulunmaktadır. Defterler, ait oldukları kalemler göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Bu fonda, çeşitli kalemlere ait H. 873-1296/M. 1468-1879 yıllar arasındaki kayıtları kapsayan 6.698 defter bulunmaktadır³⁹. Fakat çalışmamızda sadece Kâmil Kepeci (Cizye Muhasebe Kalemi) fonunda yer alan 3823 numaralı defterden yararlanılmıştır.

2.7. Seyahatnameler

Araştırmamıza konu olan dönemde Harput'la alakalı en erken tarihli bilgileri aslen Ermeni asıllı olan Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesinden öğrenmekteyiz. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Malatya üzerinden üç günlük bir yolculuktan sonra Harput'a ulaşan Simeon, eserinde şehir ve köylerdeki gayrimüslim tebaa ve bölgede bulunan

³⁸ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 266; Necati Aktaş-Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, 5, Ankara, 1992, s. 125.

³⁹ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 263.

kilise ve manastırlar hakkında bilgi vermiştir. Harput'ta yaşayan gayrimüslim ahalinin birbirleri ile olan ilişkilerine de değinerek yaşamış oldukları sıkıntılardan bahsetmiştir. Bu bağlamda, özellikle yeniçerilerin gayrimüslim tebaa üzerindeki baskı ve zulümlerini anlatmıştır. Bu sebepten şehirdeki Ermeni nüfusunun azaldığını da ifade etmiştir.

Polonyalı Simeon'dan sonra Harput'u Osmanlı'nın ünlü seyyahlarından Evliya Çelebi de ziyaret etmiştir. 1650'lerde Harput'a gelen Evliya Çelebi, öncelikli olarak Harput adının kökeninden ve Osmanlı Devleti tarafından Harput'un nasıl fethedildiğinden bahseder. Sonrasında ise Harput sancakbeyinin gelirleri ile emri altındaki askerlere birkaç satırla değinir. Ayrıca, kazada müftü, nakibü'l-eşraf, yeniçeri serdarı, kethüda yeri, şehir subaşı ve muhtesip gibi görevlilerin olduğunu söyler. Daha sonra da iç kale, dışkale ve burada bulunan görevliler ile çeşitli yapılardan söz eder. Sonrasında ise cami, medrese, mektep, tekke, han, hamam, çarşı ve şehrin önde gelen ailelerinden söz ederek şehrin yiyecekleri, bağ, bahçeleri, gölü, buzluk mağarası ve şifalı sularını anlatır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. YERLEŞME VE NÜFUS

1.1. Harput Şehri

1.1.1. Şehrin Coğrafi ve Stratejik Konumu

Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından biri olan Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde, güneyinde yer alan ve 38°41' Kuzey paraleli ile 39°13' Doğu meridyeninde kalan bir plato üzerinde kurulmuştur. Yaklaşık olarak 1450-1500 m. yüksekliğinde olan bu platonun batısı Kuz Ova, doğusu Ulu Ova, güneyi Elazığ Ovası ve kuzeyi ise, bugün büyük bir kısmı Keban Baraj Gölü'nün altında kalan Murat Nehri Vadisi ile sınırlandırılmaktadır. Ortalama 1751 km² lik bir alanı kaplayan bu plato, 30-40 km uzunluğunda ve 15-20 km. genişliğindedir⁴⁰.

Harput Şehri, kuzeyden Tunceli'nin dağlık bölümü, güneyden de Güneydoğu Toroslar'dan tekevvün eden yüksek alanlarla çevrilidir. Tunceli dağlık bölgesi, en kuzeyde yükseltisi 3900 metreye kadar ulaşan Munzur Dağları ile son bulmaktadır. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde düzenli üç sıra şeklinde uzanan güneydeki Güneydoğu Toroslar'ın yükseltisi ise 2000-2500 metre arasındadır. Sıkışık bir şekilde uzanan dağlar, Dicle ve Fırat vadileri tarafından yoğun bir şekilde parçalanmıştır. Behrimaz Ovası ve Hazar Gölü, bu dağlık bölge içine yerleşmiş çukur sahalardan meydana gelmiştir⁴¹.

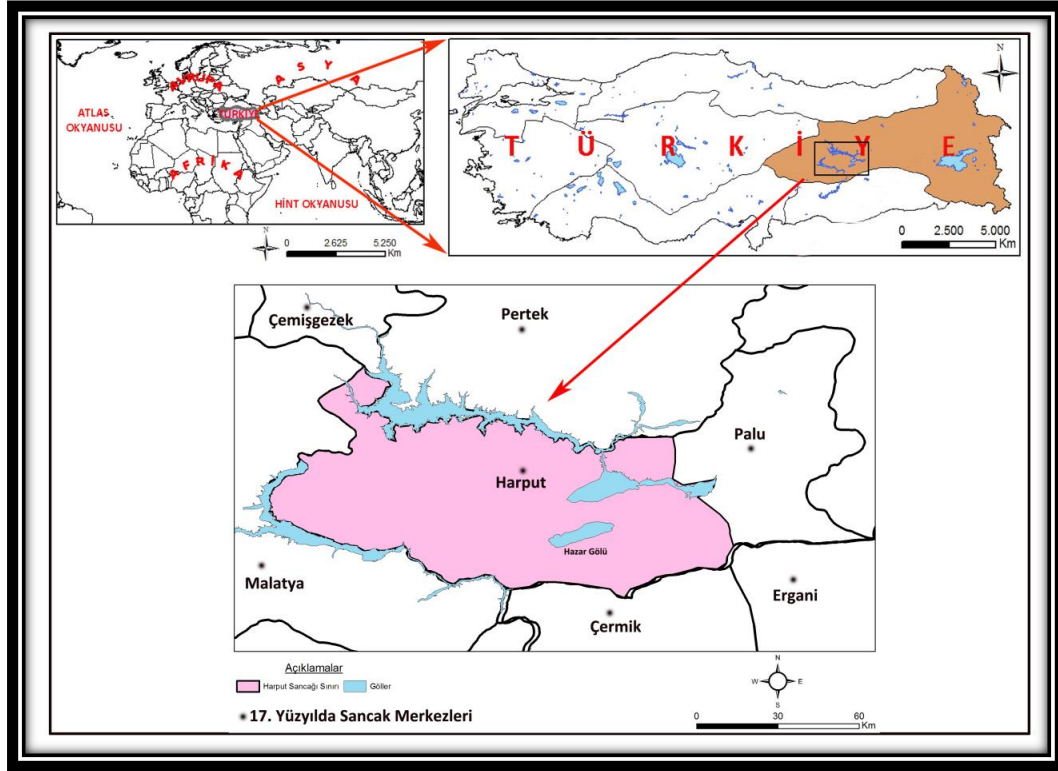
Harput, coğrafi konum olarak stratejik bir noktada kurulmuştur. Kuzey, güney, doğu ve batı istikametlerinde şehirleri bir birine bağlayan önemli bir geçiş noktası olması sebebiyle eski çağlardan itibaren, Kuzey ve Orta Anadolu, Kuzey Mezopotamya, Kafkaslar, Suriye ve İran'daki bazı ticaret yollarıyla bütünleşmiştir⁴².

---

⁴⁰ M. Taner Şengün, *Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*, Elazığ, 2012, s.1; Saadettin Tonbul, "Coğrafi Faktörlerden Yer Şekillerinin Harput'un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 81-82.

⁴¹ Saadettin Tonbul, "Coğrafi Faktörlerden Yer Şekillerinin Harput'un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri", s. 85-86.

⁴² Recep Yıldırım, "Harput Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 297-298; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s. 2-3.

Harita-1: 17. Yüzyılda Harput Sancağının Lokasyon Haritası

Tarihsel süreç içerisinde kullanılan yollardan biri, Hekimhan ile Keban'dan geçerek Harput'a ulaşmakta ve buradan eski hünkâr caddesi ile birleşmekteydi. Yollardan ikincisi; Harput, Keban, Arapgir, Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a ulaşmaktaydı. Üçüncü yol ağı ise Samsun'u Bağdat'a bağlamakta ve Sivas'tan sonra eski kervan yolu ile bütünleşmekteydi. Bunlardan başka, Harput-Giresun arasında Keban-Arapgir-Kemaliye, Kuruçay-Şebinkarahisar veya Arapgir-Divriği-Şebinkarahisar'dan geçen yollar da bulunmaktaydı. Şehirlerarası ticaretin döndüğü yol şebekelerinin varlığı sebebiyle Harput, kervanların konakladığı ve ticaretin yapıldığı ehemmiyetli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca şehrin çevresinde Ulu Ova (400 km²), Elazığ Ovası (610 km²), Kuz Ova, Altın Ova⁴³ ve Aşvan Ovası gibi tarımsal faaliyetlerin yapıldığı toprakların yanı sıra hayvanların beslenebileceği verimli toprakların da bulunması şehrin önemini bir kat daha artırmaktadır. Yine, Fırat ve Murat nehirleri gibi önemli su kaynakları ile Keban ve Ergani madenleri de bölgeye ayrı bir değer kazandırmaktadır⁴⁴.

⁴³ Altınova günümüzde Keban Barajı suları altında kalmıştır, Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Foklor*, I, Elazığ, 2005, I, s. 291-292.

⁴⁴ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 3.

Ticari yolların, tarımsal alanların, su kaynaklarının ve yer altı zenginliklerin kontrolü ve güvenliği fevkalade önemliydi. Bu sebeple çevreye hâkim, engebeli, yüksek ve yalçın kayalıklarla çevrili stratejik bir mevkide Harput Kalesi yaptırılmıştır. Kale, tarihi süreç içerisinde şehrin çevresi için bir korunma alanı oluşturarak kervanların konaklama ve yol güvenliğinin sağlanması hususunda büyük görevleri yerine getirmiştir⁴⁵.

Osmanlı döneminde stratejik önemini devam ettiren şehir, İznikmid'den başlayıp Bağdat'ta son bulunan Anadolu Orta Kol'un ana güzergâhı üzerinde bulunuyordu. Bu ana yol güzergâhında *Sapanca, Tosya, Sivas, Amasya, Hasançelebi, Kangal, Harput ve Diyarbakır'dan* oluşan dokuz menzil noktası ve buralardan ayrılan 14 tâli yol yer alıyordu⁴⁶. Bu yollar, bölge için önemli bir zenginlik kaynağı olduğu gibi, şehre askeri üs olma vasfını da kazandırıyordu.

Harput, özellikle İran seferleri sırasında ordunun toplanma ve kışlak merkezi olarak kullanılmaktaydı⁴⁷. Nitekim IV. Murad döneminde, Bağdat'a yapılan seferler sırasında ve Bağdat Kalesi'nin fethinden sonra, askerî ihtiyaçların temini hususunda Harput Kazası'na sıklıkla müracaat edilmiştir. Yine bu sefer sırasında esir alınan önemli kumandanlar da Harput Kalesi'nde tutularak buradan İstanbul'a sevk edilmişlerdir⁴⁸. Ayrıca Harput miri atların kışlaması hususunda da önemli bir merkez konumundaydı⁴⁹.

Şehir, sonraki yıllarda da stratejik önemini sürdürmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında çıkan aşiret ayaklanmalarını bastırmak ve Kütahya'ya kadar ilerleyen Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusuna karşı önlemler almak amacıyla Sivas, Diyarbakır ve Harput bölgeleri valiliği görevlerine ilaveten Maden Nezareti görevi de Reşid Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Paşa, 40 tabur askeri birliğiyle Harput'a yerleşmiş ve burayı ordu merkezi olarak seçmiştir. Bu gelişmeler nedeniyle askeri önemi artan Harput'un eteklerinde yer alan Hüseyinik adlı köyde, kışla ve cephaneliklerin bulunduğu büyük askeri tesisler

⁴⁵ Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", s. 292.

⁴⁶ Cemal Çetin, *Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2009, s. 96.

⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 33. Kanuni Sultan Süleyman İran seferlerinde daha önce Kayseri, Sivas ve Erzincan yolunu tercih etmiştir. Ancak kışın bu bölgelerde çok şiddetli geçmesi sebebiyle, Kayseri Elbistan yolu ile Malatya geçidinden Harput'a geçilmesi ve diğer bölgelerden gelen kuvvetlerin de Harput'ta birleştirilerek ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hususunda 1552 yılında bir ferman göndermiştir. Bkz. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, İstanbul, 2013, s. 170.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Celalettin Uzun, "IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üstlendiği Rol", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, II, Elazığ, 2013, s. 755-764.

⁴⁹ *HŞS, nr. 384*, s. 239/b.1; *HŞS, nr. 384*, s. 239/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 118/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 90/b.1; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 90/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 91/b.3; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 93/b.4; *nr. HŞS, nr. 38244-II*, s. 96/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 162/b.1.

yaptırılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, yeni ortaya çıkan askerî, iktisadî ve sosyal gelişmelerin yanı sıra doğal faktörlerin de etkisiyle, Harput'ta bulunan nüfusun büyük bir kısmı ovada yeni kurulmaya başlayan şehre taşınmış, dolayısıyla bu kadim kent de eski cazibesini kaybetmeye başlamıştır⁵⁰.

1.1.2. Şehrin Genel Görünümü ve Fizikî Yapılar

1.1.2.1. İç Kale

Kale yalnızca saldırılardan korunulacak bir yer değil aynı zamanda etkin savunma yapılan, saldırganları uzak tutmak için harekâtlar düzenlenen ve sahip olunan toprakların da kontrol altında tutulmasını sağlayan müstahkem bir yapıdır. Bu fonksiyonlarından dolayı, kaleler inşa edilirken özellikle coğrafi özelliklerden yararlanılmıştır⁵¹. Bu bağlamda Harput Kalesi de inşa edilirken doğal faktörler göz önünde bulundurulmuş, saldırılara karşı oldukça korunaklı kuzey, güney ve doğudan derin uçurumlarla çevrili bir sırt üzerinde kurulmuştur. Kalenin kurulduğu sırt, doğudan Mezbahana Deresi, batıdan ise bu derenin bir kolu olan Sal Deresi'nin oluşturduğu vadiler arasında bulunmaktadır. Surlarla birlikte kalenin vadi zemininden olan yükseltisi doğuda 100 metre, batıda 60-70 metre, iki vadinin birleştiği güney yamaçta ise 150-200 metreyi bulmaktadır. Kale içindeki yerleşmenin eğimi de güneyden kuzeye doğru olup, üzerinde kurulmuş olduğu plato ve sırtın genel eğimine uygunluk göstermektedir. Kurulmuş olduğu arazinin özelliklerinden dolayı, doğal bir yapı olarak tanımlanan kale⁵², denizden 1392 m yüksekliktedir. Yapılan arkeolojik çalışmalara göre kalenin mevcudiyeti Urartululara kadar gitmektedir⁵³.

Araplar tarafından *Hısn-ı Ziyad*, Bizanslılar tarafından da *Ziata Castellum* olarak isimlendirilen kale, Anadolu'nun en korunaklı kalelerinden biri olduğu için, her dönemde önemli bir müdafaa merkezi olmuş ve sık sık kuşatılmıştır. Bu nedenle, tarihi süreç içinde defalarca onarım görmüştür⁵⁴. En eski onarım kitabesi Artuklular dönemine aittir. Bu dönemde kalede, çeşitli kuşatmalara maruz kalması sebebiyle geniş tamiratlar yapılmıştır. Ayrıca kaleye bir kısım ilaveler de yine bu dönemde yapılmıştır. Mesela

⁵⁰ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul, 2011, s. 27-28; Ahmed Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 51,55; İbrahim Yılmazçelik, "1840-1850 Yıllarında Harput", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 52 (1998), s. 128.

⁵¹ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (çev. Selma Koçak), İstanbul, 2007, s. 185-186.

⁵² Saadettin Tonbul, "Coğrafi Faktörlerden Yer şekillerinin Harput'un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri", s. 87.

⁵³ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 81.

⁵⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 197.

Nureddin Artukşah tarafından bir hastane inşa ettirildiği⁵⁵ bilinmektedir. Ayrıca, kale içinde kuzey sur duvarları üzerinde bir Artuklu Sarayı'nın varlığı da tespit edilmiştir⁵⁶.

Dulkadiroğulları döneminde, kuşatmalar etkisiyle, kalede oluşan tahribattan dolayı çeşitli onarım ve eklemeler yapılmıştır⁵⁷. Dulkadiroğulları'ndan sonra bölgeyi hâkimiyeti altına alan Akkoyunlular döneminde de kalede onarımların yapıldığını mevcut kitabelerden öğrenmekteyiz. Bu dönemin hükümdarlarından Hasan Bahadır ve torunu Rüstem Han zamanında Harput'ta basılmış paraların olması, Harput'ta bir darphanenin mevcut olduğunu da göstermektedir⁵⁸. Bu darphane Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde de aktif olarak işletilmiş ve bu iki Osmanlı sultanı zamanında Harput'ta sikke bastırılmıştır. Osmanlı döneminde iltizam usulüyle işletilen darphanenin, 1523 yılında 60.000 akçelik mukataasının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak darphane daha sonraki yıllarda önemini yitirmiş ve faaliyetlerine de son verilmiştir⁵⁹. Harput'taki darphanenin yeri tam olarak bilinmese de, şehrin en korunaklı yerinde, yani iç kalede olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim mevcut arkeolojik veriler de darphanenin bu bölgede olabileceğini göstermektedir⁶⁰.

Osmanlılar 1516 yılında kaleyi üç gün boyunca topla dövdükten sonra fethetmiştir. Şiddetli geçen bu muhasara nedeniyle kalenin harap olduğu muhakkaktır. Bu nedenle, zabtından sonra kalede ciddi bir tamirat yapıldığı söylenebilir⁶¹. Bundan sonraki dönemlerde de ihtiyaç hâsıl oldukça kalede tamiratlar yapılmıştır. Nitekim 17. yüzyılda kalenin bakım ve onarımıyla ilgilenen bir mimarı vardı. Mesela 1633 yılında kale mimarı Hacı Bayram Hasan adında biriydi. Fakat bu şahıs artık vazifesini yapamayacak kadar yaşlandığı için görevini bırakmış, kale dizdarı Mustafa'nın arzıyla, yerine günlük altı akçe ücretle Ahmed adında biri atanmıştır⁶². Daha sonraki yıllarda ise bu vazifeyi gayrimüslim mimarlar yürütmüştür. Mesela günlük üç akçe ücretle bu görevi ifa eden Hacik adlı gayrimüslim, 1731 yılında görevini oğlu Melânis'e bırakmıştır⁶³.

⁵⁵ Nureddin Ardiçoğlu; *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 51-52,60.

⁵⁶ Ertuğrul Dank, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001, s. 50.

⁵⁷ Nureddin Ardiçoğlu; *Harput Tarihi*, s. 67-68.

⁵⁸ Nureddin Ardiçoğlu; *Harput Tarihi*, s. 73.

⁵⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 144-222

⁶⁰ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 147

⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 197.

⁶² *HŞS*, nr. 386, s.351/b.3.

⁶³ "Harput Kal'ası'nda üç akçe ile babası Hacik zimmî kasr-ı yedinden mi'mâr olan Melânis nâm zimmîye tahrîr." (*VGMA, HD, nr. 1093/ s. 223*)

Resim-1: Harput Kalesi

17. yüzyılda iç kalenin oldukça sağlam ve kullanışlı olduğunu Harput'a gelen Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Zira Evliya Çelebi kaleyi tarif ederken, çok yüksek, kaya üzerinde taştan inşa edilmiş sağlam ve güzel bir yapı olarak bahsetmiştir⁶⁴. Sadece bir kapısının⁶⁵ olduğu anlaşılan kalede, bin⁶⁶ kadar hane ve minaresiz olan bir cami de bulunmaktaydı. Yine kale içinde su sarnıçları ve zahire ambarları vardı. Ayrıca kalenin yönetiminden sorumlu bir dizdarı bulunuyordu ve onun emrinde çalışan bir kethüda ile yeterli sayıda kale erleri de vardı. Evliya Çelebi, kalede cephane ve büyük topların olduğundan da bahsetmektedir⁶⁷. Nitekim 1627 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, eski kale dizdarı Mustafa Ağa, yeni kale dizdarı olarak görevlendirilen Seydi Ali

⁶⁴ “İç kal’ası eflâke ser çekmiş bir acıb u garîb yalçın kaya üzere şekl-i murabba’dan tûlânîce seng-binâ bir metîn ü hasîn kal’a-i ra’nâdır”. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, s. 135.

⁶⁵ Evliya Çelebi'nin belirttiği üzere kaleye tek kapıdan giriş yapılıyordu. Ancak restore çalışmaları ile günümüze ulaşan yapıdan bu dış kapının hemen ardında (yaklaşık 30 metre ilerisinde) bulunan ikinci bir kapıdan geçildikten sonra kale içine gidilebildiği görülmektedir (bkz Resim 2-3-4).

⁶⁶ Kalenin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda bu miktarın oldukça abartılı olduğu açıktır. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında Harput şehrindeki toplam ev sayısı 719 civarındaydı. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avarız Defteri”, s. 15.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, s. 135.

Ağa'ya cephanelikte bulunan silah ve malzemenin devrini yapmış ve bu devir esnasında kalede; 1 demir kapı, 3 tüfek, 3 küllük, 9 araba çengâli, 1 araba kazığı, 1 araba zinciri, 5 araba kendîri, 6 araba tekerleği, 2 derbuzen⁶⁸ ayağı, 2 derbuzen kuyruğu, 7 derbuzen, 1 top enügi hokka, 3 top parçası (2 nügi miktarı), 3 top halka, 2 top enügi, 1 top hokka, 3 top önü, 233 top yuvarlak⁶⁹, 1 top (kale kapısı önünde), 1 nakkâre⁷⁰, 2 kurşun parçası, 6 bez sandığı, 2 kese barut, yarım kese kükürt, 1 demir çember, 1 bakır külçe, 32 ince çubuk, 50 köhne keman⁷¹, 1 demir zincir, 1 kilit, 5 küçük tekerlek, 2 gülle sandığı gibi silah ve mühimmat bulunmaktaydı⁷².

Cephaneliğin dışında, devlete ait olan hazine ve hububat da Harput'un en korunaklı yeri olan iç kalede muhafaza edilmekteydi. Mesela 1639 yılında Abaza Yusuf Ağa korunması için Harput Kalesi'ne 10.000 kuruş bırakırken⁷³, yine aynı tarihte Amid'den Harput kadısı ve dizdarına hitaben gönderilen bir tezkerede, Harput haslarından elde edilen 24 bin Harputî kile hububatın kaledeki ambarlarda muhafaza edilmesi, hububatın zayi olmaması için kale dışında başka bir yerde ambar ettirilmemesi hususunda yetkililer kesin bir şekilde uyarılmışlardır⁷⁴. Öyle anlaşılıyor ki, 17. yüzyılda Harput Kalesi'nde hububat ve benzeri şeylerin muhafaza edildiği iki tane ambar bulunmaktaydı⁷⁵.

⁶⁸ Hafif top olarak kullanılan derbuzenler muhtelif çaplarda ve buna bağlı olarak değişik isimlerde anılmaktaydı. Arşiv kaynaklarında darbzen, zarbuzân, darbuân ve darbzân gibi farklı yazılışlarına da rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Aydüz, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006, s. 373-392.

⁶⁹ 15 ve 16. yüzyıllarda topların attığı büyük mermilere yuvalak veya yuvarlak denilmekteydi. Salim Aydüz, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 421.

⁷⁰ Mehterhanede yer alan bir çeşit davul. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 1983, s. 649.

⁷¹ Yay demektir. Ayrıca bunun yerine *kavis* tabiri de kullanılmaktaydı. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 239.

⁷² HŞS, nr. 38244-III, s. 187/b.1.

⁷³ HŞS, nr. 38244-II, s. 48/b.2. Ayrıca 1639 tarihinde gönderilen bir fermenda; Kara Ulus Voyvodası Yusuf Ağa tarafından toplanarak Harput Kalesi'ne bırakılan 10.000 kurşun, keselenerek ordu-yu hümayuna gönderilmesi istenmiştir. Bkz. Celalettin Uzun, *H.1048-1049/ M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, s. 425.

⁷⁴ "Harputut hâslarından bu sene-i mubârekede hâsıl olan yirmi dört bin Harpututî kile gılâli pâk u pâkize kal'ada ber-mahfûz ve me'men birle der-anbâr itdirmeniz için tezkire tahrîr olunub irsâl olunmuşdur." HŞS, nr. 38244-II, s. 106/b.3.

⁷⁵ "Kal'ada olan iki anbâr..." (HŞS, nr. 38244-II, s. 137/b.1.)

Resim-2: Harput Kalesinin Dış Kapısı

Resim-3: Dış Kapının Hemen Ardında Bulunan İkinci Kapı

Resim-4: Kale İçinden İkinci Kapının Görünümü

Harput'ta hırsızlık, adam öldürme gibi nedenlere tutuklanan suçlular, yine iç kalede bulunan bir zindanda hapsediliyordu. Şehirdeki mahkûmların yanı sıra, seferlerde esir alınan düşman askerleri⁷⁶ ve çevre kazalarda yakalanan suçlular da Harput Kalesi'ndeki zindanda tutulmaktaydı. Dolayısıyla kaledeki zindanın, çevre şehirlere de hitap eden merkezi bir hapisane olduğu söylenebilir. Mesela kapıcılar kethüdasının Çemişgezek tarafında yakaladığı suçlular Harput Kalesi'nde hapsedilmiştir⁷⁷. Ayrıca 1638 yılında Sağman Kazası cizye vergilerine kefil olan Dilo adlı gayrimüslim, bu vergilerin eksik toplanması sebebiyle, kefaletinden dolayı tutuklanarak Harput Kalesi'ne getirilmiş, fakat mahkûmiyete dayanamadığı için bir süre sonra zindanda ölmüştür⁷⁸.

⁷⁶ Bağdat seferi sonrası Harput Kalesi'nde tutulan esirlerin isim ve rütbeleri şunlardır: *Seyf Kulu Bey Yüzbaşı, İbrahim Bey Binbaşı, Vais Kulu Seltan, Emirza Zaman Yüzbaşı, Şah Veli Bey Yüzbaşı, Hüseyin Kemaleddin Yüzbaşı, Deli Hasan Yüzbaşı, Mehmed Taki Binbaşı, Emir Mehmed Yüzbaşı, Bayrik tâbi'-i Durhan, Saru Han Bey Binbaşı, Mehmed Rıza tâbi'-i Bulâcık(?), Keçi Bey, Hasan Bey tâbi'-i Deli Hasan, Mehmed tâbi'-i Şah Virâdi Bey, İvaz tâbi'-i Saru Han Bey, Seltan Ali tâbi'-i İbrahim Bey, Şah Verdi Binbaşı, Ahmed Bey Yüzbaşı, Yusuf tâbi'-i Nakd Hân, Ali tâbi'-i Ali Yâr Hân, Nakd Hân, Ali Yar Hân, Mehmed Hasan Bulâ(?) Hân, İbrahim merdüm-i Halef Han, Yusuf merdüm-i Halef Han, Pervâne merdüm-i Halef Han, İskender merdüm-i Halef Han, Küçük Yusuf merdüm-i Halef Han, Nevrûz Ali merdüm-i Mir Fettâh. Celalettin Uzun, "IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üslendiği Rol", s. 759-760.*

⁷⁷ HŞS, nr. 331, s. 91/b.3.

⁷⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 95/b.2.

Kale içinde bir mehterhane de bulunmaktaydı⁷⁹. Çalgıcı mehterler Harput'ta gece ve gündüz (*leyli ve'n-nehâr*) hizmet görüyorlardı⁸⁰. Yine kaledeki çalgıcı mehterler, şehir ve çevresindeki diğer mehter ile birleşip kasaba ve şehirleri geziyorlardı. Muhtemelen bunlar halkı eğlendirip karşılığında ücret alıyorlardı. Nitekim 1639 yılında Harput Kalesi'nde bulunan çalgıcı mehterler, merkeze adam göndererek, şehir ve etraftaki mehterler ile şehir ve kasabaları dolaştıklarını ve kimseye zararları olmamalarına rağmen "*kadîme muhâlif bazı kimesneler*" kendilerine engel olduklarını bildirerek şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine, kimseye zarar vermemeleri halinde "*kadîmden ola geldiği üzere*" gezip dolaşmalarına izin verilmesi ve kimsenin kendilerine müdahale etmemesi için gerekli tedbirleri alması hususunda Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir⁸¹. 1653 yılında kalede bulunan mehterlerin başında Avid adlı bir gayrimüslimin bulunması, onların da Harput musikisi konusunda aktif olarak görev aldıklarına işaret etmektedir⁸².

Kale içinde askeri ve idari birimlerin dışında, Kale Mahallesi adında bir yerleşim alanı da bulunmaktaydı⁸³. Ancak âvarız hane kayıtları arasında kalede yaşayanlarla ilgili bir kayda rastlanmaması, bu kimselerin vergi yükümlülüğü olmayan aileler olduğuna delalet etmektedir⁸⁴. Kale içinde Kale Camii⁸⁵ ve Hüseyin Ağa Camii⁸⁶ adlarını taşıyan iki ayrı ibadethane bulunmaktaydı. Evliya Çelebi'nin bunlardan sadece kadim olanından yani Kale Camii'nden bahsetmesi, Hüseyin Ağa Camii'nin 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın başlarında yapıldığını göstermektedir. Kaledeki bu ibadethanelerde hizmet gören imam, müezzin ve hatip gibi görevliler de vardı⁸⁷.

Kale Camii'nin çevresinde canlı bir iktisadi hayat da mevcuttu. Nitekim son zamanlarda kale içinde yapılan kazılarda, cami etrafında Osmanlı dönemine ait çok

⁷⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁸⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.2.

⁸¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.2.

⁸² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 74.

⁸³ Burası için sicil kayıtlarında genellikle *Harput Kal'ası* ibaresi kullanılmıştır. Fakat 1639 tarihli bir sicil kaydında *Kal'a Mahallesi* ifadesi de kullanılmıştır. Bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 54/b.2.

⁸⁴ 1646 yılında yapılan avarız tahriri kayıtlarında bu mahalleden bahsedilmemektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-73.

⁸⁵ VGMA, HD, nr.1158, s. 201, 202.

⁸⁶ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

⁸⁷ Kale Camii ve Hüseyin Ağa Camii hakkında ayrıntılı bilgi dini yapılar başlığı altında verilmiştir.

sayıda ticarethane, dükkân ve atölyelerin varlığı tespit edilmiştir⁸⁸. Ayrıca bu bölgede *Kal'a Bâzârı* adıyla anılan bir mekân da bulunmaktaydı⁸⁹.

Kale içinde bulunan evler, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, cami ve çevresi ile iktisadi alanların etrafında, güney-güneybatı ve kuzey-kuzeybatıdaki teraslar üzerine yayılmışlardı. Bir plan çerçevesinde yerleştirilen evlerin yönleri güneş ve manzaraya göre bir biri üzerinden bakacak şekilde güneye çevrilmişlerdi⁹⁰.

Evliya Çelebi kale içindeki evleri tarif ederken "*hâk-i amber-i pâk ile mestûr hâne-i ma'murlar*" olarak ifade etmektedir⁹¹. Bu tanımlamadan hareketle, kale içindeki evlerin temiz ve bakımlı olduğu söylenebilir.

Evler, özellikleri ve kullanım alanlarına göre değişiklik göstermekteydi. Mesela 1633 yılında satışı gerçekleştirilen bir evin, bir bâb sofası ile bir hazine üstünde odası ve havlusu vardı⁹². 1664 yılına ait başka bir belgede ise kaledeki bir ev; "*bir bâb oda, bir bâb sofa bir bâb tâbhâne örtmesiyle ve havlusu ile kenefiyle ve karlığı ile ve cem' tevâbî ile...*" şeklinde tanımlanmaktadır⁹³. 1671 tarihli diğer bir belgede kaledeki bir ev; "*bir bâb sofa bir bâb kış damı, bir eyvân ve bir bâb sofa oda fevkâni, tahtani ahuru ve bir bâb samân damı havlusu...*" şeklinde tarif edilmiştir⁹⁴. 1672 tarihli başka bir satış hüccetinde bir evin kullanım alanları; "*bir bâb sofa ve tahtânisiyle ve bir bâb kış damı havlu ve kenefiyle...*" şeklinde tanımlanmıştır⁹⁵. Yine aynı yıla ait bir başka belgede ise bir ev; "*bir bâb sofa ve bir bâb tâbhâne ve bir bâb oda örtmesiyle ve kenefi ile ve havlusıyla...*" şeklinde tarif edilmiştir⁹⁶. Bütün bu tanımlamalardan anlaşıldığına göre,

⁸⁸ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 123,153.

⁸⁹ 1624 yılında mahkemeye intikal eden bir davadan anlaşıldığına göre, Kale sakinlerinden Kasım bin Hüseyin kale pazarındaki dükkânında oturup ticaretle meşgul olurken Ahmed Bey bin Abdullah adlı sipahinin hizmetkârı olan Halil adlı şahsın, dükkânını basarak kendisini yaraladığını bildirmiş ve mahkemeden keşif talebinde bulunmuştur. Yapılan keşif sonucunda, Kasım'ın haklı olduğu anlaşılmış ve Kale dizdarı Ahmed Bey'den hizmetkârını yakalayıp, mahkemeye teslim etmesi istenmiştir. Ahmed Bey de hizmetkârına kefil olduğunu, Kasım'ın bu yara sonucunda vefat etmesi halinde kan parasını ödeyeceğini, vefat etmediği takdirde ise kendisine merhem parası vereceğini taahhüt etmiştir. *HŞS, nr. 383*, s. 46/b.3; *HŞS, nr. 383*, s. 47/b.1.

⁹⁰ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 123,154.

⁹¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁹² *HŞS, nr. 386*, s. 198/b.2.

⁹³ *HŞS, nr. 368*, s. 31/b.2.

⁹⁴ *HŞS, nr. 38244-I*, s. 104/b.3.

⁹⁵ *HŞS, nr. 362*, s. 79/b.1.

⁹⁶ *HŞS, nr. 368*, s. 54/b.2.

kalede tek tip evler olmayıp, tek katlı mütevazı görünümlü evler bulunduğu gibi, iki katlı, kullanım alanları geniş ve eklentileri fazla olan evler de vardı⁹⁷.

Kalede mütevazı sayılabilecek evlerin yanı sıra, Münzirzâde ve Kösezâde saraylarının da bulunması⁹⁸, kalede sosyal ve ekonomik bakımdan varlıklı kişilerin de ikamet ettiğini göstermektedir. Yine kalede ikamet eden Halil Çelebi bin Gülabi ve kardeşi Osman Çelebi adlı kişiler hem gayrimenkul hem de nakit bakımından oldukça varlıklı kişilerdi. Bu varlıklı kardeşler, bir dönem gayrimenkul ve nakit gelirlerini ortaklaşa idare ederlerken, daha sonra mallarını ayırarak bu birlikteliğe son vermişlerdir⁹⁹. Bunlardan Halil Çelebi Harput'un önde gelen tacirlerinden biriydi. Yaptığı ticaret sadece Harput ile sınırlı olmayıp Pertek ve Sağman Sancaklarına yağ ve bal gibi gıda maddeleri gönderdiği gibi, Harput ve çevre kazalarda ikamet eden Müslim veya gayrimüslimlere yüklü miktarlarda borç para da veriyordu¹⁰⁰. Yine kale içinde ikamet eden kapıkulu sipahilerinden Osman Bey de variyetli biriydi. Osman Bey nakit gelirlerini *merâbilik* anlaşmasıyla işleterek kazanç elde ediyordu¹⁰¹. Kale içinde ikamet eden diğer bir varlıklı kişi ise Hüseyin Çelebi bin Haydar adlı kişiydi. Hüseyin Çelebi,

⁹⁷ Kale içindeki konutların özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 154,169.

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁹⁹ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 1/b.1.

¹⁰⁰ Mesela 1625 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Sağman Sancağı'ndaki bazı gayrimüslimler sekiz ay vade ile Halil Çelebi'den 26 batman yağ ve 18 batman bal ile 30 riyal kuruş borç almışlardır (*HŞS*, nr. 383, s. 145/b.3). Yine bu tarihte Sağman Sancağı'ndan farklı kişiler 107 riyal kuruş Halil Çelebi'den borç alırken (*HŞS*, nr. 383, s. 133/b.2), Pertek Sancağı'ndan da bazı kimseler, katır bahasından 62 riyal kuruş ile 2 batman yağı dokuz ay vadeyle ondan borç almışlardır (*HŞS*, nr. 383, s. 154/b.2). 1632 yılına ait başka bir örnekte ise; Usta Ahmed adlı kişi Halil Çelebi'ye Müridi Nahiyesi'nde bulunan bir bağını meyveli ve meyvesiz ağaçları ve içerisinde bulunan evi ve suyuyla birlikte 200 riyal kuruşa bir yıllığına *bey bi'l-vefâ* işlemiyle satmıştır (*HŞS*, nr. 386, s. 2/b.3). Böylece nakte ihtiyacı olan kişi mallarını vasıta kılarak nakit ihtiyacını karşılamış, parayı veren kişi de vermiş olduğu para karşılığında bahse konu olan gayrimenkullerden istifade etme hakkını elde etmiştir. Bu yolla, borç temininde karşılaşılabilecek güçlükler ortadan kaldırılarak, sermaye sahipleri verdikleri borç karşılığında bir güvence ve kazanç elde ediyorlardı. Vade sonunda para ödendiği takdirde, satın alınan gayrimenkuller sahibine geri ödeniyordu (Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, 2003, s. 71). 1637 yılına ait başka bir belgeden anlaşıldığına göre ise; Harput'a bağlı Monla (Monlakendi) köyü sakinlerinden Abdal Beyoğlu İsmail Bey Halil Çelebi'den dört ay vade ile 260 riyal kuruş borç almış ve borca karşılık olarak da aynı köyde bulunan bağ, bahçe, ev ve topraklarını ona rehin olarak bırakmıştır (*HŞS*, nr. 384, s. 51/b.2). 1633 yılında Harput sakinlerinden Seyit Hüseyin b. Zeynel adlı kişinin kale sakinlerinden Halil Çelebi b. Gülabi Kethüda'ya 150 riyal kuruş borcu vardı (*HŞS*, nr. 386, s. 214/b.1). Sicillerde Halil Çelebi'nin çok sayıda kişiye borç verdiğine dair başka örnekler de vardır. Mesela bkz. *HŞS*, nr. 386, s. 149/b.2; *HŞS*, nr. 386, s. 151/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 151/b.2; *HŞS*, nr. 386, s. 151/b.3.

¹⁰¹ Bu yöntemde, nakte ihtiyacı olan kişilere verilen kredi karşılığında, teminat olarak alınan mallar tekrar sahiplerine iade edilerek, bir taraftan emek, diğer taraftan sermaye olmak üzere kâr ortaklığı üzerine tesis edilen bir anlaşma yapıyordu. Yapılan anlaşma gereği, borç ödendiği takdirde bu sözleşme feshediliyordu. Bu usulle Osman Bey 1639 yılında Tilenzid adlı köyde ikamet eden Resul, Timurtaş, Osman, Oruç, Yusuf, İnebey, Hızır ve Kalo adlı kişilere toplamda 495 kuruş borç vermiştir. *HŞS*, nr. 38244-II, s. 24/b.1.

1654 yılında Kuzabad Nahiyesi'nde bulunan bir mezrasını 1100 riyal kuruşa Abdal Beşe bin Mevlüd adlı kişiye satmıştır¹⁰².

17. yüzyılın ortalarında kale erlerinin mühim bir kısmı ve kale kethüdası iç kalenin dışındaki mahallelerde oturuyorlardı. Bu bağlamda, Mescid-i Kara Sûfi Mahallesi'nde 5, Mescid-i Saray Hatun Mahallesi'nde 5, Cami-i Arslaniye Mahallesi'nde 3, Zahiriyeh Mahallesi'nde 2, Ortak Mahallesi'nde 2, Cami-i Meydan ve Cami-i Kebir mahallelerinde ise birer hisar eri olmak üzere, toplam 19 hisar eri Harput'un kaleye yakın olan mahallelerinde ikamet ediyordu. Dizdarın yardımcısı olarak görev yapan Kale Kethüdası ise Mescid-i Kara Sûfi mahallesinde sakindi¹⁰³. 1646 tarihli avarız defterinde dizdardan ve Kale Mahallesi'nden bahsedilmemesi, dizdarın¹⁰⁴ kale içinde ikamet ettiği izlenimini vermektedir. Nitekim dizdar olanların gece ve gündüz olmak üzere kaleden ayrılmamaları kanun gereği idi¹⁰⁵.

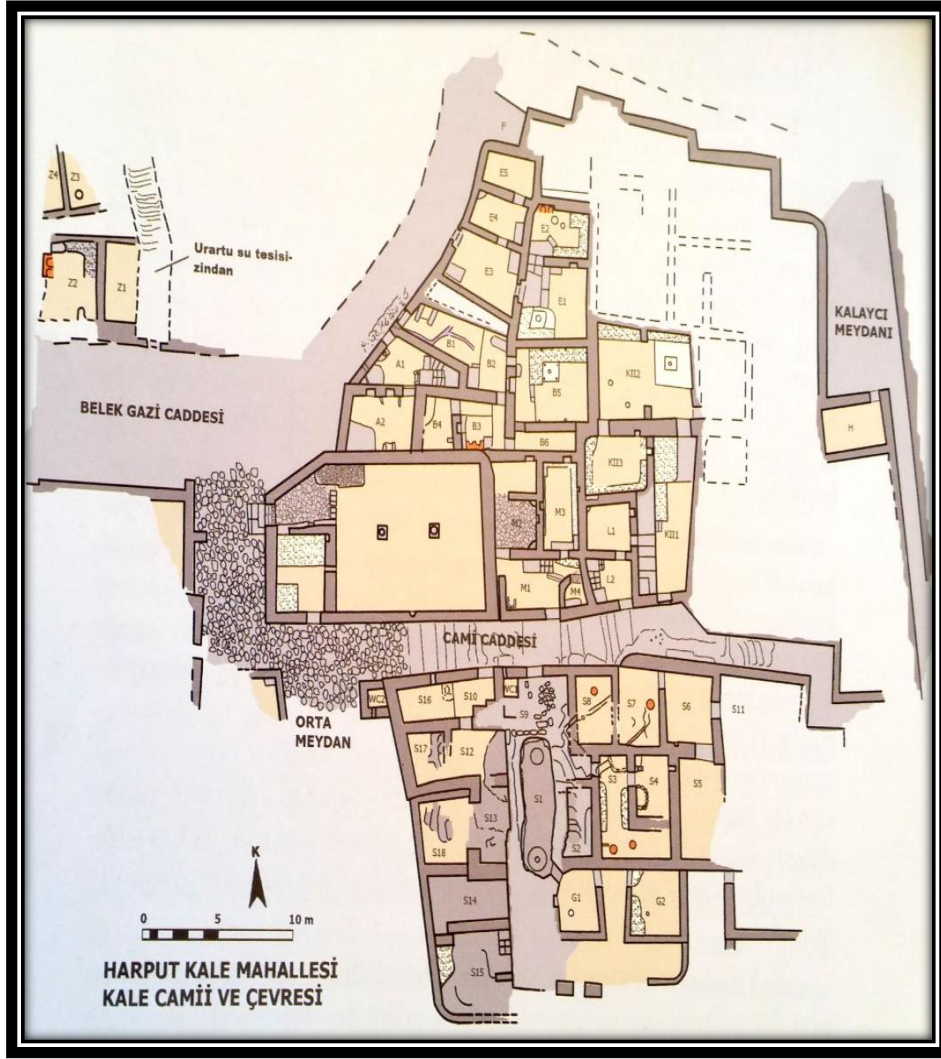
Resim-5: Artuklu Sarayının Kalıntıları (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı*, s. 26)

¹⁰² HŞS, nr. 324, s. 220/b.3.

¹⁰³ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 22, 24-26, 28-29.

¹⁰⁴ Bu tarihte kale dizdarı Hüseyin adında biriydi. Nitekim onun oğlu olan Ömer bin Hüseyin Harput'ta Ahmed Bey Mahallesi'nde oturuyordu. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 19.

¹⁰⁵ Dizdarlar daima kalede bulunmaya, geceleri de orada kalmaya mecbur idiler. Kaleden lüzumsuz yere yüz adımdan fazla uzaklaşmamaları kanundu. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 204.

Plan-1: Kale Mahallesinin Merkezi Bölüm Planı (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 106)

Resim-6: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkarılan Buluntular

Resim-7: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkartılan Buluntular

Resim-8: 2005-2009 Yılları Arasında Kale İçinde Yapılan Kazılarda Osmanlı Dönemine Ait Ortaya Çıkartılan Buluntular

1.1.2.2. Dış Kale

Bizans dönemine kadar sadece iç kaleden oluşan şehir, Artuklular döneminde iç kalenin kuzeyi ve batısı doğrultusunda genişlemiş ve kale dışında yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Bu nedenle, dış kalenin 12. yüzyıl sonu veya 13. yüzyılın başlarında kurulmuş olabileceği tahmin edilmektedir¹⁰⁶.

Evliya Çelebi, dış kaleyi tarif ederken iç kalenin varoşu olarak tanımlamış ve kalenin geçmişte sağlam bir yapı olduğunu, ancak onarım ve bakıma da muhtaç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kaleyi saran surlardan şehre giriş-çıkışın garb (batı) Dağ Kapısı ve kıble (güney) tarafında bulunan Meteris¹⁰⁷ Kapısı'ndan yapıldığını da ifade etmiştir¹⁰⁸. Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilerden ve arşiv belgelerinden hareketle bugün Dağ Kapı olarak adlandırılan bölgenin¹⁰⁹ aslında Meteris Kapısı olduğu söylenebilir. Nitekim 1671 yılına ait bir sicil kaydında Meteris Kapısı'nın Ahmed Bey Mescidi Mahallesi'nde olduğuna işaret edilmektedir¹¹⁰. Uydu görüntülerinden de Evliya Çelebi'nin söylediği gibi Meteris Kapısı ve Ahmed Bey Camii'nin bulunduğu bölgenin kıble tarafına düştüğü görülmektedir (bkz. Görüntü-1). Ayrıca kıble tarafındaki bu kapının dışında şehre giriş ve çıkışın sağlanabileceği bir kapının mevcudiyetini de coğrafi koşullar imkânsızlaşmaktadır (bkz. Görüntü-2). Dolayısıyla bugün Dağ Kapısı olarak bilinen bölgenin aslında Meteris Kapısı olduğunu ve Dağ Kapısı'nın da Şehroz mahallesinin üst taraflarında, batı veya kuzeybatı yönünde bir mevkiye bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu kapıların etrafında ve önlerinde evler bulunduğu, düzenlenen satış hüccetlerinden anlaşılmaktadır. Mesela 1654 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Mat

¹⁰⁶ Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001, s. 27.

¹⁰⁷ Meteris veya metris, savaş alanında askerin korunması için yığılan toprak, siper, istihkâm yerinde kullanılan bir tabirdir. Osmanlı döneminde özellikle kale muhasaralarında göze çarpmaktadır. Bir kale kuşatılacağı zaman belirlenen birden fazla alana meterisler kurulabilirdi. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s. 98-106.

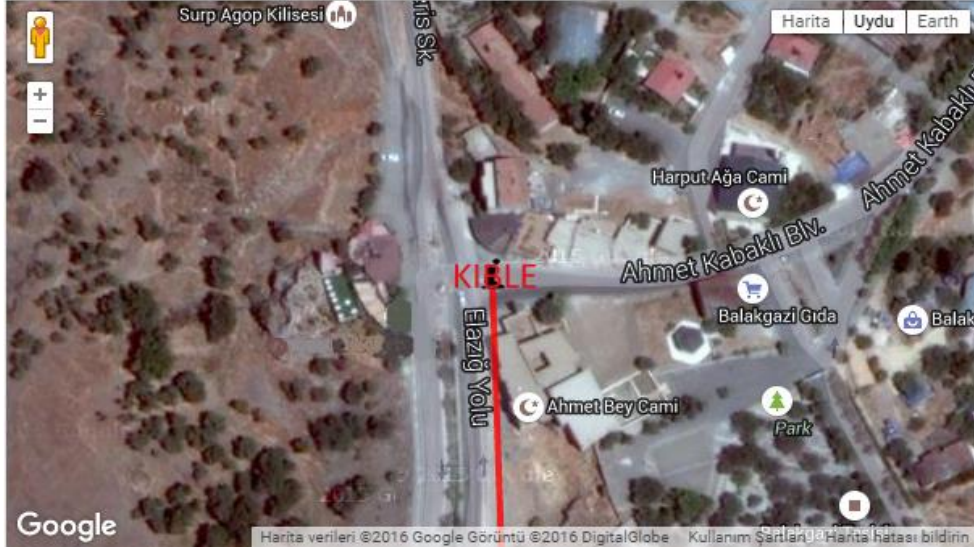
¹⁰⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135. E. Danık, Meteris Kapısı'nın Harput'un kuzey tarafına düşen bir mahalde olduğu, bu iki kapının haricinde güney ve doğu taraflarında da iki ayrı kapının mevcut olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bkz. Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 27-28-78.

¹⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 202; Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 27,29; Veli Sevin- Necla Arslan Sevim-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul, 2011, s. 5.

¹¹⁰ "Ahmed Bey Mescid-i Şerif Mahallesinde Meteris Kapusu kurbunda vâki", *HŞS, nr. 38244-I*, s. 125/b.2.

Hasan Ağa ibn-i Halil adlı kişi Meteris Kapısı önündeki 5 adet evini satarak¹¹¹ Dağ Kapısı'nda bulunan Alaybeyi Kasım Ağa'ya ait evleri satın almıştır¹¹². Yine aynı yıl Dağ Kapısı'nda bulunan başka bir evin de satışı gerçekleşmiştir¹¹³.

Görüntü-1: Meteris Kapısı ve Ahmed Bey Camii'nin Google Earth Görüntüsü

Görüntü-2: Harput Şehrinin Google Earth Görüntüsü

¹¹¹ “Meteris Kapusu önünde vâki’ bir tarafı monla Yusuf mülki ve bir tarafı Uncu Tânrıverdi mülkine ve bir tarafı hisâr ve bir tarafı tarîk-i ‘âmm ile mahdûd olan beş bâb *evimi...*”, *HŞS*, nr. 324, s. 182/b.1.

¹¹² “Tağ Kapısı kurbunda vâki’ bir taraftan Türkman Ahi nâm kimesne mülküne bir taraftan Beyili Mehmed mülkine ve bir taraftan Kirli İbrahim ahûri ve bir taraftan tarîk-i ‘âmm ve bir taraftan meteris bu hudud ile mahdûd olan içerü ve taşra şayan ve eger harâbe evlerimi bi’l-cümle...”, *HŞS*, nr. 324, s. 182/b.2.

¹¹³ “...bir tarafında Eskici Mahmud mülki, bir tarafında Ali mülki ve bir tarafında da hisâr...”, *HŞS*, nr. 324, s. 145/b.2.

Evliya Çelebi hisarın şehri çepeçevre sardığını ifade etmektedir¹¹⁴. Ancak surların nerelerden geçtiğine dair ne Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde ne de bugüne kadar yapılan çalışmalarda bir bilgi verilmemiştir¹¹⁵. Fakat bir kısım arşiv belgelerinden yola çıkılarak hisarın hangi mevkilerden geçtiğine dair bazı bilgiler verilebilir. Mesela bugün dahi hisarın izine rastladığımız Ahmed Bey Mahallesi'nin üst tarafında bulunan Kozluca Mahallesi'nde satışı gerçekleştirilen bir ev tarif edilirken bir tarafında hisar olduğu belirtilmiştir¹¹⁶. Ayrıca, daha içerideki Meydan Mahallesi'nde bulunan bazı evlerin de hisara yakın bir mevkide olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁷. Bu verilerden hareketle, kenti çevreleyen bir kısım surların Ahmed Bey Mahallesi'nin batı yönünde bulunan Kozluca Mahallesi'ni içine alarak yine aynı istikamette bulunan Şehroz Mahallesi ve oradan daha aşağı ve içeri bir mevkide bulunan Meydan Mahallesi sınırlarından kuzeybatı doğrultusunda bulunan Esediyeye Mahallesi'ni kapsayarak kuzey yönünde ilerlediğini söyleyebiliriz.

Harput şehri zamanla daha fazla genişlemiş ve sur dışında yeni yerleşim yerleri kurulmuştur¹¹⁸. Fakat Celali İsyanları sırasında dış kalenin tahkimi için sur dışında bulunan yapılardan bazıları yıktırılarak elde edilen malzemelerle surların bakım ve onarımı yapılmıştır. Mesela 1605 yılında Tavîl adında bir şakinin Harput'a saldırması nedeniyle, bu tarihte Harput Sancakbeyi olan İbrahim Bey, sur dışında bulunan bir kısım evleri yıktırıp taş, toprak ve kereste gibi malzemeleriyle yıkık ve bakıma muhtaç olan surların onarımını yaptırmıştı. İbrahim Bey, yıktırılmış olduğu bu evlere karşılık olarak da sahiplerine şehir içinde yeni yerler tahsis ettirmiştir¹¹⁹. Bu isyan nedeniyle,

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

¹¹⁵ Ertuğrul Danık'ın, Harput'un topografik şehir planı ve hava fotoğraflarıyla birlikte, dış sur izlerinden yola çıkarak yaptığı bir restitüsyon çalışması vardır. Ancak buradaki bilgiler, arşiv belgeleri ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde geçen bilgilerle gelişmektedir. Ortaçağ'da Harput restitüsyon planı için bkz. Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 27-29.

¹¹⁶ *HŞS*, nr. 324, s. 192/b.1.

¹¹⁷ *HŞS*, nr. 385, s. 32/b.3; *HŞS*, nr. 391, s. 63/b.1.

¹¹⁸ Şehirlerin gelişerek kaleden dışarı yayılması veya yapının tahrip olması, pek çok yerde tahkimatın kale mi yoksa sur mu olduğunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Mesela Harput veya Alanya tamamıyla sur içinde iken şehir zamanla duvarların dışına taşmış ve şehir suru karakterinde olan tahkimatları şehirden ayrı birer kale haline gelmiştir. Bkz. Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, 24, Ankara, 2001, s. 240.

¹¹⁹ "Vech-i tezkere-i huruf oldur ki: Tavîl zalim 1014 senesinde kasaba-i Harput'a müstevli olmağla şehirde taşra evlerinin taş ve toprakları ile sur etrafları ihyâ olunub ve Mevlüd nam kimesnenin şehirden taşra olan evlerini kiremitleri ve keresteleri harc olunub şehir içinde olan Huriye Hatun kurbunda olan halî ve harâbe yerlerden tamları mukâbelesinde evler ihyâ etmek için otuz arşûn yer virilüb merkûm Mevlüd'ün yedine tezkere tahrîr olunub verildiği zikr olunan yerlerin tamlarına ... âherden kimesne dahl ve ta'aruz etmemek için yedine tezkere virildikde vakt-i hacet temessük idine. Tahrîren fi evâil-i Şa'ban 1014" (*HŞS*, nr. 181, s. 147/b.4.); "Budur ki Kasaba-i Harput sâkinlerinden erbâb-ı tumârdan Mevlud b. Timurhân nâm kimesne meclis-i şer'e gelüb takrîr-i kelâm idüb dedi ki: Bundan akdem Tavîl

Harput'un kırsal kesiminde yaşayan bir kısım ahalinin de köylerini terk ederek daha güvenli mahallere yerleştikleri anlaşılmaktadır¹²⁰. Öte yandan yapılan bazı çalışmalarda Tavîl Mehmed adlı isyancının Harput'u ele geçirdiği ve yıkık surları onardığı ifade edilmekte¹²¹ ise de bu bilgi tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira burada Tavîl Mehmed olarak belirtilen şahıs aslında Tavîl Ahmed olduğu ve Harput'u muhasara ettiği, ancak ele geçiremediği anlaşılmaktadır¹²².

1.1.2.3. Mahalleler

Fiziksel ve sosyal açıdan İslam kentlerinin en önemli özelliği, şehrin mahallelere bölünmesiydi. Mahalleler, dini, eğitim ve sosyal kurumların etrafında yeni yerleşim yerlerinin kurulması ile oluşmaktaydı. Bu şekilde şehirlerin gelişmesi de sağlanıyordu¹²³. Şehrin en küçük yönetim birimi olan mahallelerde kolektif yaşam alanları olduğu için buralarda ortak yaşam kuralları egemendi. Bu özelliğinden dolayı Osmanlıda mahalle, birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından mesul ve dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu yer olarak tarif edilmektedir. Yine bu yerleşim birimlerinin merkezinde cami ve mescit gibi dini yapıların bulunması nedeniyle mahalle, aynı mescitte ibadet eden insanların aileleriyle birlikte oturdukları şehir kesmi olarak da tanımlanmaktadır¹²⁴.

Harput'ta en eski yerleşim birimleri gayrimüslimlerin kiliseleri etrafında kurulan mahallerden oluşmaktaydı. Kalenin doğu yamaçlarındaki Meryem Ana Kilisesi etrafındaki Norsis Mahallesi ile bunun kuzeyindeki Surp Garabed Kilisesi etrafında

---

muhârebesinde kıldvetü'l- ümerâ'il-kirâm İbrahim Bey hazretleri taşra olan evlerimi yıkub taş ve ağaçları 'umumen getürüb hisâr bina idüb mukâbelesinde....", (*HŞS, nr. 181, s. 22/b. 2*).

¹²⁰ *HŞS, nr. 384, s. 79/b. 2*.

¹²¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 196; İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 156; Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 57; Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 27.

¹²² "Bundan akdem eşkıyâdan olup Şehr-i zol beğlerbeğliği verilen Tavîl nam şaki Diyarbekir'e tâbi Harput kal'esin muhâsara etdükdü mezbûr kulları yarar âdemleriyle üzerine varup üç dört def'a muhârebe olundukda nice âdemleriyle helâk ve kendüsün dahi mecrûh edüp bi-inâyetillâhi te'âlâ Tavîl'i kaldurup kal'eyi halâs etmekle...", Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970, s. 131-132. Tavîl Ahmed hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım I, Ankara, 1995, s. 103; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, III, Ankara, 2011, s. 1741-1742.

¹²³ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, 1968, s. 54-63.

¹²⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s. 69. Osmanlı mahallesi hakkında ayrıca bkz. Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S. 5 (2003/2), s. 97-108; İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Gaziantep, 2009, s. 231-255.

gelişen Gürcü Bey Mahallesi ve kalenin güneyinde bulunan Sinabut Mahallesi en erken yerleşim alanlarıydı. Bölge, Türklerin hâkimiyetine geçtikten sonra ilk Müslüman mahalleleri de cami ve mescit gibi dini yapıların etrafında kurulmuştur. Nitekim Artuklular dönemindeki ilk Müslüman mahalleleri, Ulu Camii, Esediye (Arslaniye) Camii, Ahi Musa Mescidi ve Karasofu (Muzaffereddin) Mescidi ile Zahirîye Mescidi etrafında kurulmuştur¹²⁵.

Harput'un, Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra, 1518 yılında yapılan ilk tahrir sonuçlarına göre, şehirde 9'u Müslüman ve 4'ü de gayrimüslim mahallesi olmak üzere, toplam olarak 13 mahalle bulunmaktaydı¹²⁶. Bu mahalleler, Osmanlı şehirlerinin genelinde görülen cami veya mescit adlarının dışında, daha ziyade kişi, meslek ve mevki adlarını taşıyorlardı. Ancak 1523 ve 1566 yıllarında yapılan tahrir kayıtlarında Müslüman mahallelerin tamamının artık mescit veya cami isimleriyle anıldığı görülmektedir¹²⁷. Bu yıllarda, dört gayrimüslim mahallesi ile birlikte, şehrin toplam olarak 18 mahallesi vardı¹²⁸. 1646 yılına gelindiğinde ise şehrin 16 mahallesinin olduğu, bunlardan Gürcü Bey, Sinabud ve Şehroz adlı mahallelerde gayrimüslim ahalinin, diğer 13 mahallede de Müslüman nüfusun meskûn olduğu anlaşılmaktadır¹²⁹.

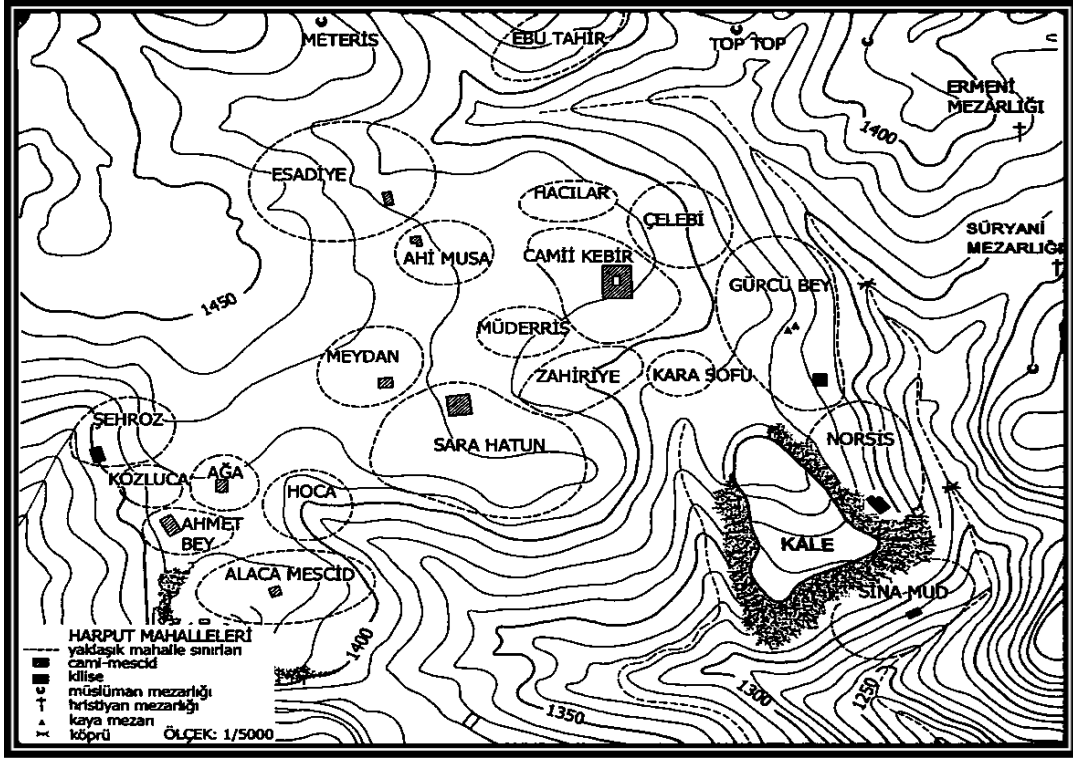
¹²⁵ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 55-57.

¹²⁶ Bunlar, Kaya, Hoca Hasan, Aşçı, Börekçi Pir Mehmed, Kadı Kayası, Hanke, Hacı Satılmış, Sinabud, Norsis, Gürcü Bey ve Şehroz Mahalleleri ile Mescid-i Cuma Mahallesi ve Medrese-i Hümmâm (Saray Hatun Mahallesi) adlı mahallelerdi. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 198-204. Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, "450 Yıl Önce Harput Mahalleleri ile Nahiyeleri", *Yeni Fırat Dergisi*, Yıl: 2, S. 17, Elazığ, 1963, s. 17-18.

¹²⁷ Denizli, Ayıntab ve Manisa şehirlerinde bulunan mahalleler de isimlerini genellikle bir cami veya mescitten almıştır. Bkz. Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000, s. 72-73; Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000, s. 50; İsmail Kıvrık, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 236; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara, 2013, s. 47.

¹²⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 204.

¹²⁹ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/199, Ankara, 1987, s. 123.

Plan-2: Harput'un Mahalleleri (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 52.)

Tahrir kayıtlarına göre Harput'un 16. yüzyıldan 17. yüzyılın ilk yarısına kadar mahalle sayısında ciddi bir değişiklik olmamıştır. Fakat 17. yüzyıl kadı sicillerinde, tahrir kayıtlarından farklı olarak, Harput'ta çok fazla sayıda mahalle ismi (44 mahalle) tespit edilmektedir (bkz. Tablo-2). Benzer durum, nahiye yapısı için de söz konusudur. Sicillerde bahsedilen nahiyelerin toplam sayısı, tahrir defterlerinde yer alan nahiyelerin toplamından oldukça fazladır. Bu durumda, sicillerde yer alan her mahalle veya nahiye kaydının, nüfusu bulunan ve belirli sınırları olan bir yerleşim alanını ifade etmediği; coğrafi bir mevkiyi veya mahallelerde olduğu gibi cami, mescit vb. yapıların bulunduğu alanı ifade ettiği söylenebilir. Zira 17. yüzyılda Harput Şehri'nin coğrafi alanı 44 mahalleyi bünyesinde barındırabilecek bir büyüklükte değildi. Nitekim 19. yüzyılda dahi şehrin 21 mahallesi vardı¹³⁰. Bundan dolayı, Harput'taki mahalle tespitinin kadı sicillerine göre değil, tahrir kayıtlarına göre yapılması daha sağlıklı sonuçlar alınmasını sağlayacaktır. Zira tahrir kayıtlarında, her mahallede hane ve mücerred olarak kimlerin meskûn olduğu isim isim yazılmıştır. Avarız tahrirlerinde, bazen hane sayısı az olan

¹³⁰ Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)*, Ankara, 2009, s. 66.

birkaç mahallenin birleştirilerek yazılması görülmekte¹³¹ ise de bu husus gerçek haneler için söz konusu değildir.

Tablo-2: Tahrir Kayıtlarına Göre Harput'un Mahalleleri¹³²

1518	1523	1566	1646
Aşçı	Mescid-i Muzafferüddin	Mescid-i Muzafferüddin	Mescid-i Kara Sûfi
Börekeçi Pir Mehmed	Mescid-i Ortak	Mescid-i Ortak	Mescid-i Ortak
Hacı Satılmış	Saray Hatun	Saray Hatun	Mescid-i Saray Hatun
Hoca Hasan	Mescid-i Hocazâde	Mescid-i Hoca	Mescid-i Hoca
Hanke	Mescid-i Alaca	Mescid-i Alaca	Mescid-i Alaca
Kadı Kayası	Mescid-i Müderris	Mescid-i Müderris	Mescid-i Müderris
Kaya	Zahiriye	Zahiriye	Cami-i Zahiriye
Medrese-i Hümmâm	Molla Seydi Ahmed	Molla Seydi Ahmed	Mescid-i Hacı
Mescid-i Cuma	Mescid-i Ahi Musa	Mescid-i Ahi Musa	Mescid-i Ahi Musa
Gürcü Bey	Mescid-i Atik	Mescid-i Atik	Cami-i Meydan
Norsis	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir
Sinabud	Arslaniye	Arslaniye	Cami-i Arslaniye
Şehroz	Kaya	Mescid-i Ahmed Bey	Ahmed Bey
	Mescid-i Cedid	Mescid-i Cedid	Gürcü Bey
	Gürcü Bey	Gürcü Bey	Sinamut (Sinabud)
	Norsis	Norsis	Şehroz
	Sinabud	Sinabud	
	Şehroz	Şehroz	

¹³¹ Mesela 1632 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Şehroz, Norsis ve Gürcü Bey mahallelerinin nüfusu, farklı bölgelere yapılan göçler nedeniyle azaldığından ve mahallelerde bulunan gayrimüslim ahalinin de vergilerini ödeyebilecek tahammülleri olmadığından, üç mahalle bir ünite halinde birleştirilerek avarız, nüzul ve sürsat gibi vergilerini birlikte ödemeleri sağlanmıştır. *HŞS, nr. 181, s. 68/b.3.*

¹³² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 198-204; Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", s. 123

Tablo-3: Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyılda Harput'un Mahalleleri

S. No	Mahalleler
1.	Ağa Mescidi Mahallesi ¹³³
2.	Ahmed Bey Mescidi Mahallesi ¹³⁴
3.	Alaca Mescidi Mahallesi ¹³⁵
4.	Cami-i Kebir Mahallesi ¹³⁶
5.	Cehriye Camii Mahallesi ¹³⁷
6.	Cuma Mescidi Mahallesi ¹³⁸
7.	Depegöz Mescidi Mahallesi ¹³⁹
8.	Ebutahir Mahallesi ¹⁴⁰
9.	Esediyeye (Arslaniye) Mahallesi ¹⁴¹
10.	Gökçe (Kökçü) Mahallesi ¹⁴²
11.	Gürcü Bey Mahallesi ¹⁴³
12.	Hacı Mümin Mahallesi ¹⁴⁴
13.	Hacı Pir Seltan Mahallesi ¹⁴⁵
14.	Hacı(lı) Mescidi Mahallesi ¹⁴⁶
15.	Hankah Mahallesi ¹⁴⁷
16.	Hızır İlyas Mahallesi ¹⁴⁸
17.	Hoca Hamamı Mahallesi ¹⁴⁹
18.	Hoca Mahallesi ¹⁵⁰
19.	Huriye Hatun Mahallesi ¹⁵¹
20.	Kale Mahallesi ¹⁵²
21.	Karamanlar Mahallesi ¹⁵³
22.	Kapucı Mescidi Mahallesi ¹⁵⁴
23.	Kara Kaya Göz Mescidi Mahallesi ¹⁵⁵
24.	Kara Süfi Mahallesi ¹⁵⁶
25.	Kayabaşı Mahallesi ¹⁵⁷
26.	Kozluca Mahallesi ¹⁵⁸
27.	Küçük Köse Mahallesi ¹⁵⁹

¹³³ HŞS, nr. 38244-II, s. 76/b.1; HŞS, nr. 324, s. 90/b.3.

¹³⁴ HŞS, nr. 383, s. 159/b.3; HŞS, nr. 38244-I, s. 125/b.2.

¹³⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 33/b.1.

¹³⁶ HŞS, nr. 181, s. 77/b.3.

¹³⁷ HŞS, nr. 350, s. 67/b.1.

¹³⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 105/b.1.

¹³⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 65/b.2.

¹⁴⁰ HŞS, nr. 383, s. 182/b.4; HŞS, nr. 38244-IV, s. 82/b.2.

¹⁴¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 56/b.3.

¹⁴² HŞS, nr. 324, s. 101/b.2; HŞS, nr. 362, s. 22/b.2

¹⁴³ HŞS, nr. 385, s. 148/b.1.

¹⁴⁴ HŞS, nr. 383, s. 3/b.1.

¹⁴⁵ HŞS, nr. 385, s. 51/b.3.

¹⁴⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 108/b.1; HŞS, nr. 384, s. 11/b.3.

¹⁴⁷ HŞS, nr. 324, s. 87/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 108/b.2; HŞS, nr. 38244-I, s. 144/b.3.

¹⁴⁸ HŞS, nr. 386, s. 88/b.1.

¹⁴⁹ HŞS, nr. 386, s. 211/b.1; HŞS, nr. 386, s. 417/b.1.

¹⁵⁰ HŞS, nr. 383, s. 75/b.2.

¹⁵¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 95/b.1.

¹⁵² HŞS, nr. 38244-II, s. 54/b.2.

¹⁵³ HŞS, nr. 368, s. 113/b.1.

¹⁵⁴ HŞS, nr. 324, s. 28/b.3.

¹⁵⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 59/b.6.

¹⁵⁶ HŞS, nr. 384, s. 30/b.2.

¹⁵⁷ HŞS, nr. 181, s. 50/b.3.

¹⁵⁸ HŞS, nr. 386, s. 265/b.1.

¹⁵⁹ HŞS, nr. 384, s. 129/b.2.

28.	Kürt Mahallesi ¹⁶⁰
29.	Mazmanlar Mahallesi ¹⁶¹
30.	Mehmed Ağa Mescidi Mahallesi ¹⁶²
31.	Meydan Mescidi Mahallesi ¹⁶³
32.	Muytab Mahallesi ¹⁶⁴
33.	Müderris (Mescidi) Mahallesi ¹⁶⁵
34.	Norsis Mahallesi ¹⁶⁶
35.	Ortak Mescidi Mahallesi ¹⁶⁷
36.	Ramazan Beşe Mahallesi ¹⁶⁸
37.	Saçlı Mahallesi ¹⁶⁹
38.	Salâhane Mahallesi ¹⁷⁰
39.	Sara Hatun Mahallesi ¹⁷¹
40.	Sinabud Mahallesi ¹⁷²
41.	Solak Han Mahallesi ¹⁷³
42.	Şehroz Mahallesi ¹⁷⁴
43.	Tabakhane Mahallesi ¹⁷⁵
44.	Zahiriye Mahallesi ¹⁷⁶

Harput şehrindeki mahallelerin adlarını belirleyen temel unsurlar dinî yapılarıdır. Bu yapılar da çoğunlukla bânilerinin isimleri ile anılıyordu (mesela Mescid-i Müderris, Mescid-i Hoca, Mescid-i Saray Hatun gibi). Fakat zamanla “mescid” veya “cami” ismi terk edilerek mahallenin adı, binanın banisinin adıyla anılmıştır (mesela Müderris Mahallesi, Hoca Mahallesi ve Saray Hatun Mahallesi gibi). Yine mevkilerin belirlenmesinde de dinî, askerî ve sosyal yapılar ön plana çıkmaktaydı (mesela Depegöz Mescidi Mahallesi, Kara Kaya Göz Mescidi Mahallesi, Kapucı Mescidi Mahallesi, Kale Mahallesi ve Hoca Hamamı Mahallesi gibi).

Diğer taraftan, Harput’a kırsal bölgelerden gelenlerin oluşturduğu bir mahalle de vardı. Bu bağlamda, Ebutahir Mahallesi, Ebutahir köyünden gelenler tarafından

¹⁶⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 123/b.1.

¹⁶¹ HŞS, nr. 278, s. 54/b.3.

¹⁶² HŞS, nr. 384, s. 55/b.4.

¹⁶³ HŞS, nr. 38244-IV, s. 65/b.2.

¹⁶⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 69/b.2.

¹⁶⁵ HŞS, nr. 383, s. 135/b.2. Bazı çalışmalarda bu mahallenin adı *Derviş Mescid-i Şerif* olarak okunmuştur (Bkz. İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 160-161; Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer’iyye Sicili H.1082-1083 (M.1671-1673)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s. 527). Fakat doğrusu Müderris Mescid-i Şerif Mahallesi’dir (Bkz. HŞS, nr. 362, s. 143/b.2).

¹⁶⁶ HŞS, nr. 181, s. 28/b.2.

¹⁶⁷ HŞS, nr. 386, s. 140/b.3.

¹⁶⁸ HŞS, nr. 181, s. 40/b.3.

¹⁶⁹ HŞS, nr. 331, s. 23/b.2.

¹⁷⁰ HŞS, nr. 384, s. 154/b.3; HŞS, nr. 385, s. 73/b.3.

¹⁷¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 5/b.3.

¹⁷² HŞS, nr. 181, s. 12/b.3.

¹⁷³ HŞS, nr. 324, s. 219/b.4.

¹⁷⁴ HŞS, nr. 181, s. 13/b.3.

¹⁷⁵ HŞS, nr. 181, s. 50/b.1.

¹⁷⁶ HŞS, nr. 386, s. 60/b.1.

kurulduğu için bu isimle anılmıştır. Yine şehirde bulunan tabakhane ve salâhane gibi iktisadî mahaller de zamanla kurulan yerleşim alanlarına isim olmuştur. Bu iş kolunda faaliyet gösteren esnaflar, muhtemelen aileleri ile birlikte buralarda oturup, mesleklerini icra ediyorlardı.

Osmanlı mahallelerinin üç temel mimari unsuru vardı; cami ve diğer dinî mekânlar ile çarşı ve sivil konut. Gündelik hayat, çıkmaz sokağın tamamladığı bu mimari ve kültürel mekânlarda cereyan ediyordu¹⁷⁷. Çıkmaz sokaklar, genellikle bir kısım evlerin faydalandığı *tarîk-i hass* olarak da isimlendirilen sokaklardı¹⁷⁸. Harput'taki bazı mahalleler, bu üç temel mimari öğeyi bünyesinde barındırıyordu. Mesela Meydan Mahallesi iktisadî hayatın döndüğü şehrin tam merkezinde bulunuyordu. Belgelerde *Sûk-ı Sultâni* olarak tanımlanan ana çarşı da bu mahallede yer alıyordu¹⁷⁹. Yine bu mahallede bir han da vardı¹⁸⁰. Meydan Mahallesi'nden başka, Hoca Mahallesi'nin bünyesinde evlerin yanı sıra bir çarşı da vardı¹⁸¹. Tabakhane mahallesinde dericiler esnafı, Salâhane Mahallesi'nde ise bir kirişhane bulunmaktaydı¹⁸².

¹⁷⁷ İsmail Doğan, “Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarılması Gereken Dersler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35/1-2 (2002), s. 19.

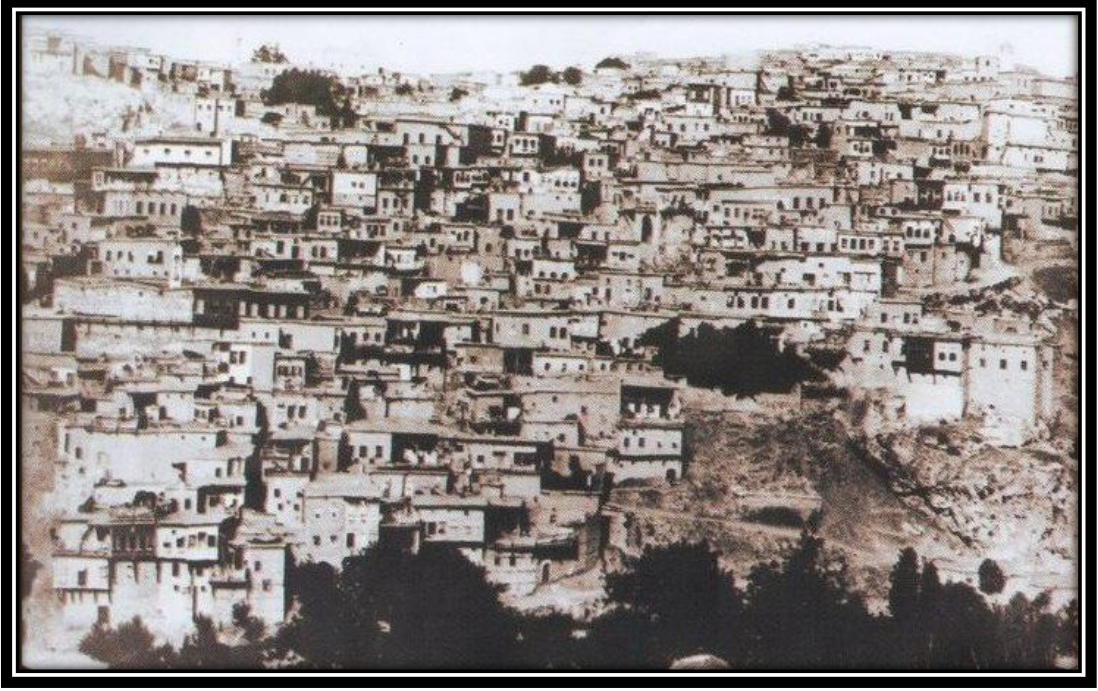
¹⁷⁸ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006, s. 42.

¹⁷⁹ “...mahalle-i Meydan'da vâki' babası merkûmdan kendüye intikâl iden mülk evleri bi'l-cümle ki bir tarafı yol ve bir tarafı sük-ı sultâni ve bir tarafı Şeyh Bali evleri bu hudûd ile mahdûd...”, *HŞS, nr. 38244-III*, s. 23/b.4.

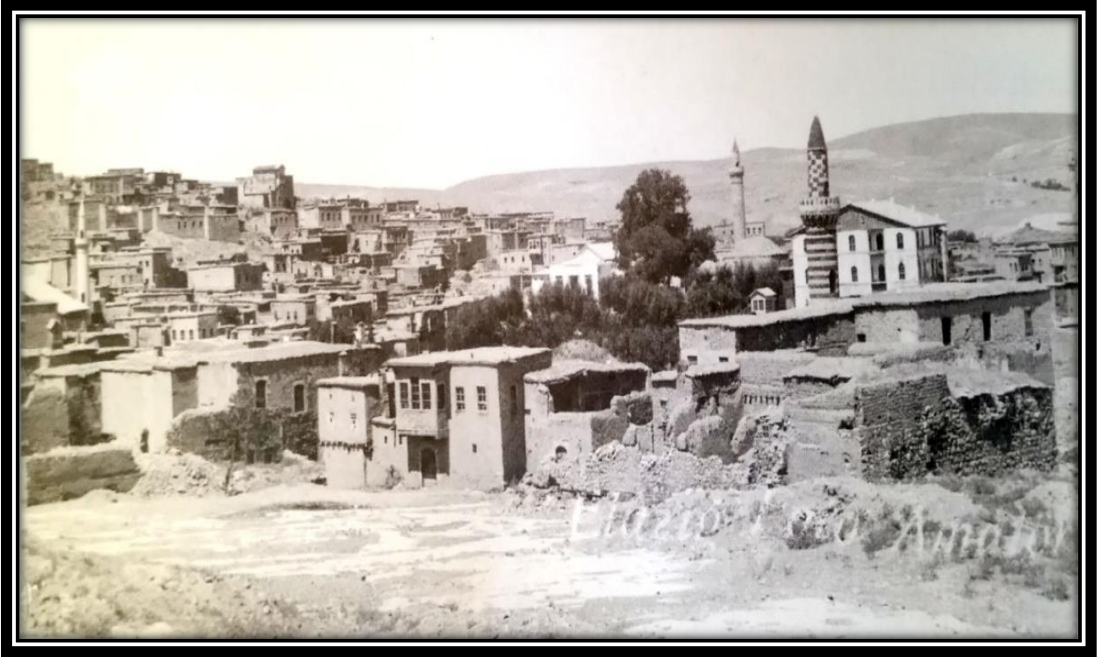
¹⁸⁰ “Meydan Mahallesinde vâki' bir tarafı Kalkancızade Osman mülküne ve bir tarafı han ve bir tarafı çarşı ve bir tarafı tarîk-i 'âmm bu hudûd ile mahdûd olan bir bâb sofa ve bir kış tamı ve bir oda tamı havlusuyla kenefiyle vesâyir tevâbi' ve levâhıkıyla...”, *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 65/b.2.

¹⁸¹ “Harput mahallâtından Hoca Mahallesinde sük kurbunda câmi'-i şerîf binâsına izn-i emr kâdısı İbrahim 'arzıyla buyruldu”. *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 228.

¹⁸² Mahalle halkı bu işletmeden kaynaklanan kötü kokulardan rahatsız oldukları için, kirişhanenin buradan kaldırılması hususunda Şeyhü'l-İslamdan fetvâ almışlardır. Bundan dolayı kirişhane, bu bölgeden kaldırılarak el-Hâc Çerağoğlu adıyla bilinen boş bir arazide yeniden inşa edilmiştir. *HŞS, nr. 385*, s. 84/b.3.

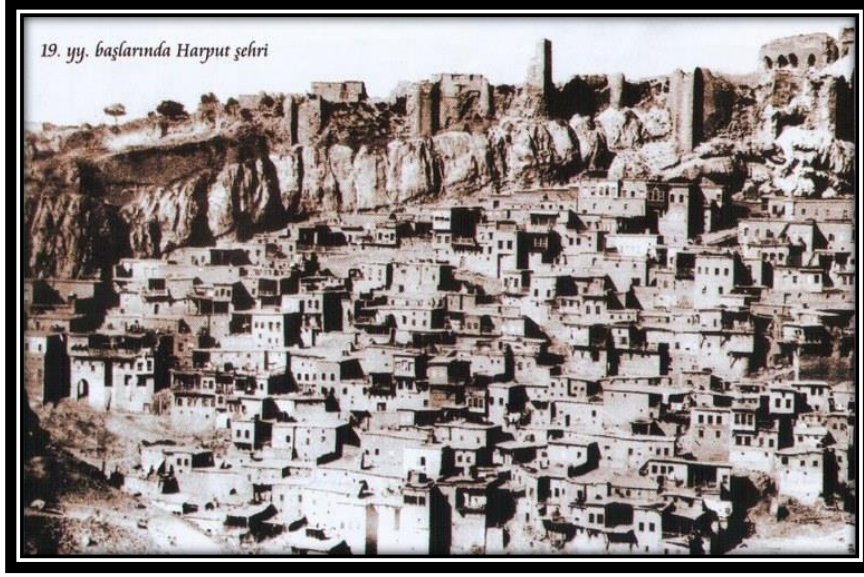

Resim-9: Sarahatun ve Gürcübey Mahallesi (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, Editör: Mehmet Karaaslan, Elazığ, 2011, s. 35)

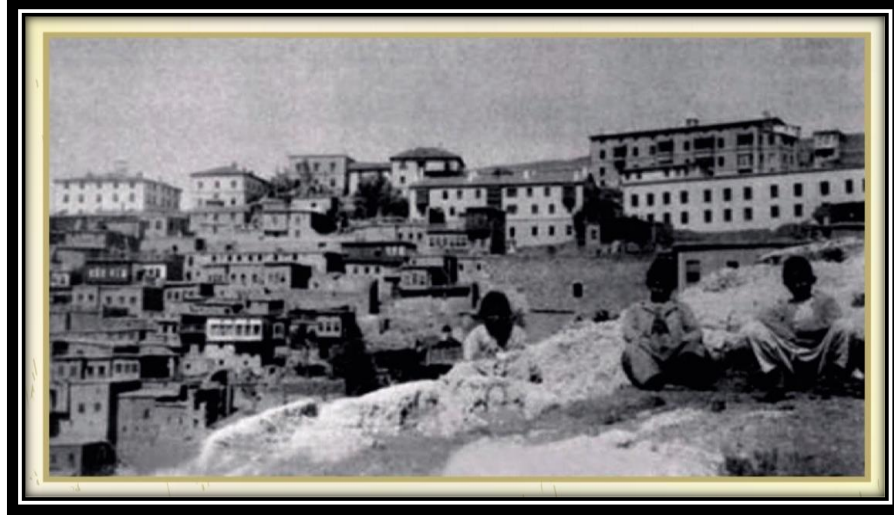

Resim-10: 1940'ların başında Alaca Mescit Mahallesi (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harpüt Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 60)

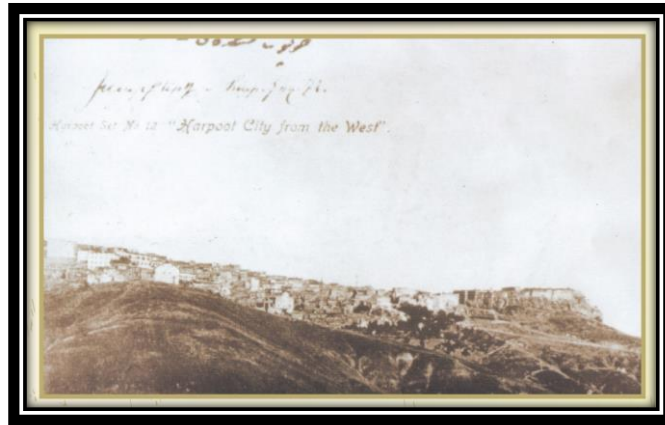

Resim-11: Gürcü Bey Mahallesi Evleri (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s.38)

Resim-12: Şehroz Mahallesi Evleri (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 19)

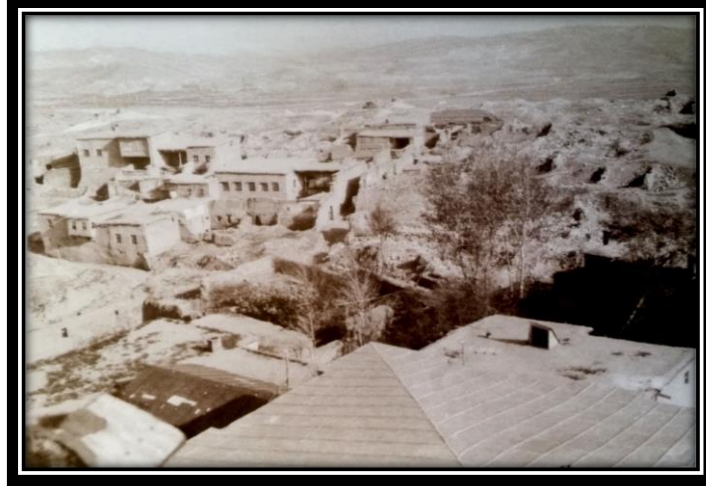

Resim -13: 20. Yüzyılın Başında Batı Cephesinden Kayabaşı Mahallesi (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 45)

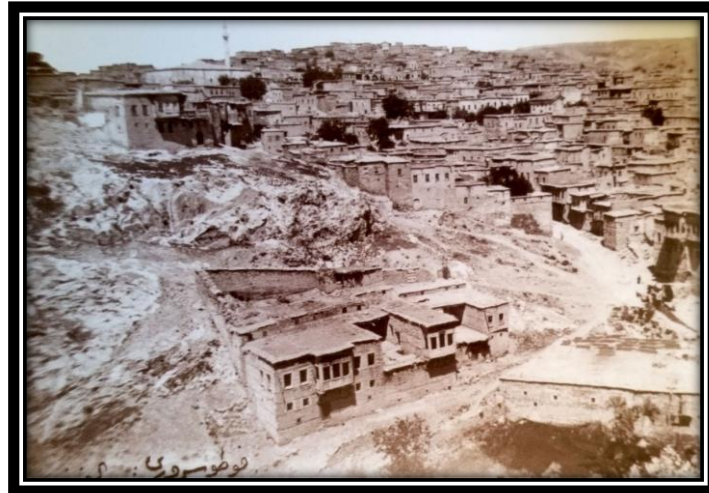

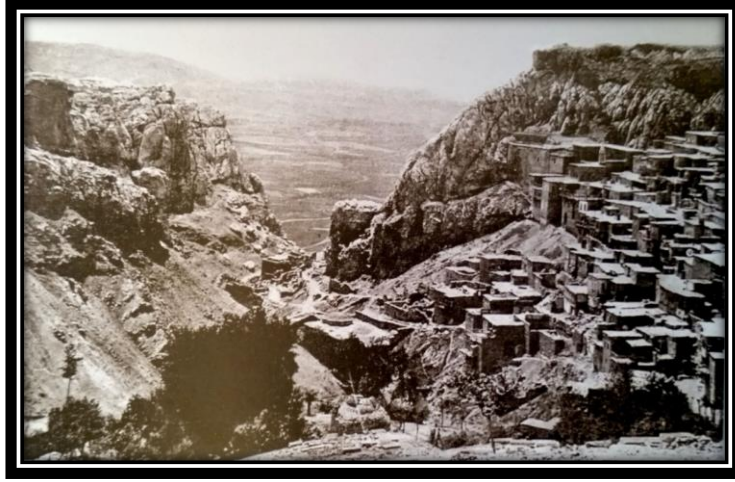
Resim-14: 20. Yüzyılda Sarahatun Camii'nin Minaresinden Cami-i Kebir Mahallesi'nin Görünüü (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 63)

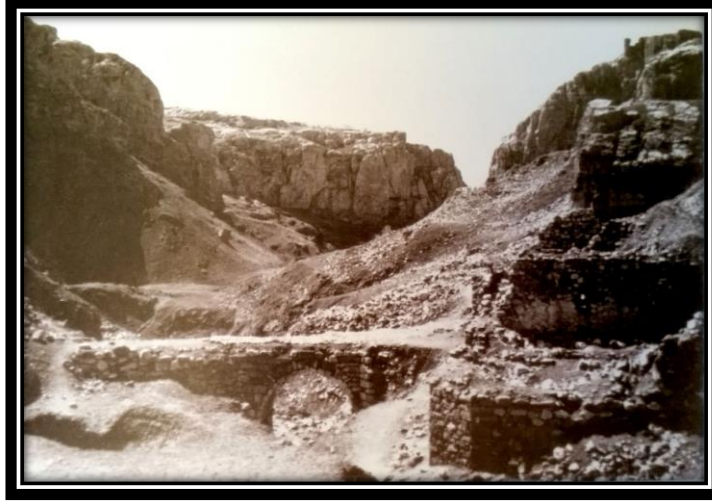
Resim-15: 20. Yüzyılda Sarahatun Mahallesi'nden Bir Görünün (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 64)

Resim-16: 20. Yüzyılın Başlarında Kaleden Sarahatun ve Zahiriye Mahallelerinin Görünümü (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 66)

Resim-17: Norsis Mahallesinden Bir Görünüm (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevi Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 77)

Resim-18: Dabakhane Köprüsü ve Norsis Mahallesinin Kalıntıları (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 77)

1.1.2.4. Konut Tipleri

Osmanlı Devleti'nde mahallelerdeki konut mimarisini etkileyen başlıca unsurlar; çevresel, ekonomik, tarihsel, sosyal ve kültürel etkenler olarak sıralanabilir. Bir konut inşa edilirken, geçmişten gelen deneyimin yani örfün yanı sıra, yeryüzü şekilleri, iklim ve bitki örtüsü gibi coğrafi faktörler de dikkate alınıyordu. Bu nedenle, konutların oluşturulmasında farklı yapı malzemeleri ve yapım teknikleri kullanılıyordu. Ayrıca, sahibinin soyo-ekonomik gücü ve ailenin büyüklüğü de konut inşasında göz önünde bulunduruluyordu¹⁸³. Ancak coğrafi ve ekonomik şartlar nedeniyle fiziki bakımdan farklılık gösteren bu konutlar, dinî, sosyal ve kültürel açılardan birleşmekteydi. Başka bir ifadeyle, Müslüman Türklere ait olan bütün konutlarda, büyük küçük ayrımı

¹⁸³ Haşim Karpuz, "Türk Evi, Osmanlı Evi", *Osmanlı Kültür ve Sanat*, 10, Ankara, 1999, s. 451.

olmaksızın, namaz kılınıp sanatsal etkinlikler yapılabiliyordu¹⁸⁴. Bu evlerde icra edilen musiki ve şiir gibi etkinlikler, kültürel miras olarak nesilden nesile aktarılıyordu.

Müslüman mahallelerde, toprak damlardan oluşan evlerde İslami hayat tarzı egemendi. Aile hayatının mahremiyeti açısından, konutların bünyesinde yüksek duvarlarla çevrili avlu kısmı bulunmaktaydı¹⁸⁵. Ayrıca bazı evlerin bahçeleri de vardı¹⁸⁶. Evin avlulu veya bahçeli olması, ev kadını için oldukça önemliydi. Zira çamaşır yıkama, çamaşır asma, ekmek ve yemek pişirmek, sebze veya meyve kurutmak, hatta odun kesmek gibi oldukça ağır gündelik ev işleri, dış dünyadan ayrı olan bu mekânlarda yapıyorlardı¹⁸⁷. Yine evin avlu veya bahçesi, kuyusu, havuzu ve yeşil alanlarıyla en fazla kullanılan yaşam alanlarıydı. Zemin kattaki avluya açılan mekânlar ise depo, ahır ve kiler gibi tali işlevler için ayrılmıştı¹⁸⁸.

Harput'ta bulunan evlerin çoğu tek veya iki katlı olup, kullanım alanları, büyüklükleri ve özelliklerine göre oldukça farklı ev tipleri vardı. Mesela Cami-i Kebir Mahallesi'nde tek katlı ve eklentisiz sade bir ev bulunduğu¹⁸⁹ gibi, yine aynı mahallede sofası, kış damı, kileri, dışarıda bir odası, ahır, avlusu, karlığı ve kenefi olan daha büyük ve geniş evler de vardı¹⁹⁰. Aynı mahallede bulunan başka bir evde ise hamam, mutfak, seki, hol ve samanlık gibi eklentilerinin olduğu görülmektedir¹⁹¹.

Harput'un diğer mahallelerinde bulunan evler de tek tip olmayıp aralarında farklılıklar vardı. Mesela, Arslaniye Mahallesi'nde bulunan bir konut, tek katlı, bir eyvanı, ayrı bir odası, ahır ve bir kış damı önünde örtmeli havlusu olan bir yapı¹⁹² özelliğini taşıyor iken, yine aynı mahallede bulunan başka bir evin, karlıkları, avlusu, örtmesi, sofası, kenefi, ayrı odası, ahır ve hazînesi vardı¹⁹³. Dolayısıyla kişinin maddi

¹⁸⁴ Turgut Cansever, "Osmanlı Evi", *Osmanlı Kültür ve Sanat*, 10, Ankara, 1999, s. 441-442.

¹⁸⁵ Harput'ta satışı yapılan konutların ekserisinde avlu vardı. Bazı örnekler için bkz. *HŞS*, nr. 181, s. 32/b.7; *HŞS*, nr. 386, s. 112/b.3; *HŞS*, nr. 38244-II, s. 36/b.2; *HŞS*, nr. 38244-III, s. 118/b.3; *HŞS*, nr. 386, s. 12/b.1; *HŞS*, nr. 181, s. 24/b.2; *HŞS*, nr. 324, s. 105/b.1; *HŞS*, nr. 38244-III, s. 32/b.1; *HŞS*, nr. 181, s. 35/b.3; *HŞS*, nr. 38244-III, s. 13/b.3; *HŞS*, nr. 385, s. 120/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 88/b.2; *HŞS*, nr. 384, s. 129/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 94/b.3; *HŞS*, nr. 386, s. 62/b.1, *HŞS*, nr. 382, s. 137/b.3; *HŞS*, nr. 368, s. 24/b.2; *HŞS*, nr. 362, s. 32/b.3.

¹⁸⁶ *HŞS*, nr. 324, s. 116/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 126/b.2; *HŞS*, nr. 38244-IV, s. 67/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 265/b.1.

¹⁸⁷ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, Ankara, 1968, s. 66; Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, Elazığ, 2014, s. 244.

¹⁸⁸ Nur Akın, "Ev", *DİA*, 11, Ankara, 1995, s. 509.

¹⁸⁹ *HŞS*, nr. 384, s. 31/b.2.

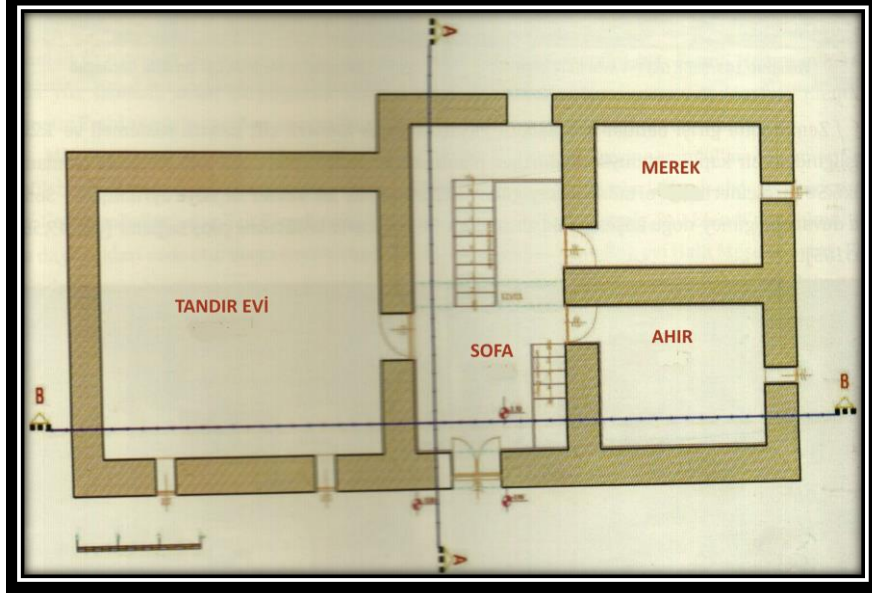
¹⁹⁰ *HŞS*, nr. 38244-IV, s. 49/b.2.

¹⁹¹ *HŞS*, nr. 385, s. 63/b.2.

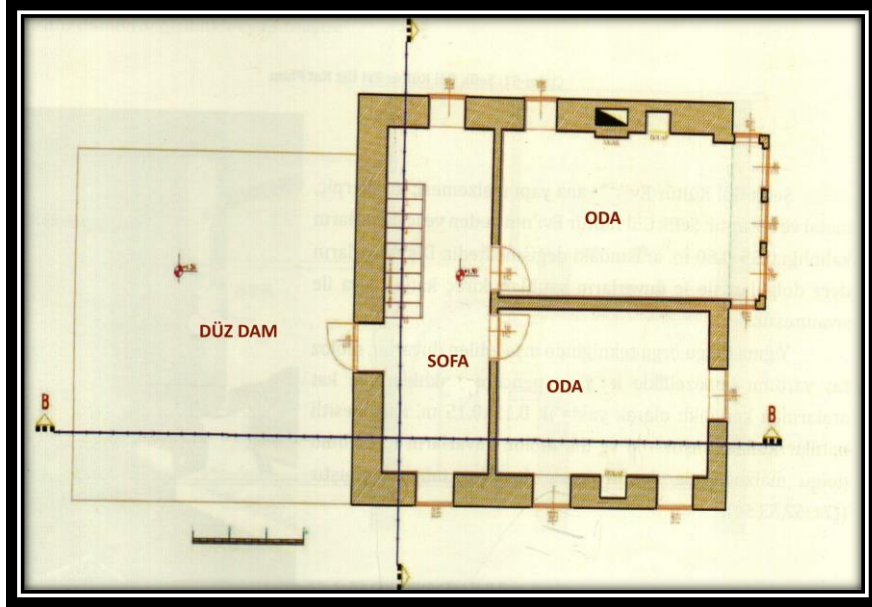
¹⁹² *HŞS*, nr. 385, s. 10/b.1.

¹⁹³ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 56/b.3.

gücüne göre, yaşadığı konutun fizikî durumu şekillenmekteydi. Bununla paralel olarak, daha fazla özelliği olan evler yüksek fiyatlara satılırken, nispeten mütevazı veya daha az kullanım alanları olan evler de düşük fiyatlara satılıyorlardı.

Plan-3: Şefik Gül Evi Zemin Kat Planı (Kaynak: Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 84.)

Plan-4: Şefik Gül Evi Üst Kat Planı (Kaynak: Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 87.)

Resim-19: Şefik Gül Evi Avlu Resmi¹⁹⁴

Resim-20: Şefik Gül Evi Avlu Resmi¹⁹⁵

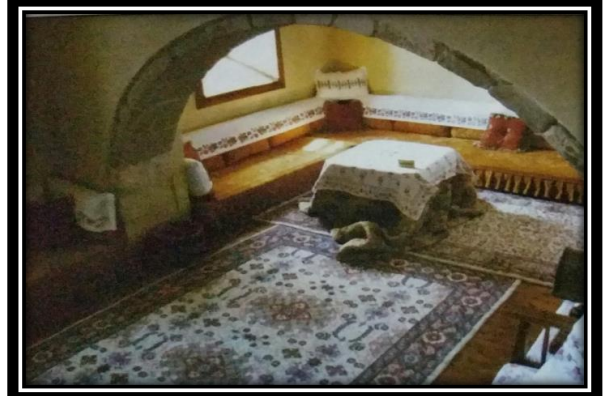
Resim-21: Şefik Gül Evi Zemin Kat Sofa¹⁹⁶

Resim-22: Şefik Gül Evi Zemin Kat oda¹⁹⁷

Resim-23: Şefik Gül Evi Üst Kat Sofa¹⁹⁸

Resim-24: Şefik Gül Evi Üst Kat Sofa¹⁹⁹

¹⁹⁴ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, Elazığ, 2014, s. 83.

¹⁹⁵ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 83.

¹⁹⁶ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 83.

¹⁹⁷ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 83.

¹⁹⁸ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 87.

¹⁹⁹ Şahabettin Öztürk, Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 87.

Bazı evlerde, belgelerde kış damı olarak ifade edilen kullanım alanları vardı²⁰⁰. Bu çeşit evlerde özellikle alt katlar ahır, samanlık ve ambar olarak kullanılıyordu. Ayrıca yaz aylarında kullanılmak üzere bir oda yaptırılıyordu. Yaz aylarında, avlu veya bahçe ile iç içe olan yaşam şekline bağlı olarak, daha serin olan alt kattaki odalar tercih ediliyordu²⁰¹. Bunun dışında sadece kışlık veya yazlık olarak kullanılan konutlar da vardı. Mesela 1627 yılında Cami-i Kebir Mahallesi'nde satışı yapılan bir konut, sadece kış evi olarak kullanılıyordu²⁰². 1633 yılında Hacılı Mescidi Mahallesi'nde satışı yapılan bir konut da kış evi olarak tarif edilmiştir²⁰³. 1671 tarihli diğer bir belgede ise kış damı ahır ve harabesiyle birlikte satılmıştır²⁰⁴. Sadece kış damı olarak kullanılan konutlar, normal konutlara göre daha uygun fiyatlarla satılıyordu.

Harput'ta genellikle bir evin kullanım alanı avluyla başlamaktaydı. Avlularda, yaygın olarak ahır, kenef, eyvan ve samanlık bulunuyordu. Asıl yaşam alanlarını ise sofalar oluşturmaktaydı. Sofalardan odalara açılan kapılar vardı. Eğer evin mutfağı varsa zemin katta veya bahçe içinde yer alıyordu²⁰⁵.

Hiç şüphesiz bu konutların dışında, daha az kullanım alanları olan evler olduğu gibi, ortalamanın üstünde olan evler de vardı. Mesela Cami-i Kebir ve Ahi Musa mahallelerinde bulunan ve hamamı olan iki ev, diğerlerine göre daha yüksek fiyatla satılmıştır²⁰⁶. Yine bu özelliklerden farklı olarak, bazı evlerin de kuyusu²⁰⁷, çeşmesi²⁰⁸ veya çardağı²⁰⁹ vardı.

Mahallelerdeki evler, belirli bir düzen içerisindeydi; gelişi güzel, başkalarını rahatsız edecek şekilde ev yapımına izin verilmiyordu. Yeni bir konut yapılırken, başkasının güneşini veya manzarasını kapatmayacak şekilde planlanıyordu²¹⁰.

²⁰⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 65/b.2; HŞS, nr. 385, s. 10/b.1; HŞS, nr. 385, s. 60/b.1; HŞS, nr. 38244-IV, s. 67/b.1; HŞS, nr. 382, s. 9/b.1; HŞS, nr. 386, s. 116/b.1.

²⁰¹ Servet Karakaş, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008, s. 251.

²⁰² HŞS, nr. 38244-III, s. 6/b.2.

²⁰³ HŞS, nr. 386, s. 372/b.2.

²⁰⁴ HŞS, nr. 38244-I, s. 83/b.3.

²⁰⁵ Haşim Karpuz, "Türk Evi, Osmanlı Evi", s. 452.

²⁰⁶ 1679 yılına ait bir satış hüccetinde Ahi Musa Mahallesi'nde bulunan bir ev 180 kuruşa satılmıştır. (HŞS, nr. 324, s. 131/b.1.) 1655 tarihli bir belgede ise Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan bir evin 350 kuruşa satıldığı anlaşılmaktadır. (HŞS, nr. 385, s. 63/b.2).

²⁰⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 10/b.2.

²⁰⁸ HŞS, nr. 324, s. 131/b.1.

²⁰⁹ HŞS, nr. 386, s. 116/b.1; HŞS, nr. 384, s. 110/b.1; HŞS, nr. 383, s. 15/b.4; HŞS, nr. 386, s. 209/b.2; HŞS, nr. 386, s. 140/b.3.

²¹⁰ İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 166; Servet Karakaş, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, s. 250.

Harput'taki büyük evlerin bir kısmında haremlik-selamlık uygulaması vardı. Fakat bu ayrımın belirgin olmadığı evler de mevcuttu. Evin alt katında bulunan bir oda selamlık odası olarak ayrılmışken, evin üst katı ise haremlik şeklinde kullanılıyordu²¹¹.

Harput'u da kapsayan Elazığ'daki evlere *dervaze* denilen bir kapıdan girilirdi ve girişin ortasında bir geçiş mekânı vardı. Bu mekânın etrafında ise samanlık ve ahır gibi yapılar yer alırdı. Evlerin alt katındaki kullanım alanları arasında, geçişin sağlandığı ara kapılar bulunmaktaydı. Ayrıca bazı evlerin alt katlarında kaya içerisine oyuklar yapılarak kiler, mahzen ve depo gibi eklemeler de oluşturulmuştu. Tuvalet, genellikle evin zemin katında, özellikle de servis bölümünde yer alıyordu. Fakat avlu ve bahçede olanları da vardı. Helâ sayısı evin yapısal fonksiyonuna göre değişiklik göstermekteydi. Haremlik selamlık olarak kullanılan evlerde iki ayrı tuvalet mevcuttu. Evin mutfağı ise genellikle zemin kattaydı. Nadir olarak üst katta olan mutfaklar da vardı. Zemin katta bulunan mutfağın kiler, depo, avlu, ambar ve çeşme ile sıkı bir ilişkisi vardı. Sofa, zemin ve üst katların ortasında yer alıyordu. Sofanın uzun duvarına paralel yerleştirilen ahşap basamaklarla üst katın sofasına çıkılırdı. Bu basamakların üstüne seki yerleştirilerek, yatak ve bazı eşyaların konulduğu bir bölüm oluşturulmuştu. Evlerin alt veya üst katlarında bulunan odaların kapıları sofaya açılırdı. Oda büyüklükleri ve sayıları arasında büyük bir farklılık olmayıp ev sahibinin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişiklik gösteriyordu. Zemin kat odaları yemek yeme, oturma ve yatma gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında kullanılırken üst kattaki odalar ise yatma ve misafir ağırlamada kullanılırdı. Odalarda bulunan pencereler avlu, sokak veya yan duvarlara açılırdı. Odaların ısınması ise ocak, soba ve mangallarla yapılmaktaydı. Ocak bulunan bazı odalarda ısıtmanın yanı sıra, yemek pişirme işlemi de yapılıyordu²¹².

²¹¹ Servet Karakaş, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, s. 251.

²¹² Şahabettin Öztürk-Mithat Coşkun, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, s. 244-251,280; Servet Karakaş, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, s. 248-251.

Resim-25: 20. Yüzyılın Başında Harput'ta Damlı Evler (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 26)

Resim-26: Harput Evlerinden Bir Görünüm (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 155)

Resim-27: 20. Yüzyılın Başında Harput Yerleşim Mekânından Bir Görünüm (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 25)

Resim-28: 20. Yüzyılın Başında Harput'ta Hacı Murat Yokuşu (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 42)

Resim-29: Jules Laurens'in Çizimi İle Kayabaşı'ndan Harput'un Görünümü (1847) (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 38)

Resim-30: Jules Laurens'in Çizimi İle Harput'ta Paşa Evi, (1847) (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 38)

1.1.2.5. Cami ve Mescitler

Osmanlı Devleti'nde hayatın en önemli yapı taşlarını cami ve mescitler oluşturmaktaydı. İbadetlerin gerçekleştirilmesi için bu tür mabetlerin kurulması zaruruydu. Herkes tarafından bilinen bir yerde toplanabilme, ibadetlerini sağlıklı ve rahat bir şekilde yapabilme arzusunun yanı sıra Cuma ve bayram namazları gibi özel günlerdeki ibadetlerin cemaatle yapılması ihtiyacı, bu müesseselerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle Müslüman ahalinin bulunduğu her meskûn mahalde bir cami veya mescit yaptırılıyordu. Bu yapılar konum itibariyle de mahallelerin merkezinde yer alıyorlardı²¹³.

İbadetlerin yapıldığı bu müesseseler, aynı zamanda gündelik hayatın idame edildiği merkezlerdi. Buralarda ilim öğrenilir, siyasi ve sosyal işler de görüşülürdü²¹⁴. Böylece idareciler ve halk arasında iletişim bu mekânlarda sağlanır, mahalleye ait işler buralarda görüşülür ve karara bağlanırdı. Bulduğu mahallenin dirlik ve düzenin korunması hususunda da idare açısından mühim bir yere haiz olan bu yapılar, dini ve dünyevi sorunların çözümlendiği toplumsal bir kurum özelliğini de taşımaktaydı²¹⁵.

Mescit ve camiler, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, Harput'un da fiziki yapısının şekillenmesinde en önemli etkendi. Ekonomik hayatın döndüğü ticari merkezler ve şehrin en küçük yönetim birimi olan mahalleler, bu yapıların etrafında kurulmuştu. Bundan dolayı, bunların etrafında oluşturulan mahalleler, çoğunlukla adlarını oradaki cami ve mescit isimlerinden almışlardır.

16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarına göre, şehirde 6 cami ve 8 mescit bulunmaktaydı. Bunlar; Ulu Camii, Saray Hatun Camii, Arslaniye (Esediyeye) Camii, Kale Camii, Ağa (Pervane) Camii ve Zahiriyeye Camii ile Meydan, Ahi Musa, Müderris Mehmed, Alaca, Ahmed Bey, Muzafferüddin (Kara Sûfi), Ortak ve Peygamber adlı mescitlerdi²¹⁶. 17. yüzyılda Harput'a gelen Evliya Çelebi ise şehirde Kale Camii, Ulu Camii, Meydan Camii, Sara Hatun Camii, Arslanlı Camii, Zuhriyyeye Camii, Azâr Hatun Camii, Vâsûdiyyeye Camii ve Ağa Camii adlarında 9 caminin varlığından bahsetmektedir²¹⁷.

²¹³ Yılmaz Can, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s. 26-27,103.

²¹⁴ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983, s. 25.

²¹⁵ İsmail Kıvrım, *Şer'iyeye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2005, s. 37-38.

²¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 208-213.

²¹⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

Ancak bu yapılardan Azâr Hatun ve Vâsûdiye camileri hakkında bugüne kadar arşiv kayıtlarında ve yapılan çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır²¹⁸.

17. yüzyıl kadı sicillerinde ise şehirde 31 cami ve mescidin varlığı tespit edilmektedir (bkz. Tablo-4). Fakat bunlar, herhangi bir nedenle mahkemeye intikal eden dava kayıtlarında adları geçen cami ve mescitler olduğu için, gerçek sayılarının bundan fazla olması muhtemeldir. Nitekim 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Harput'ta hizmet veren Ebutahir²¹⁹ ve Salâhane²²⁰ adlı mescitlere kadı sicillerinde rastlanmamıştır. Ancak 17. yüzyılda şehirde bu isimlerle anılan mahallelerin bulunması, bu yapıların 17. yüzyılda da mevcut olabileceğine işaret etmektedir. 18. yüzyıl Hurufat kayıtlarında da şehirde 31 cami ve mescidin ismi tespit edilmektedir²²¹.

Tablo-4: 17. Yüzyılda Harput'taki Cami ve Mescitler

S. No	Cami ve Mescitler	Bulunduğu Mahal
1.	Ağa (Pervane) Mescidi ²²²	Ağa Mahallesi
2.	Ağvatlı Mescidi ²²³	Meydan Mahallesi
3.	Ahi Musa Mescidi ²²⁴	Ahi Musa Mahallesi
4.	Ahmed Bey Mescidi ²²⁵	Ahmed Bey Mahallesi
5.	Alaca Mescidi ²²⁶	Alaca Mahallesi
6.	Bekir Çavuş Mescidi ²²⁷	-
7.	Cami'-i Kebîr (Ulu Camii) ²²⁸	Cami'-i Kebîr Mahallesi
8.	Cuma Mescidi ²²⁹	Cuma Mescidi Mahallesi
9.	Depegöz (El-Hac İbrahim) Mescidi ²³⁰	Depegöz Mescidi Mahallesi
10.	Esediyeye (Arslaniye) Camii ²³¹	Esediyeye Mahallesi
11.	Gökçe Mescidi ²³²	Gökçe (Kökçü) Mahallesi
12.	Haceriye Camii ²³³	-
13.	Hacı Dursun Mescidi ²³⁴	Arslaniye (Esediyeye) Mahallesi
14.	Hacı Pir Seltan Mescidi ²³⁵	Hacı Pir Seltan Mahallesi

²¹⁸ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, İstanbul, 2013, s. 299.

²¹⁹ VGMA, HD, nr. 1098/s. 187.

²²⁰ VGMA, HD, nr. 1098/s. 189.

²²¹ Enver Çakar-Celalettin Uzun, "Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Harput" *Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi*, I, Ankara, 2015, s. 27-38.

²²² HŞS, nr. 38244-III, s. 16/b.2.

²²³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

²²⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²²⁵ HŞS, nr. 324, s. 123/b.4

²²⁶ HŞS, nr. 181, s.146/b.3.

²²⁷ HŞS, nr. 391 s. 34/b.3.

²²⁸ HŞS, nr. 383, s. 82/b.6.

²²⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 105/b.1.

²³⁰ HŞS, nr. 386, s. 340/b.1.

²³¹ HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.2.

²³² HŞS, nr. 38244-VI, s. 142/b.1.

²³³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

²³⁴ HŞS, nr. 181, s. 76/b.3; HŞS, nr. 384, s. 100/b.2.

²³⁵ HŞS, nr. 386, s. 49/b.2.

15.	Hacılı Mescidi ²³⁶	Hacılı Mahallesi
16.	Hanke (Henk) Mescidi ²³⁷	-
17.	Hoca Mescidi ²³⁸	Hoca Mahallesi
18.	Hüseyin Ağa Camii ²³⁹	Kale içi
19.	Kale Camii ²⁴⁰	Kale içi
20.	Kapucu Mescidi ²⁴¹	Kapucu Mahallesi
21.	Kara Kaya Göz Mescidi ²⁴²	Kara Kaya Göz Mescidi Mahallesi
22.	Kara Sûfi Mescidi ²⁴³	Kara Sûfi Mahallesi
23.	Lor Mescidi ²⁴⁴	-
24.	Mehmed Bey Mescidi ²⁴⁵	Mehmed Ağa Mescidi Mahallesi
25.	Meydan Camii ²⁴⁶	Meydan Mahallesi
26.	Muhammed Yazıcı Mescidi ²⁴⁷	-
27.	Müderriş Mescidi ²⁴⁸	Müderriş Mescidi Mahallesi
28.	Ortak Mescidi ²⁴⁹	Ortak Mahallesi
29.	Peygamber Mescidi ²⁵⁰	-
30.	Sarahatun Mescidi ²⁵¹	Sarahatun Mahallesi
31.	Zahiriye Camii ²⁵²	Zahiriye Mahallesi

²³⁶ HŞS, nr. 38244-I, s. 139/b.2.

²³⁷ HŞS, nr. 38244-IV, s. 120/b.2.

²³⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²³⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

²⁴⁰ HŞS, nr. 383, s.176/b.1.

²⁴¹ HŞS, nr. 384, s. 24/b.1.

²⁴² HŞS, nr. 38244-II, s. 59/b.6.

²⁴³ VGMA, nr. 1098/s. 186.

²⁴⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²⁴⁵ HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.3.

²⁴⁶ HŞS, nr. 38244-II, s.133/b.2.

²⁴⁷ HŞS, nr. 386, s. 279/b.1.

²⁴⁸ HŞS, nr. 384, s. 208/b.1.

²⁴⁹ HŞS, nr. 385, s. 158/b.3.

²⁵⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 58/b.2.

²⁵¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 129/b.1.

²⁵² HŞS, nr. 324, s.137/b.3.

Resim-31: Alaca Mescidi (Arap Baba Türbesi)

Resim-32: Sara Hatun Camii

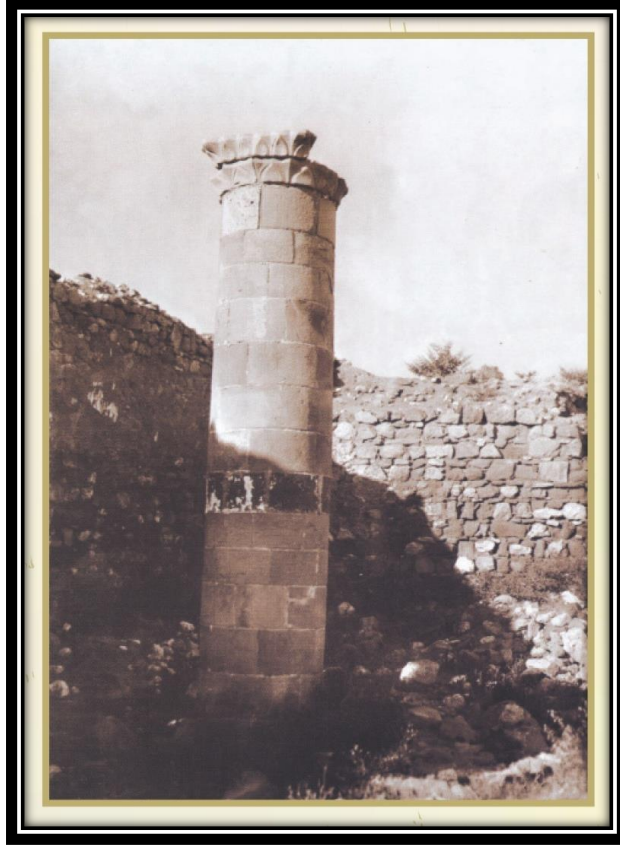

Resim-33: 1960'lı Yıllarda Kale Ötünden Sarahatun Camii'ne Çıkış (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 105)

Resim-34: Ulu Camii

Resim-35: 20. Yüzyılda Kale İçindeki Caminin Kalıntısı (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 103)

Resim-36: Doğudan Kale Camii'nin Genel Görünümü (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesiinde Osmanlı Yaşamı*, s. 112)

Resim-37: Kale Camii Örne Taş Sütunları (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 114)

Resim-38: Ahmed Bey Camii

Resim-39: Ağa Camii

Resim-40: Esendiye Camii

Resim-41: Meydan Camii

Resim-42: Meydan Çeşmesi

Resim-43: Ahi Musa Mescidi ve Türbesi

1.1.2.6. Kiliseler

Harput'ta İslam öncesi dönemdeki ilk yerleşim alanları kiliselerin etrafında teşekkül etmiştir. Şehrin Roma ve Bizans devirlerindeki ilk sakinleri çoğunlukla Süryani ve Ermenilerden oluşmaktaydı²⁵³. Nitekim 17. yüzyılın başlarında Harput'a gelen Polonyalı Simeon şehirde ortalama 100 Ermeni hanesi ile üç kilisenin varlığından bahsetmektedir. Bunların arasında Ermenilere ait olan Surp Hagop adlı kilisenin bu

²⁵³ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 55.

dönemde büyük bir itibarı vardı. Ayrıca şehirde ve çevre köylerde Süryaniler de ikamet ediyordu. Kaleye bitişik olan Süryani kilisenin kaleden daha eski bir yapı olduğu düşünülmektedir. Şehrin önünde bulunan ovada Ermeni köylerinin yanı sıra Avios ve Abduher adlarında büyük Süryani köyleri de vardı. Yine ovada Surp Abdulmesih, Surp Gorge ve Garmir isimlerini taşıyan üç büyük manastır bulunmaktaydı. Ayrıca, Rumların meskûn olduğu köyler de vardı. Gayrimüslim ahalinin yoğunlukla yaşadıkları köylerden bir diğeri ise Kesrik idi²⁵⁴.

17. yüzyılda, Harput'ta gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları mahalle ve köylerde kiliselerin mevcut olduğunu kadı sicillerine yansıyan belgelerden öğrenmekteyiz. Bu belgelerde genellikle “*feth-i hâkânîden berü karyelerinde olan kenîsa*”²⁵⁵ veya “*feth-i hâkânîden mukaddem karyelerinde vaz' olan kenîsâ*”²⁵⁶ gibi ifadelerin kullanılmış olması, bu yapıların Osmanlıdan önce mevcut olduğuna işaret etmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde yeni kilise yapımına pek izin verilmiyordu. Nitekim 1516, 1530 ve 1541 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Bu kanunnamelerde, sonradan yaptırılan ve defter-i atikte kilise yazılmayan yerlerde mevcut olan kiliselerin yıktırılacağı ifade edilmektedir. Ayrıca yeni kilise binası inşa etme yasağı da devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir²⁵⁷. Bundan dolayı, 16-18. yüzyıllarda Harput ve ona bağlı köylerde mevcut olan kiliseler Osmanlı öncesi dönemde inşa edilmiş yapılarıdır.

İbadet mekânı olarak kullanılan bu kadim yapılar zamanla çeşitli etkenler sebebiyle yıpranmışlardır. Bunların onarılması için de merkezin onayı gerekiyordu. Onarımına ihtiyaç duyulan kiliseler, merkeze arzuhal gönderilerek bildirilir ve tamiri için “emr-i şerîf” talep edilirdi. Merkezden de bu hususun araştırılması için yetkililere emr-i şerîf gönderilirdi. Eğer tamire ihtiyacı olan kiliseler var ise bunların da aslına uygun bir şekilde, herhangi bir ekleme yapılmadan tamir ettirilmesi istenirdi. Mesela 1632 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, “feth-i hâkânîden beri” Sürsürü adlı köyde bulunan bir kilisenin bazı yerleri, kışın şiddetli geçmesi sebebiyle yıkılmıştır.

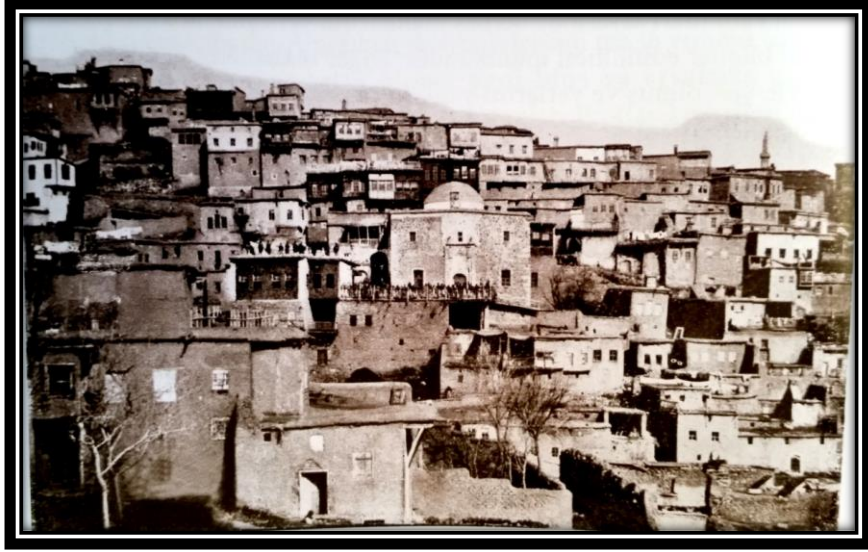
²⁵⁴ Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964, s. 89-90. Polonyalı Simeon Kesrik'te bin hanelik bir nüfus ve taştan yapılmış üç kilise bulunduğunu ifade etse de bunun abartılı olduğu açıktır. Zira 1566'da Kesrik'in gayrimüslim nüfusu 237 hane ve 163 mücerred idi (bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 81). Yine 17. yüzyıl Osmanlı resmi kayıtlarında da Simeon'u doğrulayacak herhangi bir bilgi yoktur. Dolayısıyla Simeon'un Harput hakkında verdiği bilgilere kuşku ile yaklaşmak lazımdır.

²⁵⁵ HŞS, nr. 181, s. 158/b.1.

²⁵⁶ HŞS, nr. 386, s. 360/b.1.

²⁵⁷ Mehmet Akman, “Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İslam Araştırma Dergisi*, I/2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 139.

Köy ahalisi tamiri için merkezden izin istediğinden, Harput sancakbeyi ve kadısına, kilisenin tamir ettirilmesi hususunda bir ferman gönderilmiştir²⁵⁸.

Resim-44: Şehroz Mahallesi ve Ortada Surp Agop Kilisesi (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 70)

Resim-45: Meryem Ana Kilisesi

1633 yılında ise Gölcük adlı köyde bulunan kilisenin bir tarafı yıkıldığından, köy ahalisi merkeze arzuhal sunarak tamiri için izin istemişlerdir. Bu sebeple Harput'taki yetkililere

²⁵⁸ HŞS, nr. 181, s. 158/b.1.

gönderilen bir fermanda; arzuhalde ifade edilen bilgilerin doğruluğunun araştırılması ve kilisenin yıkık olduğu tespit edilirse yapının harabesine ait taş, toprak ve kereste ile eski ebatlarda yeniden onarılması, eskisinden farklı boyutlarda onarılıp yaptırılmasına da izin verilmemesi, zira bunun kanuna aykırı olacağı ifade edilmiştir²⁵⁹. Yine aynı tarihte Bizmişen ve Vartetil adlı köylerin sakinleri de köylerinde bulunan kiliselerinin tamiri için hükümete başvurmuşlardır²⁶⁰. 1689 yılında Tadım adlı köyde bulunan zimmî halk köylerindeki manastırın tamiri için yetkililere müracaat ettikleri gibi, 1690 yılında Etminik adlı köydeki kilisesinin onarımı için de kilisenin rahibi olan Avanis hükümetten izin istemiştir²⁶¹.

Kırsal kesimlerdeki kiliselerin dışında, şehir merkezinde bulunan kiliselerin de bakım ve onarıma ihtiyaçları oluyordu. Gayrimüslim ahalinin çoğunluğunu oluşturduğu Gürcü Bey adlı mahallede yer alan Çakeli adlı kilisenin avlusu zamanla yıpranmış ve yağın yağmurlar nedeniyle yıkılmaya yüz tutmuştur. Bundan dolayı, kilisenin Kirkor ve Menk adlı rahipleri ile bazı gayrimüslim ahali, 1681 yılında mahkemeye başvurarak; kilisenin avlu duvarının yıkılmaya yüz tuttuğunu ve yıkıldığı takdirde birinin altında kalarak ölebileceğini ifade edip, tamiri için keşif talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine, Mevlânâ es-Seyyid Ahmed Efendi'nin başında bulunduğu bir heyet, kiliseye giderek inceleme yapmış ve buranın onarıma ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir²⁶².

Harput'ta bulunan kiliseler zaman zaman devletin ilgili memurları tarafından denetime de tabi tutulmaktaydı. Bununla, izinsiz tamir edilen veya yeni yaptırılan kiliselerin tespiti amaçlanmaktaydı. Mesela Şubat 1655 tarihinde, Diyarbekir Valisi Cafer Paşa'nın gönderdiği bir buyruldu ile Harput şehrindeki kiliseleri teftiş etmek için Muhammed Ağa ve Beyazıd Ağa mübaşir olarak görevlendirilmişlerdir. Bu mübaşirler, Harput Kadısı Ahmed Efendi ve bu iş için oluşturulan heyetle birlikte inceleme yapmışlardır. Yapılan bu teftiş sırasında kanuna aykırı herhangi bir durumla karşılaşılmamıştır²⁶³. Fakat 1655'te Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklarda gayrimüslim ahalinin izinsiz olarak kiliselerini tamir ettiklerine dair merkeze şikâyetle

²⁵⁹ "...vaz'-ı kadîm üzere ta'mir ve terkîm etdirüb kadîmesinden ziyâde hilâf-ı şer ve kânûn...". *HŞS, nr. 386, s. 360/b.1.*

²⁶⁰ *HŞS, nr. 386, s. 379/b.2; HŞS, nr. 386, s. 380/b.2.*

²⁶¹ *BOA, MD, 100, s. 21.*

²⁶² *HŞS, nr. 38244-VI, s. 123/b.2.*

²⁶³ *HŞS, nr. 385, s. 93/b.4.*

bulunulmuştur. Bunun üzerine, kapıcı başlarından Ahmed Ağa bu konuyu araştırmak için bölgeye gönderilmiştir²⁶⁴.

1.1.2.7. Medrese ve Mektepler

Şehirlerin fiziki yapısını belirleyen en önemli vakıf eserleri eğitim ve öğretimin yürütüldüğü medrese ve mektepler idi. 16. yüzyıl tahrir kayıtlarına göre, Harput'ta üç medrese vardı. Bunlardan Arslaniye (Esediyeye) ve Zahiriye adlı medreseler şehir merkezindeydi. Molla Ahmed Peykerici adlı medrese Mollakendi adlı köyde yer alıyordu²⁶⁵. Bu medreseler, 17. yüzyılda da işleyişini devam ettiriyorlardı²⁶⁶. Evliya Çelebi de Harput'ta 6 medresenin olduğundan bahseder ve bunlardan *Zahiriye*, *Ulu Camii* ve *Hatuniye* medreselerinin, vakıflardan maaşını alan müderrislerinin bulunduğunu da belirtir²⁶⁷.

Harput'ta hizmet veren bu yüksek eğitim kurumlarının dışında, daha alt kademelerdeki öğrencilere eğitim veren mektepler de bulunmaktaydı. Evliya Çelebi bu mekteplerin sayısını 50 olarak belirtmekte²⁶⁸ ise de arşiv belgelerinde sadece üç mektepten bahsedilmektedir. Bunlar da camilerin bünyelerinde hizmet veriyorlardı. Mesela 1692 yılında Cami-i Kebir'in avlusu içinde yaptırılan okula, günlüğü 10 akçe olan ücretini Harput cizye malından almak üzere, Seyyid Halil Halife atanmıştır²⁶⁹. Bu mektepten başka, Arslaniye ve Zahiriye camilerinin bünyelerinde birer muallimhane de vardı²⁷⁰.

1.1.2.8. Zaviye ve Tekkeler

Anadolu'nun İslamlaştırılması ve Türkleştirilmesinde tekke ve zaviyelerin önemli rolü olmuştur. Bunlar, Osmanlı fütühatını kolaylaştırmada da etkin vazifeler üstlenmişlerdir²⁷¹. Osmanlılardan önce Harput ve çevresine gelip yerleşen seyyid, şeyh ve dervişler stratejik bakımdan önem taşıyan yollar güzergâhında zaviyeler

²⁶⁴ HŞS, nr. 385, s. 142/b.4.

²⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 213-216.

²⁶⁶ Bu medreseler hakkında ayrıntılı bilgi çalışmamızın vakıflarla ilgili kısmında verilecektir.

²⁶⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

²⁶⁸ *Cümle elli aded mektebdır kim cânib-i vakıftan eytâma beher sene birer kat libâs-ı harîrleri ve sure ve atıyyeleri mebzûldur*. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

²⁶⁹ HŞS, nr. 391, s. 137/b.3.

²⁷⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187; VGMA, HD, nr. 1094, s. 226.

²⁷¹ Tekke ve zaviyelerin kuruluş amaçları ve faaliyetleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizator Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara, 1942, s. 279-365; Ahmet Yaşar Ocak-S. Faruki "Zaviye", *İA*, XIII, İstanbul, 1986, s. 468-476.

kurmuşlardır. Bunlar kendilerine vakıflar yoluyla sağlanan imkânlar çerçevesinde, buldukları yollardan geçen insanlara yeme, içme ve barınma imkânları sağlayarak yolcuların seyahatlerini kolaylaştırdıkları gibi, yerel jandarma kuvveti olarak buldukları yolların emniyetini de sağlıyorlardı. Yine bunlar, İslam dininin yayılmasında ve özellikle kırsal kesimde yeni Müslüman yerleşmelerin teşekkülünde de etkin rol oynuyorlardı. Şehir merkezindeki tekke ve zaviyeler ise şehirdeki garip ve yoksul insanlar ile yolculara yemek ve barınma imkânı sağlıyorlardı. Dolayısıyla sosyal yardımlaşma ve dayanışma konusunda oldukça önemli vazifeler üstlenmiş olan bu müesseseler, Osmanlı döneminde de korunarak vazifelerini en iyi şekilde yürütebilmelerine imkân sağlanmıştır.

16. yüzyılda Harput şehri ve kırsalında toplam 9 zaviye bulunmaktaydı. Bunlardan *Mansuriye*, *Şeyh-i Kâinât* ve *Nazar Baba* adlı zaviyeler şehir merkezinde, *Molla Ahmed Peykerici*, *Şeyh Şadi*, *Seyyid Kasım* ve *Ankuzu Baba* adlı zaviyeler ise Harput'a bağlı köylerde hizmet veriyorlardı. Yine Harput'ta *Hacı Bey* ve *Derviş Beyazıt* adlı zaviyelerin de bulunduğu bilinmekle birlikte, bunların nerede kuruldukları hususu tespit edilememiştir²⁷².

17. yüzyılda Harput'taki zaviye sayısı 12'ye yükselmiştir. Bu dönemde ismi tespit edilen zaviyeler ise; şehirdeki *Mansuriye*²⁷³, *Şeyh-i Kâinât*²⁷⁴ ve *Nazar Baba*²⁷⁵ zaviyeleri ile kırsal kesimdeki *Ankuzu Baba*²⁷⁶, *Şeyh Kasım*²⁷⁷, *Hacı Hasan Baba*²⁷⁸, *Şeyh Musa Herdi*²⁷⁹, *Şeyh Şadıman*²⁸⁰, *Şeyh Şadi*²⁸¹, *Molla Ahmed Peykerici*²⁸², *Timurlu*²⁸³ ve *Tamaş Pınar*²⁸⁴ adlı zaviyelerdir²⁸⁵.

²⁷² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 217-220.

²⁷³ HŞS, nr. 368, s. 179/b.1.

²⁷⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 175/b.1.

²⁷⁵ HŞS, nr. 385, s. 145/b.2.

²⁷⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 193/b.3.

²⁷⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 188.

²⁷⁸ HŞS, nr. 362, s. 26/b.2.

²⁷⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 159/b.2.

²⁸⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²⁸¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 145/b.3.

²⁸² HŞS, nr. 38244-VI, s. 75/b.1.

²⁸³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²⁸⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

²⁸⁵ Bu zaviyelerin işleyişi konusunda ayrıntılı bilgi için çalışmanın vakıflarla ilgili kısmına bkz.

Tablo-5: Harput'ta Bulunan Zaviyeler

1518-1566	1601-1700	Bulunduğu Mahal
Ankuzu Baba	Ankuzu Baba	Ankuzu Köyü
Derviş Beyazıt	-	-
Hacı Bey	-	-
Mansuriye	Mansuriye	Cami-i Kebir Mahallesi
Molla Ahmed Peykerici	Molla Ahmed Peykerici	Mollakendi Köyü
Nazar Baba	Nazar Baba	Saray Hatun Mahallesi
Seyyid Kasım	Şeyh Kasım	Hüseyin Köyü
Şeyh Şadi	Şeyh Şadi	Birvanlı Köyü
Şeyh-i Kâinât	Şeyh-i Kâinât	Fatih Ahmed Türbesi
	Hacı Hasan Baba	Zeyve Köyü
	Şeyh Musa Herdi	Zeyve Köyü
	Şeyh Şadıman	-
	Timurlu	-
	Tameş Pınar	-

Harput'un Mollakendi Köyünde yer alan Molla Ahmed Peykerici Zaviyesi, Harput'tan Van ve Erzurum'a, oradan da İran'a uzanan ana yolun yakınında kurulmuştur. Vakıfları olan ve bir külliye (cami, medrese ve zaviye) şeklinde inşa edilen bu yapı, uzun süre bölge halkına ve buradan geçen insanlara hizmet vermiştir²⁸⁶.

Harput'un batısında Malatya (Eski Malatya)'ya uzanan bir yol üzerinde bulunan Şeyh Musa Herdi Zaviyesi de Osmanlı öncesi kurulmuş bir yapı olup, bugünkü Baskil İlçesinin Akdemir Köyü sınırları içinde yer almaktadır. Yine onun neslinden olan Hacı Hasan Baba adına kurulmuş olan zaviye de Keban istikametinden Malatya'ya uzanan yol üzerinde yer alan Baskil'in Doğancık (Melyan) Köyünde bulunuyordu²⁸⁷.

Şeyh Şadi Zaviyesi ise Harput'tan Keban'a giden ana yolun yakınlarındaki Birvan (bugünkü Ulupınar) Köyünde yer alıyordu.

Ankuz Baba Zaviyesi, Harput'un 5-6 km doğusunda ve Harput'tan Pertek'e giden yol güzargahında kendi ismiyle anılan Ankuz Tepesi'nin hâkim noktasında bulunmaktadır²⁸⁸. Şey Kasım Zaviyesi ise Harput'un altında kurulan Hüseyin adlı köyde yer alıyordu²⁸⁹.

²⁸⁶ Bu külliye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 217-218; Enver Çakar, Celalettin Uzun, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ, 2016, s. 33-50

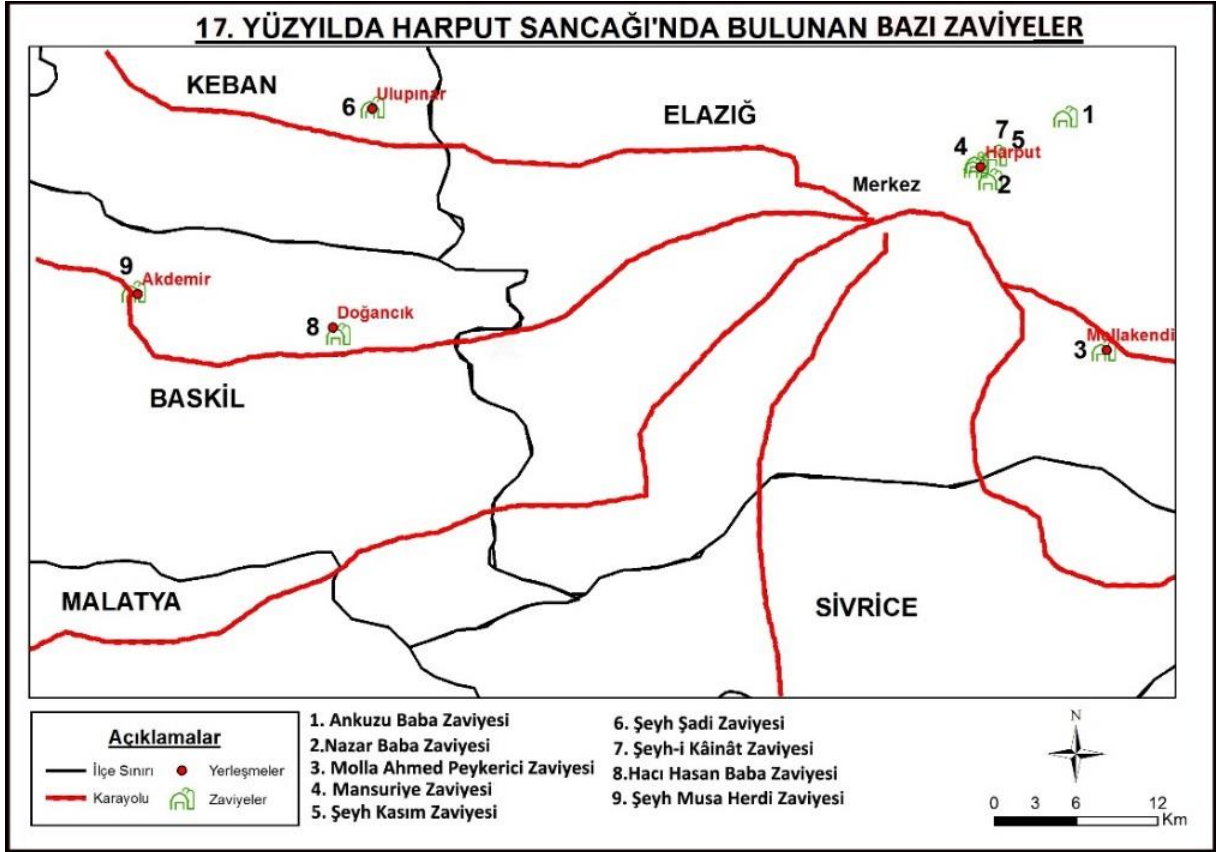
²⁸⁷ Şeyh Musa Herdi ve Hacı Hasan Baba zaviyeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar, "Baskil (Elazığ) Yöresi Zâviyeleri" *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, s. 97-109.

²⁸⁸ İskender Oymak, "Harput'ta Bulunan Kutsal Mekânlar ve İnaç Turizmi Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 2, s. 865.

²⁸⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 219.

Bugün Fatih Ahmed Baba Türbesi olarak bilinen Şeyh-i Kâinât zaviyesi de Harput'tan Karataş ve Serince köyleri istikametine giden yol üzerinde ve 1-1,5 km uzaklıkta bir mesafede yer alıyordu²⁹⁰.

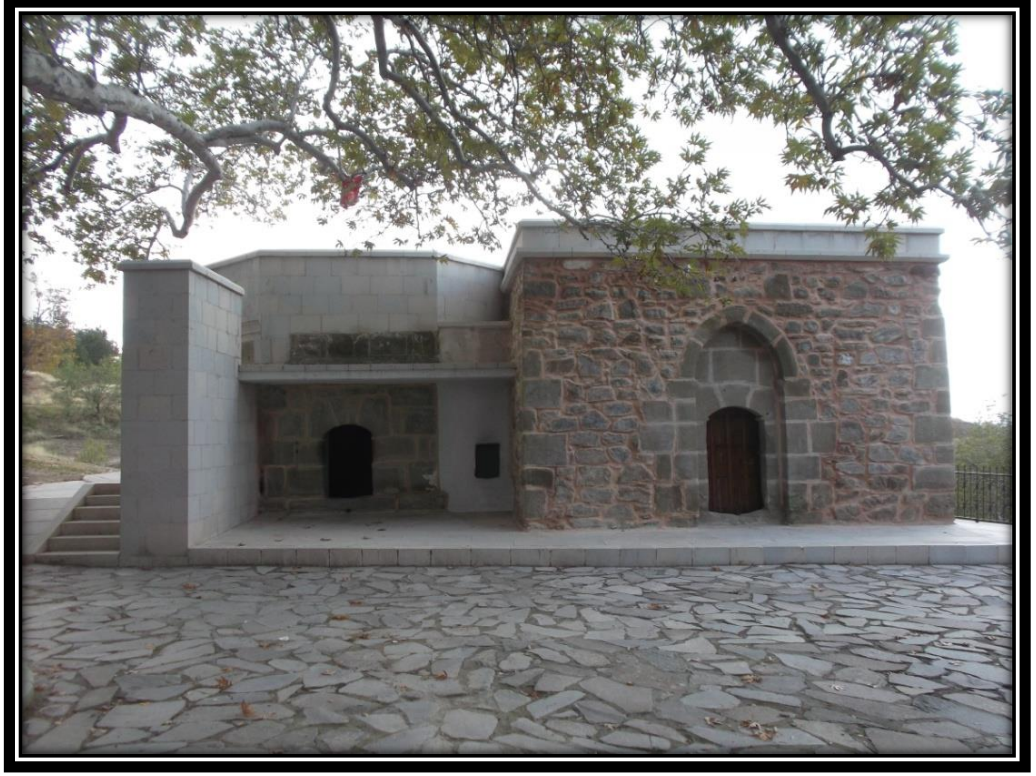
Harput'un Sarahatun Mahallesi'nde bugün Nadir Baba olarak bilinen Nazar Baba Zaviyesi ile Cami-i Kebir Mahallesi'nde de Mansuriye Zaviyesi bulunmaktaydı²⁹¹.

Harita-2: 17. Yüzyılda Harput Sancağı Zaviyeleri

²⁹⁰ Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ, 2009, s. 255.

²⁹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 218,220.

Resim-46: Fatih Ahmed Baba Zaviyesi ve Türbesi

Resim-47: Mansur Baba Zaviyesi ve Türbesi

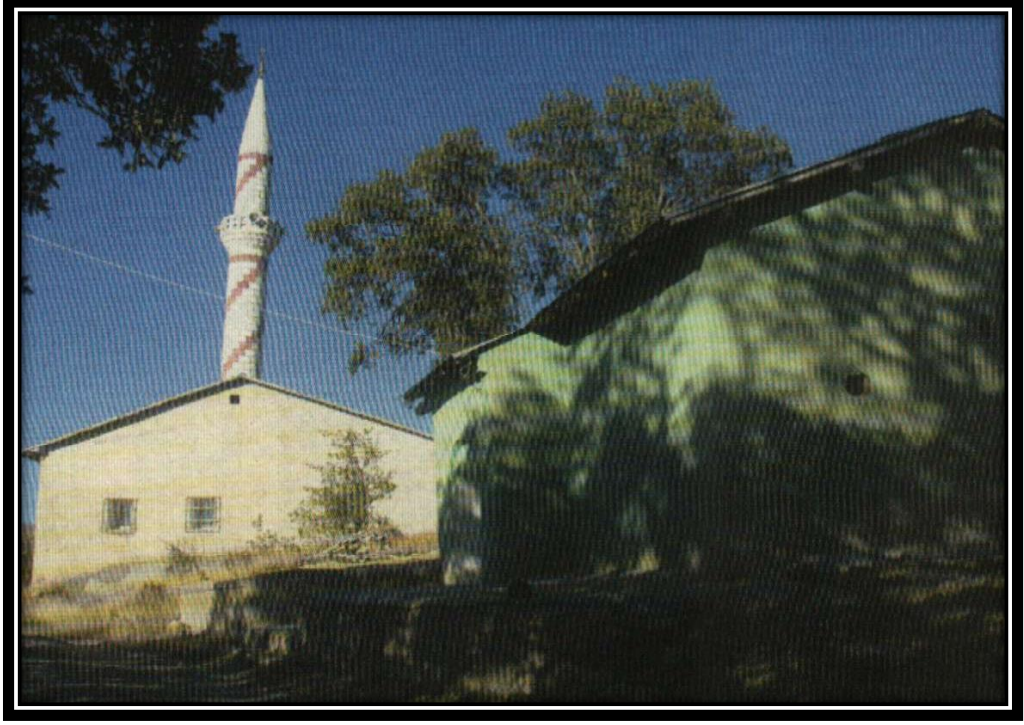

Resim-48: Nadir (Nazar) Baba Türbesi

Resim-49: Ahmed Peykerici Camii ve Türbesi

Resim-50: Musa Herdi Zaviyesi Akdemir Köyü Camii ve Türbesi (Kaynak: Enver Çakar, *Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 357)

Resim-51: Hacı Hasan Baba Zaviyesi ve Doğancık Köyü Camii (Kaynak: Enver Çakar, *Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 357)

1.1.2.9. Hamamlar

16. yüzyılda Harput Sancağı'nda sadece bir hamam tespit edilmektedir. *Hamâm-ı Vasatî* adıyla bilinen bu yapının gelirleri Zahiye Medresesi'ne vakfedilmiş olup, bu yapı 16. yüzyılın ikinci yarısında harap durumdaydı²⁹².

17 yüzyılda Harput'ta, Cemşid Bey Hamamı, Dere Hamamı, Hoca Hamamı ve Kale Hamamı olmak üzere toplam 4 hamam vardı.

Şehrin en önemli hamamı olarak Cemşid Bey Hamamı'nı görmekteyiz. Bu hamam, Sarahatun Camii bitişiğinde Palu hâkimi Cemşid Bey tarafından yaptırılmıştır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat mahkemeye intikal eden bir davadan anlaşıldığına göre, 1592 yılında mevcuttu²⁹³.

Cemşid Bey'in Harput'ta bir hamam yaptırmasına ilk başlarda şehir ahalisi karşı çıkmıştır. Zira *Kırk Kuyu* adlı bir mevkiden şehre zorluklarla getirilen su, ancak halkın içme suyu ihtiyacını karşılayabiliyordu. Hamamın yapılması durumunda, şehirde su sıkıntısı yaşanacağı ve suyollarında daha fazla tahribatın oluşacağı kaygısı vardı. Bundan dolayı, şehir halkı hamamın inşasına karşı çıkıyordu. Cemşid Bey, bu kaygıları gidermek için, şehre gelen suyun geceden sabaha kadar hamama bağlanacağı ve suyollarında oluşabilecek tahribatın da hamamın kirasından sağlanan gelirle onarılacağı taahhüdünde bulununca, hamam yapımına izin verilmiştir²⁹⁴.

Öte yandan, Kırk Kuyu'dan şehre gelen su miktarında 1625 yılında azalma olmuştur. Bu nedenle şehirde su anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkları gidermek için, şehre gelen suyun paylaşımı konusunda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu çerçevede; su 10 hisseye taksim edilerek, 4 hisse Meydan Çeşmesi'ne, 1 hisse Cemşid Bey Hamamı'na, 3 hisse Bey Çeşmesi'ne ve 2 hisse de Kale Camii'ne bırakılmıştır²⁹⁵.

Harput'ta bulunan hamamların geneli, sabahtan öğleye kadar erkeklere, öğleden²⁹⁶ akşam ezanına kadar da kadınların kullanımına tahsis edilirdi. Kadınlara, hamamcılar tarafından sergi verilmezdi. Bunların sergileri, hamam günlerinde evlerde hazırlanarak *kabdaşyan* olarak adlandırılan kadın işçilerle birlikte hamama gönderilirdi. Hamama getirilen bu eşyalar burada aile için önceden tahsis edilen yere serilirdi.

²⁹² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 220-221.

²⁹³ *HŞS, nr. 386*, s. 33/b.2.

²⁹⁴ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 40/b.4.

²⁹⁵ *HŞS, nr. 383*, s. 162/b.3.

²⁹⁶ "...vakt-i zuhur namâzın ezân okunduktan sonra nisâ tâifesi hamama geldiklerinde..", *HŞS, nr. 384*, s. 150/b.1

Eşyalardan önce yere keçe, sonra minder veya halı serilir, bunların üzerine de temiz örtü yayılırdı. Bohçalar setin arkasına sıralanır, hamam leğenleri ise setin önüne yerleştirilirdi. Bu suretle, hamamın dış kısmındaki setlerin dört bir yanı donatılırdı²⁹⁷.

Resim-52: Cemşid Bey Hamamı

Resim-53: Hoca Hamamı

---

²⁹⁷ İshak Sunguroğlu, *Harpüt Yollarında*, I-II, s. 386-387.

Resim-54: Kale Hamamı

Resim-55: Dere Hamamı

Kadınlara ayrılan saatlerde nadiren de olsa bazı görevlilerin ahlak dışı davranışlar sergilediği oluyordu. Mesela 1638 yılında Cemşid Bey Hamamı'nın hizmetini gören ve ücretlerini toplayan Zeynel Çelebi ile kardeşi Numan Çelebi hakkında, hamamın dışarda bulunan orta kapısından içerdeki kadınları gözetlediğine dair mahkemeye şikâyetle bulunulmuştur. Hamamda yapılan inceleme sırasında orta kapıda *buçuk zirâ' miktarı* kadar açık bir yer tespit edilmiş, şahitlerin ifadesiyle de bu

iddianın doğruluğu kanıtlanmıştır²⁹⁸. Harput'taki yetkililere gönderilen bir mektupta; Zeynel Çelebi ve Numan Çelebi adlı kardeşlerin mahkemelerinin Amid'de görüleceği bildirilerek, zanlıların buraya gönderilmeleri istenmiştir²⁹⁹. Bu olaylar üzerine, Kesper veled-i Bağdasar adlı gayrimüslim, Palu evkafına bağlı olan Cemşid Bey Hamamı'nı, Zeynel Çelebi ve kardeşi Numan Çelebi'nin vakfın mütevellisi Halil Ağa ile yapmış oldukları anlaşma şartıyla, üç yıllığına el-Hâc İbrahim bin Küçük el-Hâc Bey marifetiyle kiralamıştır³⁰⁰.

Cemşid Bey Hamamı'nda kadınların çoğu kere yer konusunda kavgaya tutuşdukları oluyordu. Mesela 1633 yılında Ebubekir adlı kişi mahkemeye gelerek, annesi Seltan adlı kadının Cemşid Bey Hamamı'nda Çarşamba günü sürekli oturağı olan yere Ömer Bey'in hanımının cebren ve haksızıyere oturmak istediğini bildirerek ondan şikayetçi olmuştur. Yapılan tahkikat neticesinde, Ebubekir'in annesinin haklı olduğu ortaya çıkmıştır³⁰¹. Yine aynı yılda yer kapma meselesi yüzünden *Hadice bint-i İbrahim Beşe* adlı kadın, es-Seyyid Mehmed adlı şahsın kızkardeşi olan Hadice adlı başka bir kadını hamamda darp etmiştir³⁰². Bu tür şikayetlerde, darp edildiğini iddia eden kişinin mahkemeye haklılığını kanıtlayacak bir delili sunması da gerekiyordu. Aksi durumda, mahkemeye yaptığı şikayet geçerliliğini yitirebiliyordu. Mesela 1661 yılında yine Cemşid Bey Hamamı'nda Havva adlı bir kadın, Fatma ve gelini olan Belkis adlı kadınların kendisini darp edip dişini kırdıklarını iddia ederek onlardan şikâyetçi olmuştur. Fakat isnat edilen suçu zanlılar kabul etmemiş, mahkeme de davacıdan iddiasını kanıtlayabilecek delilini mahkemeye sunması için kendisine üç gün mühlet vermiştir. Ancak iddia sahibi iddiasını kanıtlayabilecek bir tanık bulamamış ve bu durum mahkeme tutanaklarına kaydedilmiştir³⁰³. 1664 yılında mahkemeye intikal eden başka bir davada ise; Hani adlı bir kadın, Fatma ve bunun kayınvalidesi olan Ağa Seltan adlı kadınlar ile bunların cariyeleri tarafından Hoca Hamamı'nda darp edildiğine dair şikâyetçi olmuştur. Mahkeme, iddia sahibinden delil istemiş, ancak mahkemeye delil sunamadığı gibi, zanlılar da Hani'yi darp etmediklerine dair yemin etmişlerdir. Bu sebeple davalılar hakkında bir işlem yapılmamıştır³⁰⁴.

²⁹⁸ HŞS, nr. 384, s. 150/b.1; HŞS, nr.384, s. 150/b.3.

²⁹⁹ HŞS, nr. 384, s. 174/b.2.

³⁰⁰ HŞS, nr. 384, s. 152/b.3.

³⁰¹ HŞS, nr.386, s. 33/b.2.

³⁰² HŞS, nr. 324, s. 35/b.1. Bu hamamdaki yer tutma anlaşmazlıkları için ayrıca bkz. HŞS, nr. 368, s. 23/b.1.

³⁰³ HŞS, nr. 382, s. 7/b.2.

³⁰⁴ HŞS, nr. 368, s. 71/b.2; HŞS, nr. 368, s. 72/b.2.

Cemşid Bey Hamamı'nın gelirleri, Palu evkafına aktarılmakta, hamam iltizam yoluyla kiraya verilerek işletilmekteydi. Mesela 1624 yılında hamamın işletmecisi Mevlüd Beşe idi. Bundan önce ise Hacı Seydi bin Timurtaş ile es-Seyyid Ali bin Cankulu hamamı müşterek olarak işletmişlerdir³⁰⁵. 1627 yılında el-Hac Süleyman Beşe bin Ahmed Çelebi hamamı 200 riyal kuruşa el-Hac Seyyid Ebubekir bin Velican'a bir yıllığına kiralamıştır³⁰⁶. 1632 yılında es-Seyyid Ali bin Cankulu, Şabanın 15. gününden itibaren hamamı 2,5 yıllığına kiralamıştır³⁰⁷. 1637 yılının Kasım ayında ise hamamı Molla Numan adlı biri 3 yıllığına 460 kuruşa kiralamıştır³⁰⁸. Fakat bu işletmecinin, hamamda bulunan kadınları dikizlemesi nedeniyle, hamam 1638 yılının Ocak ayında el-Hâc İbrahim bin Küçük el-Hâc Bey'in marifetiyle Kesper veled-i Bağdasar adlı bir gayrimüslime kiralanmıştır³⁰⁹. 1639 yılının Nisan ayında ise Palu hâkimi İbrahim Bey hamamı seneliği 115 riyal kuruşa Hasan Çelebi'ye 3 yıllığına kiraya vermiştir. Yapılan kira sözleşmesi gereğince, Hasan Çelebi'den bir senenin kira bedeli olan 115 riyal kuruş peşin alınmış ve bu üç senenin içerisinde hamamın başka birine kiralanmayacağı taahhüt edilmiştir³¹⁰. 1659 tarihli bir belgede hamamın kiracısı olarak Seyyid Ahmed'in adı geçmektedir³¹¹. 1667 yılında ise hamam bir yıllığına Bekir Beşe adlı şahsa 24.000 akçeye kiralanmıştır. Yapılan iltizam sözleşmesi gereğince, hamama yapılacak masrafları Bekir Beşe kendi üzerine almış ve 8.000 akçe peşin ödeme yapmış, geri kalan 16.000 akçelik kısım için ise altı ayda bir 8.000 akçe ödemek şartıyla iki taksit üzere bir yıllık vade yapılmıştır. Fakat hamama 24.000 akçeden fazla teklif veren olduğu için hamamın kirası 26.000 akçeye çıkarılmıştır³¹². 1672 yılında da Seyyid Osman, Ebubekir Beşe, Osman Çelebi ve el-Hac Ebubekir adlı şahıslar hamamı ortaklaşa bir yıllığına kiralamışlardır³¹³.

Dere Hamamı, Harput'un doğusunda ve Hacılar Mahallesi'nde Çatal Kaya olarak adlandırılan bir mevkinin önünde ve dere içerisinde yer alıyordu. Hamamın kimin tarafından ve kaç yılında yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak yapının Osmanlı

³⁰⁵ HŞS, nr. 383, s. 33/b.2; HŞS, nr. 383, s. 51/b.5.

³⁰⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 39/b.2.

³⁰⁷ HŞS, nr. 181, s. 14/b.2.

³⁰⁸ HŞS, nr. 384, s. 184/b.2; HŞS, nr. 384, s. 184/b.3.

³⁰⁹ HŞS, nr. 384, s. 152/b.3.

³¹⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 155/b.1.

³¹¹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 23/b.1.

³¹² HŞS, nr. 278, s. 92/b.1.

³¹³ HŞS, nr. 362, s. 24/b.2.

öncesine ait olduğu tahmin edilmektedir³¹⁴. Bu hamamın işletilmesi, vakıfların kontrolünde olmayıp, mülkiyet üzere şahısların tasarrufundaydı. Hamam, 1632 yılında Osman bin Mustafa adlı şahsa 500 riyal kuruşa satılmıştır³¹⁵. 1655 yılında hamamın birden fazla hissedarı vardı. Zira Molla Mahmud adlı şahıs bu yıl hamamdaki südüs (1/6) hissesini oğlu Muhammed'e 100 riyal kuruşa satmıştır³¹⁶. Aynı yıl Fatma adlı bir kadın da hamamdaki 12 hisseden 1 hissesini 62 riyal kuruş ve bir kıt'a Kelâm-ı 'İzzet karşılığında el-Hac Osman'a satmıştır³¹⁷.

Kadı sicillerinden anlaşıldığına göre, Dere Hamamı'nın üst taraflarında evler vardı. Mesela 1627 yılında satışı gerçekleştirilen bir evin, mevki olarak, Dere Hamamı üzerinde olduğu ifade edilmektedir³¹⁸. 1632 yılında satışı yapılan başka bir evin mevki de yine Dere Hamamı'nın üzeri olarak tarif edilmiştir³¹⁹. 1633 yılında Dere Hamamı'nın üst tarafında Kayabaşı mevkiinde bir evin satışı gerçekleşmiştir³²⁰.

Dere Hamamı gibi Hoca Hamamı da mülkiyet üzere tasarruf edilmekteydi. 1639 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, hamamın iki hissedarı vardı. Bunlardan biri olan Halil Bey bin Küçük İbrahim Bey, kendi hissesini 1639 yılı Nisan ayından itibaren bir yıllığına Hamamcı el-Hac Mehmed adlı kişiye 112 kuruşa kiralamıştır³²¹. 1659 yılında Hoca Hamamı'nın kiracısı Ali bin Molla Osman adlı kişiydi³²². 1672 yılında ise hamamın sahibi Diyarbakır'da oturan Siyağuş Ağa adlı biri idi. Siyağuş Ağa, bu tarihte hamamı Seyyid Mustafa Çelebi'ye kiralamıştır. Ancak Seyyid Mustafa mahkemeye yaptığı şikâyetinde, hamamın işletilemeyecek kadar harap olduğundan bakım ve onarıma ihtiyacının olduğunu bildirmiş ve mahkemeden yapının incelenmesi hususunda keşif talebinde bulunmuştur. Mahkeme, yapıyı incelemesi için bilirkişilerden oluşan bir heyet görevlendirilmiştir. Bu heyetin yaptığı inceleme sonucunda; hamamın kullanılamayacak derecede harap olduğu, gerekli tadilatların yapılmaması halinde yapının tümüyle yıkılacağı ve buranın tekrar işler hale gelmesi için de 150 riyal kuruşluk bir masrafın gerektiği mahkemeye bildirmiştir³²³.

³¹⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 394.

³¹⁵ *HŞS, nr. 181*, s. 160/b.3.

³¹⁶ *HŞS, nr. 385*, s. 89/b.4.

³¹⁷ *HŞS, nr. 385*, s. 96/b.1.

³¹⁸ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 94/b.4.

³¹⁹ *HŞS, nr. 386*, s. 10/b.1.

³²⁰ *HŞS, nr. 386*, s. 148/b.2.

³²¹ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 9/b.1.

³²² *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 23/b.1.

³²³ *HŞS, nr. 362*, s. 49/b.2.

Harput'ta İç Kale kapısı önünde bulunan Kale Hamamı, Müslüman ve gayrimüslim ahalinin birlikte yaşadığı bir bölgede bulunuyordu. Nitekim 1627 yılında Kale Hamamı kurbunda satışı yapılan bir evin sınırları tarif edilirken; “*bir tarafı Ömer ve bir tarafı Osman ve bir tarafı Ahik ve bir tarafı Dürzi bu hudûd ile mahdûd...*” şeklinde tarif edilmiştir³²⁴. Aynı tarihte bu hamamın civarlarında Cennet adlı bir kadına ait olan bir ev Seltan isimindeki bir gayrimüslime satılmıştır. Yine bu evin etrafında da gayrimüslim ahaliye ait evler bulunuyordu³²⁵. Bu nedenle hamamın müşterileri arasında çok sayıda gayrimüslimin olduğu söylenebilir.

Kale Hamamı'nın mülkiyeti de şahıslara aitti. 1666 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, hamamın iki ortağı bulunmaktaydı. Ortaklardan bir olan Kasım Çelebi bin İshak adlı kişi kendi hissesini Seyyid Ömer Çelebi bin Hacı Osman adlı şahsa 350 esedi kuruşa satmıştır³²⁶.

Hamamların ödedikleri vergi miktarları farklıydı. Hoca Hamamı 1 kuruş vergi ödemesine karşın Cemşid Bey Hamamı 2 kuruş vergi ödemekteydi. Dolayısıyla daha fazla geliri olan hamamdan daha yüksek oranlarda vergi alınıyordu³²⁷.

Öte taraftan, hamamlarda berberlik görevini yürüten bir görevli de bulunuyordu. Mesela 1659 yılında Hoca Hamamı'nın berberi el-Hac Osman, Cemşid Bey Hamamı'nın berberi ise Bekir adlı şahıslardı. Yine hamamların şeyhi yani yöneticisi de olup, 1659'da Seyyid Ali adlı biri bu görevi yürütmekteydi³²⁸.

1.1.2.10. Ticari Alanlar (Çarşı, Pazar, Meydan, Bedesten ve Hanlar)

Osmanlı şehrinin fiziki dokusunu oluşturan karakteristik unsurlardan mesken alanlarının bulunduğu mahalleler ile dini, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği cami, mescit, medrese, tekke, zaviye ve kilise gibi unsurların yanı sıra, önemli bir diğer unsur da ekonomik etkinliklerin gerçekleştiği çarşı, pazar, han ve bedesten gibi mekânlardı³²⁹.

³²⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 56/b.2.

³²⁵ “Kal'a Hamâmı kurbunda vâki' olan iki bâb evin ki Malik ve bir tarafı Yagob...”, HŞS, nr.38244-III, s. 92/b.1.

³²⁶ HŞS, nr. 278, s. 21/b.1.

³²⁷ HŞS, nr. 38244-IV, s. 23/b.1.

³²⁸ HŞS, nr.38244-IV, s. 23/b.1.

³²⁹ Mehmed Bayraktan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 13, İstanbul, 2005, s. 89-90.

Belgelerde *sûk* olarak adlandırılan Osmanlı çarşıları, her çeşit esnafın yer aldığı ve iki tarafında dükkânların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana geliyordu³³⁰. Bu dükkânların bulunduğu sokaklar, meslek grubunun faaliyet alanına göre, ayrı ayrı çarşılarından oluşuyordu.

17. yüzyılda Harput'ta muhtelif iş kollarına göre isimlendirilmiş çok sayıda çarşı vardı. Bunların başlıcaları; Pabuççular Çarşısı³³¹, Serpuşcular Çarşısı³³², Saraçhane Çarşısı³³³, Attarlar Çarşısı³³⁴, Kuyumcular Çarşısı³³⁵ (Altuncılar Çarşısı³³⁶), Semerciler Çarşısı³³⁷, Bezzâz Çarşısı³³⁸, Çakırcılar Çarşısı³³⁹, Mutâf Çarşısı³⁴⁰, Bakkallar Çarşısı³⁴¹, Eskiciler Çarşısı³⁴², Demirciler Çarşısı³⁴³, Nalbant Çarşısı³⁴⁴, Boyacılar Çarşısı³⁴⁵ ve İplikhane Çarşısı³⁴⁶ adlı çarşılarıdır.

Pabuççular Çarşısı'nda her türlü pabuç imal edilip satılırken, Serpuşcular Çarşısı'nda başlık, Saraçhane Çarşısı'nda yük ve binek hayvanlarında kullanılan eyer ve diğer koşum takımları, Attarlar Çarşısı'nda tedavi amaçlı bitkisel ürünler ve baharat çeşitleri, Kuyumcular Çarşısı'nda ziynet eşyaları, Semerciler Çarşısı'nda hayvan semerleri yapıp satılırken, Bezzâz Çarşısı'nda bez, Çakırcılar Çarşısı'nda muhtemelen avcılık malzemeleri, Mutâf Çarşısı'nda kıl dokumalar, Bakkallar Çarşısı'nda gıda ürünleri ve çeşitli ev ihtiyaçları satılıyordu. Eskiciler Çarşısı'nda ikinci el giyim, kuşam ürünleri, Demirciler Çarşısı'nda da demirden eşyalar yapıp satılırken, Nalbant Çarşısı'nda atlara nal takılır, Boyacılar Çarşısı'nda iplik ve bez boyanır, İplikhane Çarşısı'nda da iplik imalatı yapılırdı.

Çarşıların meslek gruplarına göre kısımlara ayrıldığı ve her sokağın bir zanaat koluna tahsis edildiği bu mekânlardan başka, Harput'ta çeşitli mevki veya kişi ismiyle

³³⁰ Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, 5, Ankara, 1992, s. 303.

³³¹ *HŞS*, nr. 324, s. 135/b.1.

³³² *HŞS*, nr. 391 s. 34/b.3.

³³³ *HŞS*, nr. 385, s. 13/b.5.

³³⁴ *HŞS*, nr. 386, s. 293/b.4.

³³⁵ *HŞS*, nr. 386, s. 131/b.2; *HŞS*, nr. 382, s. 55/b.3.

³³⁶ *HŞS*, nr. 386, s. 136/b.2.

³³⁷ *HŞS*, nr. 324, s. 183/b.2.

³³⁸ *HŞS*, nr. 386, s. 264/b.3.

³³⁹ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 83/b.1.

³⁴⁰ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 104/b.3.

³⁴¹ *HŞS*, nr. 331, s. 76/b.2.

³⁴² *HŞS*, nr. 331, s. 140/b.2.

³⁴³ *HŞS*, nr. 368, s. 6/b.1.

³⁴⁴ *HŞS*, nr. 391, s. 22/b.4.

³⁴⁵ *HŞS*, nr. 38244-III, s.21/b.4.

³⁴⁶ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 118/b.2.

adlandırılan iktisadî mekânlar da bulunmaktaydı. Yukarı Çarşı³⁴⁷, Meydan Yüzü³⁴⁸, Uzun Pazar³⁴⁹ veya Uzun Çarşı³⁵⁰, Arsa³⁵¹ Çarşısı³⁵² veya Arsa Yüzü³⁵³, Aşağı Kavaklar Çarşısı³⁵⁴ ve Ömer Bey Meydanı³⁵⁵ bu çeşit çarşılardandı. Ayrıca şehirde Hayvan Pazarı³⁵⁶, Kömür Pazarı³⁵⁷ ve dericiler esnafının bulunduğu Tabakhane³⁵⁸ ile hayvan bağırsaklarının işletildiği Kirişhane de mevcuttu³⁵⁹.

Osmanlı çarşılarının genellikle kentin iç kalesine yakın bir alanda kurulduğu görülmektedir. Mesela Urfa, Erzurum, Sivas, Kayseri, Bursa ve Edirne gibi birçok şehirde çarşılar kentin iç kalesinin yakınında bulunuyordu³⁶⁰. Harput'ta ise önemli ekonomik faaliyetler genellikle iç kaleden nispeten uzak mevkilerde bulunuyordu. Ancak iç kale kapısının yanında ve içerisinde de ticaret mekânları vardı. Mesela kale içinde Kale Pazarı³⁶¹ adıyla bilinen ticari bir mekân ile burada faaliyet gösteren dükkânlar bulunuyordu³⁶². Kale içinde son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar da kadı sicillerinde yer alan bu tarz bilgileri desteklemektedir. Zira yapılan kazılar sırasında, kale içinde Osmanlı dönemine ait çok sayıda dükkân, atölye ve ticarethane gibi mekânlar ortaya çıkartılmıştır³⁶³. Ayrıca kalenin girişinde, belgelerde *Kal'a Meydânı*³⁶⁴ veya *Kal'a Meydânı Sûku*³⁶⁵ olarak adlandırılan bir ticari alan da bulunmaktaydı. Burada bulunan esnaflar, şehrin genelinde görülen çarşı yapılanmasından farklı olarak, çeşitlilik arz etmekteydi. Mesela meydanın bir yanında ekmekçi Kaya dükkânı bulunurken, hemen onun yanında neccâr (marangoz) Osman'ın dükkânı, Osman'ın

³⁴⁷ HŞS, nr. 386, s. 257/b.2.

³⁴⁸ HŞS, nr. 384, s. 147/b.4.

³⁴⁹ HŞS, nr. 383, s. 47/b.4.

³⁵⁰ HŞS, nr. 383, s. 80/b.3

³⁵¹ Şehre gelen hububat gibi ürünlerin tartılarak vergisinin alındığı alan *Arsa* olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim Antakya şehrinde de böyle bir alanın olduğu görülmektedir. Bkz. Enver Çakar, "16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre)" *Vakıflar Dergisi*, 43, Haziran 2015, s. 11.

³⁵² HŞS, nr. 385, s. 104/b.1.

³⁵³ HŞS, nr. 386, s. 294/b.1.

³⁵⁴ HŞS, nr. 181, s. 37/b.2.

³⁵⁵ HŞS, nr. 181, s. 34/b.3; HŞS, nr. 386, s. 80/b.3; HŞS, nr. 382, s. 20/b.2.

³⁵⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 65/b.2.

³⁵⁷ HŞS, nr. 386, s. 23/b.3.

³⁵⁸ HŞS, nr. 38244-IV, s. 35/b.3.

³⁵⁹ HŞS, nr. 385, s. 84/b.3.

³⁶⁰ Mehmed Sait Şahinalp-Veysi Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kadelenme Yönünden Mekânsal Analizi", *Milli Folklor*, 24/93 (2012), s. 154-155.

³⁶¹ Belgelerde yer alan "Kale Pazarı" ifadesinden bu pazarın kale içinde olduğu düşünülebilir. Fakat belgelerde bu pazarın kalenin neresinde olduğuna dair açıklayıcı bir bilgi yoktur.

³⁶² HŞS, nr. 383, s. 46/b.3; HŞS, nr. 383, s. 47/b.1.

³⁶³ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 123,153.

³⁶⁴ HŞS, nr. 384, s. 78/b.3.

³⁶⁵ HŞS, nr. 38244-I, s. 123/b.2.

dükkânı yanında da bir kahvehane vardı³⁶⁶. Yine aynı meydanda bakkal³⁶⁷ ve berber³⁶⁸ esnaflarına ait dükkânlar da bulunuyordu. Kale Meydanı'nda ticarî mekânların yanı sıra konutlar da mevcuttu. Buradaki evler ile dükkânlar yanyana bulunuyorlardı. Mesela meydanda bulunan bir dükkânın civarında Bekir Çelebi ibn-i Abdullah, Çerağ oğlu Bekir Beşe ve Dabbâğ Hâcî Hasan'ın mülkleri vardı³⁶⁹. Başka bir dükkânın yan tarafında ise el-Hâc Hasan mülkü bulunmaktaydı³⁷⁰. Berber dükkânın etrafında Hacı Hasan evleri ile Çolak Hasan ve Ömer adlı kişilerin dükkânları yer alıyordu³⁷¹. Yine meydanda bulunan bir bakkal dükkânın üç tarafı, Yalnız İbrahim Beşe mülküyle çevriliydi³⁷².

Kentin esas ticari alanları, kentin genişlemesine uygun olarak iç kalenin kuzey ve batı doğrultusunda kurulmuştur. Belgelerde *Harput Kazâsı Sûku* veya *Harput Sûku* olarak ifade edilen bölge, Meydan Çarşısı, Meydan Mahallesi ve Meydan-ı Atik Camii hudutları dâhilinde yer alıyordu. Şehirdeki ticaretin en önemli yapı taşlarından olan bedesten, han ve *sûk-ı sultânî* olarak ifade edilen ana çarşı burada bulunuyordu³⁷³. Merkezi çarşının bu mevkide bulunması sebebiyle, şehirdeki farklı iş kollarının bulunduğu küçük çarşılar da burasıyla bağlantılıydı. Meydan Camii civarında bulunan şehrin ana çarşının bir tarafında Attarlar Çarşısı, bir tarafında da kumaş, bez ve benzeri tekstil ürünlerinin satıldığı Bedesten yer alıyordu. Nitekim bir belgede; “*Medîne-i mezbûre esvâkında Bezzâz Sûkunda kible tarafı tarik-i ‘âmm ve şimâlen Câmî’-i Şerîf-i Meydân...*” denilmesi, Bedestenin güney tarafında umumi yolun, kuzey tarafında da Meydan Camii'nin yer aldığına işaret etmektedir³⁷⁴. Bedestenin (Bezzazistân) hemen yanında ise Pabuççular Çarşısı bulunuyordu³⁷⁵.

³⁶⁶ HŞS, nr. 38244-I, s. 123/b.2.

³⁶⁷ HŞS, nr. 38244-IV, s. 8/b.1.

³⁶⁸ HŞS, nr. 324, s. 226/b.4.

³⁶⁹ HŞS, nr. 385, s. 91/b.2.

³⁷⁰ HŞS, nr. 385, s. 96/b.2.

³⁷¹ HŞS, nr. 324, s. 226/b.4.

³⁷² HŞS, nr. 38244-IV, s. 8/b.1.

³⁷³ “Attârlar Çarşısı'nda vâki' bir tarafı Ahmed mülküne ve bir tarafı es-Seyyid Mustafa mülküne bir tarafı Meydân Câmî'i'ne ve önü Sûk-ı Sultânî bu hudûd ile mahdûd olan mülk dükkânından...”, (HŞS, nr. 384, s. 40/b.1). “Harput Kazâsı sükunda vâki' Meydân-ı 'Atik dimekle ma'rûf câmî'-i şerîfde...”, (VGMA, HD, nr. 1090, s. 52). “Meydan Mahallesinde vâki' bir tarafı Kalkancızâde Osman mülkine ve bir tarafı hân ve bir tarafı çarşu ve bir tarafı tarik-i 'âmm...”, (HŞS, nr. 38244-IV, s. 65/b.2). “Harput sükunda vâki' bezzâzistân...”, (HŞS, nr. 368, s. 195/b.1).

³⁷⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 35/b.1.

³⁷⁵ “Bezistân tarafında olan bâbüçular sükunda vâki'...”, HŞS, nr. 324, s.135/b.1.

Diğer taraftan, Attarlar Çarşısı ile bağlantılı Delik Kapı adında bir çarşı da bu bölgede yer alıyordu³⁷⁶. *Meydan Yüzü* olarak ifade edilen mahallede kahve³⁷⁷, ekmekçi³⁷⁸, terzi ve nalband dükkânları³⁷⁹ bulunuyordu ve burası da Sûk-ı Sultâni ve Sarahatun Camii ile bağlantılıydı³⁸⁰. Sarahatun Camii'nin hemen yanında ise Semerciler Çarşısı bulunmaktaydı³⁸¹. Yukarı Çarşı adlı ticari alan da ana çarşıyla bağlantılıydı. Nitekim 1637'de bu çarşıda satışı gerçekleştirilen bir attar dükkânının hudutları belirlenirken, yan taraflarında Ömer Çelebi ve Hamza Beşe mülkü, dükkânın önünde ise Sûk-ı Sultânî olduğu ifade edilmiştir³⁸².

Harput sükundaki bedestenin³⁸³ yanı sıra, 1692 tarihli bir belgede, Arâsta Sûku'nda yer alan harabe bir bedestenden de bahsedilmektedir³⁸⁴. Arâsta Çarşısı'nın şehrin hangi bölgesinde bulunduğu belgelerden pek anlaşılammakla birlikte, şehrin iki ayrı çarşısında, biri işler vaziyette, diğeri ise harabe durumda olan iki farklı bedesteninin olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 17. yüzyılda Harput'a gelen Evliya Çelebi de “*bezzâzistân-ı atîk*” demek suretiyle eski bir bedestenin mevcudiyetinden bahsetmektedir³⁸⁵. Muhtemelen bu bedesten Arasta Çarşısı'nda bulunan bedestendir. Zamanla etkinliğini yitirerek harabe olmuştur. Ayrıca eski bedestenin bulunduğu bölgede Çarşı isminde bir hanın olması³⁸⁶, daha önceleri Harput'un ana çarşısının bu bölgede olabileceği izlenimini vermektedir. Bundan sonra, yeni bedestenin inşa edildiği Meydan Çarşısı, Harput'un merkez çarşısı haline gelmiştir.

17. yüzyılın ilk yarısında şehrin ana çarşısında (Sûk-ı Sultânî), şehre gelen yolcuların konakladığı bir han (Nasuh Beşe Hânı) ile bir keçe hane bulunmaktaydı³⁸⁷. Keçe hânede dükkânlar vardı. Mesela 1634'te burada bulunan ve 3'ü harabe olan toplam 4 dükkânın satışı yapılmıştır³⁸⁸. 1664 yılında ise buradaki 6 dükkânın satışı

³⁷⁶ “...attarlar içinde Delük Kapu nâm çârşuda vâki' bir tarafı Hâcî Mehmed dükkânı ile bir tarafı câmi' kapusu..”, *HŞS, nr. 383*, s. 92/b.3. Başka belgelerde de “Attarlar Çarşısında Delük Kapu kurbu” olarak ifade edilmiştir. Bkz. *HŞS, nr. 386*, s. 293/b.4; *HŞS, nr. 386*, s. 293/b.4.

³⁷⁷ *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 107/b.1.

³⁷⁸ *HŞS, nr. 397*, s. 101/b.1.

³⁷⁹ *HŞS, nr. 382*, s. 15/b.1.

³⁸⁰ “Meydan Yüzünde vâki' bir tarafı tarîk-i 'âmm ve bir tarafı sük-ı sultâni ve bir tarafı Sâra Hâtûn Câmi'-i şerîf...”, *HŞS, nr. 397*, s. 101/b.1.

³⁸¹ *HŞS, nr. 324*, s. 183/b.2.

³⁸² *HŞS, nr. 384*, s. 116/b.2.

³⁸³ “Harput sükunda vâki' bezzâzistân...”, *HŞS, nr. 368*, s. 195/b.1.

³⁸⁴ “Arâsta sükunda vâki' bir taraftan Hâcî Mehmed ve bir taraftan Bezistân harâbesi ve bir taraftan tarîk ile mahdûd hâliyan derzi dükkânı...”, *HŞS, nr. 391*, s. 22/b.4.

³⁸⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

³⁸⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

³⁸⁷ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 77/b.2.

³⁸⁸ *HŞS, nr. 386*, s. 270/b.2.

yapılmıştır³⁸⁹. Ana çarşının hudutları dâhilinde bulunan Meydan Mahallesi'nde de bir hân vardı. Nitekim 1659'da satışı gerçekleştirilen bir evin hudutları; “*bir tarafı Kalkancızâde Osman mülküne ve bir tarafı hân ve bir tarafı çarşu ve bir tarafı tarîk-i âmm...*” şeklinde tarif edilmektedir³⁹⁰. 1633'te şehirde Hamza Hanı adında başka bir hanın bulunduğunu ve bu hanın iki tarafının da yine han olduğunu öğrenmekteyiz³⁹¹. Yerini bilinmediğimiz başka bir han ise belgelerde *Merhûm Hasan Ağa Hânı* olarak zikredilmektedir. Fakat 1654'te bu hanın harabe olduğu anlaşılmaktadır. Hanın mütevellisi olan İbrahim, binanın tamir edilmesi için Molla Osman Ağvani adlı birini görevlendirmiştir³⁹². Molla Osman, bu görevini 1655 yılında tamamladıktan sonra, yapının incelenmesi için mahkemeden talepte bulunmuştur. Bunun üzerine, mahkeme tarafından kethüdayeri, yeniçeri serdarı, neccâr ve mimarbaşından oluşan bir heyet görevlendirilmiş; yapılan inceleme sonucunda da hanın onarımının tamamlandığına ve bunun için de toplamda 100 riyal kuruşluk bir harcamanın yapıldığına dair mahkemeye bir rapor sunulmuştur³⁹³.

Şehirde yerini tespit edemediğimiz başka ticari mekânlar da bulunmaktaydı. Bunlardan “ ‘Arsa Yüzü ’ ” adlı ticari alanın yerini, eldeki verilerle tespit edemedik. Ancak boyahänenin bu mevkide olduğu anlaşılmaktadır³⁹⁴. Yine İplikhane Çarşısı'nın da yeri tespit edilmemektedir. Fakat burada ekmekçi ve kebabçı dükkânlarının mevcut olduğunu biliyoruz³⁹⁵. Ayrıca şehirde yerini tam olarak kestiremediğimiz Aşağı Pabuççular Çarşısı³⁹⁶ da vardı. Pabuççular Çarşısı'nın Bedesten'in hemen yanında ve ana çarşıya yakın bir mevkide bulunduğunu³⁹⁷ daha önce ifade etmiştik.

Şehirde, dışarıdan getirilen un, hububat ve benzeri ürünlerin tartılarak vergisinin alındığı bir Kapanhane vardı. Fakat bunun yeri de mevcut belgelerden tespit edilememektedir³⁹⁸.

17. yüzyılda Harput'a gelen Evliya Çelebi şehirde 600 dükkânın olduğunu söylemektedir³⁹⁹. Erdoğan bu rakamın oldukça abartılı olduğunu ifade etse⁴⁰⁰ de, kadı

³⁸⁹ HŞS, nr. 368, s. 141/b.3.

³⁹⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 65/b.2.

³⁹¹ HŞS, nr. 386, s. 185/b.1.

³⁹² HŞS, nr. 385, s. 19/b.4.

³⁹³ HŞS, nr. 385, s. 81/b.1.

³⁹⁴ “...arsa yüzünde vâki' bir tarafı boyahâne ve bir tarafı Dayızâde dükkânına diğer tarafı yol bu hudûd ile mahdûd olan bir bâb dükkânımı...”, HŞS, nr. 386, s. 294/b.1.

³⁹⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 118/b.2.

³⁹⁶ HŞS, nr. 386, s. 256/b.2.

³⁹⁷ “Bezistân tarafında olan bâbüşçılar sükunda vâki'...”, HŞS, nr. 324, s.135/b.1.

³⁹⁸ HŞS, nr. 38244-I, s. 157/b.1.

sicillerine yansıyan dükkân satışlarına bakıldığında, bunun pek de abartılı olmadığı izlenimi uyanmaktadır. Nitekim 1624-1693 yılları arasında sicillere yansıyan 136 dükkânın satışı yapılmıştır. Ayrıca satışı gerçekleştirilen bu dükkânların etrafında da ortalama olarak 2 veya 3 dükkânın olduğu düşünüldüğünde, sicillerde takriben 250-300 dükkândan bahsedildiği anlaşılır. Bunlardan başka, Harput'ta sicillerde bahsi geçmeyen yüzlerce dükkânın mevcut olduğu da muhakkaktır. Mesela 1672'de sadece gayrimüslimlere ait olan 18 attar dükkânı vardı⁴⁰¹. Başka bir belgede ise; kasaplık yapan 22 esnafın adı zikredilmektedir⁴⁰². Netice itibariyle şehirde tespit ettiğimiz 38 ticari alanın her birinde ortalama 15 dükkânın olduğu düşünülürse, Harput'ta Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu dükkân sayısına yakın bir rakamın ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Salnamelerde de kasaba içerisinde 800 dükkânın olduğu ifade edilmektedir⁴⁰³.

Öte taraftan, şehirde tek katlı dükkânların yanı sıra, iki katlı dükkânlar da bulunmaktaydı. Mesela 1662 yılında Meydan Yüzü'nde alt katı (tahtâni) nalbant, üst katı (fevkâni) da terzi dükkânı olan iki katlı bir dükkânın satışı yapılmıştır⁴⁰⁴. 1693 tarihli başka bir satış hüccetine göre ise; Meydan Çarşısı'nda bulunan bir dükkânın üst katı satılmıştır⁴⁰⁵.

Tablo-6: 17. Yüzyılda Harput'ta Bulunan Ticari Alanlar

S. No	Çarşı ve Hanlar
1	Arasta Çarşısı
2	Arsa Çarşısı veya Arsa Yüzü
3	Aşağı Kavaklar Çarşısı
4	Aşağı Pabuççular Çarşısı
5	Attarlar Çarşısı
6	Bakkallar Çarşısı
7	Bezzâz Çarşısı (Bedesten veya Bezzâzistân)
8	Boyacılar Çarşısı
9	Çakırcılar Çarşısı
10	Çarşı Hanı
11	Delik Kapı Çarşısı
12	Demirciler Çarşısı
13	Eskiciler Çarşısı
14	Hamza Hanı
15	Hayvan Pazarı

³⁹⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁴⁰⁰ İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, s. 167.

⁴⁰¹ HŞS, nr. 362, s. 68/b.1.

⁴⁰² HŞS, nr. 38244-II, s. 163/b.1.

⁴⁰³ Mehmet Köçer-Murat Babuçoğlu-Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)*, Ankara, 2009, s. 67.

⁴⁰⁴ HŞS, nr. 382, s. 15/b.1.

⁴⁰⁵ HŞS, nr. 391, s. 80/b.4.

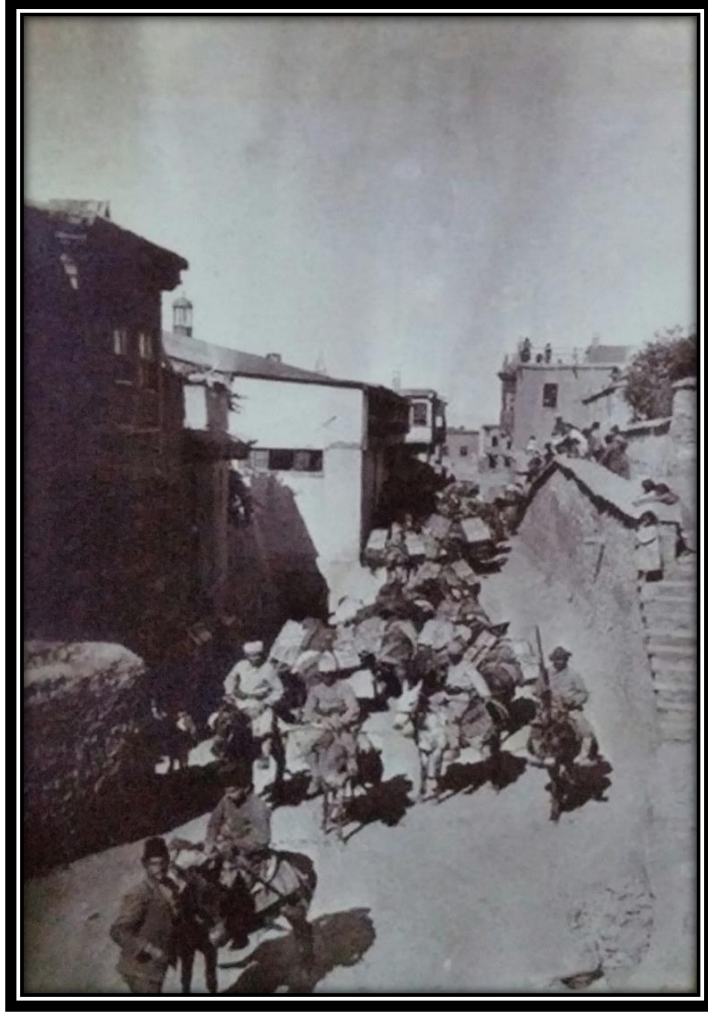
16	İplikhane Çarşısı
17	Kale Meydanı
18	Kale Pazarı
19	Kapanhane
20	Keçehane
21	Kirişhane
22	Kömür Pazarı
23	Kuyumcular Çarşısı (Altıncılar)
24	Merhum Hasan Ağa Hanı
25	Meydan Çarşısı
26	Meydan Yüzü
27	Mutaf Çarşısı
28	Nalbant Çarşısı
29	Nasuh Beşe Hanı
30	Ömer Bey Meydanı
31	Pabuççular Çarşısı
32	Saraçhane Çarşısı
33	Semerciler Çarşısı
34	Serpuşcular Çarşısı
35	Tabakhane
36	Uzun Çarşı (Uzun Pazar)
37	Yukarı Başçılar Çarşısı
38	Yukarı Çarşı

Resim-56: 20. Yüzyılda Sarıhatun Camii Önündeki Çarşının Genel Görünümü (Kaynak: Geçmişten Günümüze Harput Mimarisi, Panel-Forum 5-6 Haziran 2009-Elazığ s. 82)

Resim-57: Harput'ta Bir Bakkal Dükkânı (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s.55)

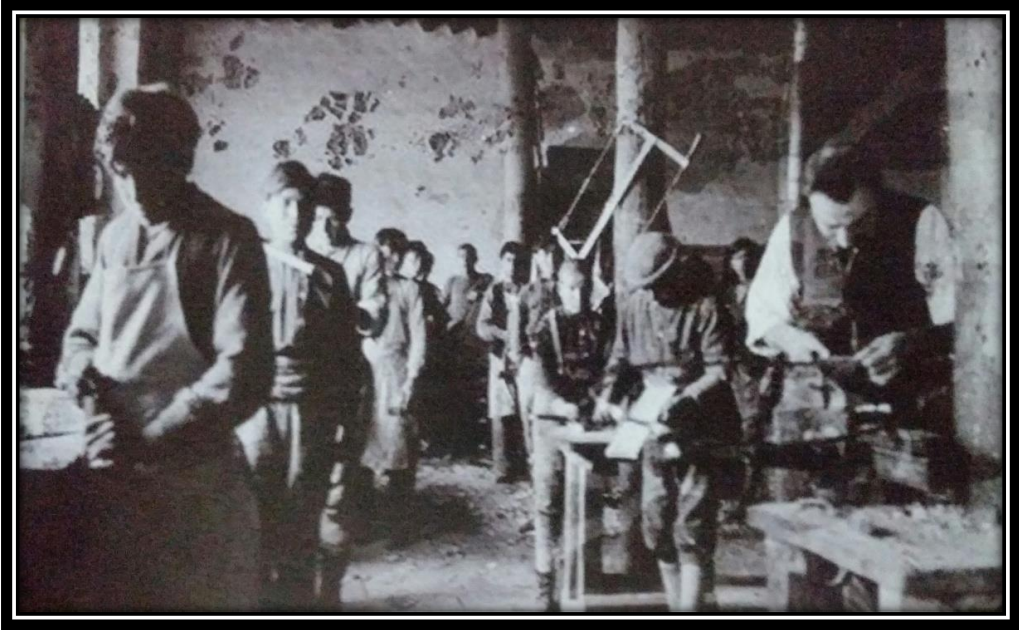

Resim-58: Harput Sokaklarında Bir Kervan (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 80)

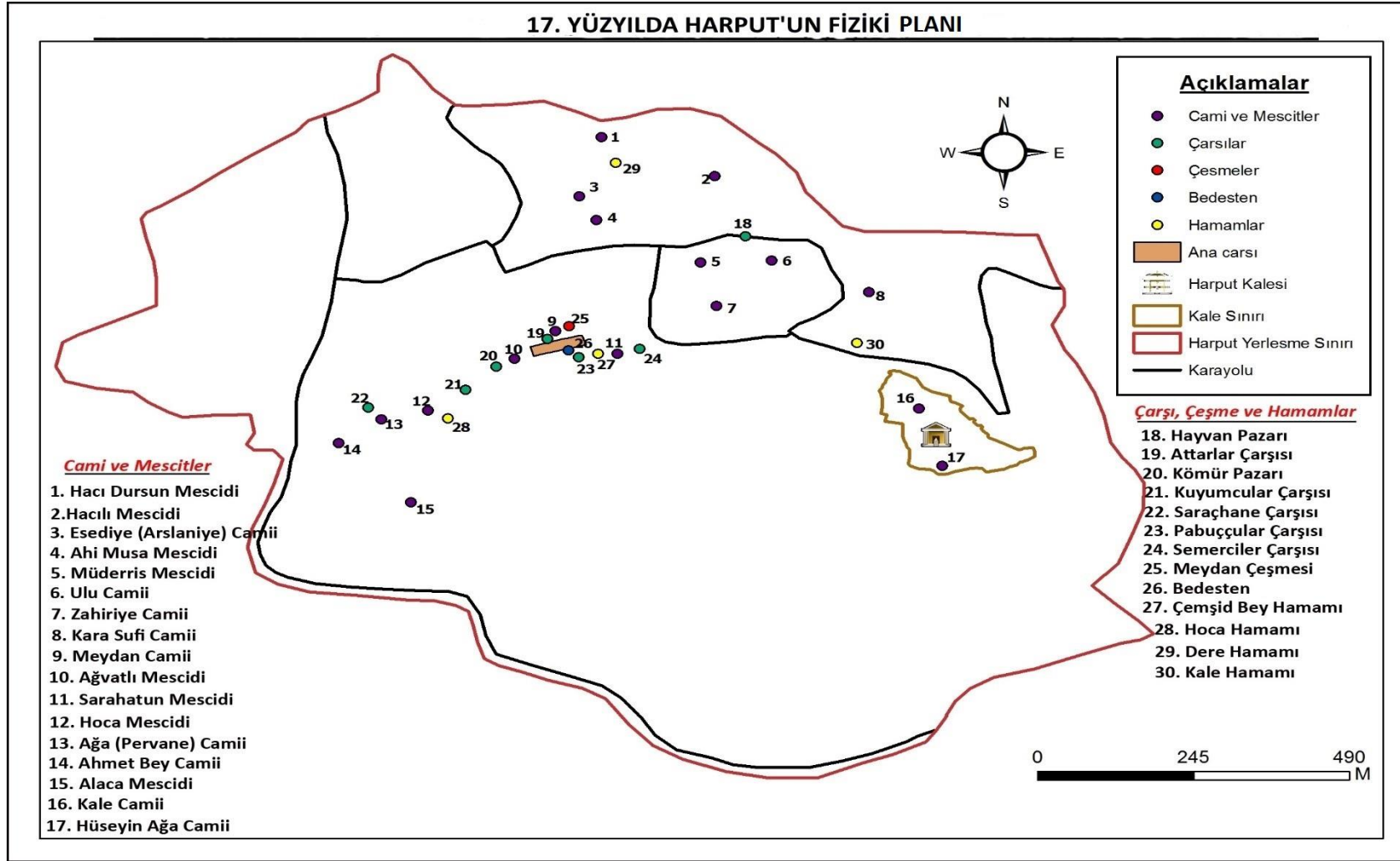

Resim-59: Harput'ta Keresteciler (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazı*, s. 63)

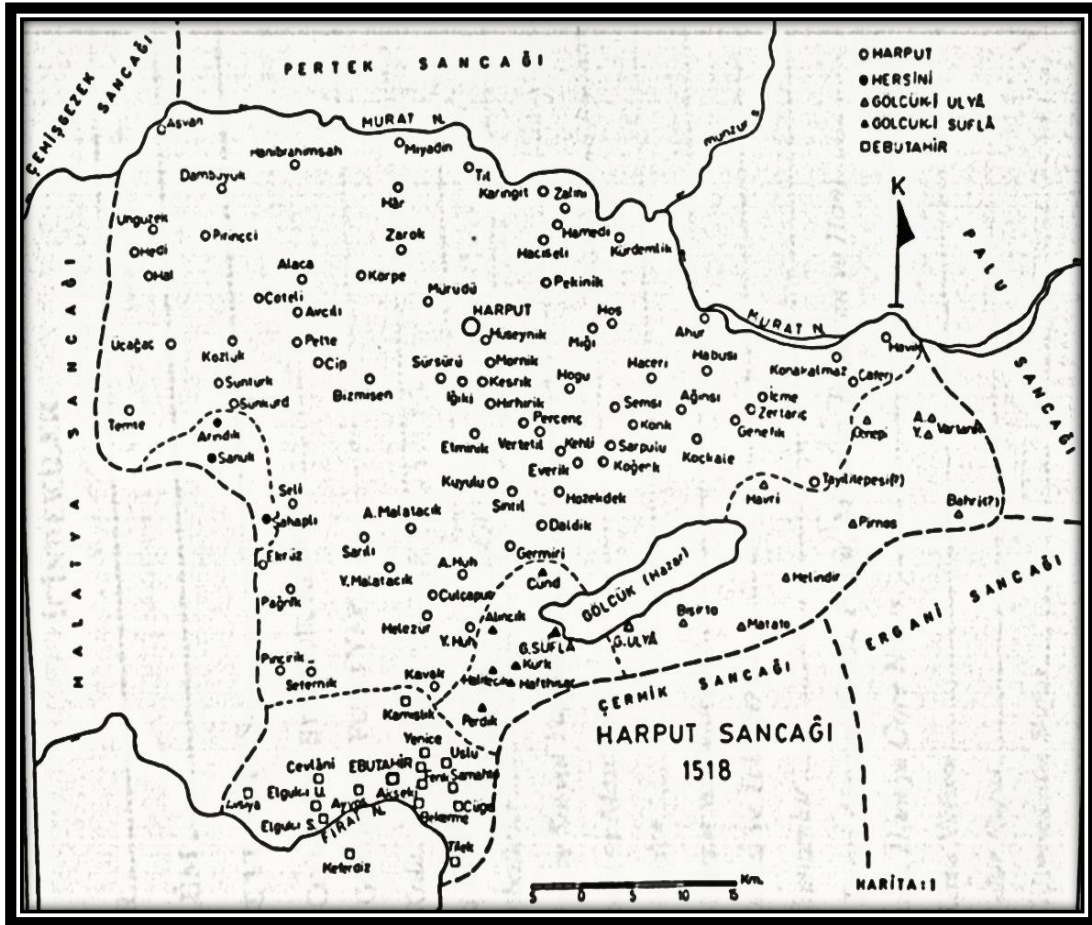
Resim-60: Harput'ta Bir Marangoz Atölyesi (Kaynak: *Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ*, s. 57)

Plan-5: 17. Yüzyılda Harput'un Fiziki Planı (Not: Haritada yerleştirilen dini yapılar ile ticari alanlardan bir kısmının günümüze kalıntıları ulaşmadığı için, yerleri arşiv belgelerinden hareketle tahmini olarak belirlenmiştir).

1.2. Nahiye ve Köyler

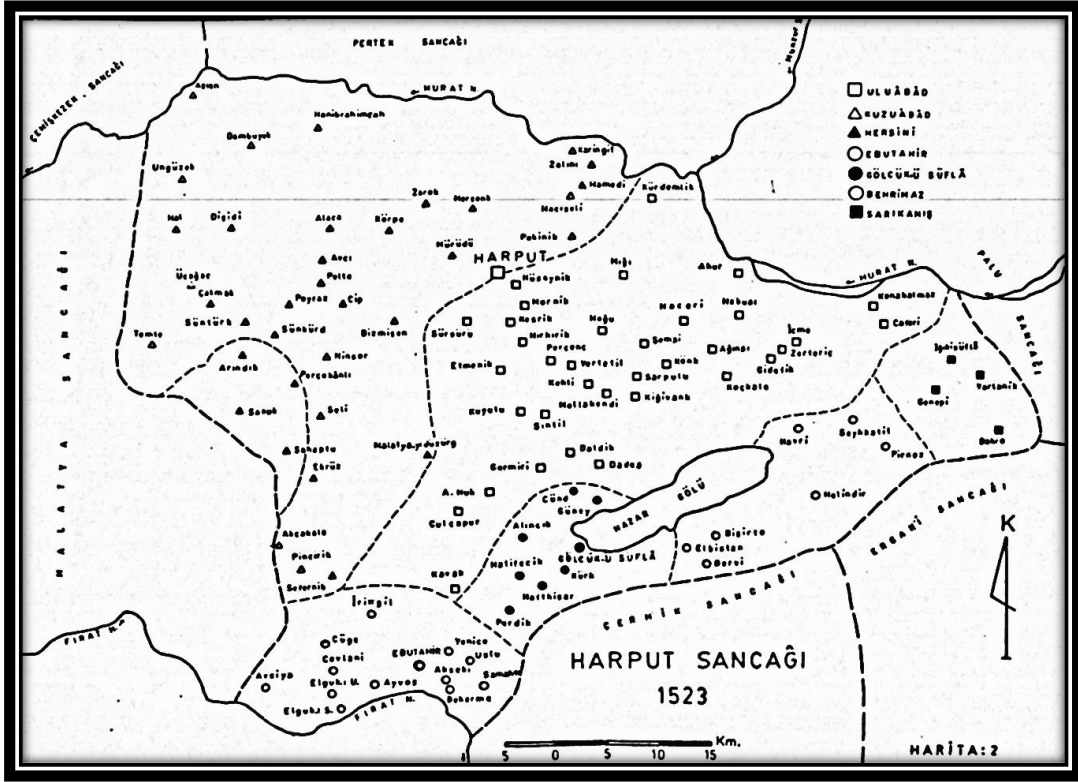
Sancağın fiziki yapısını oluşturan yapılar arasında kırsal yerleşim özelliği taşıyan unsurlar vardı. Bunlardan nahiye adı verilen yerleşim birimi tahrir defterlerinde *nefs* olarak ifade edilen bir kasaba ile belirli sayıdaki köy ve mezralardan meydana gelmekteydi. O yüzden her nahiyenin muayyen bir coğrafi alanın bulunmaktaydı⁴⁰⁶. Ancak bu coğrafi alan sınırları zamanla değişebilmekteydi. Zira 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Harput Sancağı sınırları dâhilinde 5 nahiye bulunurken, 1523 ve 1566 yıllarında nahiye sayısı 7'ye çıkmıştır.

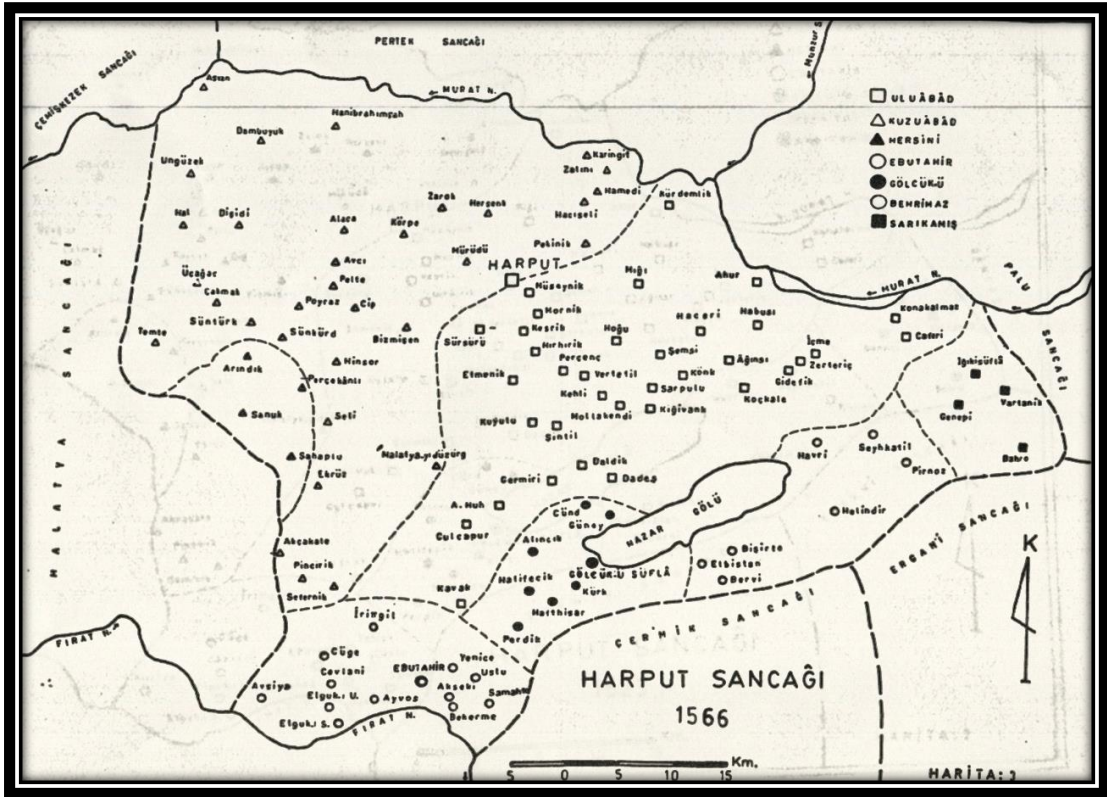
Harita-3: 1518 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler (Kaynak: Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 36)

⁴⁰⁶ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 182.

Harita-4: 1523 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler (Kaynak: Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 38)

Harita-5: 1566 Yılında Harput Sancağı Sınırları İçerisindeki Nahiye ve Köyler (Kaynak: Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 40)

17. yüzyılda Harput Sancağı, şehir merkezi ile birlikte *Kuzâbâd*, *Uluâbâd* ve *Behrimaz* adlı üç nahiyeden teşekkül etmekteydi. Nahiyelere bağlı köy sayısı 1646 yılında toplamda 154⁴⁰⁷ iken 1652-53 (H.1063) yılında 126'ya düşmüştür⁴⁰⁸. 1672-73 (H.1083) yılında 129⁴⁰⁹ olan köy sayısı, 1681-82 (H.1092) yılında 130'a⁴¹⁰ ve 1692 yılında ise 132'ye⁴¹¹ yükselmiştir⁴¹².

Kazanın en geniş nahiyeleri olan Kuzâbâd ve Uluâbâd nahiyelerine bağlı olan köylerin sayısı hemen hemen birbirine eşitti. 1646 yılında Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı köy sayısı 65 iken, bu tarihte Kuzâbâd Nahiyesi'ne bağlı 81 köy vardı⁴¹³. Ancak yaklaşık altı yıl sonra 1652-53 (H.1063)'de Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı köy sayısı 59'a, Kuzâbâd Nahiyesi'ndeki köy sayısı da 60'a düşmüştür⁴¹⁴. Sonraki yıllarda, her iki nahiyede mevcut köy sayıları büyük oranda korunmuştur. 1672-73 (H.1083) yılında Uluabad Nahiyesi'ne 59 köy, Kuzabad Nahiyesi'nde 58 köyün bağlı olduğu görülmektedir⁴¹⁵. 1681-82 (H.1092) yılında da Uluâbâd Nahiyesi'nin 60 köyü, Kuzabad Nahiyesi'nin de 59 köyü bulunmaktaydı⁴¹⁶. 1692 yılına gelindiğinde ise Uluâbâd Nahiyesi'nin 60 köyü, Kuzâbâd Nahiyesi'nin de 64 köyü vardı⁴¹⁷. Behrimaz Nahiyesi kazanın en küçük nahiyesiydi. 1646 yılında nahiyeye bağlı 8 köy vardı⁴¹⁸. Fakat 1652-53 (H.1063) yılında köy sayısı 7'ye düşmüştür⁴¹⁹. Ancak sonraki yıllarda nahiyeye bağlı köy sayısında artış olmuştur. Zira 1672-73 (H.1083) yılında bu nahiyenin 12 köyü olduğu görülmektedir⁴²⁰. 1681-82 (H.1092) yılında da nahiyenin 11 köyü bulunuyordu⁴²¹. 1692 yılına gelindiğinde ise nahiyenin köy sayısı 8'e düşmüştür⁴²² (nahiyelere bağlı köylerin listesi için bkz. Tablo-11, 12, 13, 14, 15).

⁴⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/ 199, s. 125.

⁴⁰⁸ *HŞS*, nr. 324, s. 244-246.

⁴⁰⁹ *HŞS*, nr. 362, s.148-149.

⁴¹⁰ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 191-192

⁴¹¹ Erdinç Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 606-617.

⁴¹² Verilen köy sayıları kazaya tevzi edilen vergi kayıtlarından oluştuğu için kazada, kaynaklara geçmeyen daha fazla köyün olduğu söylenebilir.

⁴¹³ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", s. 125.

⁴¹⁴ *HŞS*, nr. 324, s. 244-246.

⁴¹⁵ *HŞS*, nr. 362, s.148-149.

⁴¹⁶ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 191-192

⁴¹⁷ Erdinç Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili*, s. 606-617.

⁴¹⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avârız Defteri", s. 54.

⁴¹⁹ *HŞS*, nr. 324, s. 245.

⁴²⁰ *HŞS*, nr. 362, s.149.

⁴²¹ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 191-192

⁴²² Erdinç Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili*, s. 613.

Kuzâbâd Nahiyesi'ne bağlı olan köyler, çoğunlukla günümüzde Kuzova olarak ifade edilen coğrafi sahanın sınırları içerisinde kalmaktadır. Sancağın en geniş alanına sahip olan bu nahiyenin sınırları güneyden başlayarak, batı, kuzey ve kuzeybatı yönünde Fırat Nehri (Keban Baraj Gölü) sahiline kadar uzanmaktaydı. Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı olan köyler ise, bugün Uluova ve Elazığ Ovası şeklinde isimlendirilen coğrafi sahaların içinde bulunmaktaydı. Bu nahiyenin sınırları da sancağın güneyinden başlayıp, kuzeydoğu yönünde Murat Nehri sahiline kadar ulaşmaktaydı. Behrimaz Nahiyesi'ne bağlı köyler de sancağın güney doğusunda Hazar Gölü çevresi ile bugünkü Maden ilçesi çevresinde yoğunlaşmaktaydı (bkz. Harita-6).

Nahiyeyi oluşturan köyler, taşradaki temel yerleşim birimleri olup, hemen hemen bütün ekonomik faaliyetleri hayvancılık ve tarıma dayanıyordu. Bazı köyler zaman içinde farklı nahiyelerin sınırları içerisine dâhil edilebiliyordu. Mesela 1652-53 (H.1063) yılında Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı olan Alıncık Köyü 1666-67 (H. 1077)⁴²³ yılında Kuzâbâd Nahiyesi sınırları içerisine dâhil edilmiş olarak görülmektedir⁴²⁴. Diğer taraftan 1652-53 (H.1063)⁴²⁵ ve 1681-82 (H. 1092)⁴²⁶ yıllarında Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı olan Karaman adlı köy, 1672-73 (H.1083) yılında Behrimaz Nahiyesi sınırları içerisinde görülmektedir⁴²⁷.

Köylerin çoğunluğu verimli ovalarda kurulmuştur. Bu bağlamda, Uluâbâd ve Kuzâbâd nâhiyeleri sınırları içerisinde bulunan ovalar ile Hazar Gölü etrafı mühim iskân bölgeleriydi. Ayrıca Hazar Gölü'nün güney ve doğu kesimlerinde bulunan yüksek yaylalar da hayvancılıkla yaşamını idame eden aşiretler için her daim uygun sahalar olmuştur⁴²⁸.

Bazı köylerin mezraları vardı. Çoğu mezralar da müstakil olarak nahiyelere bağlıydı. Mesela İlmil, Müri ve Tolun adlı köyler mezraları ile birlikte Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlıyken⁴²⁹ Kema Hüseyin⁴³⁰ ve Osman Bey⁴³¹ adlı mezralar müstakil olarak Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlıydı.

⁴²³ HŞS, nr. 324, s. 244/b.3.

⁴²⁴ HŞS, nr. 278, s. 67/b.1.

⁴²⁵ HŞS, nr. 324, s. 244/b.3.

⁴²⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 191-192

⁴²⁷ HŞS, nr. 362, s. 148-149.

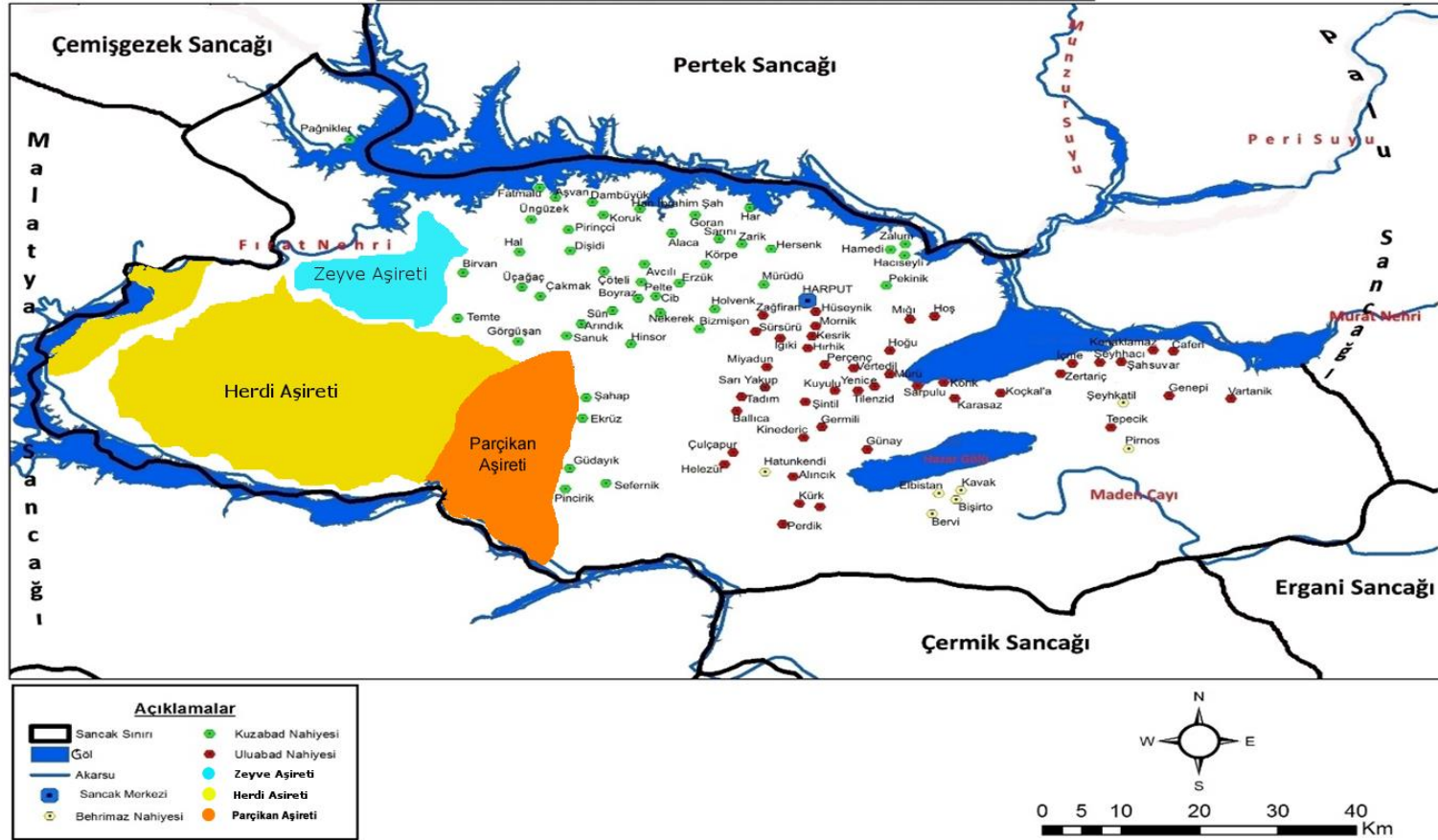
⁴²⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 64.

⁴²⁹ HŞS, nr. 324, s. 244/b.3.

⁴³⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 18/b.2.

⁴³¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 191/b.2.

Harita-6:17. Yüzyılda Harput Sancağı'nın Nahiye ve Köyleri
17.YÜZYILDA HARPUR SANCAĞI'NA BAĞLI KÖYLER

(Not: Bu harita, Mehmet Ali Ünal'ın XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566) adlı eseri ile Enver Çakar'ın Baskil Yöresi Aşiretleri adlı eserindeki haritalardan istifade edilerek hazırlanmıştır.)

Öte taraftan, Kuzâbâd Nahiyesi'nin de Endek⁴³², Kesikköprü⁴³³ ve Pirvan Ağa⁴³⁴ adlı mezraları vardı.

Mezralar genellikle köylülerin zirai faaliyetlerini yürüttükleri geniş arazilerden oluşmaktaydı⁴³⁵. Ancak kimi mezralar zirai faaliyetlerin yanı sıra iskân sahaları olarak da kullanılıyorlardı. Mesela 1692 yılında Ak Mezrasında 21 kişi, Çıplak Mezrasında 14, Hatun Mezrasında 21, Kabasakal Mezrasında 6, Kara Mezrasında 16, Kışla Mezrasında 7 ve Toraman Mezrasında ise 6 gayrimüslimin sakin olduğu görülmektedir⁴³⁶.

Tablo-7: 17. Yüzyıl Sicil Defterlerinde Tespit Edilen Bazı Mezralar

1.	Endek Mezrası ⁴³⁷
2.	Hüseyin Beşe Mezrası ⁴³⁸
3.	Kara Mezrası ⁴³⁹
4.	Kema Hüseyin Mezrası ⁴⁴⁰
5.	Kesik Köprü Mezrası ⁴⁴¹
6.	Munzur Bey Mezrası ⁴⁴²
7.	Nur Ali Mezrası ⁴⁴³
8.	Osman Bey Mezrası ⁴⁴⁴
9.	Osman Kethüda Mezrası ⁴⁴⁵
10.	Pirvan Ağa Mezrası ⁴⁴⁶
11.	Şeyh Hacı Mezrası ⁴⁴⁷
12.	Yılangeçiren Mezrası ⁴⁴⁸

Nahiye ve köylerde yönetimden sorumlu kişiler bulunmaktaydı. Bunlar, halk ile devlet arasında irtibatın sağlanmasında, özellikle de vergi oranlarının belirlenmesinde önemli görevler üslenmişlerdi. Bu bağlamda, Melikler hem nahiyelerde hem de

⁴³² HŞS, nr. 181, s. 163/b.3.

⁴³³ HŞS, nr. 384, s. 61/b.2.

⁴³⁴ HŞS, nr. 385, s. 28/b.2.

⁴³⁵ Ziraata ayrılan arazi anlamında kullanılan bir tabir olup genellikle geniş arazi için kullanılmaktaydı.

M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 1983, s. 529.

⁴³⁶ BOA, MAD.d. 05961, s. 44-119.

⁴³⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 80/b.3.

⁴³⁸ HŞS, nr. 385, s. 8/b.3.

⁴³⁹ HŞS, nr. 397, s. 69/b.1.

⁴⁴⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 18/b.2.

⁴⁴¹ HŞS, nr. 384, s. 133/b.2.

⁴⁴² HŞS, nr. 350, s. 20/b.2.

⁴⁴³ HŞS, nr. 383, s. 146/b.1.

⁴⁴⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 191/b.2.

⁴⁴⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 144/b.2.

⁴⁴⁶ HŞS, nr. 385, s. 28/b.2.

⁴⁴⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 69/b.1.

⁴⁴⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 84/b.1.

köylerde bu vazifeyi yürütmekteydiler⁴⁴⁹. Meliklerin dışında, köylerde ayrıca köy kethüdaları da bu görevi yürütüyorlardı⁴⁵⁰. Köy halkının temsilcileri olan kethüdaların, ahalinin istek ve şikâyetlerini merkeze bildirmek gibi sorumlulukları bulunmaktaydı. Mesela Eylül 1639 tarihinde havâss-ı hümâyûn köylerinin kethüdaları merkeze göndermiş oldukları bir arzuhalde, görevli oldukları köylerde ahalinin üzerine düşen vergileri ödediklerini, ancak *mîr-i mirân* ve *mîr-liva*'nın buna kanaat etmeyerek ahalden kanun dışı vergi talep ettiklerini ve bu suretle de onlara zulmettiklerini merkeze bildirmiş ve merkezden bu sıkıntının giderilmesini talep etmişlerdir⁴⁵¹.

Öte taraftan, kimi dönemlerde bazı kethüdaların köy halkından fazladan vergi toplayan vergi memurlarına göz yumdukları ve onlarla birlikte hareket ettikleri de oluyordu. Zira Harput kadısına Mart 1639 tarihinde gönderilen bir fermanda; Kesrik, Mornik ve İğiki adlı köy kethüdalarının, köylere vergi toplamaya gelen yetkililerle birlikte hareket ederek köy halkından fazladan vergi topladıkları anlaşılmaktadır⁴⁵².

Merkezden gönderilen kimi fermanlarda, üst düzey yetkililerin yanı sıra köy kethüdaları da muhatap alınmaktaydı. 1627 tarihli fermanda Acem memleketinden gelen bir elçinin ihtiyaçlarının giderilmesi için yol üzerinde bulunan mirmiran, mirliva ve mütesellimler ile kale dizdarları, nefarat ağaları ve köy kethüdalarından gerekli tedbirlerin almaları istenmekteydi⁴⁵³.

Köylerde, kethüdaların dışında köy ağaları da görev yapmaktaydı. Bunların köyde boş olan toprakların tapuya verilmesi gibi yetkileri de vardı. Mesela Kığıvenk adlı köyde bulunan yarım çiftlik bir toprak köy ağası tarafından tapuya verilmiştir⁴⁵⁴. Öte taraftan, başka bir belgede Herdi adlı köyde boş kalan topraklar, zabıt Mehmed Efendi tarafından tapuya verilmesine karşın, toprağın tapusunu alan kişi toprağın tapu resmini ağaları için aldığını belirtmekteydi⁴⁵⁵.

Köy ağalarının toprağını bırakarak köyü terk eden kişileri yakalayıp, mahkeme aracılığı ile bu durumu sorguladıkları da oluyordu. Nitekim Çakmak Köyünün ağası olan Küçük Ağa, köyü terk ederek şehir merkezine göç eden bazı kişileri mahkemeye

⁴⁴⁹ Meliklik hakkında, tezin İkinci Bölümünde, Şehir Yönetiminde Halkı Temsil Eden Yöneticiler başlığı altında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁴⁵⁰ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, s. 216.

⁴⁵¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 97/b.2.

⁴⁵² HŞS, nr. 38244-II, s. 150/b.1.

⁴⁵³ HŞS, nr. 38244-III, s. 96/b.1.

⁴⁵⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 57/b.2.

⁴⁵⁵ “resm-i tâpûsu ağamız için alub yedine mahz u mahtûm tapu temessükü verilmiştir”, HŞS, nr. 181, s. 60/b.1.

sevk etmiş ve köyden göçün nedenlerini bunlardan sual olunmasını istemiştir⁴⁵⁶. Öyle anlaşılıyor ki, köy ağalarının köydeki toprakların boş kalmalarını engelleyerek bunların işletilmesinde önemli rolleri vardı.

Köylerde ağırlıklı olarak zirai ve tarımsal faaliyetler yürütülmekteydi. Fakat bunlarla birlikte daha çok ticari faaliyetler ile ön plana çıkan köyler de vardı. İncelediğimiz dönemde Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi, ismini belirtmediği bir köyün ahalisinin ekserisinin boyacılık ve terzilikte uğraştığından bahsetmiştir⁴⁵⁷. Evliya Çelebi'nin bahsettiği bu yerin Gölcük Köyü olduğu söylenebilir. Zira burada boyacılık sektörü oldukça gelişmişti. Nitekim 17. yüzyılda Harput mukataa gelirlerinin önemli bir kısmı *boyahâne-i Gölcük-i Ulya ve Süfla*'dan temin edilmekteydi⁴⁵⁸.

1.3. Nüfus

1.3.1. Harput Kazası'nın Avârız Haneleri

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki demografik yapısının tespiti hususunda en önemli kaynaklar hiç şüphesiz tahrir defterleridir⁴⁵⁹. 16. yüzyıl şehir (veya sancak) tarihine yönelik yapılan çalışmaların⁴⁶⁰ çoğunda bu kaynaklardan faydalanılmak suretiyle şehirlerin sosyal, kültürel ve iktisadî durumu hakkında tespitler yapılmış ve bazı yöntemler kullanılarak şehir, kasaba ve köylerin tahminî nüfusuna ulaşılmaya çalışılmıştır⁴⁶¹. Ancak bu dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan yeni ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi şartlar nedeniyle tahrir defterlerinin önemi azalmış, bunun yerini yeni tahrirler almıştır⁴⁶².

⁴⁵⁶ HŞS, nr. 384, s. 79/b.2.

⁴⁵⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁴⁵⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 173/b.1.

⁴⁵⁹ Tahrir defterlerinin mahiyeti ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, (Hazırlayan Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli), Ankara, 1988; Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, 31, Ankara, 2010, s. 425-429.

⁴⁶⁰ Tahrir defterleri ışığında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara, 2013; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*,; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991; Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara, 2001; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999; Mehmed Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara, 1999; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara, 2002; Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1566-1600)*, Elazığ, 2011; M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası Nüfus ve İskan*, Bingöl, 2010; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, Ankara, 1999; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003.

⁴⁶¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 154-158; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 55-74; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 101-107.

⁴⁶² Şehir, kasaba ve köylerde meskûn olan vergi nüfusu, 17. yüzyıldan önceki dönemlerde tahrir defterlerine, bu yüzyılda itibaren ise avârız-hane defterleri ile cizye defterlerine kaydedilmiştir. Ancak 17.

17. yüzyıldan itibaren klasik tahrir geleneğinin büyük ölçüde terk edilmesi sebebiyle, şehir ve kırsal kesimin demografik yapısı avâriz-hane defterleri ile gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisinin tespiti için hazırlanan cizye⁴⁶³ defterlerinden ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır⁴⁶⁴. Bu yüzyılda nüfus, *avâriz-hane* olarak ifade edilen vergi birimlerine taksim edilmiştir. Ancak avâriz-hane, gerçek hanenin karşılığı olmayıp, idarî ünitelerde oturan reayanın sosyal ve ekonomik durumuna göre şekillenen vergilendirilebilir haneleri göstermektedir⁴⁶⁵. Bu nedenle kaç gerçek hanenin bir avâriz-hanesini oluşturduğu, bölgenin ekonomik durumuna ve dönemin şartlarına göre değişmekteydi⁴⁶⁶.

Demografik çalışmalarda bir avarız hanesinin kaç gerçek haneye tekabül ettiğinin tespiti oldukça önemlidir. Zira avâriz tahrirlerinde buna dair açıklayıcı bir bilgi mevcut değilse, bölgenin nüfusu hakkında tahminde bulunulması güçleşmektedir. Nüfus

---

yüzyılın ilk yarısında bazı eyalet ve sancakların klasik usûlle tahrir edildiği de görülmektedir. Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, 2006, s. 135.

⁴⁶³ Müslüman olmayan yetişkin erkek nüfustan, askeri yükümlülük karşılığında alınan bir vergi türüdür. Cizye ve cizye defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 599-562; Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, 8, Ankara, 1993, s.45-48.

⁴⁶⁴ Avâriz-hane defterleri kaynak alınmak suretiyle yapılan bazı çalışmalar için bkz. Mustafa Öztürk, “1616 tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, 8, Ankara, 1977, s. 249-293; Mehmet İnbaşı, “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Erzurum Şehri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4, İstanbul, 2001, s. 9-32; Mehmet İnbaşı, “Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1, Erzurum, 2007, s. 89-118; Mehmet İnbaşı, “Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4, Erzurum, 2009, s. 189-214; Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12, İzmir, 1997, s. 9-73; Volkan Ertürk, “1642 Tarihli Avâriz Defterlerine Göre Vize Sancağı Kazaları”, *AKEV Akademi Dergisi*, 17 (2013), s. 209-232; İbrahim Ethem Çakır, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/8 (2009), s. 109-122; Eyüb Kul, “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, s. 271-289; Şenol Çelik, “1659-1660 (H. 1070-1071) Tarihli Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 2007, s. 37-39; Feridun Emecen, “Kayaçık Kazasının Avarız Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 1981-1982, s.159-170; Enver Çakar, Füsün Kara, “17.Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avâriz-Hane Defterine Göre)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2, Elazığ, 2005, s. 385-412; Enver Çakar, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avâriz-Hâne Defterine Göre)”, *Belleten*, LXVIII/252, (Ağustos 2004), Ankara, 2005, s. 431-459.

⁴⁶⁵ Avâriz veya avâriz-ı divaniye, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’ın ilanına kadar, olağanüstü hallerde ve bilhassa savaş masraflarını karşılamak amacıyla halktan alınan her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergidir. Avâriz ve avâriz-hane defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Avarız” *İA*, II, Eskişehir, 1997, s. 13; Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s. 33-50; Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, 1996; Enver Çakar, “XVII. Yüzyıl Halep Eyaleti Avarız-Hane ve Cizye Defterleri”, *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoloji)*, (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003), *Bildiriler*, Elazığ, 2004, s. 337-344.

⁴⁶⁶ 15. ve 16. yüzyıllarda bir avâriz hanesi bir gerçek haneye karşılık gelirken, 17. yüzyılda birden fazla gerçek haneyi ifade etmeye başlamıştır. Nitekim bir avarız hanesi 3, 5, 10 veya daha fazla sayıda evli kimseden meydana gelebilirdi. Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, s. 3.

tahminlerinde karşılaşılan diğer önemli bir problem ise, bir gerçek hanenin yani ailenin kaç kişiden oluştuğu meselesidir. Bunun için araştırmacılar bazı yöntemler geliştirmişlerdir. Fakat Ö. Lütfi Barkan'ın ortaya koyduğu ve bir ailenin 5 kişiden oluştuğu varsayımı, neredeyse genel kabul gören bir anlayış halini almıştır. Ancak bunu az bularak farklı katsayıları benimseyen araştırmacılar da vardır⁴⁶⁷. Bundan dolayı, tahrir, avâriz ve cizye defterleri vasıtasıyla yapılan nüfus tahminlerine temkinli yaklaşmak gerekmektedir.

Harput Kazası'nın 17. yüzyıldaki demografik yapısının tespitinde avâriz-hane defterleri yegâne kaynak olmayıp, kadı sicilleri de bu hususta önem arz etmektedir. Nitekim bu defterlerde de muhtelif tarihler için Harput'taki avâriz-hane miktarını takip etmek mümkündür. Mesela Eylül 1627 tarihli bir sicil kaydında Harput Kazası'nda avâriz vergisini ödemekle yükümlü 311 hanenin kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı köylerde nüfusun azalması sebebiyle bu vergi hanesi, mevcut reayaya ağır yük getirmiştir⁴⁶⁸. Bu olumsuz durumdan Herdi aşiretinin oluşturduğu köy de etkilenmiş, bir kısım ahali köyünü terk ederek başka diyarlara göç etmiştir. Köy halkının talepleri üzerine, köyün 15 avâriz-hanelik vergi yükümlülüğünde 5 hanelik indirim yapılmış, böylece Harput Kazası'nın 311 avâriz-hanelik vergi yükümlülüğü de 306 haneye düşmüştür⁴⁶⁹. Buna paralel olarak kazanın ödemesi gereken *bedel-i nüzul* vergisi de 306 avâriz-hanesi üzerinden tahsil edilmiştir⁴⁷⁰.

17. yüzyılda ortaya çıkan Celali isyanları ve eşkıyalık olayları sebebiyle oluşan güvenlik sıkıntılarından dolayı kaza nüfusunda da bir miktar azalma olmuştur. Bu olaylar sebebiyle, bir kısım insanlar ya kısmen ya da tamamen köylerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Mesela 1627 yılına gelindiğinde, Harput'a bağlı Pağnikler adlı köy halkı, Celali zulmünden dolayı tamamen köyünü terk ederek başka diyarlara göç ettiğinden, köyleri 25-30 yıl kadar boş ve harabe olarak kalmıştır⁴⁷¹. Güvenlik sorunlarının yanı sıra, bazı idarecilerin de halktan fazladan vergi talep etmeleri, kaza nüfusunun azalmasında etkili olmuştur. Nitekim 1633 yılına gelindiğinde Harput Kazası'nın toplam avâriz yükümlülüğü 242,5 haneye kadar düşmüştür. Buna rağmen,

⁴⁶⁷ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında" *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul, 1979, s. 331-348.

⁴⁶⁸ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 108/b.2.

⁴⁶⁹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 197/b.1.

⁴⁷⁰ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 126/b.1.

⁴⁷¹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 184/b.2.

avâriz vergisinin ancak 180 hane üzerinden toplanabildiği ve bu nedenle hazinenin zarara uğradığı da görülmektedir⁴⁷².

Bazı yerleşim birimlerinin yol üzerinde bulunması, bazısının da fakir olması gibi gerekçelerle avarız hanesinde indirim yapılmaktaydı. Mesela mevki itibariyle yol üzerinde bulunan Habusu köyünün sakinleri, oradan gelip geçen yolculara çeşitli hizmetler veriyorlardı. Ekonomik bakımdan durumları pek de iyi olmayan köy halkı 1633 yılında hükümete müracaat ederek, hizmetlerine karşılık olarak, 2 avarız hanelik kısmından affını istemişlerdir. Bundan dolayı köyün toplam avâriz yükümlülüğünden 2 hanelik indirim yapılmıştır. Bununla bağlantılı olarak Harput Kazası'nın 242,5 hane olan avâriz vergisi yükümlülüğü de 240,5 haneye düşmüştür⁴⁷³. Yine yol üzerinde bulunan Gezin Köyü halkı da hizmetlerine mukabil hükümetten vergi indirimi talebinde bulunmuştur. Bu talep doğrultusunda 1636 yılında köyün avâriz vergisinde 0,5 hane eksiltme yapılmıştır. Bu indirimle birlikte Harput'un toplam avâriz yükümlülüğü 240 haneye inmiştir⁴⁷⁴.

Bundan sonraki yıllarda da Harput'un avarız hane sayısında muhtelif gerekçelerle indirimler yapılmıştır. Mesela 1638'de kazanın 238,5 avarız hanesi olmasına karşın bu rakam 1639'da 238'e düşmüştür⁴⁷⁵. Fakat kısa bir müddet sonra Harput'un eşrâf, ayân ve reâyâsı yine ekonomik sıkıntıları gerekçe göstererek kazanın avarız hanesinde tekrar indirim yapılması için Divân'a başvurmuşlardır. Ancak o sıralarda vezir-i azam olan Kemankeş Mustafa Paşa, halkın talebinin aksine hareket ederek Harput'un avâriz-hanesinin 400'e yükseltilmesi için talimat vermiştir. Bu nedenle Harput ahali 3 yıl boyunca 400 avâriz hanesi olarak vergilerini ödemek zorunda kalmışlardır. Bu beklenmedik yeni durum karşısında, kaza dâhilinde yeni ve büyük ölçekte göç dalgası meydana gelmiştir. Halkın mühim bir kısmı yerini terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı kazada avarız ve sair vergiler ancak 133 hane üzerinden toplanabilmiştir⁴⁷⁶.

Vezir-i azam Kemankeş Mustafa Paşa'nın vefatından sonra, kaza halkı merkeze başvurarak Harput'ta avarız hanesinin tespiti için yeni bir tahrir yapılmasını talep etmiştir. Bu sebeple hükümet tarafından Muhammed Efendi ile İbrahim Efendi

⁴⁷² HŞS, nr. 386, s. 418/b.2.

⁴⁷³ HŞS, nr. 386, s. 342/b.1.

⁴⁷⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 156/b.1.

⁴⁷⁵ HŞS, nr. 384, s. 182/b.3; HŞS, nr. 38244-II, s. 87/b.1.

⁴⁷⁶ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 12-13.

Harput'ta tahrir yapmaları için görevlendirilmişlerdir. 15 Haziran 1646 yılında görevini tamamlayan Muhammed Efendi, halkın kötü durumunu göz önünde bulundurarak tahrir sonuçlarını iki farklı defter olarak tanzim etmiştir. İlk kısımda Harput Kazası'nın toplam olarak 298,5 avâriz hanesinin olduğunu kaydetmiş; fakat halkın gerçek ödeme gücünü dikkate alarak düzenlediği ikinci kısımda ise bu rakamı 186,5 avâriz hanesi olarak belirtmiştir⁴⁷⁷.

Muhtemelen merkez, defterin ilk kısmında verilen 298,5 avâriz hanesini onaylamıştır. Çünkü Eylül 1653 tarihli bir belge, Harput Kazası'nın avâriz hanesi 290,5 olarak zikredilmiştir⁴⁷⁸. Öyle anlaşılıyor ki, sonraki dönemlerde muhtelif sebeplerden 8 hane kadar bir indirim yapılmıştır. Bu indirimler bundan sonraki yıllarda da söz konusu olmuştur. Nitekim 30 Eylül 1655 tarihinde kazanın avâriz hanesi toplamı 290⁴⁷⁹, Haziran 1659 tarihinde 289,5⁴⁸⁰, 1662 ve 1666 yıllarında da 288 hane⁴⁸¹ olarak kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda ise Harput Kazası'nın avâriz ve nüzul vergisi yıllara göre 278 hane ile 288 hane arasında değişmektedir. Mesela 1670 yılında Mevkûfât Defterinde bedel-i nüzul vergisini ödemekle yükümlü 288 hane kayıtlı olmakla birlikte, 10 hanenin mevkûf olmasından dolayı 278 hane üzerinden vergisi toplanmıştır⁴⁸². Fakat kısa bir müddet sonra yeni bir düzenleme ile bu miktar 280 haneye çıkarılmıştır⁴⁸³. 1681 yılına gelindiğinde, Harput Kazası'nda yine nüzul vergisini ödemekle yükümlü 288 hanenin olduğu görülmektedir⁴⁸⁴. Bu durumda, Harput'ta uzun süre yeni nüfus sayımına gerek duyulmadan, avâriz ve nüzul vergisini ödemekle mükellef hanelerin toplamında, değişen şartlara göre düzenlemeler yapıldığını söyleyebiliriz. Zira bu sayımların esas amacı, her idarî bölgede halkın ekonomik gücünü de göz önünde bulundurarak, vergilerin düzenli olarak toplanabilmesini sağlamaktır. Aksi durumda, yani halka ödeyemeyeceği büyüklükte ekonomik yük yüklenmesi, onların yerlerini terk ederek devletten saklanmalarına ve tamamen vergi yükümlülüğünden kaçmalarına neden olacağından, sonuçta devlet hazinesi bundan olumsuz yönden etkilenecekti.

Osmanlı yönetimi bu anlayış doğrultusunda, bundan sonraki yıllarda da halkın taleplerini dikkate alarak Harput Kazası'nın avâriz-hane sayısında ciddi miktarlarda

⁴⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri", s. 13-14.

⁴⁷⁸ HŞS, nr. 324, s. 247/b.2.

⁴⁷⁹ HŞS, 385, s.142/b.2.

⁴⁸⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 103/b.1.

⁴⁸¹ HŞS, nr. 382, s. 155/b.1; HŞS, nr. 382, s. 163/b.1; HŞS, nr. 368, s. 161/b.1; HŞS, nr. 368, s. 162/b.1.

⁴⁸² HŞS, nr. 38244-I, s.162/b.1.

⁴⁸³ HŞS, nr. 38244-I, s.163/b.1.

⁴⁸⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s.204/b.2.

indirimler yapmıştır. Mesela 1692 yılında 281 ve 1 rub‘ olan avarız hanesini ödemek Harput ahalisine ağır geldiğinden, merkeze sundukları arzuhalde; hanelerinin *kesîr* kendilerinin ise *fakîrû’l-hâl* olduklarını belirterek hane sayısında indirim yapılmasını talep etmişlerdir. Halkın bu talebi hükümet tarafından da dikkate alınarak, kazada 51 hane ve 1 rub‘luk indirim yapılarak, kazanın avâriz-hanesi toplamı 230’a düşürülmüştür⁴⁸⁵.

Tablo-8: Yıllara Göre Harput Kazası’nın Avâriz-Hane Miktarı (1627-1693)

Tarih	Hane Sayısı
Eylül 1627	311
Ekim 1627	306
Şubat 1633	242,5
3 Ağustos 1633	240,5
1633-34	242,5
24 Ocak 1636	240,5
30 Ekim 1637	238,5
1639	238
1642	400
1646	298,5
Eylül 1653	290,5
30 Eylül 1655	289,5
Haziran 1659	289,5
1661-62	289,5
Şubat 1662	288
Haziran 1662	288
Temmuz 1664	288
5 Temmuz 1666	288
Mart-Nisan 1670	280
1670-71	278
6 Mayıs 1681	288
Mayıs 1693	230

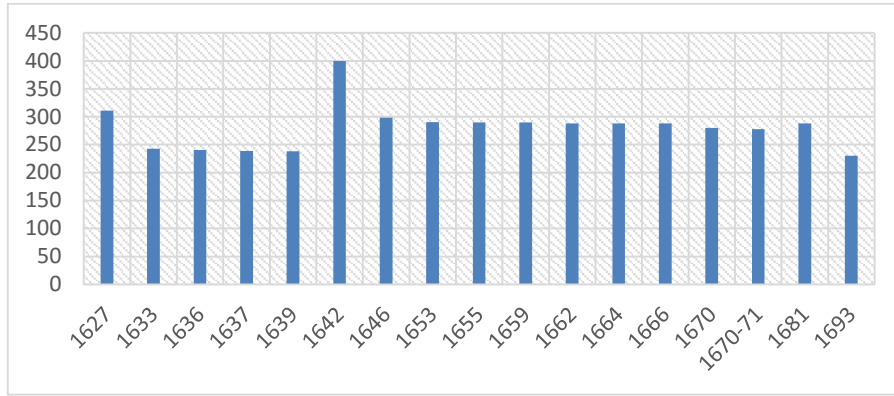
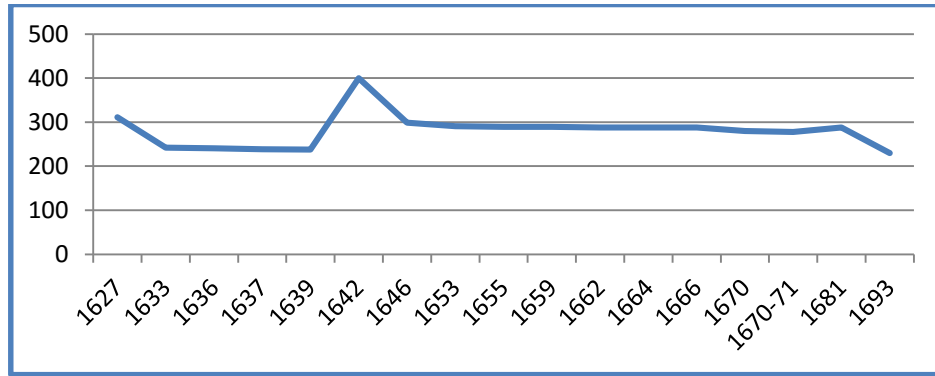
17. yüzyılda Harput Kazası, Kuzâbad, Uluâbâd ve Behrimaz adlarını taşıyan üç nahiyeye taksim edilmişti⁴⁸⁶. 1646 yılında bu üç nahiyenin toplam avâriz hanesi 237,5 idi. Buna karşın Harput şehrinin toplam avâriz haneleri ise 60,5 idi⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ “Vech-i meşrûh üzere kazâ-i mebûrun ‘avarız hâneleri kesîr ve kendileri fakîrû’l-hâl olmağla bir mikdârı tenzîl olmak üzere ‘inâyet ricâsına ‘arz-ı hâl eyledüklerinden imdi ahvâlleri zayıf üzere olmağla elli bir ve bir rub‘ hâneleri ref’ ve tenzîl ve mahalline kayd olunub sûret verilmek bâbında fermân-ı ‘âlî sadır olmağıyla...” (HŞS, nr. 391, s. 142/b.2); “Kazâ-i mezbûre fukarâlarının Divân-ı Amid’e ‘arz-ı hâl edüb kazâ-i mezbûre kadîmi iki yüz seksen bir ve bir rub‘ hâneye bağılı olub ve lâkin hâneleri kesîr ve kendüleri fakîrû’l-hâl olmağıyla der-devlete varıb ahvâllerini ‘arz ve izhâr-ı tazallüm etdiklerinde zikr olunan hânelerinden elli bir hâne ve bir rub‘ hâneleri tenzîl ve fûrûnihâde olunub...” (HŞS, nr. 391, s.100/b.3).

⁴⁸⁶ HŞS, nr. 324, s.125-126/b.1; HŞS, nr. 38244-VI, s.205-206; Mehmet Ali Ünal, “1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, s. 125.

⁴⁸⁷ Uluâbâd Nahiyesi’ni havâss-ı hümâyûn ile tımâr ve zeamet karyelerinin avarız hane sayısı 120,24, Kuzâbâd Nahiyesi’nin havâss-ı hümâyûn ile tımâr ve zeamet karyelerinin avarız hane sayısı 108,75 ve Behrimaz Nahiyesi’nin avarız hane sayısı 8,5 idi. Şehir merkezinde bulunan Müslüman avarız hane sayı

Grafik-1: Harput Kazası Avarız Hane Miktarı (1627-1693)**Grafik-2:** Harput Kazasının Avarız Hane Hareketliliği (1627-1693)**Tablo-9:** Harput'ta Müslüman Mahallelerin Avarız Nüfusu

Mahalleler	Haziran 1646 ⁴⁸⁸	Ocak 1692 (H.12. R. 1103) ⁴⁸⁹
Ahmed Bey	3 hane	3 hane
Hoca	3 hane	3 hane
Alaca Mescidi	2,5 hane	2,5 hane
Mescid-i Sarayı	3,5 hane	3,5 hane
Câmi'-i Zahiriye	1 hane	1 hane
Mescid-i Müderris	0,5 hane	0,5 hane
Câmi'-i Kebîr	0,5 hane (2 rub')	0,5 hane
Câmi'-i Meydan	0,75 hane (3 rub')	0,75 hane (3 rub')
Câmi'-i Arslaniye	6.75 hane	6,75 hane,
Ahi Musa	1,5 hane	1,5 hane
Mescid-i Ortak	2 hane	2 hane
Mescid-i Hâcı	1,5 hane	1,5 hane
Mescid-i Karasofi	3,5 hane ⁴⁹⁰	3,5 hane
Genel Toplam	30 hane	30 hane

30, gayrimüslim sayısı ise 30,5'dir. Bu rakamların toplamı, defterin ilk kısmına ait olan tahrir sayısına 298,5 rakamına denk gelmektedir. Bkz.Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 15,29-48.

⁴⁸⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 29-41.

⁴⁸⁹ Erdinç Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili*, s. 604-606.

⁴⁹⁰ Bu mahallenin 1646 tarihli defterde avarız hane sayısı belirtilmemiştir. Fakat şehirdeki toplam avarız hane sayısı 30'dur. Buna göre bahse konu olan mahalleye 3,5 avarız hanesi düşmektedir.

Tablo-10: Harput'ta Gayri Müslim Mahallelerin Avarız Nüfusu

Mahalleler	1646	Ocak 1692 (H.12. R. 1103)
Şehroz	11,25 hane	10 hane
Gürcü Bey	14 hane	13 hane
Sinabud	5,25 hane	2,75 hane
Genl Toplam	30,5 hane	25,75 hane

Harput Kazası, kendisine komşu olan Pertek, Çemişkezek, Sağman ve Mazgird kazalarından daha fazla avarız hanesine sahipti. 1664 yılında bu dört kazanın toplam avarız hanesi sayısı 471 olmasına karşın, Harput'un avarız hane sayısı 288 idi⁴⁹¹.

Harput'un avarız hane sayısının bu dört kazadan fazla olması, bu kazalara nazaran, Harput'un daha fazla gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca *bedel-i nüzul* vergisinin Pertek, Çemişkezek, Sağman ve Mazgird kazalarında her bir avarız haneden 300 akçe⁴⁹² olarak tahsil edilirken, Harput'ta 500 akçe olarak alınması Harput'un bu kazalara nispetle daha müreffeh olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹³

Tablo-11: Uluâbâd Nahiyesi Havâss-ı Hümâyûn Köylerinin Avarız Haneleri⁴⁹⁴.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub´	Hane	Rub´	Hane	Rub´
Ahur	1,5		2		0,5	
Alıncık	1	1	1	1	0,5	
Caferi	1,5			3		1
Çulçapur	0,5		0,5			0,5
Daldık	1	1	1	1	1	
Germili	1		1		0,5	
Günay	1			1		0,5
Halfecik		3		1		0,5
Hefthisar	2,5		1,5			0,5
Hırhık	2		1		0,5	
Hoğu ⁴⁹⁵			4,5		1	
Hoş	2		2			0,5
İğiki	3,5		3,5		1	
İçme	2,5		2		1	
İlimil ma'an mezra	0,5			3		1
İrtimnik	2,5		1,5		0,5	

⁴⁹¹HŞS, nr. 368, s. 161/b.1; HŞS, nr. 368, s. 162/b.1.

⁴⁹²HŞS, nr. 368, s. 161/b.1

⁴⁹³HŞS, nr. 382, s.155/b.1.

⁴⁹⁴ HŞS, nr. 324, s. 244; HŞS, nr. 362, s. 148; HŞS, nr. 38244-VI, s. 191.

⁴⁹⁵ 1652-53 yılında Tımar ve Zeamet köyleri arasında yer almaktadır.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Kavak ⁴⁹⁶				1		
Kesrik	7,5		7,5		2	
Kuyulu	1		1	3	1	
Kürk	1,5		1,5			3
Könk ma'an Karazaz ⁴⁹⁷					0,5	
Mezra-i Osman Bey ⁴⁹⁸					0,5	
Miyadun	1,5		1,5			3
Mornik	6		3,5		0,5	0,5?
Mürü ma'an mezra	3,5		3			1
Norşin				1,5		0,5
Pağnik ⁴⁹⁹					1	
Perçenç	4,5		4,5		2	
Perdik	1,5		1,5			3,5
Sarpulu	1,5		1,5			3
Sürsürü	4		3,5		1,5	
Şemsi	1		1			1
Şintil		3		3	0,5	
Tadım	3,5		3	1	1	
Tilenzid	2		2		0,5	
Tolun ma'an mezra	1,5		1,5			3
Vertetil		2,5	2,5			3
Yenice		3		3	0,5	

Tablo-12: Uluâbâd Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri⁵⁰⁰.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Alışam	3	1	3	1	1	
Ballıca (Balluca)				1		muaf
Tepecik	1		1			1,5
Esbdere	0,5		0,5			hali
Genepi	0,5		0,5			1,5
Gidefik	2,5		1,5			1
Helezür	1,5		1,5			1
Hoğu	4,5					
Hozektek	2,5		2,5		1	0,5
Hüseynik	5		5			2,5

⁴⁹⁶ 1652-53 yılında Behrimaz Nahiyesi'ne bağlıdır.

⁴⁹⁷ 1652-53 yılında Tımar ve Zeamet köyleri arasında yer almaktadır. 1672-73 yılında ise Kuzabad Nahiyesi'ne bağlıdır.

⁴⁹⁸ 1652-53 yılında Tımar ve Zeamet köyleri arasında yer almaktadır. 1672-73 yılında ise Kuzabad Nahiyesi'ne bağlıdır.

⁴⁹⁹ 1652-53 yılında Kuzabad Nahiyesi'ne bağlıdır.

⁵⁰⁰ HŞS, nr. 324, s. 245; HŞS, nr. 362, s. 148; HŞS, nr. 38244-VI, s. 192.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Karamanlı		3				0,5
Kehli		2	2	1		2,5
Kıgıvank	2,5		1,5			3,5
Kinederiç	1	1	1	3	0,5	
Koçkal'a	1	1	1	0,5		1,5
Konaklamaz	0,5		0,5			0,5
Könk ma'an Karasaz	3					
Kürdamlik	1,5		1,5			1,5
Malatyacık-ı Abdal	1,5		1	1		
Mezra-i Osman Bey ma'an Poğı?	1					
Mıgı	1	1	1	1		1,5
Sarıyakub	1			3		1
Şahsuvar	0,5		0,5			1
Şeyhacı	1		1			1
Vetenik (Vârtanik) (ma'an Melik)	1,5		1,5			
Yalnıztoros		3	0,5			1
Zağfıran		1		1		0,5
Zertariç	1,5		1,5			3,5

Tablo-13: Kuzâbâd Nahiyesi Havâss-ı Hümâyûn Köylerinin Avarız Haneleri⁵⁰¹

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Arındık	1,5		1,5		1,5	
Aşvan	1,5		1,5		1	
Avcılı	0,5			1		1
Bızmişen	2,5		2,5			3,5
Çorkiğ	2		1			0,5
Ekrüz	2,5		1	3		1
Elçi			1			1,5
Göl	1,5		1			
Hamedi	2		2		0,5	
Han			1,5			1
Han İbrahim Şâh		3		3	1	
Hersenk (ma'an mezra)	2,5		2			2,5
Holvank (Holvenk)	2		1	1		1,5
Karingid	2		2		1	1
Könk ma'an Karasaz			1			
Körpe		3	2	1	1	
Malatyacık-ı Sefer	0,5		0,5			0,5

⁵⁰¹ HŞS, nr. 324, s. 244-245; HŞS, nr. 362, s. 148; HŞS, nr. 38244-VI, s. 191.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Mezra-i Osman Bey			0,5			
Pağnikler	3					
Pekinek	4		4			3
Parçikan	4,5		4,5		1,5	
Ribat	0,5					
Sarını	1,5		1,5			3,5
Seyli (Seli)		3		3		1
Şahablı (Şahab)	2		2			3
Temte	1,5	1	1	3		3
Zalunı (Zalını)	3		2			3
Zeyve	6,5	1	6	3	3	

Tablo-14: Kuzâbâd Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri⁵⁰²

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Alaca	1					
Alpavud nam-ı diğêr Camkunut		2	0,5			0,5
Birvan	0,5		1			1
Boyrâz		1		1		0,5
Cip	1		1			2
Çakmak						0,5
Çölmek		1		1		hali
Çöteli	0,5			2		1
Dambüyük		1		1		0,5
Dişidi	1		1		0,5	
Erzük (Erzürük)	1		0,5			1
Fatmalu	0,5				0,5	
Gata Bey? (Antayik)		3	0,5			0,5
Goran		1				hali
Görgüşan	0,5		1			1,5
Güdayik	0,5		0,5			1
Haciseyli (Haciseli)	3		3			3
Hal	1,5		1,5			2,5
Han	2,5					
Har		3		3		0,5
Hinsor	1,5		1,5			3,5
Koruk	0,5					0,5
Kürdamlik		3		3		1
Miyadun		3		3		
Mürüdü ma'an mezra-i Endek	1,5		1			1

⁵⁰² HŞS, nr. 324, s. 245-246; HŞS, nr. 362, s. 149; HŞS, nr. 38244-VI, s. 192.

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Nekerek	2,5		2			1
Pelte		1		1		1
Pincirik				1		0,5
Piran	1,5		1,5			1
Pirinçi		1		1		0,5
Sanuk	1		1,5		0,5	
Sefernik (ma'an Pincirik)	0,5			1		hali
Sün		3	0,5			1
Tilk ma'en Cafer				1		hali
Üçağaç ma'an Çakmak	2		2			3
Üngüzek	1			3		0,5
Zarato	2,5		1	1		1,5
Zarik (Zarok)	2,5		2	1		3

Tablo-15: Behrimaz Nahiyesi Ze'âmet ve Tımâr Köylerinin Avarız Haneleri⁵⁰³

KÖYLER	1652-53 (H.1063)		1672-73 (H.1083)		1681-82(H.1092)	
	Hane	Rub'	Hane	Rub'	Hane	Rub'
Bervi	1,5		1,5			1
Bişirto ma'an Elbistan	1		1			1
Çeku			0,5			0,5
Dudu				1		hali
Hatunkendi		3	0,5			0,5
Helendir	1,5		1			0,5
Karaman			0,5			
Kavak	2					
Koruk				1		
Malato				1		0,5
Malatyacık Abdal						1
Pirnos	1	1	1			0,5
Şeyhkatil	1,5			3		1
Vartanik						0,5

Tablo 11,12, 13, 14 ve 15'ten anlaşılacağı üzere, 1652-53 ve 1672-73 yıllarında iskân halinde olan ve Kuzâbâd Nahiyesi'nin Çölmek, Goran, Sefernik ve Tilk adlı köyleri ile Uluâbâd Nahiyesi'nin Esbdere köyü ve Behrimaz Nahiyesi'nin de Dudu adlı köyü 1681-82'li yılında meskûn değildir. Ayrıca yine aynı tablolarda görüleceği üzere, Uluâbâd Nahiyesi'ne bağlı olan Ballica köyü 1681-82 yılında avarız vergisinden muaftır.

⁵⁰³ HŞS, nr. 324, s. 245; HŞS, nr. 362, s. 149; HŞS, nr. 38244-VI, s. 192.

1.3.2. Gerçek Haneler ve Tahmini Kaza Nüfusu

16. yüzyılda Harput Sancağı'ndaki nüfusun ekserisi, yoğun olarak tarımsal faaliyetlerin yapıldığı köylerde oturuyordu⁵⁰⁴. 17. yüzyıla gelindiğinde de durum bundan farklı değildi ve sancak nüfusunun çoğunluğu yine kırsal kesimde meskûndü. Ancak 17. yüzyılda imparatorluk genelinde yaygınlaşan eşkıyalık hareketleri, şehre nispetle daha korunaksız olan kırsal kesimdeki yerleşmeleri oldukça etkilemiştir. Bundan dolayı, köylerde yaşayan halkın bir kısmı güvenlik açısından daha korunaklı gördükleri şehir merkezlerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Buna dair örnekleri Harput'ta da görmek mümkündür. Mesela 17. yüzyılın başlarında yaşanan *Tavil Muharebesi* sebebiyle, Çakmak adlı köyde bulunan bir kısım ahali, köylerini terk ederek Harput Kasabası'na yerleşmişlerdir⁵⁰⁵.

Harput'ta 16. yüzyılda yerleşim birimlerinin artmasına paralel olarak sancaktaki demografik yapıda büyük oranlarda değişiklik meydana gelmiştir⁵⁰⁶. 1518 yılında 13 mahalle ve 164 köyden müteşekkil olan sancakta 3.042 hane ve 540 mücerred var iken, 1523 yılında mahalle sayısının 18'e ve köy sayısının da 180'e yükselmesi ile birlikte sancaktaki hane sayısı 6.291'e, mücerred sayısı da 2.058'e çıkmıştır. 1566 yılına gelindiğinde, mahalle sayısının yine 18 olmasına karşın köy sayısı 186 olmuştur. Bu tarihte sancağın hane sayısı 12.794'e, mücerred sayısı da 4.550'e yükselmiştir⁵⁰⁷.

Ancak 16. yüzyılda nüfusun en kalabalık kısmının yer aldığı köylerin sayısındaki artış miktarı ile nüfus artış oranı arasında büyük bir fark söz konusudur. Zira 1518-1566 yılları arasında köy sayısındaki artış oranı %11 civarında olmasına karşın 1518-1523 ve 1523-1566 yılları arasındaki nüfus artışı %100'den daha fazla bir oranda gerçekleşmiştir. Bundan dolayı 16. yüzyılda sancaktaki yerleşim birimlerinin artış oranıyla nüfus artış hızını açıklamak pek mümkün görünmemektedir (bkz. Grafik 3-4-5). Fakat bu durum aynı yüzyılda Osmanlı'nın başka bölgelerinde de gözlenmektedir. Mesela Larende Kazası'nda 84 yıl içerisinde mahalle sayısı 5 tane artarken, nüfus miktarı yaklaşık olarak üç katına çıkmıştır. Bu sebeple, başlangıçta buradaki mahallelerin seyrek dokulu evlerden oluştuğu, ancak nüfus artışına mukabil zamanla sık

⁵⁰⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 64.

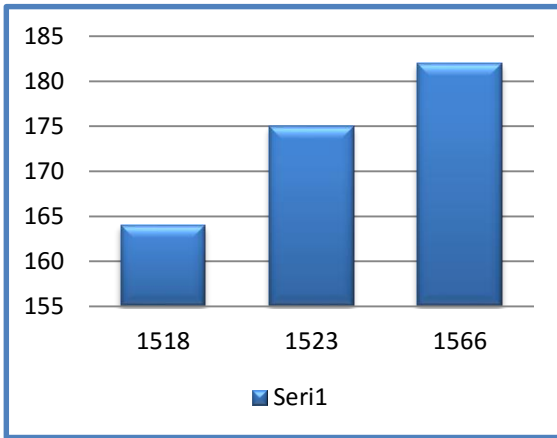
⁵⁰⁵ *HŞS, nr. 384*, s. 79/b.2.

⁵⁰⁶ 16. Yüzyılda Harput Sancağının nüfusu hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 54-74.

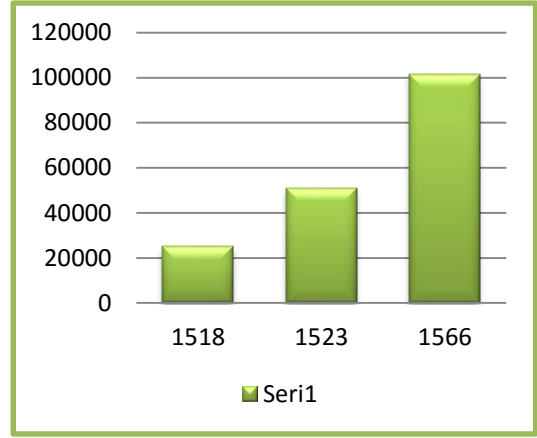
⁵⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 58, 67, 73, 204.

dokulu bir hal aldığı sonucuna ulaşılmıştır⁵⁰⁸ ki, bu husus Harput'un mahalle ve köyleri için de söz konusu olmalıdır. Ayrıca Harput'ta 1518 tahriri sırasında bir kısım halk vergi mükellefi olmamak için gizlenerek kendilerini kaydettirmemişlerdir⁵⁰⁹. Çünkü henüz 5 yıl geçmesine rağmen 1523 yılında hane ve mücerredlerin sayısında normal olmayan bir artış yaşanmıştır (bkz. Grafik-5). Öyle anlaşılıyor ki barışın ve adil bir idarenin tesisi ile birlikte, 1518'de kaydedilmeyen nüfus bir sonraki tahrirde kayıt altına alınmıştır⁵¹⁰.

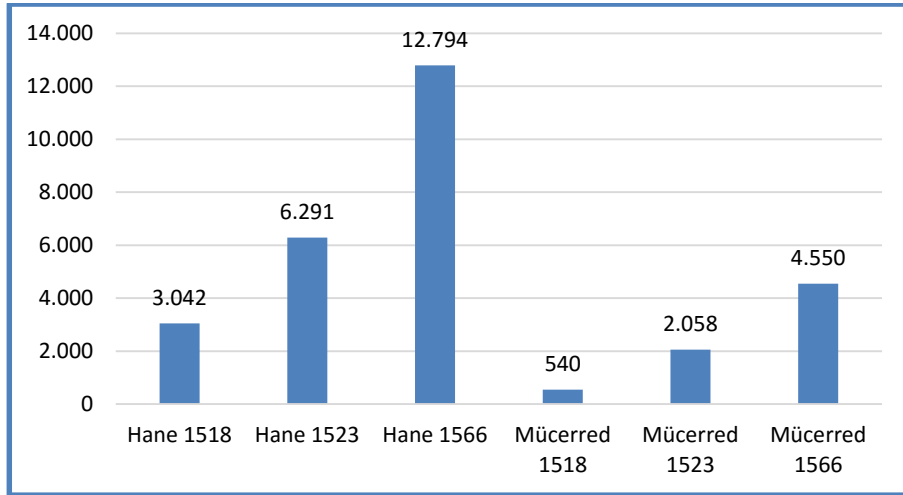
Grafik-3: Harput Sancağı'nda 16. Yüzyılda Köy Sayısı

Grafik-4: Harput Sancağı'nın 16. Yüzyılda Nüfusu

Grafik-5: Tahrir Kayıtlarına Göre Harput Sancağı Hane ve Mücerred Miktarı (1518-1566)⁵¹¹

⁵⁰⁸ Osman Gümüüşü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara, 2001, s. 169.

⁵⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 85.

⁵¹⁰ Barkan, 1521-1548 yılları arası Şam Livası'nda hane sayısındaki %63'lük artışın muhtemel sebeplerinden biri olarak savaşı müteakip yapılan tahrirde tespit edilemeyen bir nüfus olabileceğini, bunların idarenin sağlanması ile birlikte bir sonraki tahrirde kaydedildiğini ifade etmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1953, s. 18-19.

⁵¹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 58.

Diğer taraftan Harput'ta 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışı hem Akdeniz dünyasında⁵¹² hem de Osmanlı Devleti'nde gözlenmektedir.⁵¹³ Nitekim Selanik, Bursa, Halep, Ankara, Trabzon, Tokat, Sivas, Serez, Saray Bosna, Manastır, Sofya ve Üsküp gibi Osmanlı şehirlerinde nüfus %46 oranında artmıştır. Harput Sancağı'nın da bağlı olduğu Diyarbakır Eyaleti'nde ise 1528 ve 1548 yıllarında hazırlanan tahrirlere göre, 20 yıllık dönem içerisinde %64 oranında bir nüfus artışı gerçekleşmiş; toplam hane sayısı 1528 yılında 70.691 iken 1548 yılında 107.601'e çıkmıştır⁵¹⁴. Yine bu yüzyılda Safevilerin baskısıyla bir kısım Hıristiyan nüfusun yaşadıkları bölgeyi terk ederek Diyarbakır'a geldiği bilinmektedir⁵¹⁵. Bu bağlamda, bunların bir kısmının da Harput Sancağı'na gelerek burada yerleşmiş olması imkân dâhilindedir.

Öte taraftan, Harput Sancağı'na komşu olan Çemişgezek Sancağı'ndaki hane ve mücerredlerin sayısında da 1518-1541 yılları arasında mühim oranda bir artış meydana gelmiştir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında ekonomik ve fiziki etkenler nedeniyle sancağın daha fazla bir nüfusu bünyesinde barındıramadığı ve artan nüfusun önemli bir miktarının sancak dışına göç ettiği, bunların bir kısmının da Harput Sancağı'na geldiği tahmin edilmektedir⁵¹⁶. O yüzden 1566 yılında Harput'ta yaşanan nüfus artışının nedenleri arasında Çemişgezek'ten buraya yönelen göçler de gösterilebilir.

17. yüzyıla gelindiğinde, Harput Kazası'nın yerleşim birimleri ile birlikte nüfusunda da belirgin bir şekilde azalma olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere, 1646 yılında yapılan avarız tahririne göre Harput Kazası, Kuzâbad, Uluâbâd ve Behrimaz adlı üç nahiye ayrılmıştı. Bu tarihte kaza dâhilinde toplam olarak 154 köy bulunuyordu⁵¹⁷. Fakat bundan sonraki yıllarda kazadaki köylerin sayısında azalma olmuş, 1652-53'te bu sayı 126'ya kadar gerilemiştir.

1646 yılında Uluâbâd Nahiyesi'nde yer alan köylerdeki ahalinin 418'i evli, 307'si ise bekârdı. Kuzâbâd Nahiyesi'nin köylerinde ise 413 evli nüfusun yanı sıra 284 bekâr bulunmaktaydı. Behrimaz Nahiyesi'ndeki köylerde de 30 evli ve 24 bekâr kişi yaşıyordu. Şehir merkezinde ise vergi yükümlülüğü olmayan askeri kesimden 371

⁵¹² Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1, (Çev. M. Ali Kılınçbay), İstanbul, 1989, s. 217.

⁵¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1953, s. 17,19.

⁵¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, s. 19.

⁵¹⁵ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27, 1992, Ankara, s. 63.

⁵¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999, s. 60-62.

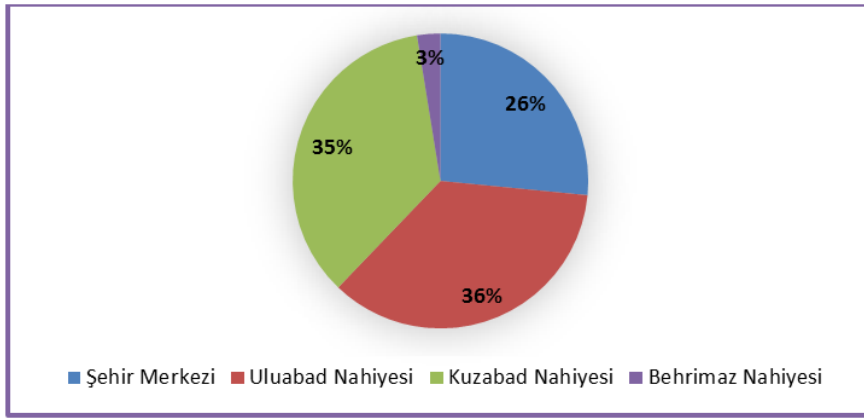
⁵¹⁷ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", s. 125.

kişinin yanı sıra 159 evli Müslüman ile 22 dul Müslüman kadın evi bulunmaktaydı. Ayrıca 152 gayrimüslim evi ile 15 dul gayrimüslim kadın evi de vardı⁵¹⁸.

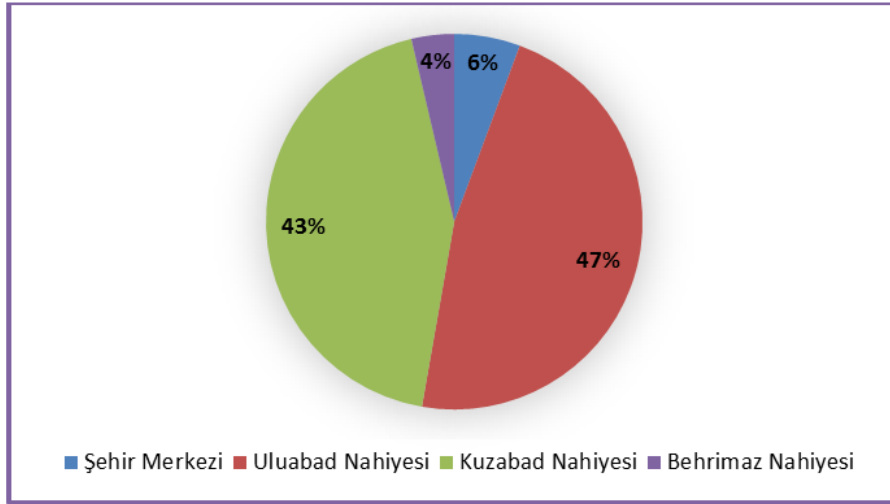
Tablo-16: 1646 Tarihli Avarız Hane Tahririne Göre Harput Kazası Nüfusu

Yerleşim Bölgeleri	Evli	Bekâr	Dul	Askeri
Şehir Merkezi	311	-	37	371
Uluabad Nahiyesi	418	307	-	-
Kuzabad Nahiyesi	413	284	-	-
Behrimaz Nahiyesi	30	24	-	-
Genel Toplam	1.172	615	37	371

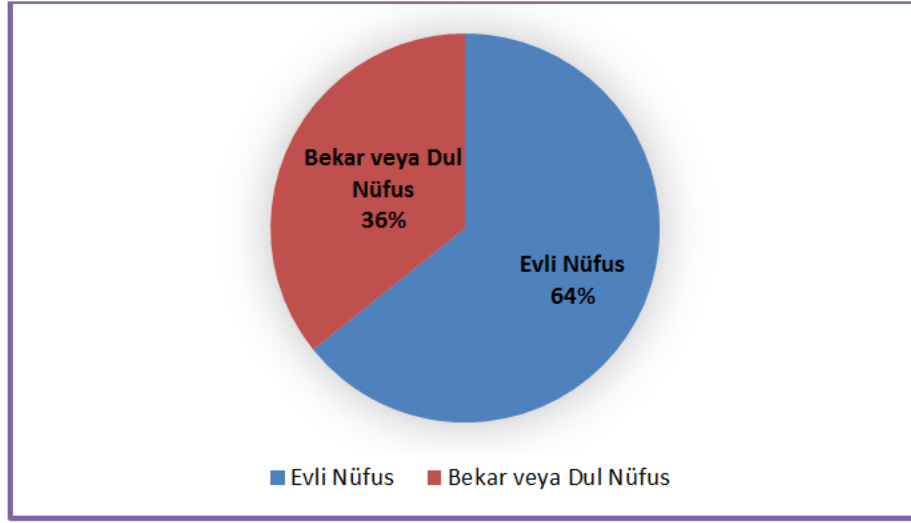
Grafik-6: 1646 Yılında Harput Kazası'nda Evli Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı

Grafik-7: 1646 Yılında Harput Kazası'nda Bekâr Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı

⁵¹⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avârız Defteri", s. 15,49-50.

Grafik-8: 1646 Yılında Harput Kazası'nda Nüfusun Evli-Bekâr Oluşuna Göre Yüzdeler Oranı

Bu sayısal verilerden hareketle 17. yüzyılda Harput Kazası'nın tahmini nüfusuna ulaşmak mümkündür. Kaza nüfusunu hesaplariken M. Ali Ünal'ın bir hanenin yani ailenin 7 kişiden oluştuğu⁵¹⁹ görüşünden hareket edilecektir.

Şehirdeki Müslim ve Gayrimüslim haneler ile birlikte kazadaki evli hanelerin toplam sayısı 1.172 kişidir. Bu rakama dul Müslüman ve Gayrimüslim kadın evlerini de dâhil ettiğimizde bu rakam 1.209'a ulaşmaktadır. Bu sayıyı bir hanenin bireylerini oluşturan 7 katsayısıyla çarptığımız takdirde 8.463 kişiden oluşan bir nüfus ortaya çıkmaktadır. Buna kazada bulunan 615 bekâr kişi de dâhil edildiğinde toplam nüfus 9.078 kişiye ulaşılmaktadır. Fakat kazanın tahmini nüfusunu bulmak için vergiden muaf grupları da tespit etmek gerekmektedir. 1646 yılında şehir merkezinde vergi yükümlülüğü olmayan 371 kişi mevcuttu. 17. yüzyılın ortalarında Harput'a gelen Evliya Çelebi de Harput Sancakbeyinin seferlere 1.200 silahlanmış askerle katıldığından bahsetmektedir⁵²⁰. Bu bilgilerden hareketle, vergiden muaf olanları takriben 1.571 kişi kabul edebiliriz. Bu rakam 7 kat sayısı ile çarpılırsa, Harput Kazası'nda 10.997 askerî olarak ifade edilen vergiden muaf kişilerin aileleri ile birlikte meskûn olduğu söylenebilir.

1646 yılında hazırlanan tahrir kaydında, şehir merkezinde bulunan imam, müezzin, hatip, ferraş, cüzhan, müderris, seyyit ve şeyh gibi dini, eğitim ve sosyal

⁵¹⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 64.

⁵²⁰ "Hîn-i seferde beğinin askeriyle cümle bin iki yüz müsella asker olur", Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

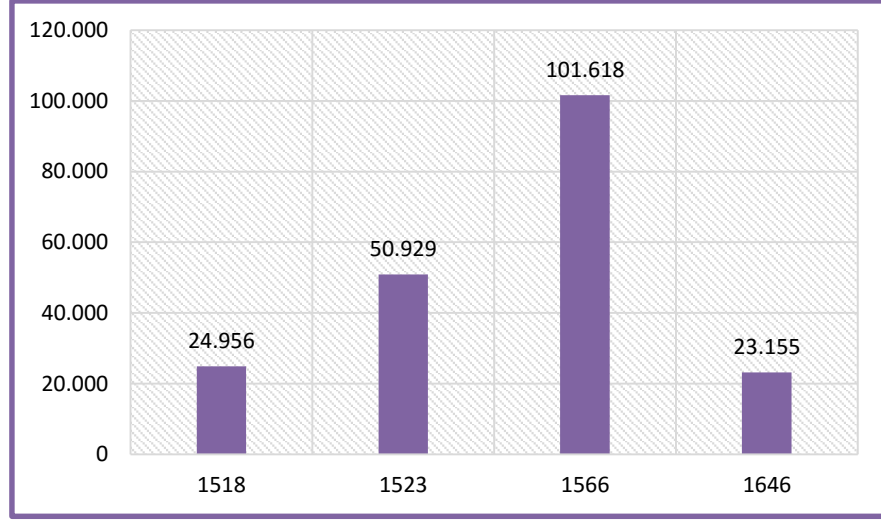
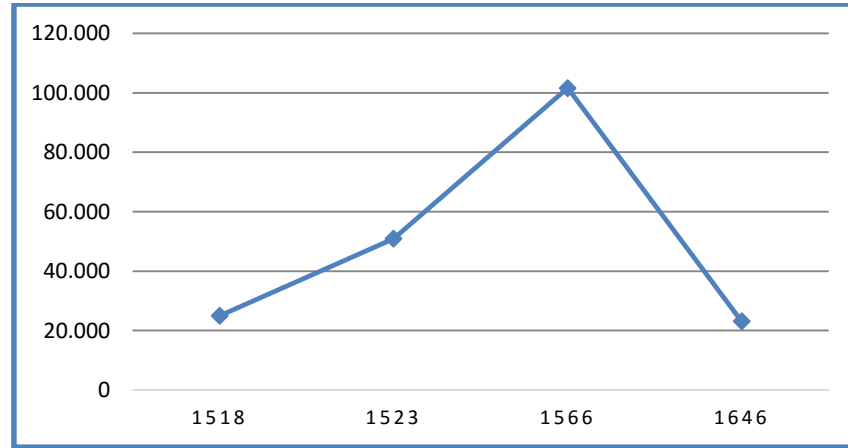
amaçlı kurumlarda hizmet veren ve vergi yükümlülüğü olmayan kişilerin tespit edilmesine karşın, kırsal kesimde vergiden muaf olan bu gruplar hakkında defterde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁵²¹. 1646 yılında yapılan tahrir kaydında kazada toplamda 154 köy olduğundan daha önce bahsetmiştik⁵²². Bu köylerin her birinde dini vecibelerin yerine getirildiği mekânlar bulunduğu muhakkaktır. Bu nedenle her bir köyde en az bir tane dini yapının bulunduğunu ve burada hizmet veren 2 görevlinin olduğunu varsayarsak, toplam olarak 308 hanelik bir rakama ulaşılmaktadır. Bu rakam 7 katsayısı ile çarpıldığı takdirde, kırsal kesimde dini kurumlarda hizmet veren kişiler ile ailelerinin oluşturduğu tahmini 2.156 nüfusluk bir grup daha ortaya çıkmaktadır. Ayrıca şehir merkezinde olduğu gibi, kırsal kesimde de vergi yükümlülüğü olmayan Hz. Peygamberin soyundan gelen seyyitler de vardı. Mesela 1639 yılında Pağnik adlı köyün sakinlerinden es-Seyyid Hasan, es-Seyyid Halil, es-Seyyid Hüseyin ve es-Seyyid Ali mahkemeye giderek *eben 'an-cedd sâdâtdan* olduklarını ve ellerinde vergilerden muaf olmalarına dair emr-i şerîf ve *temessükâtlarının* bulunmasına rağmen kendilerinden vergi talep edilerek rencide edildiklerine dair şikâyetle bulunmuşlardır⁵²³. Mahkemeye intikal eden bu tür vergi anlaşmazlıkları nedeniyle, köylerdeki seyyitler hakkında kısmi bilgilere ulaşılsa da, bunların toplamda kaç kişi olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak şehir merkezinde bulunan seyitlerin sayısından hareketle, köylerde bulunan seyitlerin yaklaşık nüfusu tahmin edilebilir. Şehir merkezinde bulunan 65 seyit, aileleri ile birlikte (65 x 7= 455) şehirdeki nüfusun %9'luk kısmını oluşturmaktaydılar. Bu oranı kırsal kesim için de öngörürsek seyyitlerin ve ailelerinin oluşturduğu 924⁵²⁴ kişilik bir nüfus daha karşımıza çıkmaktadır. Netice itibariyle, bu rakamları bir araya getirdiğimizde Harput Kazası'nın tahmini nüfusunu 17. yüzyılın ikinci yarısında 23.155 olarak ifade edebiliriz. Ayrıca 17. yüzyılda Harput'ta bulunan avarız hane sayıları da dikkate alındığı takdirde kazanın ortalama nüfusunun 20.000 ila 25.000 arasında olduğu söylenebilir.

⁵²¹ Kadı sicillerine yansıyan davalarda, kırsal kesimde hizmet veren tekke ve zaviyelerdeki bazı görevlilerin vergilerden muaf tutuldukları görülmektedir. Bkz. *HŞS, nr. 38244-III*, s. 159/b.2.

⁵²² Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", s. 125.

⁵²³ "...mezbûrûn eben 'an-cedd sâdâtdan olub ve ellerinde nakîbü'l-eşraf temessük olub hasbe'l-nesebleri sâbit olanlardan ile'l-ân 'avâız ve divâniye ve nüzûl ve resm-i bennâk ve mücerred ve cihet-i ma'îşetleri için besledikleri koyundan 'adet-i kadim üzere yüz elli re'sden 'adet-i ağnâm ve sa'ir tekâlîf-i 'örfiyeden men' olunmak ve husûs-ı mezbûrda rencide ve remide olunmamak bâbında fermân buyrulmağın...", *HŞS, nr. 38244-II*, s. 83/b.3.

⁵²⁴ Köylerde bulunan evli ve bekârların toplam sayısı 1.476 kişi olup, bu sayının %9'unun yani 132 kişinin seyyid olduğu varsayımıyla 132x7 = 924 rakamına ulaşılmaktadır.

Grafik-9: Harput Sancağı Tahmini Nüfusu (1518-1646)**Grafik-10:** Harput Sancağı'nın Nüfus Hareketliliği (1518-1646)

Görüleceği üzere Harput'un 16. yüzyılda (1523-1566 yılları arası) sürekli artış eğiliminde olan nüfusu 17. yüzyılda büyük oranlarda azalmıştır. Hatta 1646 yılındaki nüfus, sancağın fethinin ilk yıllarındaki nüfusu ile hemen hemen aynı seviyeye gelmiştir. Nüfusun azalmasına neden olan hadiselerin başında hiç şüphesiz Celali isyanları ile bununla bağlantılı olarak bölgede yaşanan eşkıyalık olayları ve idarecilerin halktan yüksek oranlarda topladıkları vergiler gelmektedir. Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre, kapısız leventlerin isyanlarından kırsal bölgelerdeki birçok yerleşim birimini olumsuz yönde etkilenmiştir⁵²⁵.

⁵²⁵ “Şerî’at-ı meâb Harput Kâdısı Efendi zîde fazlûhu ve mefâhirü’l-emâsil ve’l-akrân vilâyet-i mezbûre eminleri ve alaybeyisi zîde kadrûhum inhâ olunur ki hâliya ol-câniblerde ba’zı kapusız levendat tâifesi

Sonuçları oldukça yıkıcı olan bu sosyal olaylardan, Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde olduğu gibi⁵²⁶, Harput Kazası da etkilenmiştir. Bu sebeple kazadan daha ehemmiyetli bölgelere yüksek oranlarda göç verilmiştir. Nitekim Kayseri'de bulunan mahallelerden birinin Harput ismini taşıması⁵²⁷, göç yoluyla Harput'tan giden bir miktar nüfusun bu mahallenin kurulmasında etkili olduğunu göstermektedir.

17. yüzyılda Harput'un çevresinde bulunan bazı sancaklarda da nüfus yoğun bir şekilde yer değiştirmiştir. Zira Ağustos 1666 yılında kadı sicillerine yansıyan bazı belgelerden anlaşıldığına göre, Çemişkezek, Pertek, Sağman ve Mazgird sancaklarında bulunan ve vergi yükümlülüğü olan çok sayıda kişi Diyarbekir, Erzurum ve Sivas eyaletlerine giderek yerleşmişlerdir⁵²⁸. 15 Nisan 1666 tarihinde Harput ve Palu kadısına gönderilen bir mektup kaydında ise, Pertek reayasının ekserisinin perakende olduğunu ve ödemeleri gereken *bedel-i beldâr* akçesini ödemediklerini, bunların arasında Harput ve Palu'ya göç edenler var ise bu verginin onlardan tahsil edilmesi istenmiştir⁵²⁹.

Kadı sicillerinde Harput'tan, Diyarbekir, Erzurum ve Sivas eyaletlerine yapılan göçe dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Ancak 16. yüzyıla nazaran 17. yüzyılda buradaki nüfusun büyük oranlarda düşüşü dikkate alındığında; siyasi, sosyal ve

---

gezüb kazâ-i mezbur kurâlarına konub müft ve meccânen yem ve yemlik aldıklarından gayri ayende ve revende ebnâ-yi sebîlin yollarına inüb emvâl ve erzâklardan nehb ü gâret ve nice fesâdât ve şekâvet üzere olduklarından tarafımıza ilâm olunmağıyla buyruldu tahrîr ve bölük başlarımızdan fahrü'l-akrân Mehmed Bölük Başı zîde kadrühu teftiş için mübâşir tayin olunmuşdur vusulünde gerekdir ki ol-makûle kapusuz ol-câniblerde gezen levendât taifesini gezdirmeyüb ve ... âyende ve revende ebnâ-yi sebîlin yollarına inüb emvâl ve erzâklarını nehb u gâret ve fesâd ve şekavet üzere olanları ahz itdürülüb marifet-i şerle üzerlerine sübut bulan o sicil ve hüccet ittirülüb hüccet ile Divan-ı Amid'e ihzâr ettirilmekte." (*HŞS, nr. 38244-VI, s. 177/b.3*). Kethüdayeri görevine yapılan atamalarda da bu hususa dikkat çekilmekte, göreve getirilen kişiden; levendler taifesi sipahi namıyla mızrak, bayrak gezdirerek reaya ve ahaliye *sirka, rencide ve remide* edenlerin engellenmesi isteniyordu. Bkz. *HŞS, nr. 385, s. 153/b.3*.

⁵²⁶ Mesela 1520-1576 yılları arasında Amasya Kazası'nın kırsal alanında vergi mükellefi erkek nüfusu takriben iki kat artmıştır. Ancak 1642 yılında Amasya Kazası'nın kırsal nüfusunda ciddi oranlarda azalma olmuştur. 1576-1642 yılları arasında nüfusta meydana gelen değişimin birinci sebebi olarak Celali isyanlarının yol açtığı felaket ve yıkımlar ile birlikte bu dönemde yaşanan doğal afetler (deprem, su taşkını, dolu, fare ve çekirge istilası gibi) ve sıklıkla yaşanan kıtlıklar gösterilmektedir (bkz. Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri", *XII Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1994, s. 741-742). Diğer taraftan Canik Sancağı'nın nüfusunda 1576 yılına nazaran 1642 yılında %56 oranında bir azalma olduğu görülmektedir (bkz. Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avâriz Defterleri (1642)*, Ankara, 2008, s. XXI). Aynı şekilde Şebn Karahisar'ın kırsalında II. Süleyman döneminde toplamda 6.661 reaya var iken, 1569 yılında reaya sayısı 13.679'a çıkmıştır. Ancak 1613 yılına gelindiğinde reaya sayısı 7.755'e düşmüştür (bkz. Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12/2, 2007, s. 146).

⁵²⁷ Mehmet İnbaşı, "Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayseri'sinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, III, Kayseri, 2007, s. 9-32.

⁵²⁸ *HŞS, nr. 397, s. 161/b.3; HŞS, nr. 397, s. 162/b.1*. 17. yüzyılda Erzurum şehrinin nüfusunun sürekli artış göstermesi, farklı bölgelerden göç aldığına işaret etmektedir (bkz. Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, 2006, İstanbul, s. 127).

⁵²⁹ *HŞS, nr. 397, s. 180/b.1*.

ekonomik sebeplerden dolayı, Harput'tan daha gelişmiş bölgelere göçlerin olduğu muhakkaktır. Nitekim 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında özellikle zorunlu iskân sebebiyle Harput Kazası'nda bulunan başta Cihanbeyli Aşiretleri olmak üzere çok sayıda aşiret mensubunun Rakka Eyaleti'nin Urfa Sancağı'na bağlı Harran Nahiyesi'ndeki meskûn olmayan köylere zorunlu olarak iskân edildiği; fakat bunların Rakka bölgesinde kalmayarak Erzurum, Sivas, Maraş, Kars, Ahıska ve Diyarbakır taraflarına dağıldıkları bilinmektedir⁵³⁰.

Harput Kazası'nın nüfusunu, Anadolu'da bulunan bazı kazalar ile mukayese etmek mümkündür. Harput Sancağı'na yakın bir mevkide bulunan Arapgir Sancağı'nın vergi nüfusu 1643'te 1.617'si Müslüman ve 2.320'si de Hıristiyan olmak üzere toplamda 3.937 idi⁵³¹. Vergiden muaf tutulan nüfus bu rakamın içinde olmamasına rağmen Arapgir Sancağı'nın 17. yüzyılın ortalarında nüfus bakımından Harput'un neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Bunun da asıl nedeni Arapgir'in yanı sıra Eğin kasabasının da Arapgir Sancağı sınırları içinde yer almasıdır.

Diğer taraftan Erzurum Eyaleti'ne bağlı olan Bayburt ve Erzincan kazalarının vergilendirilebilen ve vergiden muaf olan nüfusu da Harput'a kıyasla daha yüksek miktarlardaydı. 1642 yılında Bayburt Kazası'nda 3.108 kişinin kaydı tutulmuşken⁵³², aynı tarihte Erzincan'da tahrir defterine 3.576 kişi kaydedilmiştir⁵³³. 1642 yılında yine Erzurum Eyaleti'ne bağlı olan İspir Kazası'nda yapılan tahrirde ise toplamda 1.091 kişinin kaydı yapılmıştır⁵³⁴. 1676 tarihinde Uşak Kazası'nda yapılan tahrirde de 2.885 kişi deftere kaydedilmiştir⁵³⁵.

Harput Kazası, çevresinde bulunan Pertek, Çemişkezek, Sağman ve Mazgird kazalarından daha fazla bir nüfusu bünyesinde barındırmasına karşın⁵³⁶ yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere, Arapgir Sancağı ile Erzincan, Bayburt ve Uşak

⁵³⁰ Enver Çakar, *Elazığ Baskıl Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012, s. 74-76.

⁵³¹ Enver Çakar, Füsün Kara, "17.Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avâız-Hane Defterine Göre)", *Elazığ*, 2005, s. 403-404.

⁵³² Mehmet İnbaşı, "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avâız Defterine Göre)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1, Erzurum, 2007s. 99,102.

⁵³³ Mehmet İnbaşı, "Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avâız Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4, Erzurum, 2009, s. 199,210-213.

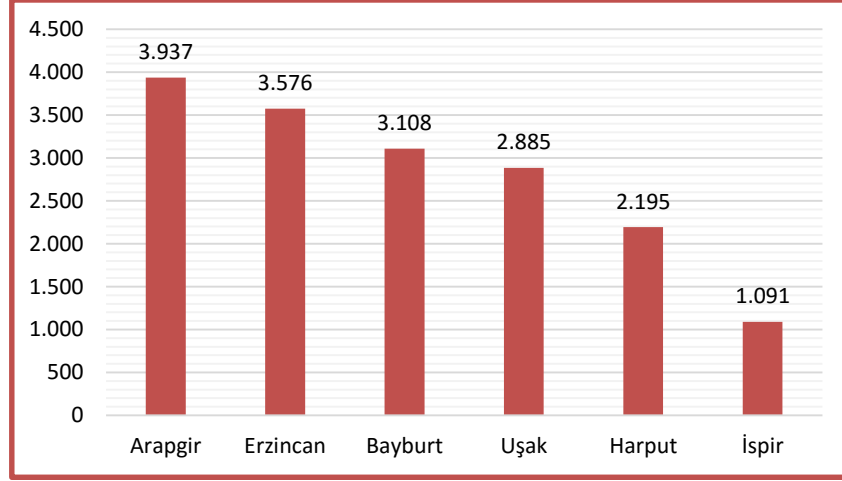
⁵³⁴ İbrahim Ethem Çakır, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/8 (2009), s. 113.

⁵³⁵ İbrahim Ethem Çakır, "Uşak Kazâsı (1676 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *OTAM*, 28/Güz 2010, s. 31.

⁵³⁶ 1664 yılında Pertek, Çemişkezek, Sağman ve Mazgird kazalarının toplam avarız hanesi sayısı 471 olmasına karşın, Harput'un avarız hane sayısı 288 idi. Bkz. *HŞS*, nr. 368, s. 161/b.1; *HŞS*, nr. 368, s. 162/b.1.

kazalarına nazaran daha az bir nüfusa sahipti. Bu bilgilerden hareketle, 17. yüzyılda Harput Sancağı'nın hinterlandındaki kazalara nispetle nüfus bakımından orta düzeyde bir yerleşim merkezi olduğu söylenebilir.

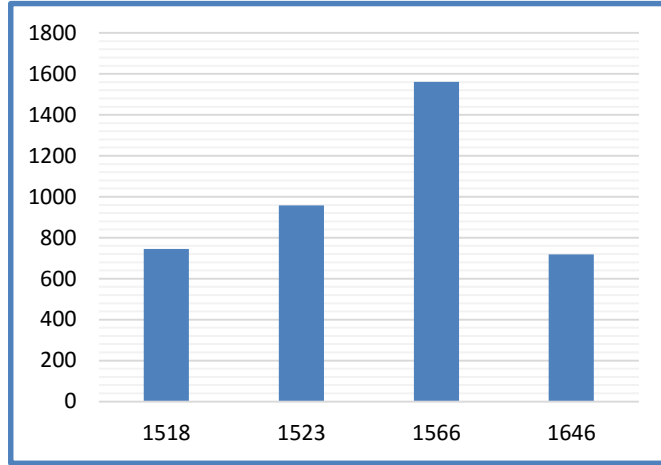
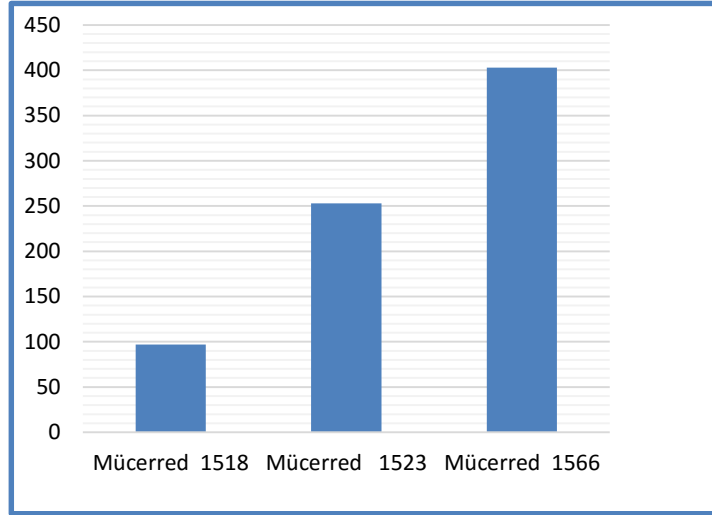
Grafik-11: 17. Yüzyılda Harput Kazası Nüfusunun Anadolu'daki Bazı Sancak ve Kazalarla Mukayesesi

1.3.3. Gerçek Hanelere Göre Tahmini Şehir Nüfusu

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra sancağın merkezi olan Harput Şehrinde 1518 yılında 745'i hane (evli) ve 97'si de mücerred (bekâr) olmak üzere, toplam olarak 842 yetişkin erkek nüfusu mevcuttu. Daha sonraki yıllarda sancaktaki nüfus artmış, 1523 yılında 958'i hane ve 253'ü de mücerred olmak üzere 1.211 toplam yetişkin erkek nüfusa ulaşmıştır. 1566 yılında bu sayı daha da artmış, hane sayısı 1.562, mücerred sayısı da 403 olmuştur. Bu yılda şehir merkezindeki vergi mükellefi toplamı ise 1.965'e yükselmiştir⁵³⁷.

⁵³⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 58.

Grafik-12: Şehirdeki Hane Miktarı (1518-1646)**Grafik-13:** Şehirdeki Mücerred Miktarı (1518-1656)

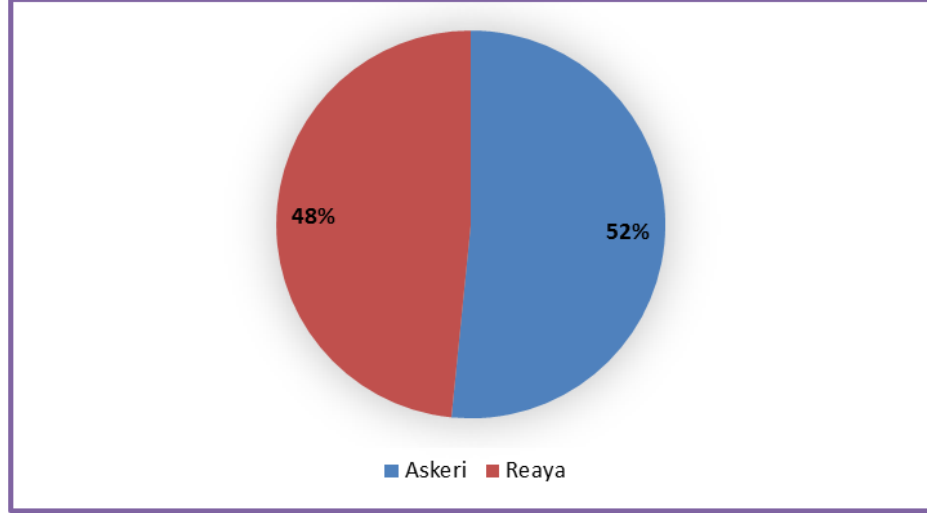
17. yüzyıl içinde Harput şehrinin demografik yapısı hakkında en ayrıntılı bilgi 1646 tarihli bir avarız hane defterinde yer almaktadır. Bu defterden anlaşıldığına göre, şehirde toplam olarak 719 ev bulunmaktaydı.

Bunların önemli bölümü askeri olarak ifade edebileceğimiz vergi mükellefi olmayan dizdar, yeniçeri, cebeci, hisar eri ve sipahi gibi görevliler ile imam, müezzin, hatip, müderris, mütevellî, nazır, cüzhan ve ferraş gibi dini ve eğitim kurumlarında çalışan görevli ve hizmetlilerin evlerinden meydana geliyordu. Bu grup içinde yer alan evlerin sayısı 371 olup, şehirde bulunan toplam nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaktaydı. Geriye kalan 348 evin 37'sinde dul Müslüman ve gayrimüslim

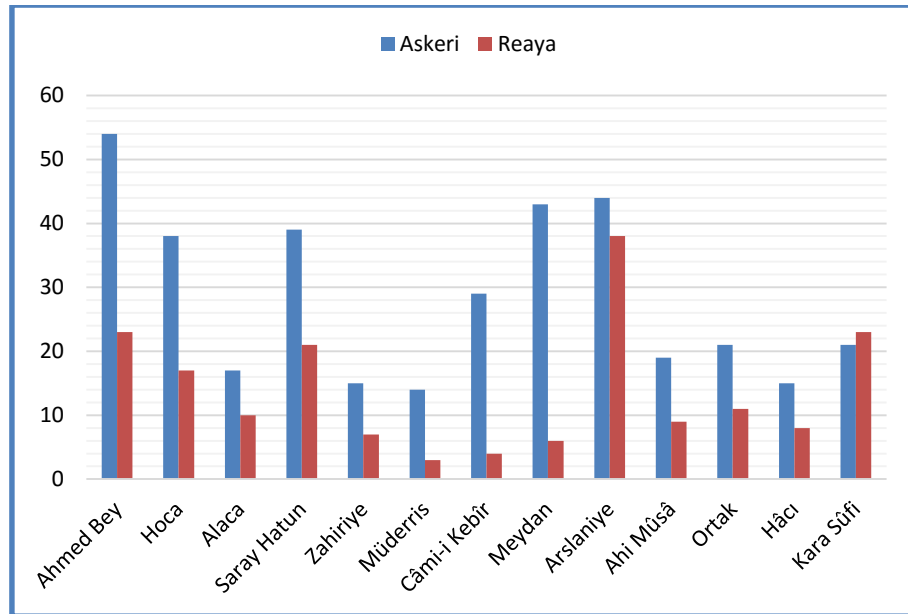
kadınlar oturmaktaydı. Bunun dışındaki 311 ev ise vergi mükellefi olan Müslüman ve gayrimüslim hanelerden oluşmaktaydı⁵³⁸.

Nüfusu hesaplarırken daha önce yaptığımız gibi her hanede anne, baba ve 5 çocuk olmak üzere 7 kişinin olduğunu varsayarsak, şehrin yaklaşık nüfusunun $719 \times 7 = 5.033$ kişi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun 2.597'sini askeri zümre teşkil ederken, geriye kalan 2.436 kişi ise reaya sınıfından olanlardı.

Grafik-14: 1646 Yılında Şehir Merkezindeki Nüfusun Sosyal Sınıflara Göre Dağılımı

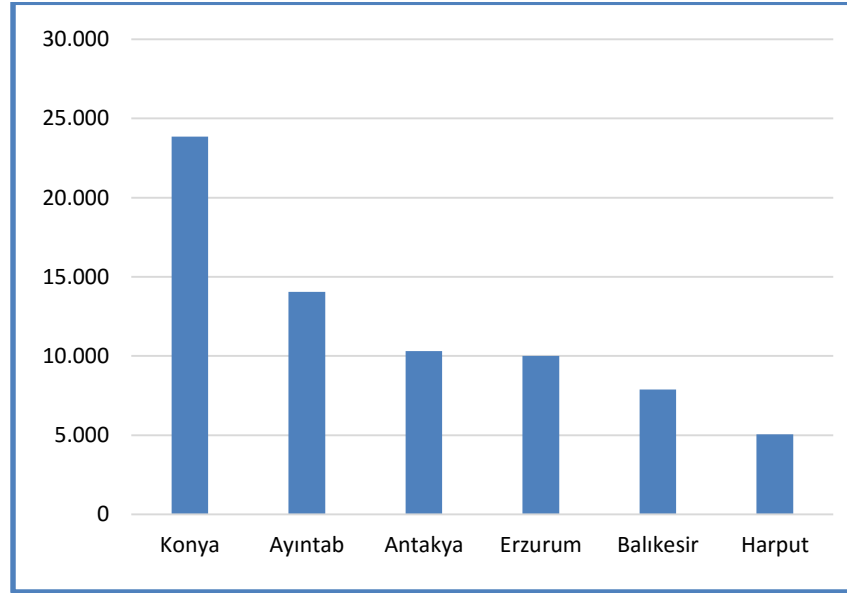
Grafik-15: Askeri ve Reaya Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1646)

⁵³⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 15.

17. yüzyılda sancağın genelinde olduğu gibi, şehir merkezindeki nüfus miktarında da ciddi oranlarda azalma olmuştur. Zira şehrin tahmini nüfusu 1518'de 6.062, 1523'te 8.350 ve 1566'da ise 13.437 kişi idi⁵³⁹. 16. yüzyılın ikinci yarısında Harput şehrinin nüfusu Osmanlı İmparatorluğu hudutları dâhilinde bulunan birçok kentten daha iyi bir durumdaydı. Konya, Sivas, Maraş ve Tokat gibi kentlerle hemen hemen aynı nüfusa sahip olan Harput, Kastamonu, Amasya, Malatya, Niğde, Aksaray, Balıkesir, Manisa, Kütahya, Bergama ve Sinop gibi çok sayıda kentten daha fazla bir nüfusu bünyesinde barındırmaktaydı⁵⁴⁰. Ancak 17. yüzyılda Harput Şehri; Antakya⁵⁴¹, Erzurum⁵⁴², Balıkesir⁵⁴³, Konya⁵⁴⁴ ve Ayıntâb⁵⁴⁵ gibi şehirlerden daha az bir nüfusa sahipti.

Grafik-16: 17. Yüzyılda Harput Şehri Nüfusunun Bazı Şehirlerle Mukayesesi

⁵³⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 60.

⁵⁴⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, İstanbul,2000, s. 377.

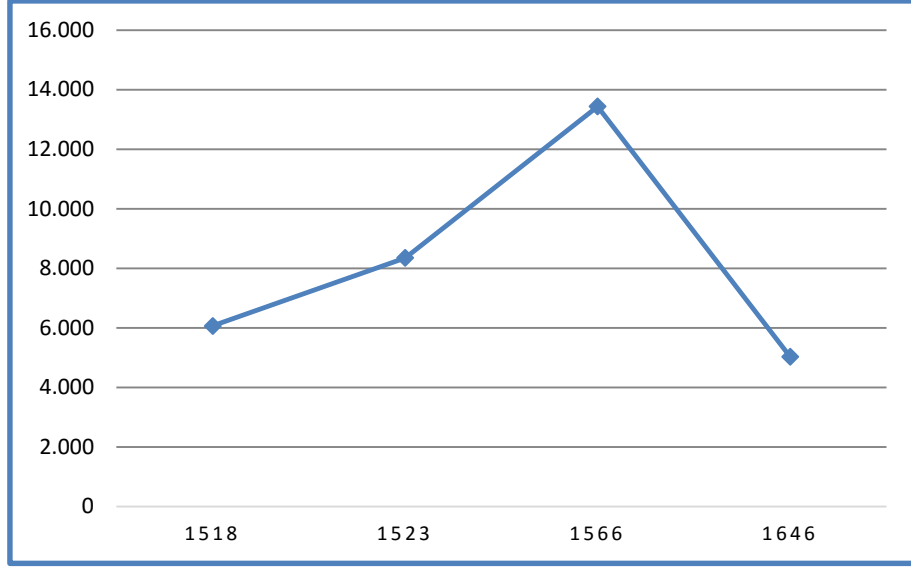
⁵⁴¹ 1678 yılında Antakya'nın tahmini nüfusu 10.302 kişiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)", *Belleten*, LXVIII/252, Ankara, 2005, s. s. 453.

⁵⁴² 1642 yılında Erzurum şehrinin 7.500 ile 12.000 arasında bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 126-127.

⁵⁴³ Balıkesir şehrinin tahmini nüfusu 7.879 olarak hesaplanmıştır. Bkz. Mustafa Murat Öntüğü, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya,2003, s. 160.

⁵⁴⁴ 17. Yüzyılın ikinci yarısında Konya şehir nüfusunun 23.835 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya,2005, s. 17.

⁵⁴⁵ 17. Yüzyılın sonlarında Ayıtâb şehrinin tahmini nüfusu da 14.050 olarak hesaplanmıştır. Bkz. İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, s. 26

Grafik-17: Harput Şehrinin Nüfus Hareketliliği (1518-1646)

1646 yılında şehirde vergi mükellefi olmayan görevlilere ait evlerin 71'i erbâb-ı tımar, zuama ve sipahilere; 67'si yeniçerilere, 43'ü cebecilere, 20'si hisar erlerine, 4'ü silahtarlar ve 3'ü de kuloğlu olarak ifade edilen askeri yetkililere aitti. Şehirde dini ve eğitim kurumları ile onların bünyelerinde bulunan vakıflarda çalışan vazifelilerin evleri ise askeri yetkililere nazaran daha azdı. Bu evlerden 13'ü imamların, 18'i müezzinlerin, 5'i hatiplerin, 5'i müderrislerin, 3'ü şeyhlerin, 12'si mütevellilerin, 2'si nazırların, 5'i ferraşların ve birer tane de cüzhanlık ve mimarlık vazifesini yürüten görevlilerin evlerinden meydana gelmekteydi. Bunların dışında, şehirde bulunan 65 evde ise Hz. Peygamberin soyundan gelen Seyyidler oturmaktaydı⁵⁴⁶

⁵⁴⁶ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 18-29.

Tablo-17: Askelerin Oturduğu Mahalleler⁵⁴⁷

Mahalleler	Miralay	Yeniçeri Serdarı	Bölükbaşı	Çavuş	Kethüda	Tımar	Zuamâ	Yeniçeri	Sipahi	Cebeci	Silahtar	Hisareri	Dizdar	Kuloğlu	Van Kulu.
Ahmed Bey	-	-	-	-	-	13	3	11	4	5	1	-	1 ⁵⁴⁸	-	-
Hoca	-	-	1 ⁵⁴⁹	-	-	4	2	6	3	5	1	1 ⁵⁵⁰	1 ⁵⁵¹	1	-
Alaca	-	-	-	-	-	2	-	2	1	4	-	-	-	-	-
Saray Hatun	-	-	-	1 ⁵⁵²	-	1	1	5	-	5	1	5	-	-	-
Zahiriye	-	-	-	-	-	1	-	4	-	-	1	2	-	-	-
Müderriş	1	-	-	-	-	-	1	3	-	1	-	-	-	-	-
Câmi-i Kebîr	-	1	-	-	-	2	-	8	1	2	-	1	-	1	-
Meydan	-	-	-	-	1 ⁵⁵³	8	-	4	1	4	-	1	-	-	1
Arslaniye	-	-	-	-	-	6	-	11	1	8	-	3	-	1	1
Ahi Mûsâ	-	-	-	-	-	6	-	3	-	4	-	-	-	-	-
Ortak	-	-	-	-	-	3	-	4	2	1	-	2	-	-	-
Hâcî	-	1 ⁵⁵⁴	-	2 ⁵⁵⁵	-	1	-	4	1	2	-	-	-	-	-
Kara Sûfi	-	-	-	-	1 ⁵⁵⁶	-	-	2	3	2	-	5	-	-	-
Toplam	1	2	1	3	2	47	7	67	17	43	4	20	2	3	2

Tablo-18: Mahkeme ve Vakıf Kurumlarında Çalışan Görevlilerin Oturduğu Mahalleler (1646)⁵⁵⁷

Mahalleler	Kadı	Nakibül Eşraf	İmam	Müezzin	Hatip	Müderriş	Süleha	Talebe	Şeyh	Seyyid	Mütevellî	Nazır	Cüzhan	Ferraş	Diğ.orteri ⁵⁵⁸
Ahmed Beğ	-	-	3	2	-	-	-	-	-	5	1	-	-	-	5
Hoca	1	-	3	4	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	1
Alaca	-	-	2	1	-	-	-	-	1	3	1	-	-	-	-
Saray Hatun	-	-	1	2	1	2	2	-	-	8	2	-	-	2	-
Zahiriye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	1	-	1	-
Müderriş	-	-	-	-	-	2	-	-	1	2	-	-	1	-	2
Câmi-i Kebîr	-	1	-	2	-	-	-	-	1	7	2	-	-	-	1
Meydan	-	-	-	4	2	1	-	2	-	10	2	1	-	1	-
Arslaniye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	2	-	-	-	3
Ahi Mûsâ	-	-	1	1	1	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-
Ortak	-	-	2	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	1	1
Hâcî	-	-	-	2	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Kara Sûfi	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4	1	-	-	-	2
Toplam	1	1	13	18	5	5	2	2	3	65	12	2	1	5	15

⁵⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 18-29.

⁵⁴⁸ Babası dizdar.

⁵⁴⁹ Babası Bölükbaşı.

⁵⁵⁰ Babası hisar eri.

⁵⁵¹ Babası dizdar.

⁵⁵² Çavuşân-ı divân-ı Diyarbekir.

⁵⁵³ Kasaba-i Harput.

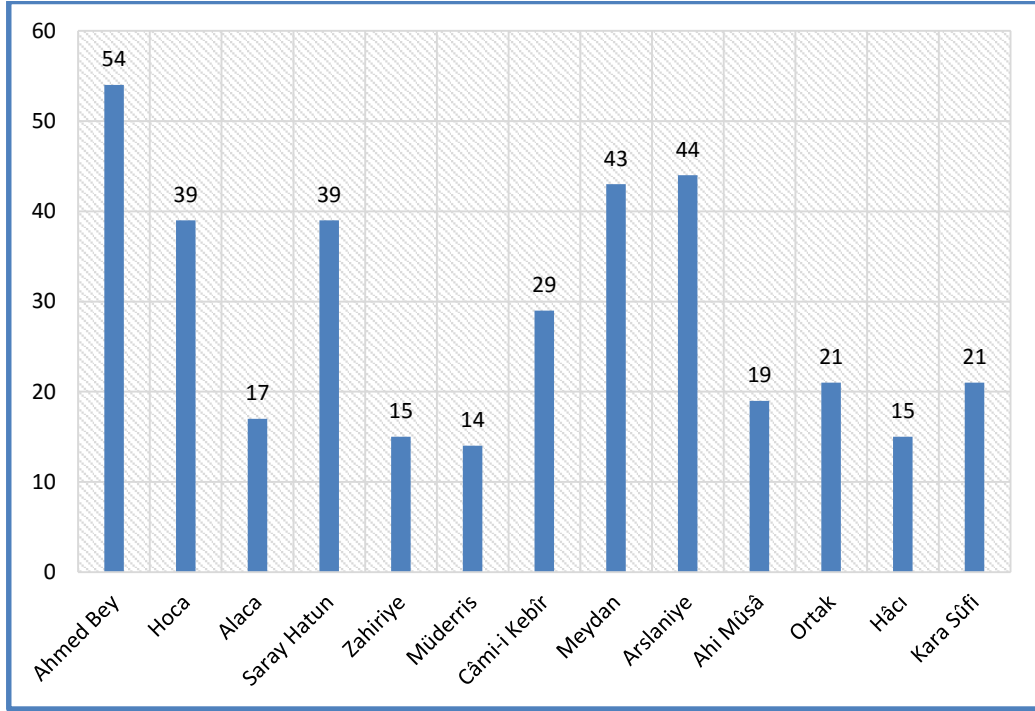
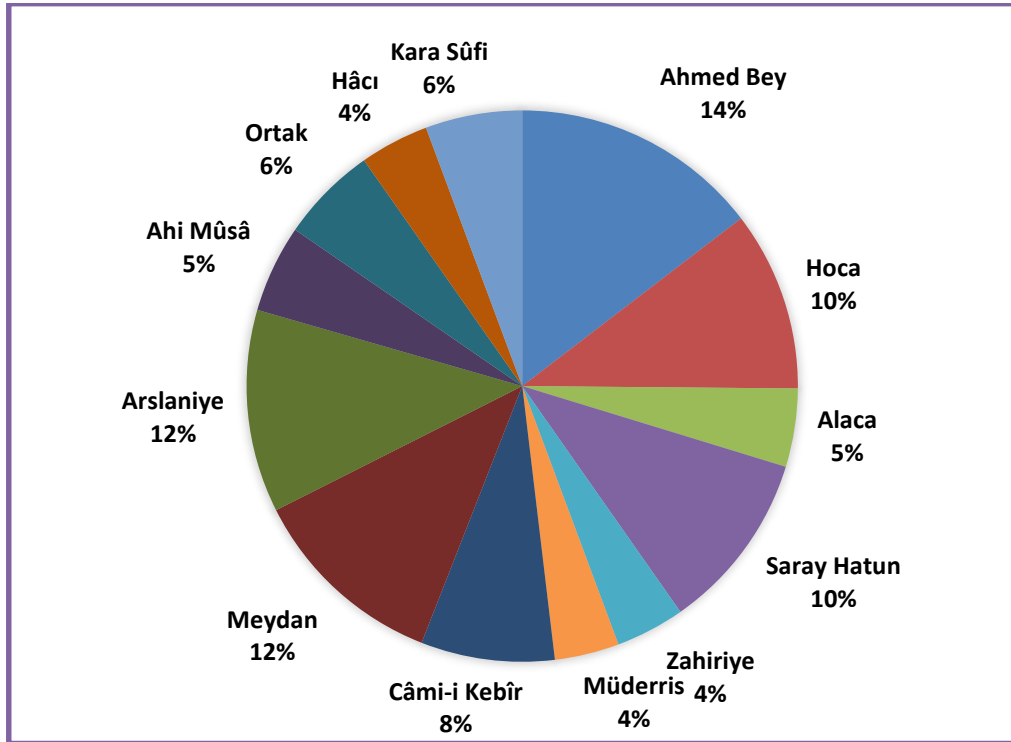
⁵⁵⁴ Serdâr-ı yeniçeriyân sâbık.

⁵⁵⁵ Çavuş-zâde; Çavuşân-ı divân-ı Diyarbekir.

⁵⁵⁶ Hasan, kale kethüdası.

⁵⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 18-29.

⁵⁵⁸ Mimar, Ser-âbdâr ve mesleği belirtilmeyen bazı görevliler.

Grafik-18: Askeri Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1646)**Grafik-19:** Askeri Nüfusun Mahallelere Göre Yüzdeler Oranları (1646)

Grafiklerden de anlaşılacağı üzere, vergi ödeme yükümlüğü olmayan askeri, idari ve vakıf kurumlarında çalışan görevliler yerleşim yeri olarak en fazla Ahmed Bey Mahallesi'ni tercih etmişlerdir. Bu mahalleden sonra tercih edilen diğer mahalleler ise; sırasıyla Arslaniye, Meydan, Sarahatun ve Cami-i Kebir mahalleleri idi. Askeri görevlilerin en az sakin olduğu mahalleler ise Hacı, Zahiriyeye ve Müderris adlı mahallelerdi.

Vergi mükellefi olan ahalinin en fazla Arslaniye, Ahmed Bey, Kara Sofî ve Sarahatun mahallelerinde oturduğu görülmektedir. Ancak Kara Sufî Mahallesi dışında diğer tüm mahallelerde askeri nüfus, reaya nüfusuna göre çoğunlukta idi. Reaya nüfusunun en az meskûn olduğu mahalleler ise Müderris, Cami-i Kebir, Meydan, Zahiriyeye ve Hacı adlı mahallelerdi.

Dini ve eğitim amaçlı müesseselerde çalışan ve yukarıda bahsettiğimiz görevlilerden başka, sicil ve hurufat defterlerinde daha farklı görevli tiplerine de rastlanmaktadır. Ancak 1646 yılında hazırlanan tahrir kaydında bunlara dair bir bilginin bulunmaması dikkat çekmektedir. Mesela sadece Ulu Camii'de tahrir defterinde belirtilen görevlilerin dışında; mu'arrif-i eczâ, kâtip, du'âgûy, cabi, aşırhan, devirhan, muhasib ve loğkeş gibi vazifelilerin de çalıştığını görmekteyiz⁵⁵⁹. Ayrıca şehir merkezinde bulunan dini ve eğitim amaçlı müesseselerin sayısı ile şehirde çalışan görevli sayısı arasında da büyük oranda fark vardır. Bu nedenle şehirde tahrir defterine yansımayan çok sayıda kişinin var olduğu söylenebilir.

1.3.4. Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı

1.3.4.1. Müslüman Nüfus

İlk Müslüman Türk nüfusun Harput'a gelişi Çubuk Beyliği döneminde başlamış, sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Artuklular, Dulkadiroğulları ve Akkoyunlular döneminde Müslümanların sayısı bölgede artmış ve özellikle de Akkoyunluların bölgeyi Türkleştirmesinde önemli rolleri olmuştur⁵⁶⁰.

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Harput'ta merkezi otoritenin temin edilmesi ve sağlanan huzur ortamıyla birlikte buradaki Müslüman nüfusunda önemli miktarda artış olmuştur. 1518 yılında hazırlanan tahrirde sancakta vergi ödemekle yükümlü Müslümanların sayısı 1.607 hane ve 232 mücerred iken, bu sayı 1523 yılında

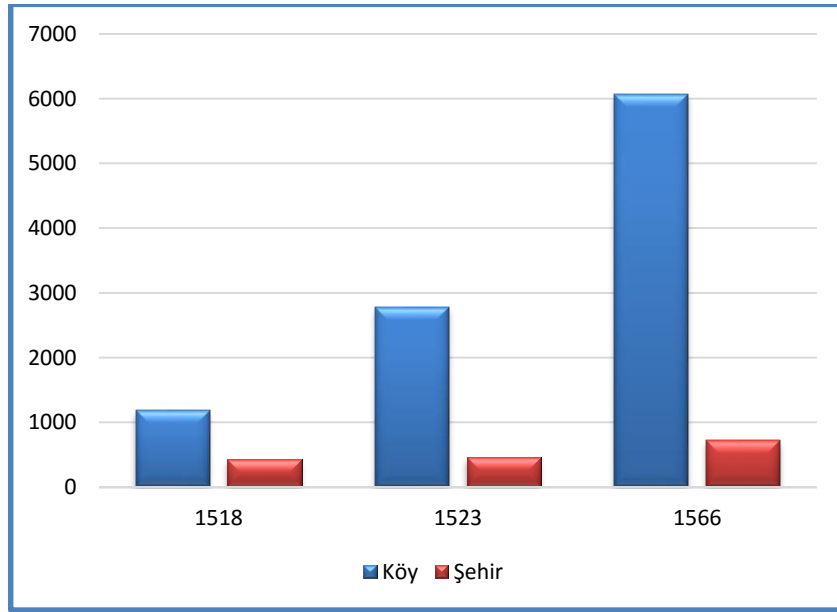
⁵⁵⁹ Celalettin Uzun, "17. Yüzyılda Harput Ulu Cami", *Harput Araştırmaları Dergisi*, I/2 Elazığ, 2014, s.43-44.

⁵⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 56-57.

3.246 hane ve 954 mücerred olmuştur. 1566 yılında ise Müslüman vergi mükellefi sayısı daha da artmış hane sayısı 6.776'ya, mücerred sayısı da 2.042'ye çıkmıştır.

1518 yılında, Harput Sancağı'ndaki Müslüman vergi nüfusunun 1.182 hanesi ve 182 mücerredini kırsal kesimde meskûndü. Aynı yıl şehir merkezinde de 425 hane ve 50 mücerred vergi nüfusu mevcuttu. 1523 yılında kırsal kesimde 2.783 hane ve 866 mücerred olmasına karşın şehir merkezinde 468 hane ve 88 mücerred bulunmaktaydı. 1566 yılına gelindiğinde ise kırsal kesimdeki hane sayısı 6.059'a, mücerredlerin sayısı da 2.274'e ulaşmıştır. Bu tarihte şehir merkezindeki Müslüman hane sayısı 717'ye, mücerredlerin sayısı da 128'e çıkmıştır⁵⁶¹.

Grafik-20: 16. Yüzyılda Müslüman Hanelerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı

1646 yılında şehir merkezinde 159 evli Müslüman ve 22 dul Müslüman kadın evi dışında askeri kesimden de 371 kişi bulunmaktaydı⁵⁶². 17. yüzyılda sancakta yaşanan demografik değişiklikten Müslüman nüfus da büyük oranda etkilenmiştir. Şehirde vergi yükümlülüğü olan veya vergiden muaf olan 552 Müslümanın kaydı tutulmuştur. Daha önce tahmini nüfusu hesaplarken bir ailenin 7 kişiden oluştuğu varsayımından hareketle şehir merkezinde (552x7) 3.864 tahmini bir Müslüman nüfusunun olduğu söylenebilir. 17 yüzyılda şehirdeki Müslüman nüfus büyük oranda azalmasına rağmen buradaki nüfusun çoğunluğunu yine Müslümanlar oluşturmaya devam etmiştir (bkz. Grafik-22). Fakat sonraki yıllarda Harput şehrindeki Müslüman

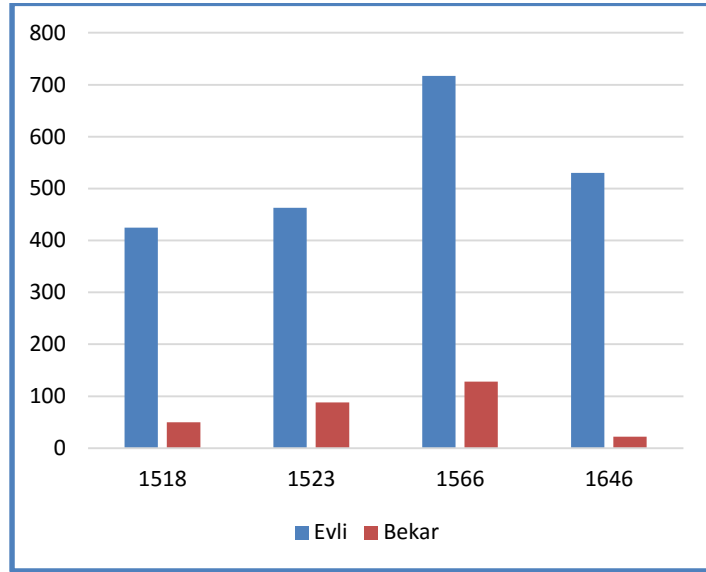
⁵⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 56-58.

⁵⁶² Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 15.

nüfusu artmıştır. Nitekim 1830 yılında Müslüman nüfusun 7.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir⁵⁶³.

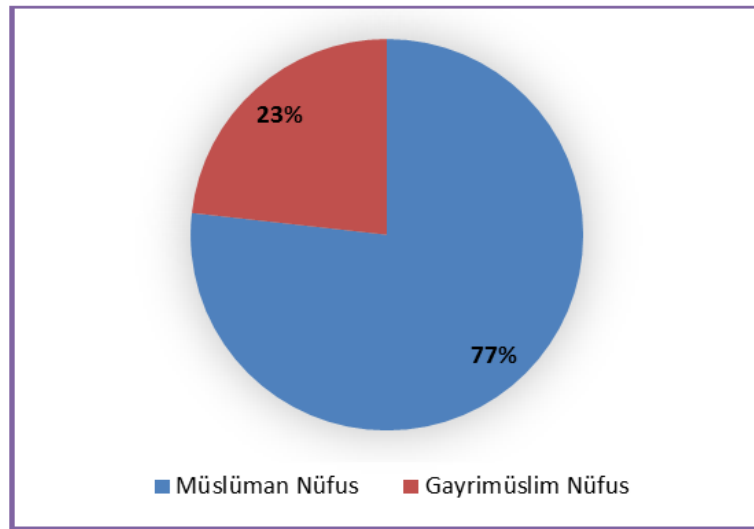
1646 yılında hazırlanan tahrir defterinde kırsal kesimde yaşayan nüfus dini gruplara göre ayırım yapılmadan verildiğinden dolayı bu tarihte kırsal kesimde yaşayan Müslüman nüfusu ayrıca tespit etmek mümkün değildir. Bu tarihte nahiyelerde toplam olarak 861 evli ve 615 bekâr kişi bulunmaktaydı⁵⁶⁴.

Grafik-21: Şehrinde Müslüman Nüfusun Evli-Bekâr Oluşuna Göre Dağılımı (1518-1646)

(Not: 1518,1523 ve 1566 yıllarına ait grafikteki verilere, askeri kesim kesin olarak bilinmediği için dâhil edilmemiştir.)

Grafik-22: Şehirdeki Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Yüzdelik Oranları (1646)

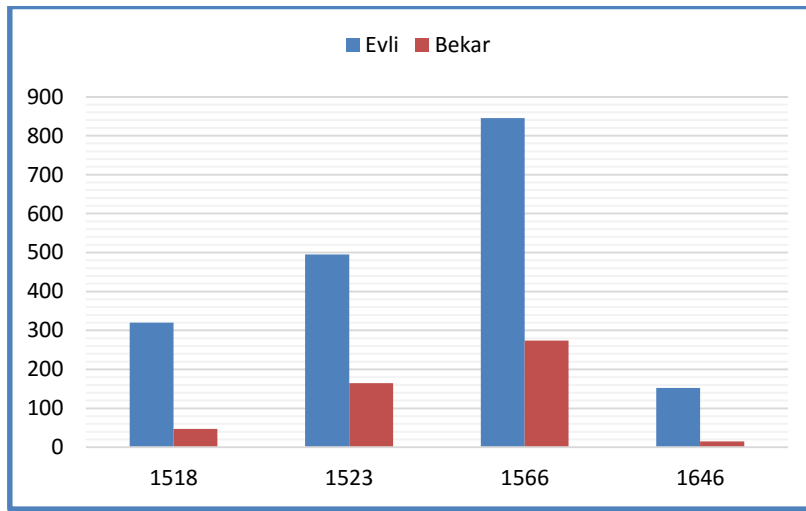
⁵⁶³ Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, s. 164.

⁵⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 15.

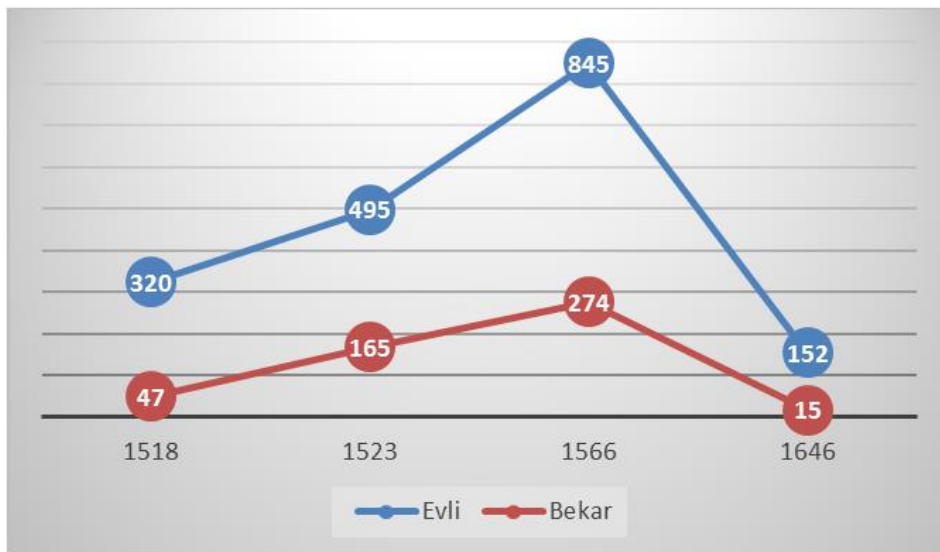
1.3.4.2. Gayrimüslim Nüfus

16. yüzyılda şehirdeki gayrimüslim ahali, yoğunluklu olarak Gürcibey, Şehroz, Sinabut ve Norsis adlı dört mahalleyi yaşam alanı olarak tercih etmişlerdi. Bu yüzyılda sancağın genel nüfusuna paralel olarak gayrimüslim nüfus da önemli miktarda artmıştır. 1518 yılında yapılan sayıma göre şehirdeki yetişkin gayrimüslim erkek nüfusu 320 evli (hane) ve 47 bekâr (mücerred) iken, 1523 yılında evli erkek nüfusu 495'e, bekâr nüfus da 165'e yükselmiştir. 1566 yılında yapılan tahrirde ise gayrimüslim nüfusun daha da arttığı ve hane sayısının 845'e, bekâr sayısının da 274'e ulaştığı görülmektedir⁵⁶⁵.

Grafik-23: Şehirdeki Gayrimüslim Nüfus (1518-1646)

Grafik-24: Şehirdeki Gayrimüslim Nüfus Hareketliliği (1518-1646)

⁵⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 60-61,204.

1646 yılında yapılan tahrirde göre, şehir merkezinde 152 evli ve 15 dul gayrimüslim evi bulunmaktaydı. Fakat tahrir kayıtlarında, çoğu hanenin *terk-i diyâr* veya *hâlî ve hârebe* olduğu ifade edilmektedir⁵⁶⁶. 16. yüzyılın verileri ile karşılaştırıldığında, 17. yüzyılda gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmının şehri terk ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Harput'u ziyaret eden Polonyalı Simeon da çok sayıda gayrimüslimin şehirden göç ettiğini ifade etmektedir⁵⁶⁷.

Sicil defterlerindeki belgelere bakıldığında, nüfusun azalmasında en önemli sebep olarak, artan askeri masrafları karşılamak için devletin halka daha fazla müracaat etmesi ve idarecilerin kanun dışı uygulamaları gösterilebilir. Özellikle 1578'de başlayan ve aralıklı olarak 1639'a kadar devam eden Osmanlı-İran savaşları sırasında, askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması hususunda Harput'taki yetkililere sıkça müracaat edilmiştir⁵⁶⁸. Savaşların uzun sürmesi halktan talep edilen nakdi ve ayni vergilerin de kısa aralıklarla ve yüksek miktarlarda alınmasına, bölgede bulunan idarecilerin de bunu istismar etmelerine yol açmıştır⁵⁶⁹. Bütün bunlar bölgede yaşayan Müslüman halkın yanı sıra gayrimüslimleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle idarecilerin kanun dışı uygulamalarından dolayı Harput'taki gayrimüslim tebaa mahkemeye sıklıkla müracaat etmiştir. Mesela 1633 yılı Ocak ayında mahkemeye intikal eden bir davadan anlaşıldığına göre, *havâss-ı hümayûn* zabiti Bekir Efendi'nin adamlarından olan Osman Bey, Sürsürü adlı köyde içki içip, köy sakinlerinden bazı gayrimüslimlerin evini basarak gayri ahlaki hareketlerde bulunmuştur. Bu durumdan haberdar olan ve o sıralarda köyde bulunan Feridun Efendi'nin devecilerinden Veli Bey ve İbrahim Bey olaya müdahale ederek Osman Bey'e engel olmuşlardır. Ayrıca köyün kadınları Tatar Han'ın, Tatar askerleriyle birlikte köylerine gelerek oturak kurup kendilerine ziyadesiyle zulmettiklerini de mahkemede anlatmışlardır⁵⁷⁰. Harput'ta yaşanan bu tür vakaların önüne geçmek amacıyla merkezden bir yetkili de gönderilmiştir. 1639 yılında Tadım, Pekinik, Bizmişen ve Hersenk adlı köylerden gayrimüslim ahalinin temsilcileri

⁵⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 38-42,49.

⁵⁶⁷ 17. yüzyılın başında Harput'a gelen Polonyalı Simeon şehirde ortalama 100 hanelik bir Ermeni nüfusundan bahsederek, buradaki Ermeni nüfusunun azalmasını yeniçerilerin tebaa üzerindeki baskılarına ve kötü davranışlarına bağlamaktadır. Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 89-90.

⁵⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Celalettin Uzun, "IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üslendiği Rol", *Geçmişten Geleceğe Harput Ulusal Sempozyumu*, Elazığ, 2013, s. 755-764.

⁵⁶⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 2014, s. 147-148.

⁵⁷⁰ " 'avrat tâifesiinin bâ yaşamak gördüğümüz yoktur Tatar Hân tatar 'askeri ile gelub iki gün karyemizde oturak idüb böyle te'addi gördüğümüz yoktur... ", *HŞS*, nr. 386, s. 47/b.1-2.

mahkemeye giderek *emr-i şerifle fakirlerin ahvâllerini görüb ve ehl-i 'örf tarafından olan zulmü men' ve def' itmekle ta'yîn buyrulan* sadrazamın kapıcı başlarından Beşeli Mehmed Ağa adlı kişinin huzurunda, 1637-38 (H. 1047) yılında eminlik görevini yürüten Veli Bey ile Mustafa Ağa'dan şikâyetçi olmuşlar, bunların köylerinde kanuna aykırı olarak vergi topladıklarını bildirmişlerdir. Ayrıca geçen yıl Veli Bey ile birlikte Saka oğlu Murtaza adlı kişinin “konakçı akçesi” adı altında kendilerinden fazladan bir kuruş aldığını da söylemişlerdir⁵⁷¹.

1639 yılına ait başka bir belgede ise; Çöteli adlı köyün halkı, üzerlerine düşen cizye ve diğer vergileri kanuna uygun olarak ödediklerini, ancak köylerinde bulunan sipahilerin buna kanaat etmeyerek fazla vergi aldıklarını merkeze bir arzuhalle bildirerek onlardan şikâyetçi olmuşlardır. Bundan dolayı hükümet tarafından bu hususun araştırılıp, gerekli tahkikatların yapılması ve haksızlığın giderilmesi için Harput kadısına hitaben bir ferman göndermiştir⁵⁷².

Bundan sonraki yıllarda yine bu tür konularda merkeze yapılan müracaatlar artarak devam etmiştir. Mesela, 1662 yılında Harput kadısına gönderilen bir fermanın anlaşıldığına göre; Kesrik, Mornik ve Süsrü adlı köylerin voyvodaları, yanlarındaki çok sayıda atlı adamlarıyla köylere gidip, köylünün aile halkıyla birlikte barındığı evlere kondukları gibi, onlardan karşılıksız olarak arpa, saman, koyun, kuzu, bal ve yağ gibi bir takım taleplerde bulunmuşlar, vermeyenlerden de zorla almışlardır. Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre, köylünün üzerlerine düşen cizye ve ispençe gibi vergilerini kanun ve defter mucebince ödemeye razı oldukları halde, voyvodaların buna kanaat etmeyerek onlardan fazla vergi almışlardır⁵⁷³. 1662 yılına ait diğer bir belgede ise; Harput'ta bulunan gayrimüslim ahalinin merkeze adam ve arzuhal göndererek, kazada 288 avarız hanesi olmasına rağmen vergi toplamakla görevli memurların kendilerinden fazladan vergi talep ettiklerine dair şikâyette buldukları anlaşılmaktadır⁵⁷⁴. Yapılan bu hukuksuzluklar sonraki yıllarda da devam etmiştir⁵⁷⁵.

⁵⁷¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 78/b.1.

⁵⁷² “Çöteli nâm karye ahâlisi Südde-i Sa'âdetime 'arz-ı hâl idüb bunların üzerlerine edâsı lâzım gelen baş cizyesi ve çift hakkını kânûn ve defter-i kadîmden ola geldüğü üzere edâ idüb kusûrları yoğ iken sipahileri kanâ'at itmeyüb bunları alduğundan mâ'adâ her sene ellişer yük odun ve seksen bir nefer ırgâd meccânen alub ve fasl eyledükleri tezkirelerin bi't-tamâm 'öşrün virildükden sonra şahnelik nâmiyle ellişer kile buğdaylarını alub te'addi ve tecâvüz itmelerinden hâli olmadıkların bildürüb emr-i şerifim ricâ eyledükleri ecilden buyurdum ki...” HŞS, nr. 38244-II, s. 144/b.2

⁵⁷³ HŞS, nr. 382, s. 161/b.2.

⁵⁷⁴ “kazâ-i mezbûrede sâkin kefere tâifesi...” HŞS, nr. 382, s. 163/b.1; HŞS, nr. 382, s. 180/b.2.

⁵⁷⁵ HŞS, nr. 324, s. 124/b.2 (Temmuz 1679); HŞS, nr. 38244-VI, s. 231/b.2 (Ağustos 1680); HŞS, nr. 331 s. 31/b.1 (Mayıs 1683).

Askeri siyasi, sosyal ve iktisadi nedenlerle ağır vergiler ile mücadele eden fakir halk, ayrıca bölgedeki idarecilerin de kendilerinden kanunda olmadığı halde yüksek meblağlarda vergi talep etmeleri, onların yerini yurdunu terk etmeye zorlamıştır. Bu olumsuzluklardan şehirdeki gayrimüslim tebaa da etkilenmiştir. Nitekim yaşanan göçler nedeniyle şehirde gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu mahalle sayısı 4'ten 3'e düşmüştür⁵⁷⁶. Zira 17. yüzyılda artık Norsis Mahallesi'nden bahsedilmemektedir. 1646 yılında yapılan tahrirde⁵⁷⁷ ve sonraki yıllarda şehirdeki cizye vergisini ödemekle yükümlü kişilerin tespiti için yapılan sayımlarda da bu durumu açıkça görmek mümkündür⁵⁷⁸.

Şehirden göç eden gayrimüslim nüfus, avarız vergisinden muaf olan köy ve kasabalara göç etmiş⁵⁷⁹ olabileceği gibi, ticari amaçlar nedeniyle farklı bölgelere gitmiş olmaları da mümkündür. Zira 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Ermeni tacirlerin, Anadolu'nun doğusu ile Suriye'nin kuzeyini bir yandan İran ve Hindistan'a, diğer yandan da Avrupa'ya bağlayan bölgeler arasında yerleşerek ticarete önemli rol üstlendikleri görülmektedir. Ayrıca 17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında büyük Ermeni gruplar Doğu Anadolu'dan güneydeki memleketlere göç etmişler⁵⁸⁰, özellikle İran'dan İstanbul'a giden yolun menzil noktalarına yerleşmişlerdir⁵⁸¹.

1646 yılında yapılan tahrirde şehirde 31⁵⁸² avarız hanesi olarak tespit edilen gayrimüslim ahali, 1655 yılına kadar bu avarız hane üzerinden vergilerini ödemişlerdir. Ancak 1655 yılında gayrimüslim ahalinin merkeze başvurması üzerine yeni bir düzenleme yapılmış, Gürcibey Mahallesi 14,5 avarız hanesinden, 1,5 hane eksiltileme ile 13 avarız haneye, Şehroz Mahallesi de 11 ve 1 rub'luk avarız hanesinden 1 hane ve 1 rub' indirimle 10 haneye düşürülmüştür. Sinabut Mahallesi'nin vergi yükü ise 5 avarız hanesinden 2,5 hane eksiltilerek 2,5 ve 1 rub'luk avarız haneye indirilmiştir⁵⁸³. Bu tarihten sonra şehirdeki gayrimüslim ahaliden alınan vergiler 25 ve 3 rub' avarız hanesi üzerinden toplanmaya başlanmıştır⁵⁸⁴. Ancak bazı dönemlerde tebaanın durumunun çok

⁵⁷⁶ “nefs-i şehirin zimmiyân üç mahalle olub”, *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 106/b.2.

⁵⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri”, 37-41.

⁵⁷⁸ *BOA, MAD.d, 05961*, s. 119-129; *BOA, KK.d, 03823*, s. 4-5.

⁵⁷⁹ Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s. 39.

⁵⁸⁰ Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayıntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (çev. Zeynep Yelçe), İstanbul, 2009, s. 54-55.

⁵⁸¹ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1990, s. 50.

⁵⁸² Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri”, s. 41.

⁵⁸³ *HŞS, nr. 385*, s. 148/b.1; *HŞS, nr. 385* s. 149/b.3.

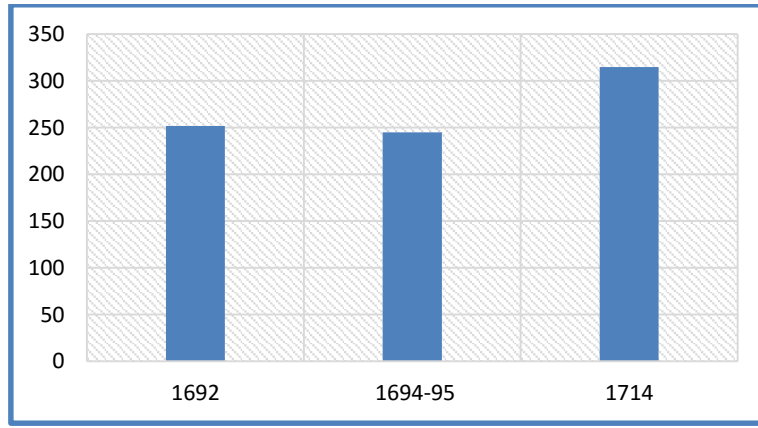
⁵⁸⁴ *HŞS, nr. 278*, s. 42/b.1; *HŞS, nr. 38244-I*, s. 163/b.1; *HŞS, nr. 397*, s. 170/b.3; *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 184/b.4.

fazla kötüleşmesi nedeniyle vergilerin 13 avarız hanesi üzerinden toplandığı da görülmektedir⁵⁸⁵.

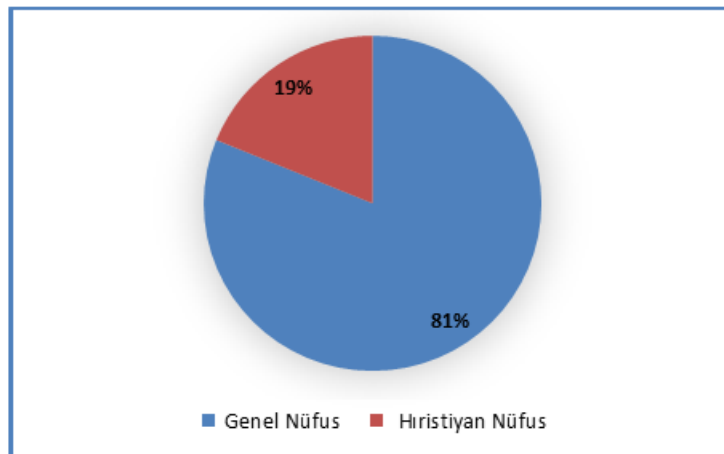
1646 yılı tahrir kaydından anlaşıldığına göre, şehirde 152 evli ve 15 dul gayrimüslim evi bulunmaktaydı. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru bu nüfus artmaya başlamıştır. Nitekim 1692 yılında şehirde cizye vergisini ödemekle yükümlü 252 kişinin⁵⁸⁶, 1694-95 (H.1106) yılında ise 245 kişinin olduğu görülmektedir⁵⁸⁷. 1714 yılına gelindiğinde ise bu rakam 315'e yükselmiştir⁵⁸⁸.

Bu bilgilerden yola çıkarak her bir evin 7 kişiden oluştuğu varsayılırsa 1646 yılında şehirde 1.169 gayrimüslim tebaanın bulunduğu söylenebilir. Bu da şehirdeki genel nüfusun %19'una tekabül etmektedir.

Grafik-25: Şehirde Cizye Vergisi Ödemekle Mükellef Gayrimüslim Nüfus (1692-1714)

Grafik-26: Gayrimüslim Nüfusun Şehrin Genel Nüfusuna Oranı (1646)

⁵⁸⁵ HŞS, nr. 397, s. 170/b.3.

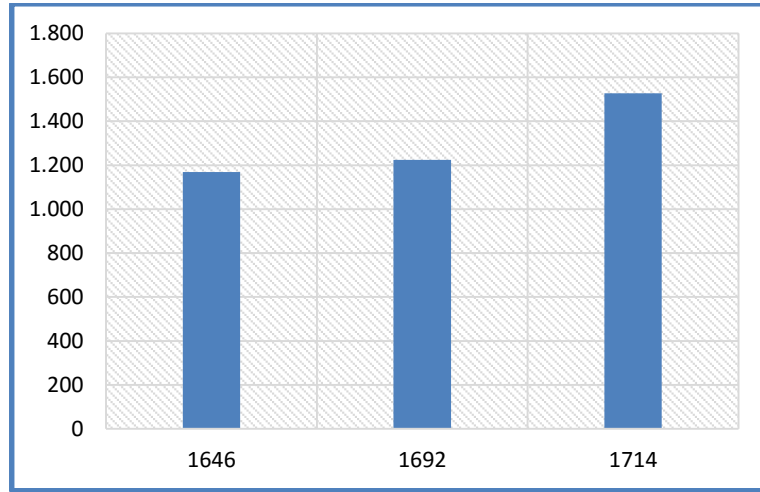
⁵⁸⁶ BOA, MAD.d, 05961, s. 19-129.

⁵⁸⁷ BOA, MAD.d, 03640, s. 67-68.

⁵⁸⁸ BOA, KK.d, 03823, s. 4-5.

1692 yılında Harput'ta cizye vergisi ödemekle yükümlü 252 kişi vardı. Buna bekârlar da dâhildi. Bu tarihten önce cizye vergisinin tespiti için yapılan sayımlar hane temelli yapılırken, 1691 yılında yapılan cizye reformu ile cizyenin bütün yetişkin erkeklerden kişi başına toplanacağı hükmü getirilmiştir⁵⁸⁹. 1646 yılında kazadaki yetişkin bekâr erkekler nüfusun %36'sını oluşturmaktaydı (bkz. Grafik-8). Bu oran, 1692 yılı için de ön görülürse, 252 kişiden 90'nın bekâr olduğu varsayılabilir. Geriye kalan 162 kişi 7 katsayısı ile çarpıldığında 1.134 rakamına ulaşılmaktadır. Bu sayıya 90 bekâr kişi de dâhil edildiği takdirde, şehir merkezinde 1.224 Hıristiyan nüfusun mevcut olduğu söylenebilir. Aynı hesaplamayı 1714 yılı için de yaparsak, bu tarihte de şehirde 1.527 Hıristiyan nüfusu karşımıza çıkmaktadır.

Grafik-27: Şehirdeki Gayrimüslimlerin Tahmini Nüfusu (1646-1714)

Harput'taki gayrimüslim tebaanın hangi tarihten itibaren şehri terk etmeye başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 17. yüzyılın başlarında şehirdeki gayrimüslim nüfusun oldukça az olduğu görülmektedir. Fakat 17. yüzyılın sonlarında nüfusta bir artış yaşanmış, bu durum 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. Daha sonraki yıllarda da nüfustaki bu yükseliş devam etmiştir. Nitekim 19. yüzyılda şehirdeki gayrimüslim nüfus 7.700 ile 4.142 kişi arasında değişmekteydi⁵⁹⁰. Aynı şekilde, şehirdeki gayrimüslim mahalle sayısında da artış gözlenmektedir⁵⁹¹.

⁵⁸⁹ Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", s. 42. Ayrıca bkz. Halil İnalçık, "Cizye", *DİA*, 8, Ankara, 1993, s. 45-48.

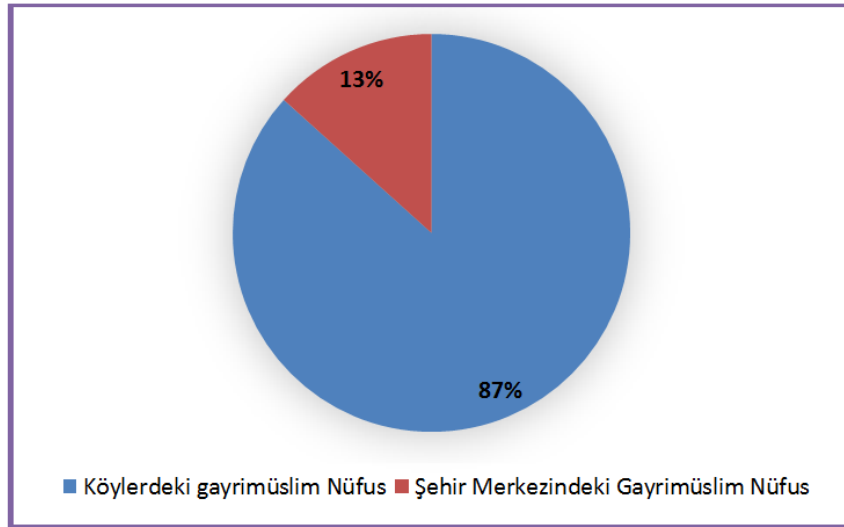
⁵⁹⁰ V. Bardizaktsi-B.Nataryan-K.Sırvantsdyants, *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar*, II, İstanbul, 2010, s. 169,189; Ahmed Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 177.

⁵⁹¹ Bu yüzyılda, Gürcü Bey, Sinabut ve Şehroz mahallerinden başka gayrimüslim tebaanın yaşadığı Asuri ve Çelebi adlı mahalleler de vardı. Bkz. Ahmed Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, s. 129.

Diğer taraftan kazada cizye vergisini ödemekle mükellef kişileri tespit etmek amacıyla tutulan defterlerden hareketle, kırsal kesimde bulunan gayrimüslim nüfusu da tespit etmek mümkündür. 1692 yılında cizye vergisinin tespiti için yapılan sayımda, Harput kırsalındaki 54 köy ve 9 mezrada toplam olarak 1.643 Hıristiyan'ın bulunduğu görülmektedir⁵⁹². 1691 yılında yapılan cizye reformundan hareketle, bunların tamamının hane sahibi olmayıp cizye vergisini ödemeye gücü olan yetişkin erkekler olduğu söylenebilir.

Kazadaki %36'lık bekâr nüfustan hareketle, 1692 yılında cizye vergisini ödemekle mükellef olan 1.643 kişi içinde 591 kişinin bekâr, 1.052 kişinin de evli olduğu varsayılabılır. Bir hanenin 7 kişiden oluştuğu görüşünden hareketle, 1692'de Harput'ta (1.052 x 7) 7.364 gayrimüslim nüfusa ulaşılmaktadır. Buna bekârlar da dâhil edildiğinde kazaya bağlı köylerde toplam olarak 7.955 Hıristiyan nüfusun olduğu tahmin edilebilir. Şehir merkezinde bulunan 1.224 kişilik Hıristiyan nüfus da bu rakama eklendiği takdirde, 1692 yılında kazanın tahmini gayrimüslim nüfusunun 9.179 kişi olduğu söylenebilir.

Grafik-28: Gayrimüslim Nüfusun Yerleşim Bölgelerine Göre Dağılımı (1692)

1646 yılında yapılan tahrirde, kazada toplam olarak müslüman ve gayrimüslim 2.195 kişinin kaydı tutulmuşken (bkz. Tablo-16), 1692 yılında sadece cizye vergisini ödemekle yükümlü 1.895 kişinin bulunması, yüzyılın sonlarında kazanın farklı bölgelerden göç aldığı göstermektedir. Zira 1691-92 yıllarında Rakka, Acem, Van,

⁵⁹² BOA, MAD.d, 05961, s. 44-119.

Diyarbakır, Erzurum, Kayseri, Tokat, Sivas, Adana, Şebinkarahisar, Muş, Mardin, Amid, Gerger, Malatya, Ribat, Abşeker, Palu, Çüngüş, Sağman, Çemişkezek, Mazgird, Pertek, Çermik, Çarşancak ve Eğin gibi farklı bölgelerden Harput'a misafir olarak gelen veya elinde cizye kâğıdı olmayan toplam olarak 621 kişi tespit edilmiştir.⁵⁹³

Harput'ta gayrimüslim nüfus sonraki dönemlerde artmaya devam etmiştir. Zira 1714 yılında yapılan sayımda kazada cizye vergisini ödemekle yükümlü 2.606 kişinin olduğu görülmektedir.⁵⁹⁴ Bu veriler, 1692 ve 1714 yılları arasında Harput Kazası'ndaki Hıristiyan nüfusta %37,5'lik bir artışın olduğuna işaret etmektedir. Ancak 1692 yılında yapılan sayımda Harput'ta misafir olarak bulunan gayrimüslimlerin sayısı belirtildiği⁵⁹⁵ halde, 1714 yılında yapılan sayımda bu hususa dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bundan dolayı, 1714 yılında ticari amaçla veya farklı nedenlerle Harput'ta bulunan gayrimüslimlerin bu rakamın içine dâhil edilip, edilmediğini bilmiyoruz.

Tablo-19: Ekonomik Durumlarına Göre Gayrimüslim Nüfusun Mahallelere Dağılımı

1692 (H. 1103) ⁵⁹⁶					1694-95 (H. 1106) ⁵⁹⁷			
Mahaleler	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam
Sinâbud	3	20	28	51	7	25	6	38
Şehruz	2	15	54	71	11	34	30	75
Gürcübey	7	37	86	130	23	74	35	132
Genel Toplam	12	72	168	252	41	133	71	245

Tablo-20: Ekonomik Durumlarına Göre Gayrimüslim Nüfusun Köy ve Mezralara Dağılımı

1692 (H. 1103) ⁵⁹⁸					1694-95 (H. 1106) ⁵⁹⁹			
Köyler	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam
Ağınsı	-	-	11	11	-	13	2	15
Ahur	-	10	18	28	3	9	3	15
Ak Mezrası	-	9	12	21	-	-	-	-
Alpavud	-	6	3	9	2	4	1	7
Aşvan	4	22	29	55	6	15	8	29
Aşvan(perakende)					3	7	1	11
Bizmişin	2	9	18	29	8	22	7	37
Çıplak Mezrası ⁶⁰⁰	1	5	8	14	2	5	2	9
Çorkiğ	-	5	5	10	1	3	2	6
Eylenlü	1	1	11	13				
Endek	-	6	6	12	1	5	3	9

⁵⁹³ BOA, MAD.d, 05961, s. 14-42.

⁵⁹⁴ BOA, KK.d, 03823, s. 3-22.

⁵⁹⁵ Başka bir bölgedeki yabancılarla yolcuların buldukları yerde cizye ödemeleri usulü 1691 reformundan sonraki fermalarda yer almıştır. Halil İnalçık, "Cizye", s. 46.

⁵⁹⁶ BOA, MAD.d, 05961, s. 119-129.

⁵⁹⁷ BOA, MAD.d, 03640, s. 67-68.

⁵⁹⁸ BOA, MAD.d, 05961, s. 44-119.

⁵⁹⁹ BOA, MAD.d, 03640, s. 69-82.

⁶⁰⁰ BOA, MAD.d, 05961, s. 71-72.

1692 (H. 1103)					1694-95 (H. 1106)			
Köyler	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam
Erüzzîk ⁶⁰¹					3	12	3	18
Germili	-	4	11	15	3	11	3	17
Gölçük	2	27	50	79	16	46	22	84
Gürpınar	-	3	3	6	2	5	2	9
Habusı	5	35	49	89	14	43	16	73
Hasik					3	9	3	15
Haceri					2	7	2	11
Hacılı	1	6	5	12				
Hacıseyli	-	9	12	21	3	10	2	15
Hamedî (Hamadî)	1	5	9	15	1	3	3	7
Har	-	2	2	4				
Hatûn Mezrası	2	2	17	21				
Hersenk	-	6	10	16				
Hırhık	2	9	27	38	5	19	6	30
Hoğı	6	21	50	77	13	40	14	67
Hoh (Mezra)	1	2	12	15	2	6	2	10
Holvenk	1	5	4	10	2	8	2	12
Holvenk (Mezra)					1	1	2	4
Hozekdek					2	5	2	9
Hüseynik	7	16	45	68	19	54	19	92
İğiki	-	6	19	25	6	19	6	31
İçme	6	24	58	88	11	38	13	62
İlmil	-	-	-	-	2	5	2	9
İrtimnik	4	12	28	44	5	14	4	23
Kabasakal Mezrası	-	-	6	6				
Kara Mezra	1	5	10	16	2	6	1	9
Karasaz	-	-	3	3	1	3	1	5
Karingid	4	20	25	49	14	28	14	56
Kehli	1	8	16	25	4	12	3	19
Kemağsı	-	-	3	3	1	1	1	3
Kesrik	-	-	40	40	8	35	19	62
Kıışvenk	1	13	10	24	4	13	3	20
Kışla(k) Mezrası ⁶⁰²	-	4	3	7	2	5	2	9
Könk	3	4	20	27	5	13	4	22
Körpe	1	20	22	43	5	12	5	22
Körpe (perakende)						3	2	5
Kuyulu	4	8	29	41	10	21	9	40
Furua Mezrası					1	6	4	11
Matla ⁶⁰³ Köyü	-	2	7	9				
Mollakendi					2	6	2	10
Mornik	2	3	13	18	5	15	5	25
Muhzıroğlu	-	6	10	16				
Muri ve Mezrası	5	10	23	38	6	18	5	29
Nekerek	-	6	5	11	2	5	6	13
Pekinik	-	6	7	13	3	9	4	16
Pelte	-	1	4	5	1	2	1	4
Perçenç	-	8	21	29	4	12	5	21
Obuz					11	30	34	75

⁶⁰¹ Erzürük olmalı.

⁶⁰² BOA, MAD.d, 05961, s. 116.

⁶⁰³ Malato olmalı.

1692 (H. 1103)					1694-95 (H. 1106)			
Köyler	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam	A'la	Evsat	Ednâ	Toplam
Sanuh ⁶⁰⁴						1	1	2
Sarı Kamışlı	-	8	13	21	2	6	2	10
Sarpılı	-	4	9	13	2	4	1	7
Selvi	-	1	1	2				
Sürsürü	4	22	39	65	14	26	13	53
Şemsi	-	6	12	18	2	7	2	11
Şeyh Hâcî	-	10	13	23	2	9	2	13
Şintil	3	14	21	38	4	15	3	22
Tadım	4	22	46	72	12	32	12	56
Tolun					2	4	1	7
Toramân Mezraası ⁶⁰⁵	-	-	6	6	1	2	1	4
Vertetil	-	12	20	32	2	16	5	23
Yenice	-	4	10	14	2	9	3	14
Zalını	-	10	14	24	4	14	6	24
Zaraton ⁶⁰⁶	-	-	-	-	1	1	4	6
Zarık	-	7	11	18	2	6	3	11
Zarık Mezrası	-	2	2	4	1	5	1	7
Zerteriç	1	4	20	25				
Genel Toplam	80	517	1046	1.643	285	850	347	1.482

Tablo-19'da görüleceği üzere, şehir merkezinde gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu mahalle Gürcübey Mahallesi idi. Gürcübey Mahallesi'nden sonra gayrimüslimlerin en fazla oturmayı tercih ettikleri mahalleler ise Şehrüz ve Sinabud mahalleleriydi.

Tablo-20'de de görüleceği üzere, 1692 yılında kırsal kesimde gayrimüslim tebaa en fazla Habusu köyünde oturuyordu. Habusu köyünden sonra en çok tercih edilen iskân yerleri ise sırasıyla İçme, Gölcük, Hoğı, Tadım ve Hüseynik adlı köylerdi. Ancak sonraki yıllarda köylerdeki nüfusun farklılaşması sebebiyle 1694-95 yılında gayrimüslim ahalinin en fazla Hüseynik köyünde meskûn olduğu görülmektedir. Bu tarihte Hüseynik köyünden sonra, sırasıyla Gölcük, Obuz, Habusu, İçme ve Tadım köylerinde gayrimüslim ahalinin yoğun bir şekilde yerleştikleri görülmektedir.

Diğer taraftan, 1692 yılında Har, Hersenk, Eylenlü, Hacılı, Matla, Muhzıroğlu, Selvi ve Zerteriç adlı köyler ile Hatun, Ak, Çıplak ve Kabasakal mezraları gibi Hıristiyan nüfusun meskûn olduğu yerleşim birimlerinin izlerine sonraki yıllarda rastlanmamaktadır. Zira 1694-95 yılında cizye vergisini ödemekle yükümlü kişilerin tespiti için yapılan yeni düzenlemede bu yerleşim birimlerinin kaydı tutulmamıştır.

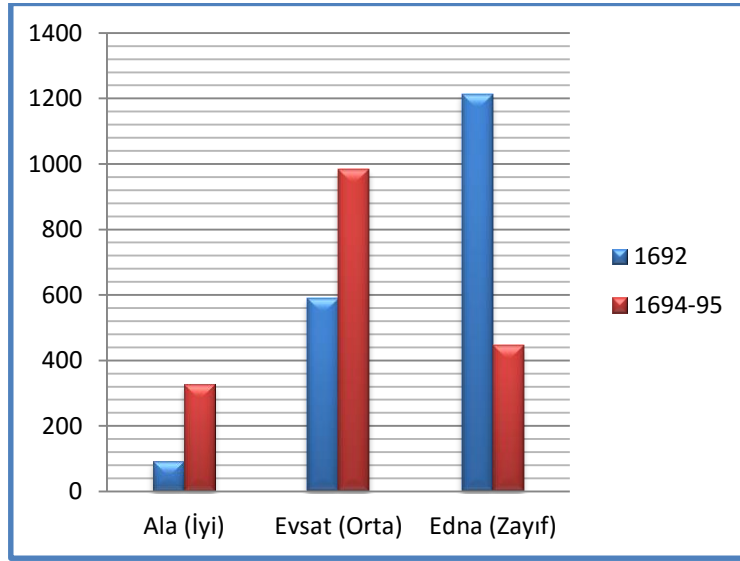
⁶⁰⁴ Sanuk olmalı.

⁶⁰⁵ BOA, MAD.d, 05961, s. 78.

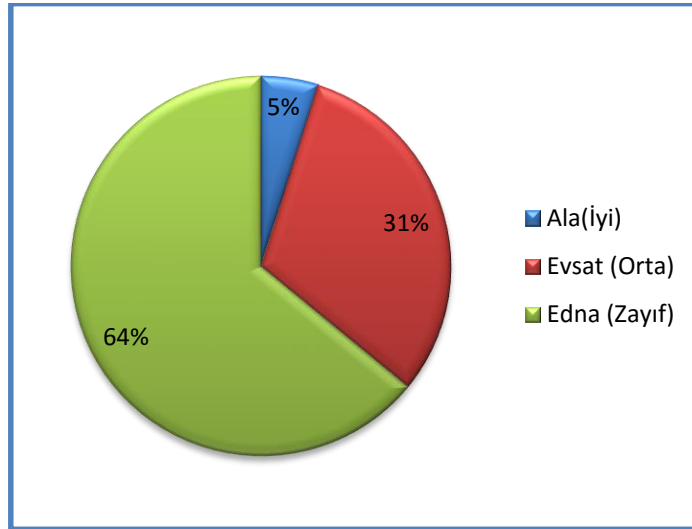
⁶⁰⁶ Zarato olmalı

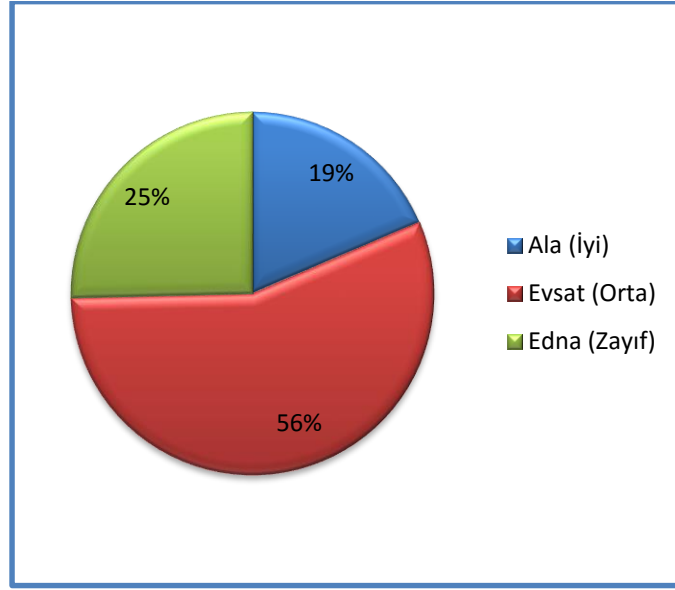
Aynı şekilde 1694-95 yılında kaydı tutulan Erüzzik (Erzürük), Haceri, Hasik, Hozekdek, İlmil, Körpe, Mollakendi, Obuz, Sanuh (Sanuk), Tolun ve Zaraton (Zarato) köyleri ile Holvenk ve Furua Mezraları da 1692 yılında yapılan sayımda bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, 1692-1694 yılları arasında kırsal kesimde de yoğun bir nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Gayrimüslim ahalinin önemli bir kısmı sakin olduğu yerleri bırakarak yine kaza sınırları içerisinde yer alan farklı yerleşim alanlarına göç etmişlerdir. Bu suretle yeni yerleşim birimleri ortaya çıktığı gibi, bazı eski yerleşim birimleri de ortadan kalkmıştır.

Grafik-29: Ekonomik Durumuna Göre Kazadaki Gayrimüslim Nüfus (1692-1695)

Grafik-30: Kazadaki Gayrimüslim Nüfusun Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı (1692)

Grafik-31: Ekonomik Durumuna Göre Kazadaki Gayrimüslim Nüfusun Dağılımı (1694-95)

Grafiklerden de anlaşılacağı üzere, 1692 yılında kazadaki çoğu gayrimüslimin ekonomik durumunun normalin altında olduğu ve geçimlerini güçlüklerle sağlayabildikleri görülmektedir. Halkın ancak %5'lik kısmı ekonomik bakımdan iyi durumda olup, %31'i orta seviyede idi. Geriye kalan %64'lük kısım ise yoksulluk çekmekteydi. Fakat yaklaşık olarak iki yıl sonra (1694-95 yılında) hazırlanan cizye kaydında kazada bulunan gayrimüslim ahalinin ekonomik durumunda yeniden düzenleme yapıldığı ve bunun sonucu olarak çoğunluğun ortalama bir gelir aralığında olduğu görülmektedir. Zira bu tarihte nüfusun %56'sı orta, %19'u da iyi bir düzeyde gelire sahipti. Kazadaki nüfusun %25'lik kısmının geliri ise düşük bir seviyede idi.

1.3.5. Konar Göçerler

Harput'ta yaylak ve kışlaklar arasında yarı göçebe bir hayat sürdüren konargöçerler de vardı. Bunlar genellikle yaşadıkları hayat tarzından dolayı mevsimden mevsime kışlak ve yaylaklar arasında hareket ederlerdi. Yaylak ve kışlaklar birbirinden uzak bölgeler de olabiliyordu. Mesela Erzurum yaylalarına giden bir oymak, kışlamak için Suriye çöllerine kadar inebiliyordu. Daha çok hayvancılıkla uğraşan konargöçerler hayvanlarına otlatmak için zamanlarının çoğunu farklı bölgelerde geçirmek

zorunda kalıyorlardı. Konar hale geçeceklerinde yazın çadırlarını köyler, harabe veyahut eski yerleşim alanlarının, kışın ise kasabanın yakınlarında kurmaktaydılar⁶⁰⁷.

Harput ve çevresinde, göçebe aşiretler için oldukça verimli yaylaklar ve kışlaklar bulunmaktaydı. Güneydoğuda Hazar Gölü'nün çevresinde bulunan yüksek yaylalar ve Behrimaz ve Ebutahir nahiyeleri içindeki yaylalar ile bugünkü Baskil ilçesi sınırları içerisinde bulunan dağlık alanlar hayvancılıkla yaşamını idame eden göçebe aşiretler için her daim uygun sahalardı⁶⁰⁸.

Harput'taki aşiretlerin bir kısmı yarı göçebe bir yaşam şekline bağlı olarak kışın köylerinde, yazın da yaylaklarında çadır hayatı sürdürmekteydiler. Bir kısım aşiretler ise sadece köylerinde oturup, hayvanlarını da köylerinin yakınlarındaki meralarda otlatarak tamamıyla bir yerleşik hayat tarzını benimsemişlerdi⁶⁰⁹.

Harput ve çevresindeki konargöçerlerin çoğu Zeyve, Parçikan ve Herdi aşiretlerine mensup olup, bunlar da köken itibarıyla Cihanbeyli aşiretine mensuplardı. Daha önceleri Azerbaycan ve İran bölgesinde bulunan bu aşiret mensupları, muhtemelen Moğol istilası sonrasında buldukları bölgeden ayrılarak Harput ve çevresine yerleşmişlerdir. Dolayısıyla bu aşiretlerin Osmanlıdan çok önce Harput'a geldikleri söylenebilir⁶¹⁰.

Herdi, Zeyve ve Parçikan adlı aşiretlerin yaşadığı bölge, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemlerinde Hersini ismini taşımaktaydı. Bu nahiye ismini bugün Haroğlu Dağı veya Hasan Dağı adlarıyla bilinen Hersini Dağı'ndan almıştır. 17. yüzyılda ve öncesinde bu aşiretlerin yoğun olarak buldukları köyler genellikle onların adıyla anılıyordu⁶¹¹.

1642 yılına gelindiğinde sancağın genel nüfusuna paralel olarak göçebe aşiretlerin nüfusunda da önemli miktarlarda azalma olmuştur⁶¹². Bu tarihte hazırlanan bir tahrir kaydında Zeyve köyünde 15 çift, 10 mücerred ve 16 bennak vergi ödemekle yükümlü

⁶⁰⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963, s. 11.

⁶⁰⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 64, 85.

⁶⁰⁹ Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012, s. 47.

⁶¹⁰ Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 33-34.

⁶¹¹ Mesela belgelerde aşiret mensuplarının köyleri tarif edilirken; *Herdi nâm karye sâkinlerinden, Zeyve nâm karye sâkinlerinden, Parçikan nâm karye sâkinlerinden* gibi ifadeler kullanılmıştır. Bkz. Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 34,51.

⁶¹² 16. yüzyılda bu aşiretlerden en kalabalık olanı Herdi aşireti olup, 1518 yılında 48 hanesi ve 4 mücerred, 1523'te ise 119 hane ve 52 mücerred vergi nüfusu vardı. Diğer aşiretlerden Parçikan aşiretinin 1518'de 52 hane, 1523'te 65 hane ve 27 mücerred, Zeyve aşiretinin de 1518'de 70 hane ve 20 mücerred vergi nüfusu bulunmaktaydı. Bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 86-87; Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 70-71,68,226.

kişinin olduğu görülmektedir. Bunlar avarız hanesi olarak 6,75 haneye karşılık gelmekteydi. Aynı tarihte Parçikan köyünde vergi ödemekle yükümlü 13 çift, 10 mücerred ve 16 bennak meskûndü. Bunlar da 4,75 avarız hanesi olarak deftere kaydedilmişlerdir. Herdi aşiretinin ise bu tarihte 18,5 avarız hanesi olarak kaydedilmesi⁶¹³, bunların gerçek nüfusunun Zeyve ve Parçikan aşiretleri toplamından fazla olduğuna işaret etmektedir.

Sonraki yıllarda Harput'taki konargöçer aşiretlerin avarız hane sayılarında ciddi miktarlarda düşüşler olmuştur. Mesela Zeyve aşiretinin 1672-73 yılında avarız hane sayısı 6,75 iken bu sayı 1681-82 yılına gelindiğinde 3 avarız hanesine gerilemiştir. Yine Parçikan aşiretinin 1672-73 yılında avarız hanesi çok az bir düşüşle 4,5 olurken 1681-82 yılında 1,5'a kadar gerilemiştir (bkz. Tablo 13). Herdi aşiretinin daha önce 18,5 olan avarız hanesi ise 1672-73 yılında 10,75'e düşmüştür⁶¹⁴.

Öyle anlaşılıyor ki, Harput Sancağı'ndaki aşiretler 17. yüzyılda, özellikle ağır vergi yükümlülüklerinden ve yerel yöneticilerin baskı ve zulümlerinden kurtulmak amacıyla çevre vilayetlere dağılmışlardır. Ayrıca 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında Cihanbeyliye mensup aşiret mensuplarının önemli bir kısmı da Harran bölgesindeki boş köylere zorunlu olarak iskâna tabi tutulmuşlardır. Fakat bunlar da iskân edildikleri yerlerde kalmayarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağılmışlardır⁶¹⁵.

⁶¹³ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 44,47.

⁶¹⁴ HŞS, nr. 362, s. 138/b.3.

⁶¹⁵ Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012, s. 74-76.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDARİ TEŞKİLAT VE SANCAK YÖNETİMİ

2.1. İdari Teşkilat

Osmanlı Devleti'nin en üst idari ünitesine “beylerbeylik”, “eyalet” veya “vilayet” deniyordu. Her eyalet de kendi içinde “sancak” veya “liva” denilen alt idarî birimlere bölünmüştü⁶¹⁶. Sancaklar aynı zamanda Osmanlı taşra idarî teşkilatının esas idarî birimlerini oluşturuyorlardı⁶¹⁷. 17. yüzyılda Osmanlı taşrasında, dokuzu salyaneli olmak üzere 34 eyalet bulunmasına karşın, bu eyaletlere bağlı olarak toplam 104 sancak bulunmaktaydı⁶¹⁸.

Osmanlı padişahları, kuruluş devrinden itibaren her sancağın idaresine başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri padişahın yürütme kuvvetini temsil eden “Bey” (Beylerbeyi, Sancakbeyi), diğeri ise padişahın yargı kuvvetini temsil eden “Kadı”dır. Bey, kadının hükmü olmadan kimseyi cezalandıramayacağı gibi, kadının da hükmünü uygulayabilmesi için beyin gücüne ihtiyacı vardı. Kadı, hükümlerinde yani şeriat ve kanunu uygulamada bağımsız olup, doğrudan doğruya padişaktan emir alır ve ona arzda bulunabilirdi. Osmanlı Devleti'nde bu birimler arasındaki kuvvetler ayrımı, âdil bir yönetimin temelini oluşturmaktaydı⁶¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin temel idari birimi olan sancaklar⁶²⁰ tarihi ve coğrafi şartlar neticesinde teşekkül etmiş yapılar olup, hukuk ve idari yönden bir bütünlük içindeydiler ve birbirlerinden ayrılmaları söz konusu değildi. Bunların geneli aynı zamanda veya aynı kumandanlar vasıtasıyla Osmanlı hâkimiyetine geçmiş, bir seviyeye kadar tabi veya idari yöresel özellikleri olan, ancak en mühimi ne merkezi güce rakip olabilecek seviyede çok, ne de fazla önemsiz görülecek seviyede az, muayyen bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler olarak ortaya çıkmalarıdır⁶²¹.

---

⁶¹⁶ Orhan Kılıç, “Klasik Dönemde Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, 9, Ankara, 2002, s. 888.

⁶¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007, s. 83.

⁶¹⁸ Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul, 2005, s. 40.

⁶¹⁹ Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2009, s. 108; Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)”, *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 77.

⁶²⁰ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 86.

⁶²¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 20.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra, Diyarbakır'ı Safevi ablukasından kurtarmak için bölgeye doğru yola çıkan Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın komutasındaki birlikler tarafından 1516 yılında zapt edilen Harput, Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı klasik bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır⁶²². Harput, askerî ve idarî açılardan Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı olmakla birlikte, atama, terfi ve sefere çağırılma gibi konularda doğrudan Divan'a bağlıydı⁶²³.

Adlî-idarî olarak tek kadılıktan müteşekkil olan Harput Sancağı, kendi içinde nahiyelere ayrılmıştı. Nahiye, çevre, yöre, memleket anlamında kullanılan bir kelime olup, Osmanlı Devleti'nde idari ve coğrafi manada küçük veyahut büyük bir çevreyi ifade eden bir deyim ve terim olarak kullanılmıştır. Esas itibarıyla tımar sistemi çerçevesinde ortaya çıkan nahiyeler, coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdir⁶²⁴.

Harput, 1518 yılında 5 nahiyeden meydana geliyordu. Bunlar; *Harput*, *Ebutahir*, *Gölcük-i Ulyâ* ve *Gölcük-i Süflâ* ile *Hersini* adlı nahiyeler olup, bu nahiyelere bağlı olarak, sancak dâhilinde toplam olarak 164 köy bulunmaktaydı. Fakat 1523 ve 1566 yıllarında hem nahiye hem de bunlara bağlı olan köylerin sayısında artış olmuştur. *Uluâbâd*, *Kuzâbâd*, *Hersini*, *Ebutahir*, *Sarıkamış*, *Behrimaz* ve *Gölcük-i Süflâ* olmak üzere, nahiye sayısı 7'ye yükselirken köy sayısı da 1523'te 180'e, 1566'da ise 186'ya yükselmiştir⁶²⁵. Öyle anlaşılıyor ki, Harput Nahiyesi, Uluâbad ve Kuzâbad olmak üzere iki nahiye haline getirilmiştir. Fakat kadı sicillerinde zaman zaman Harput Nahiyesi ifadesine rastlanması⁶²⁶, coğrafi bölgenin tanımlanmasında bu ifadenin tamamen terkedilmediğine de işaret etmektedir.

17. yüzyıla gelindiğinde bu defa tersi bir durum ortaya çıkmış, Harput Sancağı'nın nahiye ve köy sayısında düşüş olmuştur. Nitekim 1646 yılında yapılan tahrire göre, Harput Kazası; *Kuzâbâd*, *Uluâbâd* ve *Behrimaz* adlı üç nahiye ile bunlara

⁶²² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 25; Hicabi Kırlangınç, *İdrîs-i Bidlîsi Selim Şah-Nâme*, Ankara, 2001, s. 272-273.

⁶²³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 33,42; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 27-28.

⁶²⁴ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 33; M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, IX, s. 37; İlhan Şahin "Nahiye", *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s. 307.

⁶²⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 35-41,67.

⁶²⁶ "Vech-i tahrîr-i tezkire-i hurûf oldur ki emr-i şerîf-i fermân mücebince Harpurut nâhiyesine sâliyâne olan iki günlük menâzil zahiresini on davar ve otuz koyun ve on kile pirinç ve kırk dört kile un ve otuz vukiyye revgan bu zikr olunan zahireyi Harpurut Emîni Mustafa Ağa yedinde bi't-tamâm alınub kabz olunmağın yedine tezkire virildüğü vakt-i hâcet temessük idine. Tahrîren fi 22 mâh-ı Saferü'l-muzâfer 1049. Suret-i tezkere-i Tatar Han", *HŞS*, nr. 38244-II, s. 126/b.4. Ayrıca bkz. *HŞS*, nr. 38244-II, s. 99/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 419/b.1.

bağlı olan 154 köyden meydana gelmekteydi⁶²⁷. Bu tarihte, Harput'un en büyük nahiyesi 81 köyü olan Kuzâbâd Nahiyesi, ikinci büyük nahiyesi 65 köyü olan Uluâbâd Nahiyesi, en küçük nahiyesi de 8 köyü olan Behrimaz Nahiyesi idi⁶²⁸.

Kadı sicillerinde, bu üç nahiyenin dışında, farklı isimde nahiyelere de rastlamak mümkündür. Tablo-21'de de görüleceği üzere bunların sayısı oldukça fazladır. Nahiye esasen, muayyen sayıdaki köylerden oluşan idari bir üniteyi tanımlamaktaydı. Dolayısıyla sicil defterlerinde adları geçen nahiyelerin çoğu, klasik manada nahiye olmayıp, bahse konu olan defterlerde, ekilip biçilen alanları veya sadece bir mevkiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Mesela Müridi ve Şüşnaz, esasen köy olmalarına rağmen, bazen yöre, çevre, mevki veya memleket anlamında kullanılan "nahiye" ismiyle de ifade edilmişlerdir. Bundan dolayı, özellikle kadı sicillerindeki nahiye tanımlamasına dikkatle yaklaşmak lazımdır.

Tablo-21: Sicil Defterlerinde Adı Geçen Nahiyeler

Sıra No	Nahiyeler
1	Ankuzu Baba Nahiyesi ⁶²⁹
2	Çalu Nahiyesi ⁶³⁰
3	Çeltiker Nahiyesi ⁶³¹
4	Danişmend Nahiyesi ⁶³² /Tanişmedler Nahiyesi ⁶³³
5	Delüktaş Nahiyesi ⁶³⁴
6	Herseni Nahiyesi ⁶³⁵
7	Gazgüni Nahiyesi ⁶³⁶
8	Göllübağ Nahiyesi ⁶³⁷
9	Kara Kız Nahiyesi ⁶³⁸ Kız Nahiyesi ⁶³⁹
10	Karlık Nahiyesi ⁶⁴⁰
11	Karye-i Müridi Nahiyesi ⁶⁴¹
12	Mergiri Nahiyesi ⁶⁴²

⁶²⁷ Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/199, Ankara, 1987, s. 125.

⁶²⁸ HŞS, nr. 324, s.125-126/b.1; HŞS, nr. 38244-VI, s.205-206.

⁶²⁹ HŞS, nr. 384, s. 13/b.1; HŞS, nr. 384, s. 68/b.4.

⁶³⁰ HŞS, nr. 384, s. 102/b.1.

⁶³¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 47/b.1; HŞS, nr. 383, s. 119/b.3; HŞS, nr. 383, s. 150/b.1.

⁶³² HŞS, nr. 383, s. 60/b.1.

⁶³³ HŞS, nr. 181, s. 23/b.3.

⁶³⁴ HŞS, nr. 383, s. 32/b.4; HŞS, nr. 181, s. 118/b.3.

⁶³⁵ Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012, s. 22.

⁶³⁶ HŞS, nr. 383, s. 9/b.2.

⁶³⁷ HŞS, nr. 368, s. 6/b.3.

⁶³⁸ HŞS, nr. 386, s. 114/b.3.

⁶³⁹ HŞS, nr. 386, s. 276/b.1.

⁶⁴⁰ HŞS, nr. 181, s. 23/b.1; HŞS, nr. 181, s. 28/b.2; HŞS, nr. 331, s. 51/b.2; HŞS, nr. 386, s. 22/b.6; HŞS, nr. 384, s. 124/b.1.

⁶⁴¹ HŞS, nr. 384, s. 92/b.2.

⁶⁴² HŞS, nr. 181, s. 5/b.2.

Sıra No	Nahiyeler
13	Muş Nahiyesi ⁶⁴³
14	Obuz Nahiyesi ⁶⁴⁴
15	Ortak Nahiyesi ⁶⁴⁵
16	Pancarlık Nahiyesi ⁶⁴⁶
17	Pekinik Nahiyesi ⁶⁴⁷
18	Sugözü Nahiyesi ⁶⁴⁸
19	Sultan Meydanı Nahiyesi ⁶⁴⁹
20	Şefri Nahiyesi ⁶⁵⁰
21	Şer'i Nahiyesi ⁶⁵¹
22	Şüşnaz Nahiyesi ⁶⁵²

2.2. Sancak Yönetimi

2.2.1. Sancakbeyi-Mütesellim- Emin

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde, taşra teşkilatının ana unsurlarından olan sancak yönetimine, geniş yetki ve sorumluluklarla donatılmış bir sancakbeyi getiriliyordu ⁶⁵³. Sancakbeyinin, en önemli görevlerinden biri, sancak sınırları içerisindeki reyanın huzur ve güven içinde yaşayabilmesini sağlamaktı. Bu hususta kadı ile birlikte hareket ederlerdi. Suçluların yakalanıp mahkemeye teslim edilmesi hususunda sancakbeyinin sorumlulukları vardı. Öldürme, hırsızlık ve gayri ahlaki gibi toplum düzenini derinden sarsan olaylar ve kamuyu ilgilendiren davaların geneli, mahkemede sancakbeyini temsil eden kişilerin huzurunda gerçekleşmekteydi⁶⁵⁴.

⁶⁴³ HŞS, nr. 385, s. 38/b.1.

⁶⁴⁴ HŞS, nr. 324, s. 217/b.2.

⁶⁴⁵ HŞS, nr. 386, s. 40/b.1.

⁶⁴⁶ HŞS, nr. 383, s. 147/b.7; HŞS, nr. 38244-I, s. 131/b.3; HŞS, nr. 181, s. 13/b.3.

⁶⁴⁷ HŞS, nr. 385, s. 88/b.5.

⁶⁴⁸ HŞS, nr. 385, s. 56/b.2.

⁶⁴⁹ HŞS, nr. 384, s. 100/b.1.

⁶⁵⁰ HŞS, nr. 383, s. 98/b.5.

⁶⁵¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 23/b.3.

⁶⁵² HŞS, nr. 386, s. 130/b.4.

⁶⁵³ Sancakbeyinin görevleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, 22-26.

⁶⁵⁴ Harput müsellimi olan fahrü'l-akrân Yusuf Ağa'nın huzurunda Dergâh-ı Ali sipahilerinden Mehmed Bey adlı kişi Bayram b. Hacı Hüseyin adlı kişinin kendisini yaraladığını iddia ederek tutanak tutulmuştur. (HŞS, nr. 38244-III, s. 25/b.3.) 1627 tarihinde mahkemede mirliva müsellimi tarafından görevlendirilen İbrahim Ağa'nın huzurunda, Kaya Beşe adlı kadın, Eskici Mahmud'un eşinin *fi'l-i kabîh* olduğunu iddia ederek şikâyetle bulunmuştur. (HŞS, nr. 38244-III, s. 31/b.1.) Kan diyetinin talep edildiği başka bir belgede ise yine dava Müsellim Yusuf Ağa tarafından görevlendirilen Ali Ağa'nın huzurunda görülmüştür (HŞS, nr. 38244-III, s. 41/b.1.). Başak örnekler için bkz. HŞS, nr. 181, s. 105/b.3; HŞS, nr. 383, s. 37/b.1; HŞS, nr. 383, s. 59/b.2; HŞS, nr. 383, s. 51/b.1; HŞS, nr. 383, s. 61/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 126/b.1.

Sancakbeyinin bir diğer önemli görevi de askeri idi. Sancak dâhilinde bulunan askeri görevlilerin amiri konumda olması sebebiyle seferler sırasında emri altındaki askerler ile birlikte bağlı bulunduğu beylerbeyinin kumandası altında seferlere katılma zorunluluğu bulunmaktaydı. Ayrıca, hususi görevler için sancağa gelen devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların vazifelerini güvenle ve rahat bir şekilde yerine getirmesini temin etme vazifeleri de vardı⁶⁵⁵. Sancakbeyi, bu asli görevlerinin dışında, mukataayı iltizama almak gibi, temel vazifesi olmayan görevleri üstlendikleri de oluyordu. Hatta bazen bu görevlerini bahane ederek sefere gitmekten kaçtıkları da görülüyordu⁶⁵⁶.

Sancakbeyi sancak yönetimine doğrudan doğruya merkezden padişah tarafından atanıyordu. 16. yüzyılda bu göreve getirenlerin çoğu taşra kökenli idi. Fakat 17. yüzyılda bu durum sarayda yetişmiş görevliler lehine değişmiştir⁶⁵⁷. Mesela 1568-1574 yılları arasında sancakbeylerinin %67,8'i taşra, %32,2'si merkez-saray kökenli olmasına karşın, 1632-1641 yılları arasında %49,2'si saray, %25,4'ü taşra kökenli, %15,9'u da ümera akrabası veya kapısı halkından atanmıştır⁶⁵⁸.

16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan sarsıntılar sebebiyle Osmanlı tımar sisteminde bozulmalar yaşanmıştır⁶⁵⁹. Bu durum, kapıkulu askerlerinin tımarlı sipahilere göre daha etkin hale gelmesine ve vergi sisteminde önemli değişikliklere neden olmuştur⁶⁶⁰. Buna paralel olarak, taşra yönetiminde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Harput Sancağı, 16. yüzyılda merkez tarafından görevlendirilen ve bölgeyi az çok tanıyan sancakbeyleri tarafından yönetilmiştir⁶⁶¹. Ancak 17. yüzyılda bu uygulama

⁶⁵⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 23-25.

⁶⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 116; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 2005, s. 103-104.

⁶⁵⁷ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 70.

⁶⁵⁸ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, 6, s. 83; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 72.

⁶⁵⁹ Tımar sistemindeki bozulmalarının nedenleri hakkında bilgi için bkz. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul, 1977, s. 131-133.

⁶⁶⁰ 16 yüzyılın ikinci yarısında batıdan gelen enflasyon nedeniyle Osmanlı ekonomisi etkilenirken, aynı zamanda batıdaki askeri teknolojisindeki gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti ordusunun sayısı da artırmıştır. Yine bu dönemde yaşanan hızlı nüfus artışı enflasyonun etkisini daha da artırmış ve köylerden şehirlere yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu da askeri sınıfın artmasına ve yüzyılın sonunda Celali isyanlarında insan gücü kaynağının oluşmasına neden olmuştur. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 110-111.

⁶⁶¹ 16. yüzyılda Harput sancakbeyleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", s. 93-113.

terk edilmiştir. Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte yaygın hale gelen iltizam ve mukataa sistemine bağlı olarak, sancağın mali statüsü ile beraber, üst düzey idarecilerin atama şekli ve kimliklerinde de önemli değişiklikler görülmektedir⁶⁶².

17. yüzyılın başlarından itibaren Harput Sancağı'nda göze çarpan en önemli değişiklik, sancakbeyinin kimliği ve sancağın tevcih yöntemidir. Mesela 7 Eylül 1599 tarihinde Harput Sancağı, İran ümerasından olup Osmanlı Devleti'ne iltica eden Murad Han Bey'e "*kayd-ı hayat şartıyla*" tevcih edilmiştir⁶⁶³.

Murad Han Bey'den sonra sancağın başına İbrahim Bey getirilmiştir. İbrahim Bey'in hangi tarihte görevlendirildiği bilinmemekle birlikte, Tavîl Muharebesi'nin yaşandığı 1605 yılında sancakbeyliği görevini yürüttüğü ve bu isyan sırasında gerekli tedbirleri alarak Harput surlarını tahkim ettirdiği bilinmektedir⁶⁶⁴. 1609-1610 yıllarında da sancakbeyliği görevini yürüten İbrahim Bey, idari ve askeri vazifelerinde göstermiş olduğu yararlılıklardan dolayı, padişah tarafından hilatla mükâfatlandırılmıştır⁶⁶⁵.

Burada dikkatimizi çeken husus, İbrahim Bey'in sancakbeyliği görevinin yanı sıra Harput Mukataa Eminliği vazifesini de üstlenmesidir. İbrahim Bey'e, her yıl için 24.000 kuruş, toplamda ise 96.000 kuruş hazineye yatırmak şartıyla, 19 Mayıs 1605 ve 8 Mart 1609 tarihleri arasında olmak üzere, dört yıl süre ile Harput mukataasının eminlik ve nazırlık görevi verilmiştir⁶⁶⁶. İbrahim Bey sonraki yıllarda da Harput Mukataa Eminliği görevini üstlenmiştir. Mesela 1617 yılında eminlik vazifesi İbrahim Bey'de idi⁶⁶⁷. Fakat sancak yönetimi muhtemelen farklı kişiye tevcih edilmişti. Zira 1637 tarihli bir belgede, 20 yıl önce Harput Sancağının "*ber-vech-i arpalık*" olarak

⁶⁶² İbrahim Erdoğan, "Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", *OTAM*, 20, Ankara, 2009, s. 120.

⁶⁶³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 34.

⁶⁶⁴ "Budur ki Kasaba-i Harput sâkinlerinden erbâb-ı tımârdan Mevlud b. Timurhân nâm kimesne meclis-i şer'e gelub takrîr-i kelâm (idüb) dedi ki; bundan akdem Tavîl muhârebesinde kıdvetü'l-ümerâ'il-kirâm İbrahim Bey hazretleri taşra olan evlerimi yıkub taş ve ağaçları 'umumen getürüb hisâr bina idüb...'", *HŞS*, nr. 181, s. 22/b.2. "Vech-i tezkere-i huruf oldur ki Tavîl zalim 1014 senesinde kasaba-i Harput'a müstevli olmağla şehirde taşra olan evlerinin taş ve toprakları ile sur etraflarını ihyâ olunub ve Mevlüd nam kimesnenin şehirden taşra olan evlerini kiremitleri ve keresteleri harc olunub şehir içinde olan Huriye Hatun kurbunda olan hâli ve harâbe yerlerden damları mukâbelesinde evler ihyâ etmek için otuz arşûn yer virilüb merkûm Mevlüd'ün yedine tezkere tahrîr olunub virildiği zikr olunan yerlerin damlarına ... aherden kimesne dahl ve ta'aruz etmemek için yedine tezkere virildikde vakt-i hacet temessük idene. Tahrîren fi evâil-i Şa'ban 1014. İbrahim Bey", *HŞS*, nr. 181, s. 147/b.4.

⁶⁶⁵ *BOA*, MD, 78, s. 297.

⁶⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun, 1988, s. 93-107.

⁶⁶⁷ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 169/b.3.

Hüseyin Paşa'nın tasarrufunda olduğu ifade edilmektedir⁶⁶⁸. Ayrıca bir başka belgeden de Hüseyin Paşa'nın 1613-14 yıllarında sancağı arpalık olarak tasarruf ettiği anlaşılmaktadır⁶⁶⁹. İbrahim Bey, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Harput sancakbeyliğinin âdeta vazgeçilmez ismi olarak göze çarpmaktadır. Nitekim 1624 tarihli belgelerde de Harput sancakbeyi ve emini olarak yine İbrahim Bey'in adı geçmektedir⁶⁷⁰.

İbrahim Bey, Harput mukataasının bir kısım gelirlerini muayyen bir ücret karşılığında başkalarına iltizama veriyordu. Mesela H. 1033 (1623-1624) yılında bazı *Havâss-ı Hümayûn* köylerini 60 müd hububat karşılığında “*ber-vech-i iltizâm*” olarak Hüseyin Bey'e vermiştir⁶⁷¹.

İbrahim Bey'den sonra Harput Sancağı genellikle “arpalık” uygulaması nedeniyle mütesellimler tarafından yönetilmiştir. 17. yüzyılda pek çok sancakta görülen⁶⁷² bu uygulamanın temel sebebi olarak, özellikle 1627 yılından sonra, yüksek yönetim kademelerinde görev almaları gereken ümera sayısının fazla oluşu nedeniyle, bunların rütbelerine uygun görevlerin bulunamaması gösterilmektedir⁶⁷³. Bundan dolayı, özellikle geliri düşük olan eyaletlere ve hudutlardaki kalelerin korunması için görevlendirilen vezir rütbeli valilere, bir veya birkaç sancak arpalık olarak verilmeye başlanmıştır⁶⁷⁴. Bu uygulamadan Harput Sancağı da nasibini almış, 17 yüzyılın ikinci yarısında neredeyse sancakbeyi ünvanı kullanılamaz olmuş, bunun yerine *mütesellim*, *emin*, *zabit* ve *mutasarrıf* gibi ünvanlar kullanılmaya başlanmıştır⁶⁷⁵.

⁶⁶⁸ “...târîhü'l-kitâbdan yigirmi sene makeddem gıbbe's şer'den müşârün-ileyh İbrahim Bey nâib kaldırub ve ber-vech-i arpalık Harput sancağına mutasarrıf olub Hüseyin Paşa hazretleri tarafından Abdulfettâh Bey ve zeyl-i sicilde mestürü'l-esâmî olan...”. *HŞS*, nr. 384, s. 61/b.2.

⁶⁶⁹ *BOA*, MD, 89, s. 510.

⁶⁷⁰ “Kazâ-i Harput sancakbeyi ve emîni olan İbrahim Bey zîde kadrühü tarafından Hâbil Çelebi ...”, (*HŞS*, nr. 383, s. 58/b.1). “... hâlâ Harput sancağı beyi olan kıdvetü'l-ümerâ-i kirâm İbrahim Bey dâme izzühu hazretleri...” (*HŞS*, nr. 383, s. 37/b.1; *HŞS*, nr. 383, s. 53/b.1).

⁶⁷¹ “... bundan akdem mûmâileyh İbrahim Bey müteveffa Hüseyin Bey ibn-i Erdivan Çelebi nâm kimesneye bin otuz üç senesinde vâki' havâs-ı humâyûn karyelerinden Könk ve Hefthisar ve Halifecik ve Perdik ve Kavak ve Kamışlık nâm karyeleri divân-ı ... üzere altmış müd gılâla ber-vech-i iltizâm vermişdi...”. *HŞS*, nr. 383, s. 173/b.3.

⁶⁷² Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb-Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (Çev. Zeynep Yelçe), s. 71; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, s. 70-72; Sibel Kavaklı, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 50; Yusuf Oğuzoğlu, “XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütesellimine İlişkin Bazı Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, Konya, 1981, s. 93-99.

⁶⁷³ Musa Çadırıcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara, 2007, s. 30.

⁶⁷⁴ Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 75.

⁶⁷⁵ İbrahim Erdoğan, “Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, s. 117-147.

İbrahim Bey'den Mart 1625 tarihli bir belgede “*sâbık*” Harput sancakbeyi olarak bahsedilmektedir⁶⁷⁶. Dolayısıyla bu tarihte görevini tamamlamıştır. Zira Nisan 1625 tarihli başka bir belgede, sancağın arpalık olarak *Behram Paşa*'nın tasarrufunda olduğu görülmektedir⁶⁷⁷. Behram Paşa, sancaktaki vergileri toplaması ve idari işleri yürütmesi için vekili yani mütesellimi olarak *Oruç Ağa*'yı⁶⁷⁸ görevlendirmiştir. Ancak daha sonraki aylarda bir görev değişikliğine gidilmiş olmalı ki, Ekim 1625 tarihinde *Ebubekir Çavuş*'u Harput mütesellimi olarak görmekteyiz⁶⁷⁹. Sancakbeyi veya eminlik görevleri birlikte ifa edildiği gibi, bunlar farklı kişiler tarafından da yürütülebiliyordu. Nitekim Haziran 1627 tarihinde eminlik görevini Van kullarından *Hasan Bey* yürütüyordu⁶⁸⁰. Bu durum, sancak gelirlerinin bir kısmının Van kulları mevaciplerinin ödenmesinde kullanılmasından kaynaklanmıştır. Zira bu uygulama 17. yüzyılın ikinci yarısında daha fazla görülmektedir⁶⁸¹.

Behram Paşa'nın, arpalık olarak Harput Sancağı'nı hangi tarihe kadar tasarruf ettiğini bilmiyoruz. Ancak Mart 1627 tarihinde Harput Sancağı yine arpalık olarak Musul Beylerbeyi olan Bekir⁶⁸² Paşa'ya verilmiştir⁶⁸³. Bekir Paşa da sancaktaki işlerini yürütmesi için mütesellim olarak Yusuf Ağa'yı görevlendirmiştir⁶⁸⁴.

⁶⁷⁶ HŞS, nr. 383, s. 173/b.3.

⁶⁷⁷ HŞS, nr. 383, s. 102/b.3.

⁶⁷⁸ Mayıs 1625 tarihli bir belgede Oruç Ağa'dan bahsedilirken “Harput sancağına mutasarrıf olan sa'detlü Behram Paşa hazretlerinin mütesellimi olan Oruç Ağa” ifadesi kullanılmıştır. Bkz.HŞS, nr. 383, s. 124/b.1.

⁶⁷⁹ HŞS, nr. 383, s. 14/b.1.

⁶⁸⁰ “Budur ki Van kullarından olub Harpurut Emimi Hasan Bey'e...”, HŞS, nr. 38244-III, s. 68/b.1.

⁶⁸¹ İbrahim Erdoğan, “Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, s. 117-147.

⁶⁸² Bekir ismi başka belgelerde Ebubekir olarak zikredilmektedir. Bkz. HŞS, nr. 38244-III, s. 114/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 143/b.2)

⁶⁸³ “Emîrül'ümerâi'l-kirâm kebirül-küberâ'il-fihâm zül-kadr ve'l-ihtirâm sâhibül-'izz ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezid-i 'inâyet-i meliki'l-a'lâ Musul beylerbeyisi Bekir dâme ikbâlûhu tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki; sen yarar ve emekdâr ve uğûr-ı hümâyûnda bezl-i iktidar itmiş şecâ'at-şi'âr olduğun ecilden mukaddemâ Musul Eyâleti ber-vech-i arpalık Harput Sancağıyla sana tevcîh ve 'inâyet olunub ile'l-ân hıfz u hırâset-i vilâyet üzere ve def'-i mazarrat-ı a'dâ-yı dîn-i mübînde bezl-i mukadder eyledükleri ma'lûm-ı hümâyûnum olduğundan gayri zikr olunan Musul Eyâleti ber-vech-i arpalık Harput Sancağı ki bi'l-fi'îl üzerinde mestûr ve mukayyed bulunmağın kemâ-kân mukarrer ve ibkâ idüb mutasarrıf olmak bâbında fermân-ı 'âlîşanım sâdır olmuştur buyurdum ki bu bâbda sâdır olan fermân-ı celilü'l-kadrim üzere 'amel idüb dahi eyâlet-i mezbûreye zikr olunan Harput Sancağına ber-vech-i arpalık kemâ-kân sen mutasarrıf olub hıfz u hırâset ve memâlikinde ve himâyet ve sıyânet itmen bâbında bezl-i mikdâr ve sa'y-i merkûm eyleyüb taraf-ı âherden bir ferdi dahl ve ta'arruz itdirmeyesiz şöyle bilesiz 'alâmet-i şerife i'timâd kılasız”.HŞS, nr. 38244-III, s. 181/b.1

⁶⁸⁴ Nisan 1627 tarihli bir belgede “Harpurut Sancağına ber-vech-i arpalık mutasarrıf olan emirül'ümerâ-il-kirâm Bekir Paşa Hazretlerinin tarafından mütesellimi olan Yusuf Ağa...” ifadesi yer almaktadır. HŞS, nr. 38244-III, s. 8/b.4. Başka örnekler için bkz. HŞS, nr. 38244-III, s. 25/b.3; HŞS, nr. 38244-III, s. 31/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 41/b.1.

Bekir Paşa, Harput Sancağı'nı takriben 5 ay kadar tasarruf edebilmiştir. Zira 23 Ağustos 1627 tarihinde sâbık Maraş Beylerbeyi olan Yakup Paşa'ya Harput ve Nusaybin sancakları arpalık olarak tevcih edilmiştir⁶⁸⁵. Ancak Ebubekir Paşa ve Yakup Paşa arasında sancaktaki mahsulün tasarrufu hususunda bir anlaşmazlık çıkmıştır. Yakup Paşa'nın mütesellimi Ahmed Ağa, atama yapıldıktan hemen sonra Harput'a gelerek o yıla ait mahsulün Yakup Paşa'ya ait olduğunu iddia etmiştir. Ebubekir Paşa'nın mütesellimi olan Yusuf Ağa ise buna karşı çıkmıştır. Yapılan mahkeme neticesinde iki taraf arasındaki anlaşmazlık araçlar vasıtasıyla giderilmiştir. Anlaşma gereğince, üç müd arpa ve bir müd buğday Yakup Paşa'nın mütesellimi Ahmed Ağa'nın vekili Mehmed Çelebi bin Hüseyin'e teslim edilmiştir⁶⁸⁶.

1632 yılına gelindiğinde, İran hanedanlarından olup, Kızılbaşlıktan dönen *Haydar Han*'a Harput sancakbeyliği görevi verilmiştir⁶⁸⁷. Mayıs 1632 tarihinde Harput'ta Haydar Han'ın mütesellimi olarak *Mehmed Beşe* görev yapıyordu⁶⁸⁸. Ancak kısa bir müddet sonra (Temmuz 1632) Haydar Han bu görevi 600 riyal kuruş peşin para karşılığında Piyale Bey'e vermiştir. Yapılan anlaşmaya göre, şayet mütesellimlik görevine farklı kişilerden de talep olursa, Piyale Bey'in 600 kuruşu geri ödendikten sonra bu göreve yeni atama yapılabilecekti⁶⁸⁹.

Öyle anlaşılıyor ki, mütesellim vazifesinin muayyen bir ücret karşılığında verilmesi, bu göreve getirilenlerin sıklıkla değiştirilmesine neden oluyordu. Ayrıca mütesellimlerin halktan kanunun dışı vergi talep etmelerinin de büyük ölçüde bu durumdan kaynaklandığı söylenebilir.

Haydar Han'dan sonra, Harput Sancağı tekrar arpalık olarak tevcih edilmiştir. Bu bağlamda, 18 Eylül 1632 tarihinde Harput ve Siverek sancakları arpalık olarak *Murtaza Paşa*'nın tasarrufuna bırakılmıştır⁶⁹⁰. Murtaza Paşa, Harput'taki işlerini yürütmesi için *Mehmed Ağa*'yı görevlendirdiğini Eylül 1632 tarihli bir mektupla Harput

⁶⁸⁵ “Emîrül ümerâ'il-kirâm kebirül-küberâ'il-fihâm zül-kadr ve'l-ihirâm sâhibül-'izz ve'l-ihirâm el-muhtass bi-mezid-i 'inâyet-i meliki'l-'allâm sâbıkâ Maraş beylerbeyisin olub ber-vech-i arpalık sancağından ma'zül olan Yakub dâme ikbâlehu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki; size yarar ve nâmdar ve uğur-ı hümâyûn 'izzet makrûnumda enva'-ı hıdemât-ı mebrûre vücûda gelmiş emekdâr olub her vechle mahall-i 'inâyet ve müstahakk ve 'utûfet olduğunuz ecilden hâliyâ hakkında mezîd-i 'inâyet-i şâhâne ve mezîd-i re'fet-i mülûkânem zuhûra getirüb işbu sene sitte ve selâsîn ve elf Zi'l-hiccesinin on birinci gününden Harput ve Nusaybin sancağı sana tevcih ve 'inâyet idüb i'lâm için ta'yîn olunmuştur...”, *HŞS, nr. 38244-III*, s. 147/b.2.

⁶⁸⁶ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 143/b.2; *HŞS, nr. 38244-III*, s. 114/b.1.

⁶⁸⁷ *HŞS, nr. 181*, s. 144/b.2.

⁶⁸⁸ *HŞS, nr. 181*, s. 145/b.1.

⁶⁸⁹ *HŞS, nr. 181*, s. 122/b.1.

⁶⁹⁰ *HŞS, nr. 181*, s. 117/b.2.

kadisına bildirmiş ve kendisine bu hususta gereken kolaylığın ve yardımın sağlanmasını istemiştir⁶⁹¹. Fakat bundan altı ay sonra (15 Şubat 1633 tarihinde) sancak, bu defa sâbık Malatya Sancakbeyi olan *Seyyid Han oğlu Seyfeddin*'e arpalık olarak tevcih edilmiştir⁶⁹². Seyfeddin Bey'in kethüdalık görevini *Murad Bey*⁶⁹³, mütesellimlik vazifesini de *Mehmed Ağa* yürütüyordu⁶⁹⁴. Ancak sonraki aylarda görev değişikliğine gidilerek Ağustos 1633'te mütesellimlik görevine *Kurd Bey* getirilmiştir. Nitekim Ağustos 1633'te Harput Mahkemesi'nde görülen bir dava, mîrlivâ mütesellimi Kurd Bey'in mahzarında yapılmıştır⁶⁹⁵. Ayrıca Eylül 1633 tarihinde de mütesellim olarak Kurd Bey'den bahsedilmektedir⁶⁹⁶. Fakat çok geçmeden Kurd Bey de görevinden alınmıştır. Zira Mart 1634'te Hoğu köyünün gayrimüslim ahalisi Harput Mahkemesine gelerek Harput Sancağı'na mutasarrıf olan Seyfeddin Bey'in mütesellimi *Muhammed Ağa*'dan şikâyetçi olmuşlardır. Şikâyetlerinin sebebi ise; Muhammed Ağa'nın kendilerinden karşılığını ödemediği yem, yiyecek, arpa, buğday, tavuk, saman ve odun gibi bir takım zahireleri zorla alması ve 'arûs vergisinin emine râci' olmasına ve bunun için de emine 2 kuruş ödeme yapmalarına rağmen, bazı kişilerden cebren bu vergiyi tahsil etmesidir⁶⁹⁷.

İdarecilerin haksız yere halktan vergi talepleri görüldüğü gibi, bazen tersi durum da söz konusu olabiliyordu. Yani reaya da vergi yükümlülüğünü yerine getirmeyebiliyordu. Mesela Harput Sancağı'nı tasarruf eden Seyfeddin Bey, 1633 yılında seferde olması nedeniyle öteden beri sanacak mutasarrıfına verilen mahsulün kendisine verilmediğini beyanla hükümete şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine Harput kadısı, kethüdayeri, yeniçeri serdari ve vilayetteki ayanlara hitaben merkezden bir mektup gönderilerek, sancakbeyine verilmesi gereken mahsulün verilmesi ve bu hususta gereken tedbirlerin de alınması istenmiştir⁶⁹⁸.

Ocak 1637'de Harput Sancağı'nın mutasarrıfı olarak *Bahaeddin Bey*'i görmekteyiz. Bahaeddin Bey'in mütesellimi ise *Ali Ağa* idi⁶⁹⁹. Bahaeddin Bey sadece Harput'un mutasarrıfı olmayıp, aynı zamanda Bargiri Sancağı'nı da tasarruf ediyordu.

⁶⁹¹ HŞS, nr. 181, s. 117/b.1.

⁶⁹² HŞS, nr. 386, s. 413/b.2; HŞS, nr. 386, s. 84/b.2.

⁶⁹³ HŞS, nr.386, s. 84/b.2.

⁶⁹⁴ HŞS, nr.386, s. 167/b.2; HŞS, nr. 386, s. 171/b.3

⁶⁹⁵ HŞS, nr. 386, s. 186/b.2.

⁶⁹⁶ "Budur ki hâlâ Harput Sancağına mutasarrıf olan Seyfeddin Bey tarafından mütesellim olan Kurd Bey meclis-i şer' de..." HŞS, nr. 386, s. 192/b.1.

⁶⁹⁷ HŞS, nr. 386, s. 280/b.1.

⁶⁹⁸ HŞS, nr. 386, s. 377/b.1.

⁶⁹⁹ HŞS, nr. 384, s. 26/b.1.

Bahaeddin Bey, Makü ve Ercis sancakbeyi olan Mehmed Bey ile birlikte Nahçıvan'a sefer düzenleyerek Kızılbaşlara karşı önemli başarılar elde etmiş, bundan dolayı da padişah tarafından hilatla ödüllendirilmiştir⁷⁰⁰.

Bahaeddin Bey'den sonra, 1637 yılı başlarında Harput'un yönetimine sâbık vezir-i azamlardan Mehmed Paşa'nın kapıcıbaşısı olan *Mustafa Bey* getirilmiştir⁷⁰¹. Tatar asıllı olan Mustafa Bey'in mütesellimlik görevini ise *Cafer Ağa* yürütmüştür⁷⁰². Fakat aynı yıl içinde Harput'un yönetimi Mustafa Bey'den alınarak tekrar Bargiri sancakbeyi olan Bahaeddin Bey'e verilmiştir⁷⁰³. Bu tarihte sancağın mütesellimi *Uğurlu Ağa*⁷⁰⁴, Harput emini ise *Musli Bey* idi⁷⁰⁵.

Harput sancakbeyliğine getirilen ümeranın görev süreleri çoğunlukla kısa olup, sık sık değişiklik yapılmıştır. Nitekim Bahaeddin Bey ikinci defa atandığı Harput sancakbeyliği görevinde ancak altı ay kalabilmiş, yerine 8. Şubat 1638 tarihinden sabık Sis sancakbeyi *Ramazan Bey* atanmıştır⁷⁰⁶. Ramazan Bey'in mütesellimi, başlarda Osman Beşe iken, 16 Temmuz 1639 tarihinde kendi isteğiyle görevinden ayrılması sebebiyle yerine *İbrahim Bey* atanmıştır⁷⁰⁷.

Mustafa Bey'in sancakbeyliği sırasında olduğu gibi, Bahaeddin Bey'in döneminde de Harput ahali kendilerinden bennak ve mücerred vergisinin fazladan alındığını merkeze bildirerek şikâyetçi olmuşlardır⁷⁰⁸. Ancak o sırada mütesellim olan Osman da boş durmayarak merkeze bir adamını göndermiş ve kanun üzere mirliva haslarına kayıtlı olan köylerin reayasından beş-on seneden beri alınan şekliyle

⁷⁰⁰ Murat Alanoğlu, *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2010, s. 229-230.

⁷⁰¹ *HŞS*, nr. 384, s. 222/b.2.

⁷⁰² *HŞS*, nr. 384, s. 41/b.2. Mayıs 1637 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput'ta sakin olan Müslüman ahali umumen mahkemeye giderek Tatar Mustafa Bey'in kethüdası olan Cafer Ağa'nın bennak ve mücerred vergilerini kanunda belirtildiği üzere kendilerinden almayıp, Müslümanların bennak ve mücerredinden 56 selimi ve gayrimüslim tebaadan da 70 selimi aldığını bildirerek ondan şikâyetçi olmuşlardır. Bkz. *HŞS*, nr. 384, s. 77/b.2.

⁷⁰³ *HŞS*, nr. 384, s. 189/b.2.

⁷⁰⁴ *HŞS*, nr. 384, s. 186/b.1.

⁷⁰⁵ *HŞS*, nr. 384, s. 122/b.1. Emin Musli Ağa'nın da halktan kanun dışı vergi toplaması, şikâyet konusu olmuş ve mahkemeye yapılan müracaat ile bu haksızlığın önüne geçilmesi istenmiştir. Bkz. *HŞS*, nr. 38244-II, s. 78/b.1.

⁷⁰⁶ *HŞS*, nr. 384, s. 169/b.1.

⁷⁰⁷ "Bundan akdem mütesellim olan Osman Beşe bu cânibe mâh-ı Rebi'ül-ulânın evasıtından mütesellim kendinden îbâ eyledüğü ecilden mektûb tahrir olunub irsâl olunmuşdu vusûlunda gerekdir ki bizim İbrahim Bey mütesellim tâ'yîn olunmuşdı târîh-i mezbûrdan İbrahim Bey mütesellim olub vâki' olan cürm-i cinâyet ve bâd-ı hevâ ve sâ'ir hukûk ve rüsûmâtımızı ahz-u kabz itdürüb hilâf-ı şer'i-şerîf bir kimesneye zûlm ve te'addî olduğuna rızâmız yokdur şöyle bilüb müceb-i mektûb ile 'amel oluna ve's-salam", *HŞS*, nr. 38244-II, s. 119/b.2.

⁷⁰⁸ *HŞS*, nr. 38244-II, s.151/b.1.

vergilerini talep ettiklerini, fakat halkın vergilerini ödemeye yanaşmadıklarını ve ellerinde bulunan sahte bir emr-i şerîf ile bennâk resimlerini 12 akçe, mücerred resimlerini de 16 akçeden ödemek istediklerini bildirmiştir. Bundan dolayı, 1639 yılında Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilerek, vergilerin beş-on seneden beridir nasıl alınmış ise o minval üzere alınması istenmiştir⁷⁰⁹.

Esasen vergilerin toplanması hususunda Harput'ta bu dönemde ciddi problemler yaşanmaktaydı. Bunun da temel nedeni 1623'te başlayıp 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması ile sona eren Osmanlı-İran savaşlarıdır⁷¹⁰. Bu zor dönemin bir yansıması olarak, kaza ahalisinin ekserisi, askerî sınıftan oldukları iddiasıyla, bazı vergilerini ödemeye yanaşmıyorlardı. Mesela Eylül 1639 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Sancakbeyi Ramazan Bey'in üzerine kayıtlı olan *resm-i bâğât ve baş akçesini* ahaliden talep ettiğinde, kimisi sipahiyiz, kimisi yeniçeriyiz, cebeciyiz veya topçuyuz diyerek bu vergileri ödemek istememişlerdir. Aslında bunlar seferlere katılmadıkları gibi, o sene düzenlenen Bağdad Seferi'ne dahi gitmedikleri sancakbeyi tarafından merkeze bir arzuhalle bildirilmiştir. Bunun üzerine, sefere iştirak etmeyen askerî kesimin dirliklerinin ellerinden alınmasına ve bunlardan da reaya gibi vergi alınmasına dair Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir⁷¹¹.

Fazladan vergi alındığı veya ödenmesi gereken vergilerin toplanamadığı hususunda şehir halkı ile idarecilerin karşılıklı suçlamaları devam etmiş, bu konularda sık sık merkeze yapılan müracaatlarla haksızlıklar giderilmeye çalışılmıştır. Mesela 1639'da Cip Köyü sakinlerinden Ali bin Kanber, Harput mütesellimi İbrahim Ağa'nın kendisinden *cerîme* adıyla haksız yere otuz kuruş aldığı iddiasıyla Sadrazam ve Serdar-ı Ekreme şikâyetle bulunmuş, onun duruma müdahalesiyle de kendisinden haksız olarak alınan otuz kuruşu iade edilmiştir⁷¹² Yine aynı yıl Ali isimli biri, mütesellim İbrahim Bey'in kendisinden haksız yere 50 kuruş kan parası tahsil ettiğine dair merkeze arzuhal

⁷⁰⁹ "Kıdvetül- kudât ve'l-hükkâm ma'deni'l-fazl ve'l-keâm Mevlânâ Harpurut kâdısı zîde fazlûhu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki; Harpurut sancağı mütesellimi dârende-i fermân-ı vâcibül-iz'ân kıdvetül-emâsil ve'l-akrân Osman zîde kadrihu âdem gönderüb livâ-i mezbûrenin defter-i cedîd-i hakânide mirlivâ hâsları kayd olan karyelerin re'âyâsından resm-i bennâk ve ispençe ve sâ'ir hukûk ve resm-i mîrîyesini sâbıkâ beş ve on seneden berü olı-geldüğü üzere talep eyledükde re'âyâ taifesi virneyüb resm-i bennâk on iki akçe ve resm-i mücerredî altı akçe virmek için elimizde emr-i şerîf vardır deyü ikrâr ve ibrâz idüb lâkin ol-emrin aslı olmayub men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ itmeğin..." *HŞS, nr. 38244-II*, s. 138/b.1.

⁷¹⁰ Bu savaşlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münâsebetleri (1612-1639)*, İstanbul, 2014.

⁷¹¹ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 88/b.1; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 89/b.3.

⁷¹² *HŞS, nr. 38244-II*, s. 79/b.1.

göndermiş, bu sebeple, arzuhalde belirtilen hususun araştırılıp adaletin sağlanması hususunda Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir⁷¹³.

Ramazan Bey'in sancakbeyliği döneminde eminlik vazifesinde Şubat 1638 ve Mart 1639 tarihlerinde Veli Bey⁷¹⁴, ondan sonra da Seyyid Mustafa⁷¹⁵ bulunmuştur. Her ikisinin, görevleri sırasında halktan kanuna muhalif olarak konakçı akçesi, desturçelik ve kuzat akçesi gibi muhtelif isimler adı altında zorla para toplamaları ve ahaliden talep ettikleri vergi miktarlarının da yasal oranların üzerinde olması şikâyetlere yol açmıştır⁷¹⁶.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sancakbeyleri genellikle mukataa zabıtlığı veya eminliği görevini de yürütmüşlerdir. Dolayısıyla 17. yüzyılın ilk çeyreğinde görev yapan İbrahim Bey'in sancakbeyliği döneminde görülen bu durum bahse konu olan dönemde yaygınlık kazanmıştır⁷¹⁷. Mesela Kasım 1654 tarihli bir belgede Muhammed Bey için *sâbika mîrlivâ ve zâbit-i mukâtaa* ifadesi kullanılmıştır⁷¹⁸.

Sancakbeyleri, görevlerini ihmal etmeleri veya kötüye kullanmaları neticesinde ortaya çıkan mağduriyetlerden birinci dereceden sorumluydular. Şer'î hukukun gereği olarak bu tür olaylarda karşılaşılan zararlar sancakbeyinden tanzim edilebilmekteydi. Mesela sancağın başında bulunan Muhammed Bey, mahkemece alacak verecek davası yüzünden hapsi kesinleşmiş olan ve kendisine teslim edilen Şahkulu adlı kişiyi âdet üzere hapsetmeyip, çevrede ve etrafta boş gezdirip firarına sebep olmuştur. Bunun üzerine Şahkulu'ndan 400 riyal kuruş alacağı olan Mahmud Ağa mahkemeye başvurarak sancakbeyinden şikâyetçi olmuştur. Ayrıca, kadı kararıyla vilayet hâkimine teslim edildikten sonra, âdet üzere hapsedilmeyip hıfzında kusuru olması sebebiyle, bu alacağının o kişiden tanzim edilebileceğine dair elinde fetvasının olduğunu söyleyerek bu borcun sancakbeyi Muhammed Bey'den tahsil edilmesini de istemiştir. Yapılan

⁷¹³ HŞS, nr. 38244-II, s. 109/b.2.

⁷¹⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 78/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 4/b.2.

⁷¹⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 35/b.2.

⁷¹⁶ “Serkis nâm zimmî ordu-yı hümâyûna ‘arz-ı hâl idüb Harpurut emîni olan (boşluk) nâm kimesne hilâf-ı şer’ ve kânûn ve kadîmden olı-gelmişe mugâyir desturçelik onar guruş alub ve ziyâde atlu ile re’âyâ üzerinde gezüb kuzât-bahâ deyü her köyden otuzar guruş alub ve konakçıları fuzûlen aldıkları koyun başına birer guruş alub ve boğazlayan dahi bir guruş alub ve arpa ölçenler dahi murâd eyledikleri kadar akçe almayınca ölçmeyüb bu makûle zulm ve te’addîleri ziyâde olmağile men’ ve def’ olunmak için emr-i şerîfim ricâ eyledikleri ecilden...” HŞS, nr. 38244-II, s. 98/b.1. Başka örnekler için bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 78/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 59/b.4.

⁷¹⁷ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Erdoğdu, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, s. 117-147.

⁷¹⁸ HŞS, nr. 385, s. 18/b.4.

mahkemede, sancakbeyinin kusurlu olduğu şahitlerin ifadesiyle tescillenmiş ve mahkeme de sancakbeyinin bu borcu ödemesine karar vermiştir⁷¹⁹.

1653 yılı sonlarında Harput Sancakbeyi olarak *Ahmed Bey*'i görmekteyiz⁷²⁰. Büyük ihtimalle Muhammed Bey'den önce sancakbeyliğine getirilmiştir. Zira Kasım 1654 tarihli bir belgede, Muhammed Bey'in sâbık mirliva olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde Muhammed Bey'in Şubat 1654⁷²¹ tarihinde görevde olduğu ve Temmuz 1654⁷²² tarihinde Harput zabıtlık görevini de devam ettirdiği görülmektedir. Bu tarihte sancağın mütesellimi ise *İsmail Ağa* adında biri idi⁷²³.

Muhammed Bey'den sonra sancakbeyliğine kimin getirildiğine dair kaynaklarda bir bilgi tespit edemedik. Ancak 1655 yılında sancakbeyi olarak görevlendirilen Osman Bey'den önce sancağın mütesellimi *Yunus Bey* idi. Nitekim 1655 yılında Sanuk adlı köyden Takis adlı bir gayrimüslim, mahkemeye müracaat ederek, babasını öldüren Muhammed bin Abdullah adlı kişinin hapsedilmesi için Mirliva Osman Bey'e teslim edildiğini, ancak suçlunun firar ettiğini bildirmiştir. Fakat Osman Bey, bu hadisenin kendisinden önce, Mütesellim Yunus Ağa döneminde gerçekleştiğini ifade ederek suçlamayı kabul etmemiştir⁷²⁴. Yunus Bey Aralık 1654 görevinin başındaydı⁷²⁵.

Osman Bey döneminde Harput'ta toplum düzenini bozan bazı hadiseler gerçekleşmiştir. Mesela 1655 yılında kale ahalisinden çok sayıda kişinin şarap içip *akd-i meclis kast u fücûr idüib fesâda say*' eylediklerinin merkeze ilâm olunması nedeniyle, bu konunun araştırılması için Nasuh Ağa mübaşir olarak gönderilmiştir. Nasuh Ağa, soruşturma kapsamında, Osman Bey'in de içerisinde bulunduğu Kethüdayeri el-Hac Hasan Ağa, Yeniçeri Serdarı Ömer Ağa ve Kale Kethüdası Ali Ağa ile birlikte, kalede bulunan bütün neferâtı ve kale sakinlerini sorgulamış ve neticede olaylara karışan kişilerin kale neferi olmadığı ve olaya sebep olanların da Harput'u terk ederek kaçtığı anlaşılmıştır⁷²⁶. Nisan 1655 tarihinde gerçekleşen diğer bir olay ise, Hüseyin Köyü ahalisinin avâız vergisini tahsil etmeye gelen Osman Bey'in adamlarından Bekir bin Ahmed'i deynek ve taşlarla saldırıp yaralamalarıdır. Bu olaydan dolayı köy ahali

⁷¹⁹ HŞS, nr. 385, s. 18/b.4.

⁷²⁰ HŞS, nr. 324, s. 207/b.4.

⁷²¹ HŞS, nr. 324, s.225/b.2.

⁷²² HŞS, nr. 324, s. 150/b.2.

⁷²³ HŞS, nr. 324, s. 225/b.1.

⁷²⁴ HŞS, nr. 385, s. 81/b.3.

⁷²⁵ "...bi'-fi'il- Harput mütesellimi Yunus Bey..." HŞS, nr. 385, s. 27/b.4.

⁷²⁶ HŞS, nr. 385, s.87/b.1-2.

mahkemeye sevk edilmiş ise de Bekir'in köy halkından şikâyetçi olmaması sebebiyle dava kapanmıştır⁷²⁷.

Osman Bey'in hangi tarihte sancakbeyliği görevinden alındığı hususunda bir bilgi mevcut değildir. Fakat 1658 yılında sancağın mütesellimi olarak Yunus Bey'in ismi geçmektedir⁷²⁸. Yunus Bey'den Nisan 1659 tarihinde sâbık Harput mütesellimi olarak bahsedilmesi, görevinin bu tarihte sona erdiğine işaret etmektedir⁷²⁹. Bundan sonraki mütesellim ise el-Hâc İbrahim Ağa idi⁷³⁰

1662 yılında Harput sancakbeyliği vazifesinde *Yusuf Bey* bulunmaktaydı. Yusuf Bey de sancakbeyine tahsis edilen gelirleri toplamakta güçlük çekiyordu. Bu sıkıntısını merkeze bir arzuhalle bildirmiştir. Bu husustaki sıkıntıların giderilmesi için 9 Temmuz 1662 tarihinde Diyarbakir'den Harput kadısı ile alaybeyi, yeniçeri serdarı, kethüdayeri ve iş erlerine hitaben bir buyruldu gönderilmiştir⁷³¹. Gelirlerini zamanında toplayamayan sancakbeyi, masraflarını karşılayabilmek için muhtemelen borçlanma yoluna gitmiştir. Zira Aralık 1662 yılına ait bir tezkere kaydından, Yusuf Bey'in Tokat sakinlerinden olup vefat eden Ahmed Beşe'ye 800 riyal kuruş borçlu olduğu anlaşılmaktadır⁷³². Yusuf Bey'in mütesellimi ise *el-Hâc Hüseyin Ağa* idi⁷³³.

1662 yılının sonlarına doğru Yusuf Bey'in vefat etmesi ile⁷³⁴ sancakbeyliği görevine *Ömer Bey* getirilmiştir⁷³⁵. Mayıs 1664 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Ömer Bey, Van tarafından gedikli, ihtiyâr ve emekdâr askerlerden biri olup, Harput Sancağını iltizam yoluyla uhdesine almıştır⁷³⁶.

Harput 1666 yılında mütesellim *Halil Bey* tarafından idare edilmekteydi. Halil Bey, sancakbeyinin tüm yetkilerine sahip olduğu için burada bulunan askeri görevlilerin âmiri konumundaydı ve bunların atama ve azillerinde etkiliydi. Nitekim Nisan 1666 tarihinde kale dizdarı olan Veli, görev yeri olan kaleyi terk edip, vazifesini aksattığı

⁷²⁷ HŞS, nr. 385, s. 74/b.6.

⁷²⁸ HŞS, nr. 38244-IV, s. 7/b.1.

⁷²⁹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 72/b.3.

⁷³⁰ "...bi'l-fi'il Harput mütesellimi olan el-Hâc İbrahim Ağa...", HŞS, 38244-IV, s.94/b.1.

⁷³¹ HŞS, nr. 382, s. 172/b.3.

⁷³² HŞS, nr. 350, s. 62/b.3.

⁷³³ HŞS, nr. 382, s. 161/b.1. Bazı belgelerde el-Hâc unvanı kullanılmamış, sadece Hüseyin Ağa olarak zikredilmiştir. Bkz. HŞS, nr. 382, s. 37/b.4.

⁷³⁴ HŞS, nr. 350, s. 62/b.3.

⁷³⁵ HŞS, nr. 324, s. 48/b.1

⁷³⁶ HŞS, nr. 368, s. 171/b.2.

için, görevden alınarak yerine Ömer adında başka birinin atanması Halil Bey'in arzı ile gerçekleşmiştir⁷³⁷.

Halil Bey'den sonra Ağustos 1666 tarihinde Harput mütesellimi ve kaymakamı olarak *İsmail Ağa*'yı görmekteyiz⁷³⁸. Ancak Eylül 1666 yılına ait başka bir belgede ise Harput zâbitinin *Ahmed Bey* olduğu ifade edilmektedir⁷³⁹.

Bu dönemde sancakbeyliği görevinde bulunanlar, resmi belgelerde zabıt olarak da ifade edilmekteydi. Zira bunlar sancakbeylerinin idari bakımdan sahip oldukları yetkilere sahip idiler ve kendi yerlerine tıpkı sancakbeyleri gibi vekil olarak mütesellim tayin edebiliyorlardı. Mesela 5 Mayıs 1671 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput zabiti olan *es-Seyyid Mehmed Bey*'in mütesellimi olarak *Seyyid Hüseyin Ağa*'dan bahsedilmektedir⁷⁴⁰. 1672 yılına ait bir tezkere kaydında da *es-Seyyid Mehmed*'in Harput sancakbeyi olduğu ifade edilmektedir⁷⁴¹. Sancakbeyliği ile birlikte Harput mukâtaasının eminlik görevini de yürüten *Es-Seyyid Mehmed*, halktan kanun dışı vergi talep etmesi sebebiyle, 2 Haziran 1672 tarihinde Harput kadısı Muhammed tarafından merkeze şikâyet edilmiştir⁷⁴². 1670 yılında Harput mukâtaasını iltizam olarak uhdesine alan Van canibi gönüllerinden *Ahmed Ağa*, aynı zamanda sancağa mutasarrıf olarak da atanmıştır⁷⁴³.

Harput zabitleri ve bunlar tarafından görevlendirilen mütesellimler sancakta aşayışın sağlanması hususunda önemli rol oynuyorlardı. Mesela 19 Nisan 1672 tarihinde şehirde bulunan serdar, kethüdayeri, alaybeyi ve dizdar gibi üst düzey askeri yetkililer ile halkın yerel temsilcileri, ulemâ ve sâdât-ı kirâmdan bazı kimseler ve pazarbaşı ile gayrimüslim ahaliyi temsil eden çok sayıda kişinin oluşturduğu bir heyet, mahkemeye gelerek Harput zabiti *Ömer Bey* tarafından görevlendirilen mütesellim *Mustafa Ağa*'dan şikâyetçi olmuşlardır. Yapılan şikâyette; o güne kadar şehre zabıt olanların geceleri kol tayin ettiklerini ve bunların şehrin sokaklarında dolaşarak, fenersiz gezen hırsızları yakalayarak haklarından geldiklerini; fakat mütesellim *Mustafa*

⁷³⁷ HŞS, nr. 397, s. 173/b.2.

⁷³⁸ HŞS, nr. 278, s. 5/b.1; HŞS, nr. 278, s. 7/b.2.

⁷³⁹ HŞS, nr. 278, s. 12/b.2.

⁷⁴⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 104/b.2.

⁷⁴¹ HŞS, nr. 362, s. 53/b.1. Erdoğan, Harput sancakbeyi *Seyyid Mehmed*'in mütesellimi olan *Hasan Ağa*'nın kendi imzasını taşıyan bir mektup ile yerine *Mehmed Beşe*'yi vekil olarak tayin ettiğini ifade etmektedir (bkz. İbrahim Erdoğan, "Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", s. 128). Ancak belge incelendiğinde, *Hasan Ağa*'nın aslında serdar olduğu ve bu vazifeyi yürütmesi için de yerine *Mehmed Beşe*'yi vekil olarak atadığı anlaşılmaktadır. Bkz. HŞS, nr. 362, s.163/b.4.

⁷⁴² HŞS, nr. 362, s. 186/b.2.

⁷⁴³ HŞS, nr. 38244-I, s. 89/b.2.

Ağa'nın bu işi yürütecek görevli atamadığı için son zamanlarda şehirde hırsızların türediğini, geceleri birçok ev ve dükkânların açılıp eşyaların çalındığını ve haramzâdelerin kim olduğuna dair de bir bilginin olmadığını ifade ederek, bu durumdan Mustafa Ağa'yı sorumlu tutmuşlar ve mahkemeden sokaklarda fenersiz gezen kişilerin ve elinde fener olsa dahi şüpheli şahısların yakalanması için mütesellim ağanın kol görevlendirmesini istemişlerdir. Buna karşın Mustafa Ağa da geceleri sokaklarda fenersiz gezen askeri yetkililer dahi olsa yakalanması ve fenerli gezen şüpheli şahısların tutuklanması için, kadimde olduğu gibi, kol tayin edeceğini mahkemede ifade etmiştir⁷⁴⁴.

Harput zabıtlığı görevini yürüten Ömer Bey'in aynı zamanda Harput emini olduğu da anlaşılmaktadır⁷⁴⁵. Ancak Ömer Bey'in meskenini basan ve bazı eşyalarını çalan 4 zimmî neferin yakalanmasını Divân-ı Amid'e arzuhal göndererek oradan talep etmesi dikkat çekmektedir. Arzuhal mucebince, suçluların yakalanması ve bunların Amid'e getirilerek davalarının burada görülmesi için Mahmud Ağa mübaşir olarak Harput'a gönderilmiştir. Bu durum Ocak 1673 tarihinde Harput kadısına da bir buyruldu ile bildirilmiştir⁷⁴⁶.

1678 yılında mirliva görevinde bulunan *Bektaş Ağa*'nın da aynı zamanda eminlik görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bektaş Ağa 830 esedi kuruş karşılığında gayrimüslimlerin cizye ve ispençe vergilerini toplama hakkını bir tezkere ile Mehmed Çelebi adlı şahsa devretmiştir⁷⁴⁷. Ancak bu hususa riayet etmeyip bu vergileri kendisi toplamıştır. Bu nedenle Mehmet Çelebi Ocak 1679 tarihinde mahkemeye giderek *bi'l-fi'il emin* olan Bektaş Ağa hakkında şikâyetçi olmuştur⁷⁴⁸.

Bektaş Ağa'dan sonra sancağın idaresi *el-Hac Mehmed Ağa*'ya bırakılmıştır⁷⁴⁹. El-Hac Mehmed Ağa'nın mütesellimi olarak da *Hüseyin Efendi* görev yapmaktaydı⁷⁵⁰. Ayrıca El-Hac Mehmed Ağa ile Hüseyin Bey'in eminlik vazifesini de ortaklaşa yürüttükleri anlaşılmaktadır⁷⁵¹.

⁷⁴⁴ HŞS, nr. 362, s. 10/b.3.

⁷⁴⁵ "Harput emini fahrü'l-akrân Ömer Bey", HŞS, nr. 362, s. 103/b.3.

⁷⁴⁶ HŞS, nr. 362, s.183/b.3

⁷⁴⁷ HŞS, nr. 324, s. 112/b.1.

⁷⁴⁸ HŞS, nr. 324, s. 112/b.2.

⁷⁴⁹ 1680 tarihli bir belgede "*El-Hâc Mehmed mirlivâ-yı Harput hâlâ*" ifadesi yer almaktadır. HŞS, nr. 38244-VI, s. 238/b.4.

⁷⁵⁰ HŞS, nr. 324, s. 124/b.1.

⁷⁵¹ "Medine-i mezbûrede bin doksân senesinde ve bindoksân bir senesinde emin olan fahrü'l-akrân el-Hâc Mehmed ve Hüseyin Bey mahzarlarında...", HŞS, nr. 38244-VI, s. 48/b.2. Ayrıca bkz. HŞS, nr. 38244-VI, s. 98/b.1

Harput'ta 17. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle sancak güvenliğini ilgilendiren konularda, artık eminlere buyruldu gönderilerek bu konuda gerekli tedbirleri alması isteniyordu. Mesela Cihanbeyli, Badıllı ve Herdi içindeki eşkiyaların köylerini basarak ekinlere zarar verdiklerine ve ahaliye türlü türlü işkence ve zulümde bulduklarına dair kaza halkı tarafından Divân-ı Amid'e bir arzuhalle şikâyetle bulunulmuştur. Bunun üzerine Eylül 1681'de Harput Emni Ali Ağa'ya bir buyruldu gönderilerek eşkiyalık olaylarına karışan kişileri yakalayıp Divân-ı Amid'e göndermesi istenmiştir. Ayrıca eşkiyalardan bir saldırı olduğu takdirde onların kanlarının akıtılabileceği ve bu hususta çekinilmemesi gerektiği de bildirilmiştir⁷⁵².

Diğer taraftan sancağın güvenliğini sağlamakta yetersiz kalan emin, gerektiğinde başkentten yardım talep edebiliyordu. Harput emni olan Seyyid Muhammed, Tadım köyünü basarak ahalisini darp edip mallarını gasp eden Herdi aşireti reayalarından olan İmamoğlu Hüseyin, Molla Abbas ve Haydar adlı kişilerle hareket eden bölgedeki bazı eşkiyaların faaliyetlerine son verilmesi için merkeze mektup göndererek yardım istemiştir. Bunun üzerine 1670 yılında Diyarbekir Paşasına ve Amid Kadısına bir ferman gönderilmiş ve bu konuda gerekli tedbirleri almaları istenmiştir⁷⁵³.

Görüldüğü üzere klasik dönemde sancakbeyinin en önemli vazifelerinden olan *vilayetin zabt ve hıfz u hırâsetinde sa'y eylmek* yani idaresi altındaki ahaliyi koruyarak gözetlemek görevini 17. yüzyılın sonlarına doğru artık eminler yerine getirmekteydi⁷⁵⁴.

El-Hâc Mehmed Bey, daha sonraki yıllarda da eminlik vazifesine getirilmiştir. Nitekim Mart 1683'te Harput'un bi'l-fi'il emni olarak el-Hâc Mehmed Bey'den bahsedilmektedir⁷⁵⁵. Ayrıca aynı tarihlerde Mehmed Bey'in Harput'un *hass voyvodası* olduğu da ifade edilmektedir⁷⁵⁶. Ancak sonraki aylarda görev değişikliğine gidilmiştir. Zira Eylül 1683 tarihinde bu vazifeyi *Ebubekir Çelebi* ve *Ömer Çelebi*'nin birlikte yürüttükleri görülmektedir⁷⁵⁷. Ancak 1683 yılı Ekim ayında yeni bir görevdirmeye gidilmiş olmalı. Zira bu tarihte Harput eminleri olarak *Ali Bey* ile *Şaban Bey*'den bahsedilmektedir⁷⁵⁸. Ali ve Şaban Beyler Aralık 1684'te görevlerini sürdürüyorlardı⁷⁵⁹.

⁷⁵² HŞS, nr. 38244-VI, s. 183/b.2.

⁷⁵³ BOA, ŞKT, 4, s. 474.

⁷⁵⁴ İbrahim Erdoğan, "Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", s. 133.

⁷⁵⁵ HŞS, nr. 331 s. 19/b.1.

⁷⁵⁶ HŞS, nr. 331 s. 231/b.2.

⁷⁵⁷ HŞS, nr. 331, s. 51/b.3.

⁷⁵⁸ HŞS, nr. 331, s. 35/b.1.

⁷⁵⁹ HŞS, nr. 331, s. 122/b.1.

Sonraki tarihlerde emirlik vazifesinin iki kişiye verildiği görülmektedir ki 1690 ve 1691 yıllarında bu görevi *Ali* ve *Ahmed* Beyler birlikte yürütüyorlardı⁷⁶⁰. 1692 yılına ait belgelerden anlaşıldığına göre, Ahmed Bey aynı zamanda sancakbeyliği vazifesini de üstlenmişti⁷⁶¹.

Tablo-22: Yıllara Göre Harput Sancağında Görev Yapan Sancakbeyi, Mütessellim ve Eminler (1599-1692)

Sancakbeyi	Mütessellim	Emin	Görev Tarihleri
Murad Han Bey (Kayd-ı Hayat Şartıyla)	-	-	7 Eylül 1599
İbrahim Bey	-	-	30 Nisan 1608
İbrahim Bey	-	-	1609-10
Hüseyin Paşa (Arpalık)	-	-	1613-14
Hüseyin Paşa (Arpalık)	Abdullatif	İbrahim Bey	1617
İbrahim Bey	-	İbrahim Bey	Temmuz 1624
İbrahim Bey	-	-	Kasım 1624
İbrahim Bey	-	-	Eylül 1624
İbrahim Bey	-	-	21 Mart 1625
Behram Paşa (Arpalık)	-	-	Mayıs 1625
Behram Paşa (Arpalık)	Oruç Ağa	Hasan	Mayıs 1625
Behram Paşa (Arpalık)	-	-	Haziran 1625
-	Ebubekir Çavuş	-	Ekim 1625
Musul Beylerbeyi Bekir Paşa (Arpalık)	-	-	Mart 1627
Bekir Paşa (Arpalık)	Yusuf Ağa	-	Nisan 1627
Sâbık Maraş Beylerbeyi Yakup Paşa (Arpalık)	-	Hasan	23 Ağustos 1627
Yakup Paşa (Arpalık)	Ahmed Ağa	-	Eylül –Ekim 1627
Haydar Bey	-	-	Mart 1632
Haydar Han	Mehmed Beşe	-	8 Mayıs 1632
Haydar Han	Piyale Bey	-	Temmuz 1632
Murtaza Paşa (Arpalık)	Mehmed Ağa	-	18 Eylül 1632
Seyid Han oğlu Seyfeddin (Arpalık)	Mehmed Ağa	-	15 Şubat 1633
Seyfeddin Bey	Kurd Bey	-	Ağustos 1633
Seyfeddin Bey	Muhammed Ağa	-	Mart 1634
Bahaeddin Bey	Ali Ağa	-	Ocak 1637

⁷⁶⁰ HŞS, nr. 391, s. 86/b.2.

⁷⁶¹ HŞS, nr. 391 s.12/b.2; HŞS, nr. 391 s. 12/b.3; HŞS, nr. 391 s. 54/b.3

Sancakbeyi	Mütesellim	Emin	Görev Tarihleri
-	Cafer Ağa	-	Mart 1637
Mustafa Bey	-	-	Mart 1637
Tatar Mustafa Bey	İbrahim	-	Mayıs 1637
Bahaeddin Bey	-	-	31 Ağustos 1637
-	-	Musli Bey	Ekim 1637
-	Uğurlu Ağa	-	Aralık 1637
Ramazan Bey	-	Veli Bey	8 Şubat 1638
Ramazan Bey	Osman Beşe	Veli Bey	Mart 1639
Ramazan Bey	İbrahim Ağa	Seyyid Mustafa	16 Temmuz 1639
-	İbrahim Ağa	-	Ekim 1639
Ahmed Bey	-	-	Kasım 1653
Muhammed Bey	İsmail Ağa	-	Şubat 1654
-	Yunus Bey	-	Aralık 1654
Osman Bey	-	-	1655
Osman Bey	-	-	Mayıs 1655
Osman Bey	-	-	Kasım 1655
-	Yunus Bey	-	Kasım 1658
-	El-Hac İbrahim Ağa	-	Mayıs 1659
-	-	Abdullah Bey	1659
Yusuf Bey	Hüseyin Ağa	-	Temmuz 1662
Ömer Bey	-	-	Şubat 1663
Ömer Bey	-	İsmail Bey	Mayıs 1664
-	Halil	Halil Ağa	Nisan 1666
-	İsmail Ağa	-	Ağustos 1666
Ahmed Bey	-	-	1666-67
Ahmed Ağa	-	-	Ocak 1670
Seyid Muhammed	-	Seyid Muhammed	Temmuz 1670
Seyid Mehmed (Muhammed)	-	Seyyid Mehmed (Muhammed)	1671
Seyid Mehmed (Muhammed)	Seyyid Hüseyin Ağa	Ahmed	Mayıs 1671
Ömer Bey	Mustafa Ağa	-	Nisan 1672
-	-	Ömer Bey	Aralık 1672
-	-	Ömer Bey	Ocak 1673
Bektaş Bey	-	Bektaş Bey	1678-79

Sancakbeyi	Mütesellim	Emin	Görev Tarihleri
-	-	Bektaş Bey	Ocak 1679
El-Hac Mehmed	Hüseyin Efendi	El-Hac Mehmed ve Hüseyin Bey	Haziran 1679- Ocak 1681
		Ali Bey ve Şaban Kethüda	Ocak 1681
-	-	Ebubekir Çelebi ve Ömer Çelebi	Eylül 1683
-	-	Ali Bey ve Şaban Bey	Ekim 1683
-	-	Ali Bey ve Şaban	Aralık 1684
-	-	Ali Bey ve Ahmed Bey	1690-91
Ahmed Bey	-	-	Nisan 1692

2.2.2. Miralay (Alaybeyi)

Alaybeyi, bir sancakta, sancakbeyinden sonra tımarlı sipahilerin en üst askeri âmiri olup, serbest dirlik tasarruf ederdi⁷⁶². Mîralay olarak da isimlendirilen alaybeyi, beylerbeyi veyahut sancakbeyinin arzıyla tayin edilmekte, kadı veya beylerbeyi arzıyla da vazifesine son verilebilmekteydi⁷⁶³.

Diyarbakir Eyaleti'ne tabi bir sancak olması hasebiyle, Diyarbakir beylerbeyinin görüşü doğrultusunda Harput'a yeni atamalar yapılıyor veya mevcut alaybeyinin görev süresi uzatılıyordu. Mesela Diyarbakir Beylerbeyi Mehmed Paşa, sâbık Harput alaybeyi olan Ömer'in "*emekdâr her vechle alaybeyiliği umûrı 'uhdesinden gelmeye kâdir*" olduğunu hükümete bir mektupla bildirip yeniden atanmasını talep etmesi nedeniyle, Aralık 1692 tarihinde Ömer Bey'in bu göreve getirildiği Diyarbakir beylerbeyine bir fermanla bildirilmiştir⁷⁶⁴. Bazı görevlendirmeler ise beylerbeyinin verdiği bir tahvîl mektubu ile oluyordu. Yapılan bu tür atamalarda, beylerbeyi bu işi layıkıyla yapabileceğini düşündüğü uygun birisine bir tahvîl mektubu düzenleyerek onu görev mahalline gönderirdi. Bu durum sancak kadısına ilam veya buyruldu ile bildirir ve

⁷⁶² Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s. 19,287; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 32.

⁷⁶³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 50.

⁷⁶⁴ HŞS, nr. 391 s. 112/b.2.

merkezden ferman gelinceye kadar görevi yürütecek olan kişiye dışardan müdahale edilmemesi ve vazifesini yapabilmesi için her türlü kolaylığın sağlanması istenirdi. Böylece, boşalan kadro nedeniyle sancak işlerinin aksamadan devam ettirilmesi amaçlanırdı. Mesela Harput alyabeyi olan Mustafa'nın ölümü sebebiyle boşalan bu kadroya, 16 Mayıs 1681 tarihinde bir tahvîl mektubu ile *Astâne-i Sa'âdet*'ten ferman gelinceye kadar, her vechle mahall ve müstehak olduğuna inanılan Osman, alaybeyi olarak görevlendirilmiş ve bu durum Harput kadısına da bir ilamla bildirmiştir⁷⁶⁵. Yine bundan önce Harput kadısına gönderilen Eylül 1666 tarihli başka bir belgede, *emr-i şerîf* gelinceye kadar zabt etmesi için, daha önce de bu vazifeyi yürütmüş olan Allahverdi adlı biri, tahvîl mektubuyla alaybeyi olarak görevlendirilmiştir⁷⁶⁶.

Alaybeylik makamı için yapılan bu çeşit görevlendirmelerde, genellikle atanan kişinin işin ehli olduğu ve bu görevi layıkıyla yapabileceğine inanıldığı ifade edilirdi. Ayrıca atanan kişinin salih, dindar ve herkesin hoşnutluğunu kazanmış biri olduğu da belirtilmekteydi.

Öte taraftan, bazen sahte tahvillerin düzenlenerek usulsüz atamaların yapıldığı da oluyordu. Mesela Harput kadısına gönderilen Kasım 1684 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, zu'âmadan olan İbrahim adlı kişi *hilâf-ı inhâ* ile *el tarafından tahvîl* olarak Osman adlı kişinin alaybeylik vazifesini gasp etmiştir. Bunun üzerine görev değişikliğinden memnun olmayan Harput'taki zu'âma, erbâb-ı tımâr ve 'ayân-ı vilâyet ile 'ulemâ, sulehâ ve meşâyih, *Divân-ı Amid'e mektup* göndererek, eski alaybeyleri olan Osman'dan razı olduklarını ve yeniden görevlendirilmesini talep etmişlerdir. Bu mektuptan sonra Amid tarafından yapılan tahkikat neticesinde, İbrahim'in alaybeylik görevini haksız yere tasarruf ettiği anlaşılmıştır. Bundan dolayı İbrahim alaybeylikten azledilerek yerine eski alaybeyi olan Osman getirilmiştir⁷⁶⁷.

Halkın güvenliği ve aşayişinin sağlanması hususunda sorumlulukları olan alaybeyleri, bazen tam tersi yönde hareket edip, eşkıyalarla birlikte hareket edebiliyorlardı. Nitekim 1680 yılında Harput kadısına gönderilen bir buyrulduktan anlaşıldığına göre, Harput emini ve alaybeyi eşkıyânın önüne düşerek nice fesatlık

⁷⁶⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 204/b.1.

⁷⁶⁶ HŞS, nr. 278, s. 79/b.1.

⁷⁶⁷ HŞS, nr. 331, s. 160/b.2.

ettiklerinden, bir mübaşir vasıtasıyla bunların yakalanıp merkeze gönderilmesi istenmiştir⁷⁶⁸.

Tımar tevcihleri beylerbeyi ve sancakbeyinin görevi olmakla birlikte, bu hususta alaybeyleri de oldukça etkiliydi. Ölüm ve seferden firar etme gibi nedenlerle boşalan tımarların yeniden tevcihi, genellikle aleybeylerinin arzı mucebince gerçekleşmekteydi. Mesela Mayıs 1632 tarihinde alaybeyi Mahmud'un sunmuş olduğu arzuhal üzerine, Bağdad Seferine gitmediği anlaşılan ve Ulubad Nahiyesi'ne bağlı Kürdamlık adlı köyde 9.000 akçelik bir tımarı tasarruf eden İbrahim adlı sipahinin tımarı elinden alınarak, Murad adlı başka bir sipahiye verilmiştir⁷⁶⁹. Yine alaybeyi Mahmud'un arzıyla, Mart 1634 tarihinde Van seferinde bulunmadıkları gerekçesiyle bazı kişilerin tımar ve zeametleri ellerinden alınarak başkalarına verilmiştir⁷⁷⁰. Eylül 1639 tarihinde ise alaybeyi Ömer'in arzı ile Hatunkendi adlı köyde 2.000 akçelik tımar geliri olup Bağdad Seferine gitmeyen Musa'nın tımarı kendisinden alınarak Mehmed adlı başka birine verilmiştir⁷⁷¹.

Tımar tevcihlerinde kanaatleri oldukça önemli olan alaybeyleri, bazen görevlerini suistimal edip merkezi yanıltabiliyorlardı. Nitekim Harput'un Ulubad Nahiyesi'ne bağlı Habusu adlı köyde 7.000 akçelik bir tımara mutasarrıf olan Ali adlı kişi, o yıl düzenlenen Belgrat Seferine gitmediği için, tımarı elinden alınarak Mustafa adlı kişiye verilmiştir. Mustafa da bu tımarını Ahmed adlı birine *kasr-ı yed* etmiştir. Ancak görevi ihmal etmesi sebebiyle tımarı elinden alınan Ali, o sırada alaybeyi olan İbrahim vasıtasıyla *hilâf-ı inhâ ile* merkeze sunulan bir arzla tımar gelirini tekrar tasarruf etmeye başlamıştır. Yapılan bu hukuksuzluk ise ancak İbrahim Bey'den sonra alaybeliğine getirilen Ömer zamanında giderilebilmiştir. Ömer'in 1693 yılında bu durumu merkeze bildirmesi üzerine, bahse konu olan tımar, yeniden Ahmed'in tasarrufuna verilmiştir⁷⁷².

Alaybeylerinin tımar tevcihlerinde etkin olmalarının yanı sıra, boş kalan toprakların tapuya verilmesi hususunda temessük vermeye de yetkileri vardı. Mesela

⁷⁶⁸ “Şeri‘at me‘ab Mevlânâ Harput kâdısı zide fazlûhu inhâ olunur ki Harput emini ve alaybeyisi Cihanbeyli ‘aşiretleri eşkıyâlarının önlerine düşüb nice fesâdlık itdirüb mezbûrların ihzâr itdirilmek bâbında buyruldu tahrîr olunub irsâl olunmuşdur vardukda gerekdir ki Harput emini ve Harput alaybeyisinin mübâşir-i merkûm koşub ihzâr eyleyesin ki huzûrumuzda su‘âl cevâb olub muttali‘ oluna deyu buyruldu. Fî 16 sene 1091.” *HŞS, nr. 38244-VI, s. 225/b.2.*

⁷⁶⁹ *HŞS, nr. 181, s. 137/b.2; HŞS, nr. 181, s. 138/b.2.*

⁷⁷⁰ *HŞS, nr. 386, s. 301/b.2; HŞS, nr. 386, s. 322/b.1.*

⁷⁷¹ *HŞS, nr. 38244-II, s. 99/b.1.*

⁷⁷² *HŞS, nr. 391 s. 99/b.2.*

1626 yılında Alpavud adlı köyde çiftliği olan Dergâh-ı ‘âli müteferrikalarından Mehmed Can Ağa'nın erkek evlad bırakmadan ölmesi nedeniyle mu‘attal kalan toprakları, Murtaza Çelebi'ye tapuya verilmiş ve tapu ücreti aldığına dair alaybeyi İbrahim tarafından kendisine temessük verilmiştir.⁷⁷³

Alaybeylerinin görev sürelerinde herhangi bir sınırlandırma yoktu. Kumandası altındaki askeri birliklerin ve ahalinin memnuniyeti bu görevi uzun yıllar sürdürmelerini sağlamaktaydı. Yolsuzluk ve görevi ihmal gibi gerekçeler olmadığı takdirde de görevlerinden kolay kolay azledilmiyorlardı. Nitekim göreve başlama tarihini tespit edemediğimiz Mustafa Ağa Harput alaybeylik vazifesini uzun yıllar uhdesinde bulundurmuştur. 1658 yılında⁷⁷⁴ bu görevinin başında olan Mustafa Ağa, Mart 1662⁷⁷⁵, Kasım 1663⁷⁷⁶ ve Temmuz 1664 tarihlerinde⁷⁷⁷bu görevi devam ettirmiş; Eylül 1666 tarihinde görev değişikliği yapılarak alaybeylik Allahverdi adlı başka birini verilmiş⁷⁷⁸ ise de Allahverdi'nin vazifesi uzun sürmediği Ocak 1667⁷⁷⁹ tarihinde Mustafa'nın tekrar alaybeyi olmasından anlaşılmaktadır. Şubat 1671⁷⁸⁰ ve Mayıs 1672⁷⁸¹ tarihlerinde de Harput alaybeyi olarak gördüğümüz Mustafa, 1681 yılında vefat edince yerine Osman adlı başka biri atanmıştır⁷⁸².

Harput'ta alaybeylik vazifesini uzun yıllar yürüten bir diğir kişi ise Ömer Ağa'dır. Ömer Ağa Nisan 1637⁷⁸³, Eylül 1639⁷⁸⁴ ve 1646⁷⁸⁵ tarihlerinde alaybeyi idi. Şayet 1639-1646 yılları arasında sicillere yansımayan başka bir atama olmamış ise Ömer Ağa'nın en az 9 yıl bu görevi yürüttüğü söylenebilir.

Öte taraftan, uzun yıllar Harput'ta alaybeylik görevinde bulunan Ömer Ağa ile Mustafa Ağa'nın ekonomik durumlarının oldukça iyi olduğu sicil defterlerindeki satış hüccetlerinden anlaşılmaktadır. 1646 yılında Müderris Mahallesi'nde sakin olan Ömer

⁷⁷³ “Vech-i tahrîr-i tezkire budur ki karye-i Alpavud'da çiftliği olan Dergâh-ı ‘Âli müteferrikalarından Mehmedcan Ağa fevt olub evlâd-ı zükûrî kalmayub zikr olunan karyede zirâ‘at olunan ekdüği zeminler hâlî ve mu‘attal kalub tapuya olmağın Murtaza Çelebi'ye tapuya virüb kânûn üzere resm-i tapusu alınub yedine temessük virildi ki vakt-ı hâcet iltizâm oluna. Şehr-i Muharrem 1036. Mine'l-fakîr İbrahim Mîrâlây”, *HŞS, 38244-III*, s. 181/b.3.

⁷⁷⁴ *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 83/b.1.

⁷⁷⁵ *HŞS, nr. 382*, s.34/b.2; *HŞS, nr. 382*, s. 38/b.4.

⁷⁷⁶ *HŞS, nr. 368*, s. 10/b.1; *HŞS, nr. 368*, s. 30/b.2.

⁷⁷⁷ *HŞS, nr. 368*, s. 89/b.1.

⁷⁷⁸ *HŞS, nr. 278*, s. 79/b.1.

⁷⁷⁹ *HŞS, nr. 278*, s.61/b.1.

⁷⁸⁰ *HŞS, nr. 38244-I*, s. 57/b.1.

⁷⁸¹ *HŞS, nr. 362*, s. 28/b.1.

⁷⁸² *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 204/b.1.

⁷⁸³ *HŞS, nr. 384*, s. 58/b.2.

⁷⁸⁴ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 99/b.1.

⁷⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri”, s. 23.

Ağa'nın gelir düzeyi, tahrir defterinde evsat (orta) olarak kaydedilmiş olmasına⁷⁸⁶ rağmen, aslında onun önemli düzeyde gayrimenkule sahip olduğu görülmektedir. Zira Nisan 1637'de Hacıseyli adlı köyde 45 riyal kuruşa bir bağ satın aldığı⁷⁸⁷ gibi, aynı yılın Ekim ayında da Cami-i Kebir Mahallesi'nde 90 riyal kuruşa bir ev satın almıştır⁷⁸⁸. Bu gayrimenkullerin dışında, Ömer Ağa'nın Temmuz 1639 yılında Zahiriye Mahallesi'nde bulunan bir bahçeyi 320 riyal kuruş ödeyerek Abdurrahman Çelebi'den satın aldığı da görülmektedir⁷⁸⁹. Dolayısıyla alaybeylik gibi önemli bir makamı işgal eden Ömer Ağa'nın ekonomik bakımdan orta (evsat) düzeyde olması makul karşılanabilecek bir durum değildir. Belki onun oturduğu konutun değeri açısından muharrir tarafından böyle bir değerlendirme yapıldığı düşünebilir. Ancak Harput'taki askerî kesimin oturduğu konutların geneli için aynı uygulamanın yapılmış olması oldukça düşündürücüdür.

Yine alaybeyi Mustafa Ağa'nın da Harput'ta büyük miktarlarda gayrimenkule sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Temmuz 1671 yılında mahkemeye intikal eden bir alacak verecek davasında, Mustafa Ağa Müderris Mahallesi'nde bulunan evlerini ve yine Hacıseyli Köyü'nde olan bağ, bahçe ve evlerini 7 yıl önce 1.000 kuruşa Ömer Çavuş adlı kişiye sattıktan sonra, bu gayrimenkulleri yıllık 250 kuruş ödemek şartıyla Ömer Çavuş'tan kiralamıştır. Fakat Mustafa Ağa taahhüt ettiği kira ücretini ödemediğinden dolayı, Ömer Çavuş mahkemeye müracaat ederek ondan şikâyetçi olmuştur. Yapılan soruşturmada Ömer Çavuş'un haklı olduğu anlaşıldığından, Mustafa Ağa ödemesi gereken kira ücretine karşılık olarak Habusu adlı köyde kendisine havale olunan mahsulü Ömer Çavuş'a bırakmıştır⁷⁹⁰. 1671 yılında Habusu Köyü'nün mahsulüyle borcunu ödeyen Mustafa Ağa, bundan bir yıl sonra (9 Mayıs 1672 tarihinde) Müderris Mahallesi'nde toplam 600 esedi kuruşa satın aldığı bir evin ücretinden 100 esedi kuruşunu peşin ödemiş, geriye kalan 500 esedi kuruşunu da yine Habusu adlı köyde hâsıl olan bir yıllık mahsulüyle takas etmiştir⁷⁹¹.

Bunlardan başka, Mart 1654 tarihinde Harput'ta alaybeylik görevinde bulunan Kasım Ağa da Dağkapısı civarında 150 riyal kuruşa bir ev satın almıştır⁷⁹².

⁷⁸⁶ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 23.

⁷⁸⁷ HŞS, nr. 384, s. 58/b.2.

⁷⁸⁸ HŞS, nr. 384, s. 126/b.4.

⁷⁸⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 40/b.1.

⁷⁹⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 120/b.2; HŞS, nr. 38244-I, s. 125/b.3.

⁷⁹¹ HŞS, nr. 362, s. 28/b.1.

⁷⁹² HŞS, nr. 324, s. 182/b.3.

Tablo-23: Harput Sancağı Alaybeyleri (1625-1699)

Alaybeyinin Adı	Görevde Olduğu Tarihler
Ahmed Ağa ⁷⁹³	Nisan 1625
İbrahim Bey ⁷⁹⁴	Nisan 1626
Mahmud Bey/Ağa ⁷⁹⁵	Mayıs 1632, Haziran 1632, Mart 1633, Mart 1634
Sâbık İbrahim Ağa ⁷⁹⁶	Aralık 1636
Ömer Ağa ⁷⁹⁷	Nisan 1637
Sâbık Mehmed Ağa ⁷⁹⁸	Mayıs 1637
Ömer Ağa ⁷⁹⁹	Ekim 1637, Temmuz 1639, Ağustos 1639, Eylül 1639, 1646
Kasım Ağa ⁸⁰⁰	Mart 1654, Mayıs 1654
Ali Bey ⁸⁰¹	Kasım 1654
Mustafa Ağa ⁸⁰²	Ekim 1658, Mart 1662, Aralık 1662, Kasım 1663, Temmuz 1664
Allahverdi ⁸⁰³	Eylül 1666
Mustafa Ağa ⁸⁰⁴	Ocak 1667, Şubat 1671, Temmuz 1671, Nisan 1672, Mayıs 1672
Osman ⁸⁰⁵	16 Mayıs 1681, Aralık 1682, 1683
İbrahim ⁸⁰⁶	1684
Osman ⁸⁰⁷	1684
Mehmed Bey ⁸⁰⁸	1691-1692
Ömer ⁸⁰⁹	Aralık 1692, Nisan 1693
Hüseyin ⁸¹⁰	Nisan 1699

2.2.3. Çeribaşı

Osmanlı ordusunun en kalabalık kısmını oluşturan tımarlı sipahilerin en yetkili âmiri beylerbeyi idi. Onun altında, sırasıyla sancakbeyi, alaybeyi ve çeribaşılar bulunmaktaydı. Çeribaşılar buldukları sancağın bir nahiyelik kısmının âmiri idiler. Bunların başlıca görevleri; barış zamanında bulunduğu bölgenin güvenliğini sağlamak, sefer sırasında ise emrindeki askerleri çeri sürücüleri vasıtasıyla istenilen yere

⁷⁹³ HŞS, nr. 383, s. 142/b.1.

⁷⁹⁴ HŞS, nr. 38244-III, s.181/b.3.

⁷⁹⁵ HŞS, nr. 181, s. 137/b.2; HŞS, nr. 181, s. 138/b.2; HŞS, nr. 181, s. 124/b.2; HŞS, nr. 386, s. 65/b.3; HŞS, nr. 386, s. 301/b.2.

⁷⁹⁶ HŞS, nr. 384, s. 7/b.3.

⁷⁹⁷ HŞS, nr. 384, s. 58/b.2.

⁷⁹⁸ HŞS, nr. 384, s. 82/b.2.

⁷⁹⁹ HŞS, nr. 384, s. 126/b.4; HŞS, nr. 38244-II, s. 40/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 44/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 99/b.1; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 23

⁸⁰⁰ HŞS, nr. 324, s. 182/b.3; HŞS, nr. 324, s. 171/b.1.

⁸⁰¹ HŞS, nr. 385, s. 17/b.3.

⁸⁰² HŞS, nr. 38244-IV, s. 83/b.1; HŞS, nr. 382, s. 34/b.2; HŞS, nr. 382, s. 38/b.4; HŞS, nr. 350, s. 64/b.3; HŞS, nr. 368, s. 10/b.1; HŞS, nr. 368, s. 30/b.2; HŞS, nr. 368, s. 89/b.1.

⁸⁰³ HŞS, nr. 278, s. 79/b.1.

⁸⁰⁴ HŞS, nr. 278, s. 61/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 57/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 120/b.2; HŞS, nr. 38244-I, s. 125/b.3; HŞS, nr. 362, s. 10/b.3; HŞS, nr. 362, s. 28/b.1.

⁸⁰⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 204/b.1; HŞS, nr. 331, s. 13/b.2; HŞS, nr. 331, s. 246/b.3.

⁸⁰⁶ HŞS, nr. 331, s. 160/b.2.

⁸⁰⁷ HŞS, nr. 331, s. 160/b.2.

⁸⁰⁸ HŞS, nr. 391 s. 15/b.2.

⁸⁰⁹ HŞS, nr. 391 s. 99/b.2; HŞS, nr. 391 s. 112/b.2.

⁸¹⁰ BOA, ŞKT, 31, s. 7.

sevketmekti. Ayrıca savaştan sonra iktiza eden muâfiyetleri tahsil etmek de bunların vazifeleri arasında yer alıyordu⁸¹¹.

Sancakbeyinin arzı ile tayin edilen çeribaşların, sefer sırasındaki yararlılıkları sebebiyle yine sancakbeyinin arz etmesi durumunda tımarlarına terakkî yani zam yapılırdı⁸¹². Bunlar, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı ve çeri sürücüsü gibi serbest tımar tasarruf ederlerdi⁸¹³ ve memur oldukları topraklarda otururlardı⁸¹⁴. Bölgelerindeki arazi sahiplerinden resim almalarının yanı sıra, müsellemlerin de koyun resmi ile bad-ı hevalarından pay alırlardı. Aynı şekilde tımarlarında bulunan haymanaların vergilerini de çeribaşlar alırdı. Diğer taraftan çeribaşların sefer olsun olmasın müsellemler yamaklarından tıpkı subaşlar gibi belirli bir gelirleri de vardı. Sancakbeyleri, çeribaşı tımar gelirlerinden bir kısmından hisse alırlardı. Mesela cürüm ve resm-i ‘arûs vergisinin yarısı sancakbeyine verilirdi⁸¹⁵.

1557 yılında Harput Sancağı’nda çeribaşılık yapan Allahverdi 7.200 akçelik bir tımarı tasarruf etmekteydi. Allahverdi, 1566 yılında da vazifesini devam ettirmiş ve tımar gelirleri bu tarihte 8.000 akçeye yükselmiştir⁸¹⁶.

1627 yılında Harput mahkemesinde görülen bir davanın *şühûdü’l-hâl* heyeti içinde çeribaşlardan Mustafa Ağa da yer alıyordu⁸¹⁷. Eylül 1639 tarihinde yine Çeribaşı Mustafa Çelebi’nin Safiye, Kerime ve Güllü adındaki kadınların davalarını mahkemede takip etmek için vekil olarak atanmış olması⁸¹⁸, onun uzun süre bu görevde kaldığını göstermektedir.

Aralık 1663 yılına ait başka bir mahkeme kaydında ise çeribaşı olarak Ahmed Ağa’nın adı geçmektedir. Bu tarihte Birvan Köyü sakinlerinden bazı kimseler, mahkemeye gelerek; Birvanlı Göl Mezrası adıyla bilinen arâzinin kırk seneden beridir sipahisine öşür ve resmini ödeyerek tasarruf ettiklerini, ancak Ahmed Ağa’nın mezrayı tasarruf etmelerine engel olduğunu ve burayı başka birine tapuya vermek istediğini

⁸¹¹ Abdülkadir Özcan, “Çeribaşı”, *DİA*, 8, Ankara, 1993, s. 270.

⁸¹² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, s. 106-107.

⁸¹³ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI’nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, s. 19,233.

⁸¹⁴ Sevim İlgürel, *Hazarfen Hüseyin Efendi Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Al-i Osman*, Ankara, 1998, s. 140.

⁸¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI’nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, s. 19,242; Abdülkadir Özcan, “Çeribaşı”, s. 270.

⁸¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 47.

⁸¹⁷ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 70/b.2.

⁸¹⁸ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 61/b.5; *HŞS*, nr. 38244-II, s. 67/b.1.

belirtmek suretiyle ondan şikâyetçi olmuşlardır. Şahitlerin de ifadesiyle, haklı oldukları anlaşıl原因 davacılara müdahale etmemesi için çeribaşı Ahmed Ağa uyarılmıştır⁸¹⁹.

Ahmed Ağa'nın 6 Mayıs 1672⁸²⁰ ve 5 Mart 1673⁸²¹ tarihlerinde de yine vazifesinin başında olması, onun çeribaşılık vazifesini uzun süre sürdürdüğüne işaret etmektedir. Şubat 1681 tarihinde çeribaşı olarak *Mehmed Ağa ibn-i Ahmed Ağa*'nın adı geçmektedir⁸²². Ahmed Ağa'nın vazifesini oğlu Mehmed Ağa'ya bırakması, çeribaşlık görevinin aile fertleri arasında el değiştirilebilir bir özelliğe sahip olduğunu da göstermektedir⁸²³.

2.2.4. Yeniçeri Serdarı

Eyaletlerde merkezi otoritenin sağlamaştırılması için 1560 yılından sonra sancaklarda da yeniçeri garnizonları kurulmaya başlanmıştır⁸²⁴. Yeniçeri ağası tarafından bu garnizonlarda⁸²⁵ inzibat ve güvenliğin sağlanması için vazifelendirilen ve daha çok “*korucu*” ve “*oturak*” denilen emekli ve kıdemli yeniçerilerin önde gelen subaylarına ise yeniçeri serdarı denilmekteydi⁸²⁶.

Yeniçeri Ağası'nın⁸²⁷ mektubu ile tayin edilen yeniçeri serdarı, acemi oğlanları, yeniçeri, topçu ve cebecilerin âmirleri olup, bunlar arasında vârissiz vefat edenlerin mîriye veya beytül-mâla ait olan metrukâtını *sûk-ı sultanî* denilen şehrin ana çarşında satıp elde ettiği gelirin kaydını tutarak bunları yetkililere göndermekle mükellefi. Yine komutası altındaki birliklerin düzeninden de sorumlu olan yeniçeri serdarı, sefer sırasında emrinde bulunan askerleri toplayıp bunlarla orduya katılmak zorundaydı⁸²⁸. Ayrıca yeniçeri, acemi oğlanı, topçu ve cebecilerin kıyafetlerini giyerek bunların

⁸¹⁹ HŞS, nr. 368, s. 18/b.2.

⁸²⁰ HŞS, nr. 362, s. 24/b.1.

⁸²¹ HŞS, nr. 362, s. 142/b.4.

⁸²² HŞS, nr. 38244-VI, s. 63/b.3.

⁸²³ Abdülkadir Özcan, “Çeribaşı”, s. 270.

⁸²⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2007, s. 69. Kapıkulu Ocakları ve yeniçeriler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, Ankara, 1988; Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, (çev. Derin Türkömer), İstanbul, 2004.

⁸²⁵ Taşradaki kalelere yeniçerilerin yerleştirilmesi, valilerin isyan ihtimallerine karşı alınan bir tedbir olarak da düşünülmektedir. Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul, 1964, s. 117.

⁸²⁶ Abdülkadir Özcan, “Serdar”, *DİA*, 36, Ankara, 2009, s. 552.

⁸²⁷ Yeniçerilerin komutanına yeniçeri ağası denirdi. Bunlar daima has odadan seçilirdi. Zira bu vazifenin çok sadık kişilere teslim edilmesi son derece önemliydi. Böylece birçok yeniçeri isyanı henüz başlangıç aşamasında iken engel olunmuştur. Bkz. Paul Riccaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (terc. Halil İnalçık-Nihan Özyıldırım), Ankara, 2012, s. 298.

⁸²⁸ HŞS, nr. 386, s. 356/b.2.

namıyla gezen ahaliye türlü türlü zulüm ve işkence yapan eşkıyaların yakalanıp, şer' ve kânûn üzere cezalandırılmalarından da sorumluydu⁸²⁹.

Osmanlı Devleti'nin genelinde görüldüğü gibi bu devirde Harput'ta da askeri taifeden olmadığı halde yeniçeri, topçu veya cebeci olduğunu iddia ederek vergi yükümlülüğünden kurtulmaya çalışan çok sayıda kişi bulunmaktaydı⁸³⁰. Hatta gayrimüslimler arasında dahi kimi kişiler giydikleri kıyafetlerle kendilerini yeniçeri gibi göstermeye çalışıyorlardı. Nitekim Eylül 1625 yılında mahkemeye intikal eden bir davadan anlaşıldığına göre, Elkisan adlı bir gayrimüslim, yeniçeriler gibi beyaz tülbent takarak dolaşıyordu⁸³¹. Kasım 1655 tarihli başka bir belgede ise yeniçerilik iddiasında bulunan Bayram oğlu İsmail'in aslında yeniçerilikle alakası olmayan bir reaya olduğu ifade edilmektedir⁸³².

Devlet, bu türden olayların önüne geçmek için, sahih askerlerinden olmayıp, bir tarikle yeniçerilik davasında bulunan ve dirlikle alakaları olmayanlara sahip çıkılmaması hususunda yeniçeri serdari uyarılmakta, hatta böyle bir olay karşısında onun sorumlu tutulacağı ve cezalandırılacağı ifade edilmekteydi⁸³³.

Öte taraftan, bu dönemde yeniçeriler arasından eşkıyalık olaylarına karışanları tespit ederek cezalandırmak için başkentten Harput'a bir Kol Çavuşu⁸³⁴ gönderildiği de anlaşılmaktadır. 1655 yılında *Astâne-i Sa'âdet* tarafından gelen kol çavuşu Ali Çavuş mübaşeretiyle *akd-i meclis* yapılarak, yeniçeri taifesinin, serdarları olan Ömer Ağa'nın huzurunda, aralarında *şer'-i şerîfe* itaat etmeyen ve serdarlarına bağlı olmayan eşkıya namıyla yoldaşın olup olmadığına sual edilmesi istenmiştir. Yeniçeri serdari Ömer Ağa

⁸²⁹ “Şer'-i şerîfe inkıyâd üzere olan ve yeniçeri ve 'acemi oğlanı ve topcu ve cebeci nâmında ve şeklinde gezüb fukarâyâ zulm ve te'addî iden eşkıyâ-i mezbûrî ahz itdirüb şer'le ve kânûnen haklarından geldüresiz ki sâ'ire mücib-i nasihat vâki' ola ve yeniçeri ve 'acemi oğlanı ve topcu ve cebeci zümresinden fevt olanların beytül-mâle 'âid olan metrûkâtların mezbûra zabt ve sûk-ı sultânide fûrûht kılınub hâsıl olan nükûdu der-kise idüb mühürleyüb müfredât defteriyle mezbûra teslim ve bu cânibe irsâl eylesin...”, *HŞS, nr. 38244-II*, s. 89/b.2. Ayrıca bkz. *HŞS, nr. 324*, s. 242/b.3; *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 215/b.1.

⁸³⁰ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 88/b.1; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 89/b.3.

⁸³¹ “Budur ki Kasaba-i Harput sâkinlerinden Piri Beşe meclis-i şer'de zimmî Elkisan muvâcehesinde takrîr-i kelâm idüb mezbûr Elkisan nâm zimmî dere başında beyaz dülbent yeniçeri tarzında gezer suâl olunub hakkından geline didikde gıbbe's-su'âl ma'lûm Elkisan'a kâfir misin yâhûd Müslüman mısın yedekde kâfirim deyub burma tülbent ile olduğu kayd-ı sicil olundu. Tahriren fi evâhir-i Zilhicce 1034”, *HŞS, nr. 383*, s. 8/b.1.

⁸³² *HŞS, nr. 385*, s. 129/b.1.

⁸³³ “Kuloğlu iddi'asında olanlar dahi haddi bülûğa vârdıkda gelub babaları odalarında hizmet etmek ve 'acemi ve pedergân olmak kânun-ı kadîm olmağıyla ol-makûle vilâyetlerinde olub kul oğluyuz diyenlere bilâ tezkere olanlara min-bâ'd sahip çıkmayasız”, *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 203/b.1. Ayrıca bkz. *HŞS, nr. 38244-I*, s. 153/b.1.

⁸³⁴ Aşçıbaşı terfi ederse çavuş, çavuş terfi ederse acemi oğlanı kethüdası olurdu. Kethüda, çavuş ve aşçıbaşı kol gezerler ve hizmetteki efradı sürekli olarak kontrol ederlerdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, s. 45.

da verdiği cevapta, kendi serdarlığı sırasında yeniçeri askerlerinin şer‘e uygun hareket ettiklerini ve kendisine bağlı olduklarını, orada bulunan yeniçerilerden de herhangi bir zarar görmediğini ifade etmiştir⁸³⁵

Yine aynı yıla ait başka bir belgede ise; kaza halkının şikâyeti üzerine, askeri taifeden Osman Beşe ve kardeşi Ömer adlı kişilerin gece ve gündüz daima Müslümanların evlerini açarak mallarına ve ırzlarına kast ettikleri gerekçesiyle, bu kişiler Kol Çavuşu Ali tarafından yakalanarak mahkemeye getirildikten sonra bunların *keyfiyet-i ahvâlleri* orada bulunan yeniçeri serdarı Ömer Ağa ile *serdar-ı sâbık* Ahmed Ağa, Mehmed Ağa, ihtiyarlar ve bilcümle neferlerden sual olunmuştur. Yapılan soruşturma sonucunda da adı geçen şahıslar hakkındaki iddiaların gerçek olduğu ortaya çıkmıştır⁸³⁶. Şubat 1659 tarihinde ise yeniçeri taifesi umumen meclis-i şer‘e gelerek serdarları Ömer Ağa’nın huzurunda kul taifesi veya hizmetkârlarından Harput’ta her kim eşkıyalık yaparsa bunlara sahip çıkmayacaklarını taahhüt etmişlerdir⁸³⁷.

Kazadaki güvenliğin sağlanmasında yeniçeri serdarlarının önemli sorumlulukları olup, güvenlik ve kendi sorumluluğunda olan askerler ile alakalı davalarda mahkemede bulunurlardı. Mesela Eylül 1632 tarihinde sipahi taifesinden Musli Bey’in kölesi olan Piyale bin Abdullah adlı kişi, mahkemede yeniçeri serdarı Mustafa Beşe’nin huzurunda havâss-ı humâyûn zabiti Bekir Efendi’nin adamlarından olan Berkan adlı subaşının, evini basarak eşi Fatma’yı kılıçla yaraladığını ve eşinin bu yaradan dolayı öldüğünü söyleyerek ondan şikâyetçi olmuştur. Yapılan tahkikat neticesinde ve şahitlerin de ifadeleriyle subaşının suçlu olduğu kanıtlanmıştır⁸³⁸.

1637 yılında ise “ordu pazar” harcını toplamak için gelen Hızır Bey’in yoldaşlarından Ahmed adlı kişi ve bazı yeniçeriler ana çarşıda kavga etmişler ve bu kavga neticesinde Ahmed adlı şahıs yaralanmıştır. Hızır Bey de mahkemeye gelerek o sıralarda yeniçeri serdarı olan Mustafa Beşe ve kethüdayeri Piyale Bey’den davacı olmuştur. Görülen mahkemede, Mustafa Beşe ile Piyale Bey, adı geçen şahıs ile bazı yeniçeriler arasında sözlü olarak başlayan kavga neticesinde Ahmed’in yaralandığını söylemiştir. Neticede, davalı ve davacılar arasında sulh anlaşması yapılarak dava kapatılmıştır⁸³⁹.

⁸³⁵ HŞS, nr. 385, s. 95/b.1.

⁸³⁶ HŞS, nr. 385, s. 95/b.2.

⁸³⁷ HŞS, nr. 38244-IV, s. 33/b.1.

⁸³⁸ HŞS, nr. 181, s. 106/b.2; HŞS, nr. 386, s. 47/b.2.

⁸³⁹ HŞS, nr. 384, s. 103/b.3.

Kimi davalar ise bizatihi yeniçeri serdarının makamında ‘*akd-i meclis* yapılarak görülmekteydi. Mesela Aralık 1666’da yeniçeri serdarı Ali’nin mahzarında ‘*akd-i meclis* yapılarak bi’l-fi’il hâkimü’ş-şer’ olan Hüseyin Efendi, Mehmed Çelebi bin Abdullah adlı kişiden şikâyetçi olmuş ve Mehmed Çelebi’nin kendisinden haksız yere 50 esedi kıymetindeki bazı eşyalarını aldığı iddia etmiştir. Mehmed Çelebi bunu inkâr etmiş olsa da şahitlerin beyanıyla Hüseyin Efendi’nin haklı olduğu kanıtlanmıştır⁸⁴⁰.

Yeniçeri serdarı mahkemeye yapılan müracaat nedeniyle, zanlıları mahkemeye getirerek davanın görülmesini sağlamakla da görevliydi. Hatta bu görevini yaparken saldırılara maruz kaldığı da oluyordu. Mesela Mart 1664’te yeniçeri serdarı olan Mustafa Beşe’den, Perçenç adlı köyün sakinlerinden olan İbrahim Beşe adlı kişinin davalı olduğu Mehmed Çelebi’yi yakalayarak mahkemeye getirmesi, bir mürasele ile istenmiştir. Mustafa Beşe de bu talep doğrultusunda Mehmed Çelebi’yi yakalamıştır. Fakat Bekir Beşe adlı biri dört nefer adamı ile birlikte zanlıyı kurtarmak için yeniçeri serdarının odasını basarak onu yaralamıştır⁸⁴¹.

Şehir ve kasabalarda bulunan yeniçerilerin tertipleri yeniçeri serdarları ve zabitleri tarafından yerine getirilmekteydi. Mütesellimler, valiler ve voyvodaların buna müdahale etme hakları yoktu. Bu kişiler, suçlu olan yeniçerileri cezalandırılmaları için zabitlere teslim edebilir, ancak zabitler vasıtası ile bunlar ceza görürlerdi⁸⁴². Bu uygulama, kanun olmasına rağmen, Harput’ta bunun ihlal edildiğine de şahit olunmaktadır. Mesela Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa merkeze bir mektup göndererek; kazada bulunan yeniçeri, acemi oğlanı, kul oğlanı, topçu ve cebeci tâifesinin *zabt u rabt ve ahz u haps ve şer’-i şerîfe ihzârı ve şer’-en katli lâzım gelenlerin yeniçeri serdarı mübâşeretiyle giderilmek kânûn* olduğunu, ancak beylerbeyi, sancakbeyi ve müsellimlerin bu duruma müdahale ettiklerini bir şikâyet olarak bildirmiştir. Yeniçeri Ağası’nın bu şikâyeti üzerine, Harput kadısına gönderilen bir fermada, beylerbeyi, sancakbeyi ve müsellimlerin müdahalelerinin engellenmesi istenmiştir⁸⁴³.

⁸⁴⁰ HŞS, nr. 278, s. 59/b.1.

⁸⁴¹ HŞS, nr. 368, s. 50/b.1.

⁸⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, s. 359.

⁸⁴³ “...taht-ı kazânında vâki’ olan yeniçeri ve ‘acemi oğlanı ve kul oğlanı ve topçu ve cebeci tâifesinin zabt u rabt ve ahz u haps ve şer’-i şerîfe ihzârı ve şer’-en katli lâzım geldikde yeniçeri serdarı mübâşeretiyle giderilmek kânûn iken hâliyâ beylerbeyi ve sancakbeyi ve müsellimler tarafından mudâhale olunduğu ecilden min-ba’d hilâf-ı kânûn tevâif-i mezbûr yeniçeri serdarından gayri kimesne hafıl itmeme için bi’l-fi’il ordu-yu hümâyûnda yeniçerilerim ağası olan iftihârü’l-ümerâ ve’l-ekâbir Mustafa Ağa dâme ‘ülvühu tarafından mühürlü mektûb virilmekle mücebince emr-i şerîfim ricâ eyledükleri ecilden buyurdum ki; vusûl buldukda Ağa-yı müşârün-ileyh tarafından virilen mektûb

22 Şubat 1666 tarihli başka bir belgede ise, yeniçeri serdarı Ömer'in Divân-ı Amid'e bir arzuhal sunduğu ve bu arzuhalinde yeniçeri, cebeci, topçu, acemi oğlanı ve arabacı tâifesin kanunen zabitanın kendisi olduğunu, ancak kethüdayerinin bu duruma müdahale ederek cebecilere zabitanlık yaptığını bildirerek ondan şikâyetçi olmuştur⁸⁴⁴.

1646 yılı avârız defterindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, yeniçeri serdarı olan Ahmed Davud, Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet ediyor ve ekonomik olarak da orta (evsat) düzeyde bir gelire sahip bulunuyordu⁸⁴⁵. Fakat daha önce bu görevde bulunan Mustafa Beşe'nin oldukça yüksek meblağlarda gelirleri vardı. Zira Aralık 1637 tarihinde sipahi taifesinden olan Veli Bey'in Mustafa Beşe'ye 500 riyal kuruş borçlu olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴⁶. Ayrıca Mustafa Beşe'nin 1639 yılında bir bezirhane, bir kavak bahçesi ve 4 ev ile sulu ve susuz bir çiftliğinin olduğu, bunları da üç yüz riyal kuruş ile yirmi dip kavak karşılığında sattığı görülmektedir⁸⁴⁷.

17. yüzyılda Harput'ta görev yapan yeniçeri serdarları arasında en çok adından söz edilen ve en fazla süre bu görevi yapan kişi Mustafa Beşe idi. 1627 yılında bu görevde olduğu anlaşılan Mustafa Beşe'nin⁸⁴⁸, Ağustos 1639 yılına kadar bu görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁸⁴⁹. Eylül 1639 yılında ise bu göreve Ramazan adında biri atanmıştır⁸⁵⁰. Daha sonraki yıllarda yeniçeri serdarlığı vazifesi Ahmed Ağa, Ömer Ağa, Ali Ağa ve Mustafa Beşe arasında sürekli el değiştirmiştir.

---

mûcebince 'amel idüb bilâ emr tevâif-i mezbûreye mîrmîrân ve sancâkbeyi ve müsellimler bir vechle rencide ve remide itdürmeyüb gereği gibi şer'-i şerife ihzâr lâzım geldikde yeniçeri serdarı ma'rifeti ile ihzâr-ı habs şer'en katli lâzım geleni zâbit ma'rifeti ile icrâ-yı şer' ve ihkâk itdirüb bu bâbda ağaları tarafından virilen mektûb mücebince 'amel eyleyesin...', *HŞS, nr. 38244-II*, s. 50/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 111/b.2.

⁸⁴⁴ *HŞS, nr. 397*, s. 188/b.1.

⁸⁴⁵ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avârız Defteri", s. 24.

⁸⁴⁶ *HŞS, nr. 384*, s. 140/b.2.

⁸⁴⁷ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 7/b.3.

⁸⁴⁸ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 122/b.3.

⁸⁴⁹ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 111/b.2.

⁸⁵⁰ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 89/b.2.

Tablo-24: Harput Sancağı Yeniçeri Serdarları (1624-1684)

Yeniçeri Serdarları	Görevde Bulunduğu Tarih
Zağarcı İbrahim Ağa ⁸⁵¹	Ekim 1624
İbrahim Çelebi ⁸⁵²	2 Kasım 1624
Mustafa Beşe ⁸⁵³	Mayıs 1627, Ekim 1627, Mayıs 1632, Ağustos 1632, Eylül 1632, Ocak 1633, Eylül 1633, Şubat 1637, Aralık 1637, Mart 1639, Ağustos 1639
Ramazan ⁸⁵⁴	Eylül 1639
Ahmed Davud ⁸⁵⁵	1646
Ahmed Ağa ⁸⁵⁶	Ağustos-Eylül 1653, Temmuz 1654
Ömer ⁸⁵⁷	7 Ekim 1654
Ahmed Ağa ⁸⁵⁸	Mart 1655
Ömer Ağa ⁸⁵⁹	15 Mart 1655
Ahmed Ağa ⁸⁶⁰	7 Ağustos 1655
Osman Beşe/Ağa ⁸⁶¹	7 Eylül 1655, Kasım 1655
Ömer ⁸⁶²	Mayıs 1659
Mustafa Beşe ⁸⁶³	Aralık 1661
Ali Beşe/Ağa ⁸⁶⁴	21 Nisan 1662, Ağustos-Eylül 1662
Mustafa Beşe ⁸⁶⁵	15 Aralık 1662
Ali Ağa ⁸⁶⁶	Ocak 1663
Mustafa Beşe ⁸⁶⁷	22 Aralık 1663, Mart 1664
Ömer Beşe/Ağa ⁸⁶⁸	7 Kasım 1665, Temmuz 1666
Ali Beşe ⁸⁶⁹	19 Temmuz 1666, Aralık 1666, Şubat 1667
Piri Ağa ⁸⁷⁰	Aralık 1670
Ömer Çavuş/Ağa ⁸⁷¹	Mart-Nisan 1671, 5 Mayıs 1671
Ahmed Çavuş ⁸⁷²	Nisan 1679
Ömer Çavuş ⁸⁷³	Ekim-Kasım 1680 Atama
Hacı Murad ⁸⁷⁴	14 Mayıs 1681 Atama
Ahmed Beşe bin Hüseyin ⁸⁷⁵	Ağustos 1684
Bektaş ⁸⁷⁶	Temmuz 1684 Atama

⁸⁵¹ HŞS, nr. 383, s. 48/b.3.

⁸⁵² HŞS, nr. 383, s. 34/b.3.

⁸⁵³ HŞS, nr. 38244-III, s. 26/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 36/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 122/b.3; HŞS, nr. 181, s. 39/b.1; HŞS, nr. 181, s. 40/b.1; HŞS, nr. 181, s. 94/b.4; HŞS, nr. 181, s. 106/b.2; HŞS, nr. 386, s. 47/b.2; HŞS, nr. 386, s. 195/b.1; HŞS, nr. 384, s. 29/b.4; HŞS, nr. 384, s. 140/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 3/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 111/b.2.

⁸⁵⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 89/b.2.

⁸⁵⁵ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 24.

⁸⁵⁶ HŞS, nr. 324, s. 242/b.3; HŞS, nr. 324, s. 156/b.3.

⁸⁵⁷ HŞS, nr. 385, s. 168/b.2.

⁸⁵⁸ HŞS, nr. 385, s. 65/b.2.

⁸⁵⁹ HŞS, nr. 385, s. 157/b.3.

⁸⁶⁰ HŞS, nr. 385, s. 143/b.1.

⁸⁶¹ HŞS, nr. 385, s. 138/b.2.

⁸⁶² HŞS, nr. 38244-IV, s. 137/b.4.

⁸⁶³ HŞS, nr. 382, s. 5/b.2.

⁸⁶⁴ HŞS, nr. 382, s. 73/b.2; HŞS, nr. 382, s. 142/b.2.

⁸⁶⁵ HŞS, nr. 350, s. 63/b.1.

⁸⁶⁶ HŞS, nr. 350, s. 50/b.2.

⁸⁶⁷ HŞS, nr. 368, s. 191/b.1; HŞS, nr. 368, s. 50/b.1.

⁸⁶⁸ HŞS, nr. 397, s. 196/b.1; HŞS, nr. 397, s. 135/b.1.

⁸⁶⁹ HŞS, nr. 278, s. 83/b.1; HŞS, nr. 278, s. 59/b.1; BOA, ŞKT, 5, s. 49.

⁸⁷⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 37/b.1.

⁸⁷¹ HŞS, nr. 38244-I, s. 153/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 104/b.2.

⁸⁷² HŞS, nr. 324, s. 91/b.2.

⁸⁷³ HŞS, nr. 38244-VI, s. 215/b.1.

⁸⁷⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 203/b.1.

⁸⁷⁵ HŞS, nr. 331, s. 100/b.2.

⁸⁷⁶ HŞS, nr. 331, s. 165/b.2.

2.2.5. Kethüda Yeri

Altıbölük sipahilerinin kumandanı olan kethüdayeri, bunların sevk ve idaresinden sorumlu olup, savaşlarda kumandasındaki birliklerle emredilen bölgeye gitmekle yükümlüydü⁸⁷⁷. Ayrıca sipahiler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek ve bunlar arasında suç işleyenlerin davalarının görülmesini sağlamak da görevleri arasındaydı. Bulunduğu yerdeki asayişten de sorumlu olan kethüdayeri, levendlerden sipahi adına siyah bayrak ile eşkıyalık yaparak ahaliye zulmedenleri yakalamak ve cezalandırmakla da mükellefti⁸⁷⁸.

Sultan II. Beyezid döneminde ihdas edilen kethüdayerinin ataması Dergâh-ı ‘âlî ağalarının mektubu ile gerçekleşmekteydi⁸⁷⁹. Mesela Ekim 1637 tarihli bir mektuptan anlaşıldığına göre, Harput’ta Piyale Abdullah isimindeki kethüdayerinin ataması Dergâh-ı ‘âlî sipahilerinden Mustafa Ağa, silahdârlardan Mehmed Ağa, ulûfecilerden Mehmed Ağa ve arabân-ı yemînden Mehmed Ağa ile arabân-ı yesârdan Mustafa Ağa’nın imzalarıyla gerçekleşmiştir⁸⁸⁰.

Taşrada sancakbeylerinden sonra vazifeli ümeranın en mühimlerinden biri olan altıbölük halkı, şehirlerdeki garnizonlarda veya sancakbeyinin kapısında çalışanlar veya beytülmal, yaya ve ihzâriye, kaçgun ve zarar-ı kassâbiye gibi çeşitli eminlikleri tasarruf ederlerdi⁸⁸¹. Savaş zamanlarında altı bölük halkıyla orduya katılan kethüdayeri, barış zamanlarında da şehirdeki düzenin sağlanmasına çalışırdı⁸⁸². Mesela Şubat 1655 tarihinde Harput emini Mehmed Bey ile davası olan Hoh Köyü sakinlerinden el-Hâc

⁸⁷⁷ 1633 yılında Kızılbaş askerleri Van Kalesi’ni muhasara edince, Harput’ta bulunan kethüdayerinden ‘*asâkir-i islâm ile bir an önce bölgeye gitmesi istenmiştir. HŞS, nr. 386, s. 356/b.1.*

⁸⁷⁸ Haziran 1627 tarihli bir belgede kethüdayerinin görevleri şu şekilde tarif edilmektedir: “Livâ-i mezbûrede vâki’ olan altı bölük yoldaşları sâir hem kendü üzerlerine kethüdayeri bilüb seferlerinden ve vezaifden hâric-i vaz’ eylemeyüb mürâca’ât-ı mezbûre idüb şer’le olan da’vâlarında ma’rifet-i mezbûr ile mahkeme-i şerîfede gördürüb icrâ-yı şer’iyye itdiresiz ve sen ki kethüdayerisin hıdmetiniz mücidd ü sâ’î üzere olub yoldaşımızın vâki’ olan da’vâların şer’-i şerîfe ile gördürüb vech-i meşrûh üzere bir ferde zulm ve te’addi etdirilmegin ihtimâli olmaya ve ba’zı levendâd eşkıyâsı siyâh meşin bayrak ile getürüb fukarâyı ve sâ’ir ehl-i sofu ... rencide ve remide idüb akçe ve esbâbların alub te’addi edenleri ma’rifet-i mezbûre ile getürüb ashâb-ı ... şer’le hakların alı virdikden sonra lâzımgeleni edâ itdiresiz ki sâ’ir mütemerridin müceb-i gayret vâki’ olub fukarâya zulm olmayub yoldaşları kemâl-i mertebe zabt ü rabt ve fukarâmı himâyet itdiresiz...”, *HŞS, nr. 38244-III, s. 160/b.1.* Bu hususa dair başka örnekler için ayrıca bkz. *HŞS, nr. 385, s. 153/b.3; HŞS, nr. 38244-I, s. 148/b.1.*

⁸⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, s. 211.

⁸⁸⁰ “Mustafa Ağa Sipâhiyân-ı dergâh-ı ‘âlî hala, Mehmed Ağa Silahdâr-ı dergâh-ı ‘âlî hala, Mehmed ‘Ulûfeciyân-ı dergâh-ı ‘âlî hala, Mehmed Ağa ‘arabân-ı yemîn hala, Mustafa Ağa ‘arabân-ı yesâr dergâh-ı ‘âlî hala” *HŞS, nr. 384, s. 183/b.1.*

⁸⁸¹ Yaşar Yücel, “XVI-XVII. Yüzyılda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Belleten*, XLI/163, Ankara, 1977, s. 499.

⁸⁸² Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006, s. 177.

Mahmud Ağa elindeki emr-i şerîf ve fetva mucebince Mehmed Bey'in ihzâr-ı şer' olunmasını talep etmiştir. Bu talebin yerine getirilmesi için muhızırbaşı İbrahim'in yanı sıra, kethüdayeri olan Piyale Ağa tarafından Yusuf Çavuş da görevlendirilmiştir⁸⁸³.

Kethüdayeri, vazifesini yürütmesi için kimi zaman kendisine vekil de tayin edebilirdi. Mart 1673 tarihinde kethüdayeri Mehmed Ağa “*yoldaşların mesâlihlerini şer'-i şerîf mucebince*” görmesi için Ebubekir Ağa'yı vekili olarak atamıştır⁸⁸⁴.

16. yüzyılın sonlarında on bin akçelik tımar tasarruf eden kethüdayerlerine, sonradan dirlik verme usulü kaldırılmış ve 17. yüzyılda bunlara günlük 20 akçe ücret ödenmeye başlanmıştır⁸⁸⁵. Ancak bu ücret atanan kişinin kıdemine göre değişiklik gösteriyordu. Nitekim Haziran 1627 yılında 57. Bölükten Harput'a kethüdayeri olarak atanan Musa'ya 19 akçe ulufe tayin olunmuş iken⁸⁸⁶, Ekim 1637 tarihinde bu vazifeye atanan 17. Bölükten Piyale Abdullah'a 35 akçe ulufe takdir edilmiştir⁸⁸⁷. Eylül 1653 tarihinde ikinci kez bu görev kendisine tevdi edilen Piyale Abdullah'a bu defa 41 akçe ulufe takdir edilmiştir⁸⁸⁸. Bazen kethüdayerinin maaşında azaltma yoluna da gidilebiliyordu. Mesela 24 Mayıs 1655'te 35. Bölükten Hasan Harput'ta günlük 35 akçe ulufe ile vaziflendirmiş⁸⁸⁹, ancak 2 Nisan 1662'de yeniden bu göreve getirildiğinde ulufesi günlük 30 akçeye düşürülmüştür⁸⁹⁰. Bundan iki ay sonra yani 9 Haziran 1662 tarihinde Harput'ta görev değişikliğine gidilmiş ve bu sefer 30. Bölükten Hasan Hüseyin günlük 35 akçe ücretle atanmıştır⁸⁹¹.

Diğer taraftan 18 Ocak 1670 tarihinde 32. Bölükten Harput'a kethüdayeri olarak tayin edilen Bekir (bin) Mustafa'ya bu vazife için sadece günlük 4 akçe ulufe verilmiş olması oldukça şaşırtıcıdır⁸⁹². Oysa 1671 yılında 31. Bölükten Mehmed 32 akçe ulufe ile vaziflendirilmiştir⁸⁹³.

⁸⁸³ HŞS, nr. 385, s. 49/b.2.

⁸⁸⁴ HŞS, nr. 362, s. 137/b.3.

⁸⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, s. 212-213.

⁸⁸⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 160/b.1.

⁸⁸⁷ HŞS, nr. 384, s. 183/b.1.

⁸⁸⁸ HŞS, nr. 324, s. 249/b.2.

⁸⁸⁹ HŞS, nr. 385, s. 153/b.3.

⁸⁹⁰ HŞS, nr. 382, s. 179/b.3.

⁸⁹¹ HŞS, nr. 382, s. 151/b.3; HŞS, nr. 382, s. 152/b.1.

⁸⁹² HŞS, nr. 38244-I, s. 89/b.1.

⁸⁹³ HŞS, nr. 38244-I, s. 148/b.1.

Tablo-25: Harput Sancağı'nın Kethüdayerleri (1624-1683)

Kethüdayerinin Kimliği	Görevde Bulunduğu Tarih
Mehmed Bey ⁸⁹⁴	Kasım-Ekim 1624, Mayıs 1627
Mustafa ⁸⁹⁵	Haziran 1627, Eylül 1627
Piyale Bey ⁸⁹⁶	Mayıs 1632, Aralık 1632, Ağustos 1633
Hüseyin Bey ⁸⁹⁷	Eylül 1633
Piyale Bey ⁸⁹⁸	Ocak 1634, Nisan 1637
Mustafa Ağa ⁸⁹⁹	Haziran 1637
Piyale Abdullah ⁹⁰⁰	Ekim 1637 (atama), Eylül 1653 (atama)
Piyale Ağa ⁹⁰¹	Temmuz 1654, Kasım 1654, Şubat 1655
Hasan ⁹⁰² / el-Hâc Hasan Ağa ⁹⁰³	24 Mayıs 1655 (atama), Haziran 1655
Cercis Ağa ⁹⁰⁴	Ocak 1659
Hasan ⁹⁰⁵	2 Nisan 1662 (atama)
Hasan Hüseyin ⁹⁰⁶	9 Haziran 1662 (atama)
Bekir Ağa ⁹⁰⁷	Ağustos 1662
Hasan Ağa ⁹⁰⁸	Ocak 1664
Cercis Ağa ⁹⁰⁹	Ağustos 1665, Kasım 1666
Bekir Mustafa ⁹¹⁰	18 Ocak 1670 (atama)
Ebubekir Ağa ⁹¹¹	Kasım-Aralık 1670
Cercis ⁹¹²	Ocak 1671
Mehmed ⁹¹³	Şubat- Mart 1671 (atama)
Cercis Ağa ⁹¹⁴	19 Nisan 1672
Mehmed Ağa ⁹¹⁵	Mart 1673
Cercis Ağa ⁹¹⁶	Nisan 1679, Haziran 1683

⁸⁹⁴ HŞS, nr. 383, s. 53/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 26/b.2.

⁸⁹⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 160/b.1.

⁸⁹⁶ HŞS, nr. 181, s. 10/b.2; HŞS, nr. 386, s. 31/b.2; HŞS, nr. 386, s. 174/b.2.

⁸⁹⁷ HŞS, nr. 386, s. 199/b.3.

⁸⁹⁸ HŞS, nr. 386, s. 245/b.1; HŞS, nr. 384, s. 91/b.3.

⁸⁹⁹ HŞS, nr. 384, s. 95/b.3.

⁹⁰⁰ HŞS, nr. 384, s. 183/b.1; HŞS, nr. 324, s. 249/b.2.

⁹⁰¹ HŞS, nr. 324, s. 156/b.3; HŞS, nr. 385, s. 15/b.2; HŞS, nr. 385, s. 49/b.2.

⁹⁰² HŞS, nr. 385, s. 153/b.3.

⁹⁰³ HŞS, nr. 385, s. 87/b.1.

⁹⁰⁴ HŞS, nr. 38244-IV, s. 19/b.3.

⁹⁰⁵ HŞS, nr. 382, s. 179/b.3.

⁹⁰⁶ HŞS, nr. 382, s.151/b.3; HŞS, nr. 382, s. 152/b.1.

⁹⁰⁷ HŞS, nr. 382, s. 116/b.2.

⁹⁰⁸ HŞS, nr. 368, s. 17/b.1.

⁹⁰⁹ BOA, MD, 95, s. 84; HŞS, nr. 278, s. 50/b.3.

⁹¹⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 89/b.1.

⁹¹¹ HŞS, nr. 38244-I, s. 26/b.2.

⁹¹² HŞS, nr. 38244-I, s. 46/b.2.

⁹¹³ HŞS, nr. 38244-I, s. 148/b.1.

⁹¹⁴ HŞS, nr. 362, s. 10/b.3.

⁹¹⁵ HŞS, nr. 362, s. 137/b.3.

⁹¹⁶ HŞS, nr. 324, s. 91/b.2; HŞS, nr. 38244-VI, s. 174/b.1; HŞS, nr. 331, s. 235/b.2.

2.2.6. Yasakçı

Başlangıcı Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar götürülen yasakçılık, yeniçerilerin başkentte ve taşrada kanun ve kaidelerin uygulamasında sorumlu olmalarını ifade eden, daha ziyade malî alandaki hizmetlerle ilgili bir vazifedir. Yasakçı, genellikle taşra kulluklarına verilen bir ad idi. Fakat bunlar aynı zamanda elçilikleri ve kale kapılarını korur, satışı yasak malları takip eder, pazarları ve gümrük kapılarını da denetlerdi. Yasakçılık, kanunları gereği gibi uygulayıp, özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminden itibaren düzen ve asayiş sağlama göreviydi. Taşrada görevlendirilen yasakçılara değnek, yasakçı değneği, kulluk, değnek kulluk, yasavul, yasak kulu veya yasakçı kulu gibi isimler de verilmiştir. Yasakçılık görevine “*emr-i pâdişâhiye mutî*” ve *münkad oldukları için*” yeniçeriler atanırdı. Taşrada vazifeli yasakçıların başına yasakçıbaşı ismiyle yeniçeri yaya başlarından biri tayin edilirdi⁹¹⁷.

1826 yılından itibaren daha çok kavas, bazen da çavuş adıyla anılan yasakçılardan valilerin maiyetinde bulunanlar ellerinde gümüş değnek taşırıldı⁹¹⁸. Yasakçılık hizmetinde bulunanların ücreti olarak, görev mahallindeki bölge halkından belli bir süre için her dört koyundan birer akçe ve her sürüden de bir toklu yasakçılık vergisi alınırdı⁹¹⁹. Ayrıca satılmak amacıyla pazara getirilen ürünlerden de yasakçılar yük başına ücret almaktaydılar. 16 Temmuz 1655 tarihinde Ebutahir Köyünden getirilen taze ve kuru üzümünden yük başına yasakçıya bir akçe ödenmesinin kanûn-ı kadîm olduğunu görmekteyiz⁹²⁰.

Genellikle yasakçılık hizmetine yapılan atamalar Dergâh-ı ‘âlî ağası ile Dergâh-ı ‘âlî kethüdâsının kadıya gönderdiği bir mektup ile gerçekleşmekteydi. Mesela Mart 1627 tarihinde Dergâh-ı ‘Âlî Yeniçeri ağalarından Mehmed Ağa’nın Harput kadısına göndermiş olduğu bir mektupta, kazada yasakçılık hizmetini yürüten görevlilerin azledildiği ve yerlerine *üslûb-ı sâbık üzere* ocağın emekdârlarından 1. Bölük yoldaşlarından Ahmed Beşe ile Dergâh-ı ‘Âlî yeniçerilerinden 87. Cemâ’atten Mehmed Beşe’nin görevlendirildiği bildirilmiştir⁹²¹. Yine aynı yılın Haziran ayında yapılan yeni

⁹¹⁷ Fethi Gedikli, “Yasa”, *DİA*, 43, Ankara, 2013, s. 339. Kale kapsamında muhafızlık yapanlara Yasakçı derlerdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, s. 322.

⁹¹⁸ Mehmet Canatar, “Kavas”, *DİA*, 25, Ankara, 2002, s. 66-67.

⁹¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI’inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, s. 344.

⁹²⁰ *HŞS*, nr. 385, s. 148/b.2.

⁹²¹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 176/b.3; *HŞS*, nr. 38244-III, s. 176/b.4.

bir görevlendirme de Dergâh-ı ‘Âlî Sipâhilerinden Musa Ağa tarafından yapılmıştır⁹²². Mayıs 1632 tarihinde ise Dergâh-ı ‘Âlî yeniçerilerinin kethüdası Mehmet’in Harput kadısına göndermiş olduğu bir mektup ile atama yapılmıştır⁹²³. Aynı şekilde Mart 1637 tarihinde yine Dergâh-ı ‘Âlî kethüdâlarından Hüseyin’in mektubu ile vazifelendirme yapılmıştır⁹²⁴.

Harput’taki yasakçılık görevi dört değnek olarak tasarruf edilmekteydi. Haziran 1627 tarihinde Mehmed Beşe ve Musli adlı şahıslar, her biri ikişer değnek tasarruf etmek üzere bu vazifeye atanmışlardır⁹²⁵. Ancak daha sonraki yıllarda yapılan atamalarda tek kişinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mesela Mayıs 1632 tarihinde nefsi-i Harput’un dört değneklik yasakçılık hizmetine 1. Bölükten Kaya adlı yoldaş getirilmiştir⁹²⁶. Mart 1633’te ise dört değneklik yasakçılık hizmeti 92. Cemaatten Osman Beşe adlı yoldaşın tasarrufuna bırakılmıştır⁹²⁷. Mart 1637’de 35. Bölükten Osman Beşe getirilmiş⁹²⁸, Ekim 1639 tarihinde ise Harput kadısı Hızır’a gönderilen mektupta Ali adlı kişinin yasakçı olarak atandığı belirtilmiştir⁹²⁹. Nisan/Mayıs 1693 tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre ise, yasakçılık hizmeti, 6 aylığına sadece bir değneklik kısmını tasarruf etmek üzere yeniçerilerden Yusuf adlı yoldaşa verilmiştir⁹³⁰.

2.2.7. Kale Görevlileri

Coğrafi faktörler açısından stratejik bir noktada inşa edilen kalelerin güvenliği son derecede önemliydi. Zira burası sadece saldırılara karşı mukavemet gösterilen bir yapı olmayıp, aynı zamanda askeri ve idari birçok görevin yürütüldüğü bir merkez özelliğini de taşıyordu. Kalelerde silah ve mühimmat gibi askeri teçhizatların bulundurulduğu bir cephanelik ile değerli eşyaların, vergi gelirlerinin ve tahılların muhafaza edildiği özel bölümler ve suçluların kapatıldığı bir zindan bulunmaktaydı. Asayiş ve güvenliğin sağlanması için askeri birlikler de burada bulunduruluyordu.

Harput Kalesi’nde 16. yüzyılın ilk yarısında kale dizdarının kumandasında olmak üzere, 42 müstahfız ve 42 azebândan oluşan bir askeri birlik görev yapmaktaydı.

⁹²² HŞS, nr. 38244-III, s. 166/b.2.

⁹²³ HŞS, nr. 181, s. 64/b.1.

⁹²⁴ HŞS, nr. 384, s. 217/b.1.

⁹²⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 166/b.2.

⁹²⁶ HŞS, nr. 181, s. 64/b.1.

⁹²⁷ HŞS, nr. 386, s. 413/b.1.

⁹²⁸ HŞS, nr. 384, s. 217/b.1.

⁹²⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 84/b.1.

⁹³⁰ HŞS, nr. 391, s. 107/b.2.

Kale görevlilerinin sayısında sonraki yıllarda artış olmuştur. Mesela 1579 yılında kalede 120 personel görev yapmakta iken bu neferlerin yarısından fazlası kaleden ayrılmış ve asker sayısı 58'e düşmüştür. Bu yüzden kalenin muhafazasında aksaklıklar meydana gelmiştir⁹³¹.

17. yüzyılda kalede görevli bir dizdar ile topçular ve kale erleri bulunmaktaydı⁹³². Ayrıca dizdarın yardımcısı olarak bir kethüda görev yapmaktaydı⁹³³. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, bu dönemde de bir kısım askerler kaleden ayrılmış, bir kısmı ise beratsız çalışmıştır. Nitekim 1663 yılında, Harput kalesinde görev yapması gereken askerlerin ekserisi gerçekte mevcut değildi (*nâ mevcûd*) veya beratsız olarak çalışıyordu. Bundan dolayı, askerlerin yoklanarak mevcut olan askerlerin tespit edilmesi ve beratsız çalışan neferlerin de ayrı defterlerde tutulması için merkezden bir görevli gönderilmiştir⁹³⁴.

Bu dönemde kalede askerlerin toplam aylık maaş giderleri 9.800 akçeydi. Yaşanan taht değişikliği nedeniyle kaledeki askerlere fazladan bir aylık maaşın cülüs bahşişi olarak ödenmesi için ferman gönderilmiştir⁹³⁵. Yine bu dönemde kaledeki askerlerin ulufelerine bedel olarak Pağnikler adlı köy ve yine bu köye bağlı olan Ağca Kale ve Kızılpınar adlı köylerin gelirleri ocaklık olarak tahsis edilmiştir. Fakat bazı dönemlerde idareciler veya bazı şahıslar bu gelirlerin bir kısmına el koymuşlardır. Mesela 1637 yılında Harput mukataası zabiti olan Mustafa Ağa kaledeki askerlerin ücreti için ayrılan Ağca Kale'nin gelirlerine el koymuş, kale neferleri de bu durumu merkeze şikâyet ederek bu haksızlığın giderilmesi için tezkere talep etmişlerdir⁹³⁶. Daha sonraki yıllarda Cafer adlı biri Diyarbekir hazinesine bir miktar para ödeyerek ve kanuna aykırı olarak Ağca Kale'yi *ber-vech-i maktû'* üzerine berât ettirmiştir. Ancak kale müstahfizları, yapılan bu haksızlığı da merkeze iletmişlerdi. Netice itibariyle 1639 yılında merkezden Harput kadısına gönderilen bir tezkere ile bu hukuksuzluk

⁹³¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 48-49.

⁹³² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁹³³ Mesela 1659 yılında kale dizdarı Hüseyin Ağa, kethüdası ise Ali adında biri idi. Bkz. *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 35/b.2.

⁹³⁴ *HŞS, nr. 368*, s. 184/b.2.

⁹³⁵ Kâtip tarafından belgenin tarihi "27 C. (Cemaziyelahir) *fi sene 1013*" (20 Kasım 1604) olarak verilmiştir. Ancak bu belgeden önce ve sonra gelen belgelerin tarihi Hicri 1103'tür. Dolayısıyla bu tarih de 1103 (M.1692-1693) olmalıdır. Bkz. (*HŞS, nr. 391*, s. 151/b.1).

⁹³⁶ *HŞS, nr. 384*, s. 190/b.2.

giderilmiş, Ağca Kale Cafer'den geri alınmış ve Cafer'in Diyarbekir hazinesi ödediği para da kendisine iade edilmiştir⁹³⁷.

Pağnik adlı köyün sadece mahsul vergisi kale neferlerinin maaşı için ayrılmamış, aynı zamanda köydeki reayadan tahsil edilen *ispençe, resm-i 'arûs, bad-ı hevâ ve cürm-i cinâyet* gibi vergi türleri de kale neferlerine tahsis edilmiştir. Nitekim 1659 yılında kale dizdarı Hüseyin Ağca ve kethüdası Ali ile kalede bulunan neferler ve bölükbaşları, Pağnik'in gelecek yıla ait mahsulü ile yukarıda zikredilen vergi kalemlerini, İsmail Bey, Yusuf Bey ve Reis Mehmed adlı kişilere 325 riyal kuruşa⁹³⁸ satmışlardır⁹³⁹. Ancak bu rakam 16. yüzyılda neferler için ödenen yıllık ücretin hayli altındaydı. Zira 1523 yılında kalede bulunan neferlere yıllık olarak 153.340 akçe ücret ödeniyordu⁹⁴⁰. Dolayısıyla Pağnik'in dışında yukarıda zikredilen Ağca Kale ve Kızılpınar adlı köylerin gelirleri de kale neferlerine aktarılıyordu. Ancak buna rağmen 17. yüzyılda, 16. yüzyıla göre, hem kalede bulunan nefer sayısında hem de bunlara ödenen ücretlerde oldukça belirgin bir azalma olduğu söylenebilir.

Kaledeki kapıkulu ve yeniçeri askerlerine ödenen maaş dışında, bunların soğuktan korunabilmeleri için çuhadan elbiselik de verilmekteydi. Sonradan yeniçeri askerinin miktarının artmasıyla, bunların hepsine çuha yetiştirmek imkânı olmadığından, sadece kalede nöbet hizmetinde bulunan yeniçerilere çuha bedeli verilmeye başlanmıştır⁹⁴¹.

2.2.7.1. Dizdar

*Kale ağası*⁹⁴² olarak da adlandırılan dizdar; kale erlerinin kumandanıydı. Kale ile ilgili her hususta sorumluluğu bulunmaktaydı. Kalenin muhafazası, bakımı ve onarımı, şehrin asayışı, kalede saklanan değerli eşyaların korunması ve zindanların (hapishane) sorumluluğu gibi çok sayıda vazifesi bulunmaktaydı⁹⁴³. Genellikle kapukulu askerleri arasından padişah beratıyla tayin edilen dizdar, vazifesi gereği kadı ve sancakbeyine

⁹³⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 112/b.2.

⁹³⁸ Bu yüzyılda ortalama olarak 1 kuruş 80 akçeye tekabül etmekteydi. Dolayısıyla 325 kuruş 26.000 akçe idi. (Harput'ta kullanılan para birimleri ve bunların birbirlerine olan değerleri, tezin Dördüncü Bölümünde, Kullanılan Para Birimleri başlığı altında değerlendirilecektir).

⁹³⁹ "Pağnik nâm karyenin sene-i âtiye mahsûlüne ve ispençe ve resm-i 'arûs ve bad-ı hevâ ve cürm-i cinâyet vesâire 'âid ve râci' olan hukûk ve rûsûmatı bi'l-cümle...", HŞS, nr. 38244-IV, s. 35/b.2.

⁹⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 48-49.

⁹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, s. 283.

⁹⁴² Kalenin dizdarı, müstahfiz birliğinin ağası olarak hizmet ederdi. Bkz. Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudud Boyları*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2007, s. 80.

⁹⁴³ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *DİA*, 9, s. 481.

karşı sorumlu ve onların denetimi altında bulunmaktaydı. Bu nedenle atanmalarında veya azillerinde bu kişiler birinci dereceden etkiliydi⁹⁴⁴.

Dizdarın yolsuzluğu veya görevini aksattığı tespit edilirse bu husus sancakbeyi veya kadı tarafından merkeze arz edilir; suçluluğu kanıtlanan dizdar görevinden azedilerek yerine başkası atanırdı. Mesela 1666 yılında Harput'ta dizdarlık vazifesini yürüten Veli, görev yeri olan kaleyi terk edip⁹⁴⁵, başka yere gittiği gerekçesiyle görevinden azledilerek yerine günlüğü 10 akçe ile Ömer adlı kişi, Harput Sancağı mütesellimi olan Halil'in arzı mucebince atanmıştır⁹⁴⁶. Başka bir örnekte ise, bu vazifede bulunan Hüseyin'in haksız yere görevinden alındığı ve yerine Ali adında başka birinin tayin edildiği görülmektedir. Ancak Harput kadısı İbrahim'in bu hukuksuzluğu merkeze arz etmesi sebebiyle 1655⁹⁴⁷ yılında Hüseyin'e görevi iade edilmiştir⁹⁴⁸.

Diğer taraftan, haksız yere görevinden alınan dizdar, bizzat kendisi hükümete şikayette bulunarak eski görevinin iadesini talep edebilirdi. Bu durumda, yapılan tahkikat neticesinde, şikâyetçinin haklı olduğu tespit edilirse, gerekli mercilerden haksızlığın giderilmesi istenirdi. Mesela 1627 yılında Harput kalesinin dizdarı olan Mustafa her hangi bir kusuru bulunmamasına rağmen görevinden azledilerek yerine Ali adlı başka biri atanmıştır. Ancak Mustafa, merkeze giderek görevini layıkıyla ifa ettiğini ve kalede bulunan askerlerin de kendisinden razı olduğunu; ayrıca yerine atanan kişinin de esasen sağır olduğunu ve dizdarlık vazifesini yürütecek iktidarının olmadığını belirterek şikâyetçi olmuştur. Yapılan tahkikat neticesinde, Mustafa'nın haklı olduğu anlaşılınca merkezden Harput'taki yetkililere bir mektup gönderilerek bu adeletsizliğin giderilmesi istenmiştir⁹⁴⁹. Neticede, Mustafa'ya verilen beratla görevi kendisine iade edilmiştir.

Bu berat kaydında, dizdarlık vazifesine getirilecek kişilerde olması gereken bazı vasıflardan da bahsedilmiştir. Buna göre, dizdar olacak kişinin sâlih, dindâr, mukdim, müstefhim, emekdâr, pir u ihtiyâr, kalenin hıfz u hırâsetine kâdir ve kale neferâtı ile vilâyet halkının da kendisinden razı ve şâkir olması⁹⁵⁰ gerekirdi. Nitekim 1654 yılında,

⁹⁴⁴ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 110-111.

⁹⁴⁵ Dizdarlar daima kalede bulunmaya, geceleri de orada kalmaya mecbur idiler. Kaleden lüzumsuz yere yüz adımdan fazla uzaklaşmamaları kanundu. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 204.

⁹⁴⁶ *HŞS*, nr. 397, s. 173/b.2.

⁹⁴⁷ Belgede tarih bulunmamaktadır. Ancak kendisinden sonraki ve önceki belgeler 1655 yılına tekabül etmektedir.

⁹⁴⁸ *HŞS*, nr. 385, s. 152/b.3.

⁹⁴⁹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 147/b.1.

⁹⁵⁰ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 148/b.2.

kalede ikamet eden hatip, imam, müezzin ve bölükbaşı gibi görevliler ile kale sâkinlerinden bazı şahıslar, o sırada dizdarlık görevini yürüten Hüseyin Ağa ile kethüdâsı olan Ali'den razı ve memnun olduklarını bildirmişlerdir⁹⁵¹.

Dizdar, kalede bulunan kethüdâ, bölükbaşı, topçular ve hisarerleri (müstahfiz) gibi neferlerin kumandanı olduğu gibi, kalenin bakım ve onarımıyla ilgilenen mimar ve kalede sakin olan ahalinin dinî ihtiyaçlarıyla ilgilenen hatip, imam, müezzin ve cüzhan gibi görevlilerin de âmiri konumundaydı. Bu sebeple, bahsedilen görevlere getirilecek kişiler dizdarın arzı ile tayin edilmekteydi⁹⁵².

Bazen kalede haksız yere göreve atananlar da oluyordu. Ancak hak sahibinin uğradığı haksızlığı ilgili mercilere bildirmesi neticesinde, yapılan hukuksuz uygulamalar düzeltilmekteydi. Mesela 1655 yılında kale kethüdâsı olan Ali, Hasan bin Alihan adlı kişiden şikayetçi olmuş ve Hasan'ın sahte arz ile kendisini görevinden azlettirerek berat aldığını iddia etmiştir. Bu husus, dizdarlık vazifesinde bulunan Hüseyin Ağa'ya sorulmuş, Hüseyin Ağa ise cevabında, Hasan'ın görevlendirilmesi hususunda arz vermediğini ifade ederek bu konudan haberdar olmadığını bildirmiştir⁹⁵³.

Dizdarlık vazifesinde bulunanlar kimi dönemlerde vazifelerini suistimal ederek haksız kazanç elde etme yoluna da gidiyorlardı. Nitekim 1638 yılında mustahfızlık vazifesine atanacakaların *eban 'an-cedd* yani babadan, dededen *kul oğlu* olmaları gerekirken, Harput'ta dizdarlık görevinde bulunan Mustafa Ağa, avâriz hanelerinden olan reayadan fazla akçe alarak bunların hisar eri olarak görevlendirilmeleri için arz vermiştir. Bu durum, asker kökenli mustahfizlar tarafından mahkemeye intikal ettirilmiş, yapılan tahkikat neticesinde de Mustafa Ağa arzıyla kalede kuloğlu olmayan çok sayıda kişinin bu göreve atandığı ortaya çıkmıştır⁹⁵⁴.

Dizdarların askeri ve idari sorumluluklarının dışında, dinen yasaklı içeceklerin tüketilmesini engellemek gibi vazifesi de vardı. Dizdar bu görevini, aldığı istihbarat

⁹⁵¹ “Oldur ki Harput kal'ası hatibi Ahmed Efendi ve mü'ezzin Monla Ali ve müstahfizdan bölükbaşı Şamil Mehmed ve ser bölük Hasan ve Bekir ve İbrahim ve Sino oğlu Hacı ve Hacı Hızır oğlu İbrahim ve Hasan Çelebi ve Kamber Oğlu Ali ve İshak oğlu İbrahim Çelebi ve Mehmed ve gayrihim mahfel-i kazâda kal'a-i mezbûre dizdârı Hüseyin Ağa ve kethüdâsı Ali kethüdâ nâm kimesnelerden cümlemiz râzı ve şâkir olub hüsn-i halleri i'lâm etmegin bi't-talebe kayd olundu”. *HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.*

⁹⁵² Mesela 1670 tarihli bir berat kaydından anlaşıldığına göre, Harput kalesi dizdarı Ömer'in arzı üzerine, günlük iki akçe ile camide hatip ve cüzhanlık görevini tasarruf eden Ahmed'in yaşlanması nedeniyle yerine Monla Mahmud atanmıştır (*HŞS, nr. 362, s. 156/b.2*). 1690 yılında Kale Camii'nde imamlık görevini yürüten Hüseyin'in görevini bırakması üzerine kale dizdarı İsmail'in arzı ile yerine Hüseyin adında başka biri atanmıştır. (*VGMA, HD, nr. 1098, s. 185*).1633 yılında ise yaşlandığı için mimarlık vazifesini bırakan Hacı Bayram adlı kişinin yerine günlüğü altı akçe ile Ahmed adlı biri, kale dizdarı Mustafa'nın arzı mucebince atanmıştır. *HŞS, nr. 386, s. 351/b.3.*

⁹⁵³ *HŞS, nr. 385, s. 32/b.2.*

⁹⁵⁴ *HŞS, nr. 384, s. 166/b.3.*

neticesinde veya şüpheli gördüğü evlere baskınlar yaparak yerine getirirdi. Örneğin 1655 yılında kale sâkinlerinden Bekir bin Müezzîn Hasan'ın evinde içki meclisi kurularak şarap içildiği ihbar edilmiş; kale dizdarı Hüseyin Ağa da bu eve baskın düzenleyerek Bekir ve İmamzade Süleyman'ı şarap içerken yakalamıştır. Yine içki meclisinde bulunan bazı kişiler de kaçmayı başarmışlardır. Yakalanan kişilerin mahkemedeki sorgularından sonra, kaçan kişiler de tespit edilmiştir⁹⁵⁵.

Dizdarların görev sürelerinde sınırlama yoktu. Görevini kötüye kullanmadığı ve emri altındaki askerler ile ahali kendisinden memnun olduğu sürece bu görevine uzun yıllar devam edebiliyorlardı. Mesala uzun yıllar bu vazifede bulunan Mustafa Ağa 1638 yılında yolsuzluğa bulaştığı ortaya çıkınca görevinden uzaklaştırılmıştır. Diğer taraftan Hüseyin Ağa, Ömer Ağa ve İsmail Ağa'nın da bu vazifeyi uzun yıllar sürdürdükleri anlaşılmaktadır (bkz. Tablo-26).

Tablo-26: Harput Kalesi Dizdarları (1618-1693)

Dizdarın İsmi	Görev Tarihi
Ali ⁹⁵⁶	1618
Emir Hüseyin (sabık) ⁹⁵⁷	1624
Mustafa Ağa ⁹⁵⁸	1624
Seydi Ali Ağa ⁹⁵⁹	1627
Mustafa Ağa ⁹⁶⁰	1632-1638
Sabık Kale Ağası Kapucuzade Hüseyin Çelebi ⁹⁶¹	1639
Ebubekir (Bekir) Ağa ⁹⁶²	1639
Hüseyin Ağa ⁹⁶³	1639-1659
Veli ⁹⁶⁴	1666
Ömer Ağa ⁹⁶⁵	1666-1672
İsmail Ağa ⁹⁶⁶	1681-1691-92
Ahmed Bey ⁹⁶⁷	1693

⁹⁵⁵ HŞS, nr. 385, s. 54/b.2.

⁹⁵⁶ HŞS, nr. 386, s. 310/b.1.

⁹⁵⁷ HŞS, nr. 383, s. 12/b.6; HŞS, nr. 383, s. 30/b.3.

⁹⁵⁸ HŞS, nr. 383, s. 44/b.3; HŞS, nr. 383, s. 46/b.3, HŞS, nr. 383, s. 48/b.2. Mustafa Ağa'dan 1627'de sabık olarak bahsedilmektedir. Bkz. HŞS, nr. 38244-III, s. 187/b.1.

⁹⁵⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 9/b.2.

⁹⁶⁰ HŞS, nr. 181, s. 120/b.1; HŞS, nr. 386, s. 351/b.3; HŞS, nr. 386, s. 267/b.1; HŞS, nr. 384, s. 190/b.2; HŞS, nr. 384, s. 166/b.3.

⁹⁶¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 62/b.2.

⁹⁶² HŞS, nr. 38244-II, s. 35/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 12/b.1.

⁹⁶³ HŞS, nr. 38244-II, s. 48/b.2; HŞS, nr. 324, s. 218/b.3; HŞS, nr. 385, s. 21/b.3; HŞS, nr. 385, s. 31/b.3; HŞS, nr. 385, s. 54/b.2; HŞS, nr. 385, s. 155/b.1; HŞS, nr. 385, s. 130/b.2; HŞS, nr. 38244-IV, s. 35/b.2.

⁹⁶⁴ HŞS, nr. 397, s. 173/b.2.

⁹⁶⁵ HŞS, nr. 397, s. 173/b.2; HŞS, nr. 278, s. 58/b.3; HŞS, nr. 362, s. 156/b.2; HŞS, nr. 362, s. 10/b.3.

⁹⁶⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 51/b.1; VGMA, HD, nr. 1098, s. 185; HŞS, nr. 391 s. 11/b.2.

⁹⁶⁷ HŞS, nr. 391 s. 78/b.2.

2.2.7.2. Kale Kethüdası

Kale Kethüdası kale hizmetleri konusunda dizdarın yardımcısıydı. Kale erlerinin dirlik ve düzenliğinin sağlanması ve diğer hizmetlerin yerine getirilmesinde dizdar ile birlikte sorumluydu⁹⁶⁸.

Kale kumandanının emri altında görev yapan bu vazifelilerin tayin ve azillerinde dizdar etkiliydi. Görevini suistimal etmeleri veya bir yolsuzluğa bulaşmaları halinde dizdarın arzıyla azledilirlerdi⁹⁶⁹. Kapukulu zümresinden olup, savaşlarda yararlılık gösterenlere de kethüdalık görevi veriliyordu. Bu tür atamalarda, kapukulu mensubu olan kethüda ulufesini hazineye bırakmak zorundaydı. Mesela ulufeciyân-ı yesârdan olup 99. Bölükde günlük on akçe ulufe ile görev yapan Ebubekir, Bağdat Seferinde gösterdiği yararlılık sebebiyle, 1639 yılında ulufesini hazineye bırakması şartıyla, günlüğü 8 akçe ile Harput Kalesi'ne kethüda olarak atanmıştır⁹⁷⁰. Dolayısıyla Harput Kale kethüdalığı görevine atanan şahsa 17. yüzyılda günlük olarak 8 akçe ücret takdir edildiği de bu atamadan anlaşılmaktadır. Nitekim Eylül 1653 tarihinde Ali bin Hasan da günlük 8 akçe ücret ile Harput kale kethüdası olarak tayin edilmiştir⁹⁷¹.

Tablo-27: Kale Kethüdası (1627-1684)

Sıra No:	Kale Kethüdasının Künyesi	Görevde Bulunduğu Tarih
1	Mehmed Çelebi ⁹⁷²	1627, 1633, 1634
2	Hasan bin Osman ⁹⁷³	1637
3	Ebubekir ⁹⁷⁴	Mart 1639
4	Hasan ⁹⁷⁵	1646
5	Hasan bin Alihan (sabık) ⁹⁷⁶	1653
6	Ali bin Hasan (atama) ⁹⁷⁷	Eylül 1653
7	Ahmed ⁹⁷⁸	1654
8	Ali ⁹⁷⁹	1655
9	Ali Çelebi ⁹⁸⁰	1658, 1664, 1666
10	Ömer Bey ⁹⁸¹	1681, 1684

⁹⁶⁸ Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.155.

⁹⁶⁹ HŞS, nr. 385, s. 32/b.2; HŞS, nr. 385, s.159/b.3.

⁹⁷⁰“Zikr olunan kethüdâlık ‘ulûfesi mukâbelesinde virilmiştir”. HŞS, nr. 38244-II, s. 141/b.1.

⁹⁷¹ HŞS, nr. 324, s. 250/b.3.

⁹⁷² HŞS, nr. 38244-III, s. 9/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 191/b.1; HŞS, nr. 386, s. 186/b.3; HŞS, nr. 386, s. 267/b.1.

⁹⁷³ HŞS, nr. 384, s. 24/b.5; HŞS, nr. 384, s. 89/b.2.

⁹⁷⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 141/b.1.

⁹⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avârız Defteri”, s. 29.

⁹⁷⁶ HŞS, nr. 324, s. 250/b.3; HŞS, nr. 385, s. 32/b.2.

⁹⁷⁷ HŞS, nr. 324, s. 250/b.3.

⁹⁷⁸ HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.

⁹⁷⁹ HŞS, nr. 385, s. 159/b.3.

⁹⁸⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 28/b.1; HŞS, nr. 368, s. 78/b.1; HŞS, nr. 278, s. 29/b.3.

⁹⁸¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 51/b.1; HŞS, nr. 331, s. 98/b.1.

2.2.7.3. Kale Müstahfızları ve Diğer Görevliler

Müstahfızlar, kalenin aşayış ve güvenliğinin sağlanması hususunda dizdarın emri altı çalışırlardı. *Merdân-ı kal'a*, *kale erenleri*, *kale erleri* ve *hisar erleri* olarak da adlandırılan bu görevliler, aileleri ile birlikte kale içinde otururlardı. Bunlar, vazifeleri itibariyle askeri bir fonksiyon icra etmekten ziyade buldukları şehrin veya bölgenin güvenliğini sağlardı. Görevleri, devlete ait gelirlerin ve hububatların muhafaza edildiği ambarlar ile askeri teçhizatların tutulduğu cephanelik ve suçluların kapatıldığı zindanın bulunduğu kaleyi beklemektir. Bu görevlerinin haricinde vergi toplamaya gelen görevlilere refakatlik ettikleri gibi, eşkıyaları takip etmek gibi hizmetleri de yürütürlerdi⁹⁸².

Harput kalesinde bu görev irsiyet üzere, askeri kökenden gelen ailelerin çocuklarına tevcih edilmekteydi. Ancak kimi dönemlerde kale dizdarları bu hususu göz ardı ederek *kul oğlu* olmayan kişiler ve esnaflıkla uğraşan bazı kimselerin bu vazifeye atanması için arz vermişlerdir. Böylelikle ehil olmayan ve işin gerekliliği tam olarak yerine getiremeyen çok sayıda kişi bu göreve atanmış ve bu durum tartışmalara neden olmuştur⁹⁸³. Ayrıca bu vazifeyi yürüten bazı kişilerin ise görevleri bıraktırılarak reaya olmaya zorlandıkları da görülmektedir. Mesela 1639 yılında kale müstahfızı görevinde bulunan Osman'ın Kinederiç adlı köyde bir miktar yeri vardı. Fakat köyün sipahisi olan Süleyman, Osman'a dirliğini bırakıp kendisine reaya olması için baskı yapmış, köydeki yerlerini zorla sattırması ve kendisinden haksız yere 40 kuruş almıştır⁹⁸⁴.

16. yüzyılda kale müstahfızlarına günlük olarak beş akçe ücret ödeniyordu⁹⁸⁵. 17. yüzyıla gelindiğinde de ödenen bu ücrette herhangi bir değişiklik olmamıştır. Nitekim 1618'de bu göreve atanan Seyidi bin Ahmed adlı kişiye günlük hesabı üzere 5 akçe ücret ödendiği⁹⁸⁶ gibi, 1632 yılında müstahfız olarak atanan Ömer adlı kişiye de yine günlük 5 akçe ücret ödeniyordu⁹⁸⁷.

Harput Kalesi'nde dizdar, kale kethüdası ve müstahfızın haricinde topçular da görev yapmaktaydı. 1627 yılında kalede topçu olarak el-Hac Süleyman adlı birinin ismi

⁹⁸² Komisyon, "Müstahfız", *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 109-110. Ayrıca bkz. Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudud Boyları*, Ankara, 2006, s. 79,81.

⁹⁸³ *HŞS*, nr. 384, s. 166/b.3; *HŞS*, nr. 181, s. 95/b.2.

⁹⁸⁴ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 97/b.1.

⁹⁸⁵ 1523 yılında kalede 42 müstahfız görev yapmaktaydı. Bunlara ödenen günlük toplam ücret ise 220 akçe idi. Dolayısıyla her müstahfızın günlük ücreti takriben 5 akçeye tekabül etmekteydi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 48.

⁹⁸⁶ *HŞS*, nr. 386, s. 310/b.1.

⁹⁸⁷ *HŞS*, nr. 181, s. 120/b.1.

zikredilmektedir. Ayrıca bu görevlilerden sorumlu olan bir topçubaşı da olup bu vazifeyi de aynı tarihte Ömer isminde biri yürütüyordu⁹⁸⁸.

Kalenin güvenliği ve asayişinden sorumlu olan bu görevlilerin dışında, kalenin bakım ve onarı ile ilgilenen bir mimar da görev yapmaktaydı⁹⁸⁹. Yine kaledeki camilerde, hatip⁹⁹⁰, imam⁹⁹¹, müezzin⁹⁹² ve cüzhan⁹⁹³ gibi dini görevliler ile mütevellî⁹⁹⁴ ve nazır⁹⁹⁵ gibi vakıf yöneticileri de vardı. Ayrıca gece ve gündüz (*leyli ve'n-nehâr*) hizmet gören çalgıcı mehterler de kalede mevcuttu⁹⁹⁶.

2.2.8. Şehir Yönetiminde Halkı Temsil Eden Yöneticiler

2.2.8.1. Şehir Kethüdası

Osmanlı Devleti'nde kaza merkezi konumunda olan yerleşim birimlerinde halkı hükümet nezdinde temsil eden ve daha ziyade mali konularda devletle halk arasında iletişimi sağlayarak vergilerin ve çeşitli masrafların halka tevzi edilmesinin yanı sıra bunların tahsil edilmesi işlerini de gören ve çoğunlukla seçim yoluyla iş başına gelen görevliye şehir kethüdası denilmekteydi⁹⁹⁷.

Osmanlıda şehir kethüdalarının gördükleri vazifeleri, Selçuklular devrinde iğdişbaşılar yerine getirmektedir. İğdişbaşı, Anadolu'da 12. ve 13. yüzyıllarda özellikle büyük şehirlerdeki maliye memurları için kullanılan bir tabirdir. Devlet görevlilerinin yanı sıra şehir halkını da temsil eden iğdişbaşılarının, şehrin önde geleni olarak vergi yazmak ve toplamak başlıca görevleriydi. Gerektiği zaman da yaşadıkları şehirlerin savunmasına katılırlardı. Ancak Osmanlı dönemi şehir kethüdası, Selçuklu dönemi iğdişbaşısı kadar itibara ve yetkiye sahip değildi⁹⁹⁸.

Şehir kethüdasının çeşitli görevleri vardı. Bunlar; şehre gelen mübaşir ve ulak gibi resmi görevlilere hizmet etmek, barınma ve beslenme ihtiyaçlarını gidermek, bir şehirden farklı bir şehre giden yüksek seviyedeki idarecilerin yol boyunca ihtiyaçlarını

⁹⁸⁸ HŞS, nr. 38244-III, s.187/b.1.

⁹⁸⁹ HŞS, nr. 386, s. 351/b.3.

⁹⁹⁰ HŞS, nr. 362, s. 156/b.2.

⁹⁹¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

⁹⁹² VGMA, HD, nr. 1090, s. 50

⁹⁹³ HŞS, nr. 362, s. 156/b.2.

⁹⁹⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

⁹⁹⁵ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

⁹⁹⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.2.

⁹⁹⁷ Şenol Çelik, "Şehir Kethüdâsı" *DİA*, 38, Ankara, 2010, s. 451.

⁹⁹⁸ Mehmet Ali Ünal, "Harput Şehir Kethüdalığı", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 736; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul, 1995, s. 31.

karşılama, sefere çıkan askeri birliklere gerekli olan zahireyi temin etmek gibi idari görevleri bulunmaktaydı⁹⁹⁹.

Şehir kethüdalarının, Osmanlılarda hangi tarihten itibaren var olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat devletin kuruluşundan beri mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, ahî teşkilatının şehirlerde üretim, muhafaza ve yönetim gibi birçok alanda güçlü ve söz sahibi olduğu dikkate alınır; şehir kethüdalarının, 14. yüzyılda ahiliğin zayıflayıp etkinliğini kaybetmesiyle birlikte zamanla teşkilatlandığı ve güçlendiği söylenebilir¹⁰⁰⁰. 17. yüzyıl ortalarına ait önemli bilgiler aktaran Evliya Çelebi ziyaret ettiği şehir ve kasabalardaki subaşı, dizdar, voyvoda, muhtesib, bâcdâr ve harâc emini gibi görevlileri sayarken, birçok defa şehir kethüdasını da belirtmiştir. Şehir kethüdarları, 17. yüzyılın sonlarından itibaren ayânların hızlı bir şekilde kuvvet kazanmalarına paralel olarak etkinliklerini kaybetmişlerdir. 18. yüzyıl boyunca ise bazı şehirlerde resmî ayânların nüfuzu altına girmişler hatta onlar tarafından seçilir olmuşlardır¹⁰⁰¹.

Şehir kethüdâsı, şehrin ileri gelenleri ve halkın üzerinde ittifaka vardığı kişiyi hükümete teklif etmeleriyle seçilirdi. Sancakbeyi, teklif edilen kişiyi merkeze arz eder ve genellikle halkın uygun gördüğü tercih edilerek ona berât-ı hümâyün gönderilirdi¹⁰⁰². Fakat kethüda seçilecek kişinin dindar ve sözüne itimat edilir kimse olmasına da dikkat edilirdi. Mesela 1639 yılında Harput'un ileri gelenleri ile esnaf gruplarının temsilcilerinden olan pazarbaşı, ekmekçi şeyhi ve kasaplardan bazı kimselerin yanı sıra seyyitlerin temsilcileri ile e'imme ve hutebâdan olan temsilciler mahkemeye giderek, Harput'un yol üzerinde olması nedeniyle gelip gideninin çok olduğunu ve bu sebeple halkın zarar gördüğünü, ayrıca emr-i şerîf ile tahsili ferman olunan vergilerin de hakkıyla toplanması hususunda bir kethüdaya ihtiyaçlarının olduğunu beyan etmişlerdir. Bu iş için de Ali Çelebi'nin uygun olduğunu söyleyerek Ali Çelebi'nin kethüda olarak atanmasını talep etmişlerdir. Ali Çelebi'ye bu iş için yıllık 300 kuruş ücret ödeneceği ve bundan sonra fazladan vergi toplandığı şikâyet konusu olursa bunun hesabının da Ali Çelebi'den sorulacağı mahkemede kayıt altına alınmıştır¹⁰⁰³.

⁹⁹⁹ Rıfat Özdemir, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 158-159.

¹⁰⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, "Harput Şehir Kethüdalığı", s. 736; Şenol Çelik, "Şehir Kethüdâsı", s. 451.

¹⁰⁰¹ Şenol Çelik, "Şehir Kethüdâsı", s. 452; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, 2010, s. 207.

¹⁰⁰² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 49.

¹⁰⁰³ "Budur ki Kazâ-yı Harpurut sükkânından fahrü'l-âşiyân Mustafa Beşe er-râcil ve Ebubekir Bey ibn-i el-Hâc Mustafa ve el-Hâc Mehmed Efendi eş-şehîr Bedikçi fahrü'l-e'imme ve'l-hutebâ Abdulaziz Efendi ve Osman Çelebi bin Alizâde ve Abdurrahman ibn-i Himmet ve Hasan Çelebi pazarbaşı ve etmeciler

Kazaya gelen kişilerin ağırlanması ve ferman olunan vergilerin eksik veya fazla toplanmamasını sağlamak da şehir kethüdasının başlıca görevleri arasındaydı. Hatta ödenmesi gereken kimi vergileri şehir kethüdası bizatihi kendisi mahalline götürüp teslim ederdi.

Şehir kethüdasının uzun süre şehirden ayrılmasını gerektiren durumlarda yine şehir ileri gelenlerinin teklifiyle yerine bir vekil atanırdı ve bu husus mahkemede kayıt altına alınırdı. Mesela 1632 yılında Musul kalesinin binası için Harput Kazasına salyane olunan 75 nefer ırgad akçesinin bir miktarını şehir kethüdası olan Seyyid Ebubekir Musul'a götürmüştür¹⁰⁰⁴. Fakat Seyyid Ebubekir'in kaza dışında olması bunun sorumluluğunda olan işlerin aksamasına neden olmuştur. Bundan dolayı, şehirdeki attar, debbağ, uncu ve nalband esnafını temsilen bazı kimseler ile vilayetin ayan ve eşrafı umumen mahkemeye gidip, şehir kethüdası Seyyid Ebubekir'in Musul'da olduğunu, ancak kazaya gelip gidenin eksik olmadığını ve tekâliflerinin de vâki' olduğunu söyleyerek, Seyyid Ebubekir gelinceye kadar onun işlerini yürütmesi için Ömer Çelebi'yi vekil olarak atadıklarını bildirmiş ve bu hususu deftere kaydettirmişlerdir¹⁰⁰⁵. Yine 1681-82 (H. 1092) yıllarında bu görevi yürüten Ebubekir'in İstanbul'a gitmesi

---

şeyhi es-Seyyid Mehmed bin Osman ve Bekir Beşe (bin) Cum'a ve kassâblardan Mat Hasan ve Nebi bin Baki ve Hasan bin Hüseyin ve Usta Ahmed ve fahrü's-sâdât es-Seyyid Hasan Çelebi (ve) es-Seyyid Ferruh vesâ'irleri ahâli-i vilâyet ve sükkân-ı memleket vâz' ve şerîf-i meclis-i şer'-i hatîr-i lâzîmü't-tevkîrde işbu sâhibü'l-hâze'l- kitâb Ali Çelebi ibn-i Mollâ Çelebi mahzarında edâ-i merâm idüb vilâyetimiz memerr olub ebnâ-yı sebîl ubür ve nüzl eylediklerinde ahâli-yi vilâyete ve mahallâta tazyîk idüb nice fukarâ rencîde ve âyende ve revende (ve) remîde olub muhassîlül' kelâm ve'l-merâm kazâ-yı mezbûr ahâlisi beyninde bir kethüdâya ihtiyâc-ı tâm mukarrer ve muhakkak olduğundan mâ'adâ taraf-ı saltanatdan emr-i şerîf-i celîlül'-kadr ile cem' ve tahsîli fermân olunan tekâlif ve sâlyâne olundukda ziyâde ve noksân her kisb-i tekâlîfe karışmağ ile fukarâya zarâr ve ziyân tertîb eylediğinden mâ'adâ temâsı dahi nümâyân olmağın ahâli-i vilâyet ma'rifetiyle kibel-i şer'-i mutahhardan bi'l-fi'l kazâ-yı mezbûr içün bir vakt-ı mu'tâd-ı kadîm bir kethüdâ nasb ve ta'yîn olmak lâzîm ve mühim olmağın mezbûr Ali Çelebi mustakîm ve dindâr ve kethüdalığa lâyıq u sezâvâr ve re'âyâ-perver olmağile merkûm Ali Çelebi kethüdâ ta'yîn olunub mezbûr dahi kethüdâlığı kabûl ve hıdmet-i lâzîmesini edâya deruhde ve iltizâm itmeğın minvâl-ı meşrûh üzere mesfûr kethüdâ olub emr-i şerîf ile fermân olunan tekâlif ahâli-yi vilâyetin iş erleri ile ve ma'rifet-i şer'le sâlyâne olundukda hâneye ve kesir ve ziyâde sâlyâne olunursa sû'âl ve cevâb mezbûr Ali Çelebi virecek olub ve bir fukarâya zulm ve te'addî olmak ihtimâli olmaya 'alâ mâ-hüve'l-hakîka ketb ve tahrîr olunub yed-i tâlibe vaz' ve def' olunub bir talebe vaz' ve def' olundu ki lede'l-hâce ihticâc idine ve her sene mezbûr Ali Çelebi'ye ücret yüz guruş vireler deyü tenbîh birle. Tahrîren fi evâhir-i şehr-i Muharremi'l-harâm sene tis'a ve erba'in ve elf', *HŞS, nr. 38244-II*, s. 22/b.3.

¹⁰⁰⁴ *HŞS, nr. 181*, s. 138/b.1.

¹⁰⁰⁵ "Budur ki kasaba-i Harput sâkinlerinden olub 'attâr tâifesinden Osman Çelebi bin Bey Ali ve Mustafa Çelebi bin Pir Baba ve debbağ tâifesinden Ömer bin Mentese ve uncu tâifesinden Hamid bin Allahverdi ve na'lband tâifesinden Hakverdi ve Ömer bin Ramazan ve Monllâ Osman bin Bayram ve sâ'ir 'ayân ve eşraf-ı vilâyet 'umümen meclis-i şer'de hala mîrlivâ tarafından fahrü'l-aşiyân Piyale Bey muvâcehesinde ve Ömer Çelebi bin Baba İkra mahzarında her biri ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb didiler ki: Şehir kethüdası Seyyid Ebubekir Musul için ırgad teslimine Musul'a varub eğlenmesiz İle gelen ve gidenlerin eksük olmayub hala vâki' olan mirî musâlahâları ve sâ'ir tekâliflerimizin vâki' olub ve alub virmege Seyyid Ebubekir gelinceyedek mezbûr İkra zâde Ömer Çelebi vekîl eyledük dediklerinde mezbûr Ömer Çelebi dahi vekâlet-i merkûmayı kabul idüb kayd-ı sicil olundu." *HŞS, nr. 181*, s. 67/b.3.

gerektiğinden, işlerin aksamaması için yerine es-Seyyid Mevlud adlı kişiyi vekil atamıştır¹⁰⁰⁶.

Şehir kethüdası halk ile devlet arasında aracı konumunda bulunmasından dolayı görevinin sürdürülebilmesi için halkın hoşnutluğu oldukça önemliydi. Fakat kimi dönemlerde yaptığı iş nedeniyle ahalinin tepkisiyle de karşılaşabiliyordu. Mesela 1637 yılında şehir kethüdası Ahmed'in görevden alınması için Müslümanlardan fukara taifesi umumen meclis-i şer'e gitmişlerdir. Bu gelişme karşısında Ahmed adlı kethüda da bir daha kethüdalık görevini yürütmeyeceğini, eğer tekrar kethüdalık vazifesini üslenirse kendisinden yüz kuruş tanzim edilmesini mahkemenin huzurunda ahdetmiştir¹⁰⁰⁷. Ancak sonrasında şehir halkı tekrar kethüdalık görevini yürütmesi için Ahmed'i zorlamıştır. O yüzden Ahmed şehir kethüdası olarak görev yapmaya devam etmiştir. Fakat Ahmed'in daha önce mahkemede verdiği söze binaen dönemin mütesellimi olan İbrahim Ağa ondan yüz kuruş almıştır. Ahmed ise kendisinden alınan bu paranın dinen caiz olmadığı hususunda yetkili makamlardan fetva alarak bu durumu merkeze şikâyet etmiştir. Neticede, Ağustos 1639 tarihinde gönderilen bir fermanla, Diyarbekir beylerbeyi ve Harput kadısından konuyu araştırmaları ve Ahmed'den alınan paranın iade edilmesi istenmiştir¹⁰⁰⁸. Soruşturma için de merkezden Gürcü Hüsrev Bey mübaşir olarak görevlendirilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Ahmed'den alınan paranın ödenmesiyle dava kapanmıştır¹⁰⁰⁹.

Halkın hoşnutluğunu kazan şehir kethüdalarının görevi, kendilerinden sonra erkek çocuklarına hatta erkek evladı olmadığı takdirde kız çocuklarına intikal edebiliyordu. Mesela 4 Ocak 1638 tarihli bir berat kaydından anlaşıldığına göre, Harput'ta takriben 50 yıl kethüdalık yapan Ahmed'in vefat etmesinden dolayı kethüdalık görevi oğlu Osman'a verilmiştir. Osman da ahalinin kendisinden razı olduğu bir şekilde 40 yıl bu vazifeyi tasarruf etmiştir. Onun ölümünden sonra erkek evladı olmadığından kethüdalık hizmeti kızına verilmiştir. Ancak kızı bizzat kendisi kethüdalık yapmayarak, eşi Köse Ahmed'i yerine vekil tayin etmiştir. Harput kadısı Süleyman'ın arzı mucebince Köse Ahmed'in bu vazifeyi tasarruf edebilmesi için merkezden berat düzenlenmiştir¹⁰¹⁰. Fakat sicil defterinde yer alan bu bilgiler ile diğer

¹⁰⁰⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 245/b.2; HŞS, nr. 38244-VI, s. 198/b.1.

¹⁰⁰⁷ HŞS, nr. 384, s. 75/b.3.

¹⁰⁰⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 42/b.4; HŞS, nr. 38244-II, s. 104/b.2.

¹⁰⁰⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 53/b.3.

¹⁰¹⁰ "Harput kâdısı Mevlânâ Süleyman zîde fazlûhu hâlâ ordu-yı hümâyûnuma 'arz gönderub kasaba-i Harput ahâlisi meclis-i şer'e gelüb resm-i bağatımız ve bağlarımız için zirâ'at olunan mahsul-i gılâlımız bundan akdem hîn-i tahrîrde mîrlivâyâ mahsûb ve kasaba-i mezbûre sâkinlerinden Ahmed nâm kimesne

belgelerde yer alan bilgiler çelişmektedir. Nitekim Köse Ahmed'in atama kaydından önce bu görevde kızın babası Osman'ın görevli olmadığı anlaşıldığı gibi, Temmuz 1637'de Hasan¹⁰¹¹, Mayıs 1637'de Ahmed¹⁰¹², Mart 1634'te Ömer Çelebi¹⁰¹³, Nisan 1632 ve Ocak 1633 tarihlerinde de Seyyid Ebubekir'in¹⁰¹⁴ bu vazifeyi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Ancak Ekim 1627'de Osman adında birinin bu görevde bulunduğu görülmektedir¹⁰¹⁵.

Eşi yerine vekâleten göreve getirilen Ahmed, sonraki yıllarda Harput Sancakbeyi Ramazan'ın Bağdad seferine gitmesini fırsat bilerek, onun üzerine kayıtlı olan bağ mahsülünü toplayıp, bunları sancakbeyine vermemesi sebebiyle Ağustos 1639 tarihli bir fermanla görevinden alınmıştır¹⁰¹⁶.

Kaza merkezlerinde şehir kethüdası olarak genellikle bir kişinin vazife yaptığı görülmektedir. Fakat Atina, Mardin ve Kayseri gibi bazı şehirlerde “*kefere kethüdâsı*” diye isimlendirilen ve şehir kethüdası gibi görev yapan ikinci bir kethüdaya daha rastlanmaktadır. İki kethüdanın görev yaptığı şehirlerde, masraf defterlerinde giderler Müslüman ve Hıristiyan hissesi şeklinde iki eşit dilime bölünerek ayrı ayrı ödenmekteydi¹⁰¹⁷. Harput'ta da Müslümanların yanı sıra zimmileri de temsilen bir kethüdanın olduğu muhtelif belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela 1639'da salyane olunan vergilerin yetkililere teslim edildiğine dair düzenlenen bir hüccette, Ali Çelebi'nin Müslümanlar tarafından şehir kethüdası, *Yorgizâde Asvazdar*'ın ise gayrimüslimlerin temsilcisi olduğu ifade edilmektedir¹⁰¹⁸. Mart 1655 tarihinde Harput şehir kethüdası olan Ali bin Abdulhalim'in yanı sıra, nefs-i şehir zimmîlerinin kethüdası olarak da Bahadır adlı başka birinden bahsedilmektedir¹⁰¹⁹. Mart 1670'te şehir

---

kasaba-i mezbûrede kethüdâ olmak üzere defter kayd olunub elli sene mikdarı resm-i baġatımızı ve mahsûl akçesini cem' idüb mirlivâyâ teslim ider iken vefât etmekle kethüdâlık oġlu Osman'a intikâl eyleyüb mezbûr dahi kırk sene mikdârı tasarruf idüb her vecihle cümlemiz şükran üzere iken mezbûr dahi vefât eyleyüb evlâd-ı zükri kalmayub defter mücebince evlâd-ı inâsından kızı tarafeyine intikâl eyleyüb kendü tarafından zevci olan Köse Ahmedî vekil eylemişdir ve ceddî Ahmed kethüdâ zabt ve tasarruf eyledükleri üzere zikr olunan kethüdâlık hizmeti mezbûra tevcih olunub berât-ı şerif verilmek ricâ eylemekle...” *HŞS, nr. 384, s. 172/b.3.*

¹⁰¹¹ *HŞS, nr. 384, s. 108/b.2.*

¹⁰¹² *HŞS, nr. 384, s. 75/b.3.*

¹⁰¹³ *HŞS, nr. 386, s. 280/b.1.*

¹⁰¹⁴ *HŞS, nr. 181, s. 11/b.1; HŞS, nr. 386, s. 38/b.3.*

¹⁰¹⁵ *HŞS, nr. 38244-III, s. 126/b.1.*

¹⁰¹⁶ *HŞS, nr. 38244-II, s.112 /b.1.*

¹⁰¹⁷ Şenol Çelik, “Şehir Kethüdâsı”, s. 452.

¹⁰¹⁸ “Budur ki Kasaba-i Harpurut sâkinlerinden Mustafa Bey bin Kulî nâm el-cündî meclis-i şer' de nefs-i şehrin müslümanan tarafından şehir kethüdâsı Ali Çelebi muvâcehesinde ve zimmîleri tarafından Yorgizâde Asvazdar mahzarında bi't-tav' ve'r-rızâ ikrâr ve i'tirâf idüb didi ki...” *HŞS, nr. 38244-II, s. 57/b.2.*

¹⁰¹⁹ “Medine-i Harpurd sâkinlerinden olub şehir kethüdâsı olan Ali Çelebi ibn-i Abdulhalim ve timâr karyelerinin meliki olan Timur nâm kimesne asâleten ve havâs karyelerinin meliki İğob ve nefs-i şehrin zimmîler kethüdâsı Bahadır nâm zimmîler tarafından mahfel-i kazâ ...” *HŞS, nr. 385, s. 53/b.2.*

kethüdası olan Ebubekir'den başka zimmîyûn tâîfesinin kethüdâsı olarak Çalik adlı birinin ismi geçmektedir¹⁰²⁰. Yine aynı yılın Aralık ayında ise şehir kethüdâsı Ebubekir'in isminin yanı sıra şehir kethüdâsı olarak Sefer veled-i Kerabid adlı başka birinden bahsedilmektedir¹⁰²¹. Bütün bu örnekler, 17. yüzyılda Harput şehrinde hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri temsilen birer şehir kethüdâsının görev yaptığına delil teşkil etmektedir.

Şehir kethüdâsından başka, Harput'ta görev yapan köy ve mahalle kethüdaları da vardı. Köy kethüdaları şehrin dışındaki yerleşim birimlerinde temsil görevini yerine getirir ve vergi toplamada mahallî otoriteye yardımcı olurlardı¹⁰²². Gayrimüslimlerin yaşadığı köy ve mahallelerin kethüdaları da yine onlardan birileri olurdu¹⁰²³.

Tablo-28: Harput Şehrinin Kethüdaları (1627-1683)

Şehir Kethüdâsının İsmi	Görev Tarihi
Osman ¹⁰²⁴	Ekim 1627
Seyyid Ebubekir ¹⁰²⁵	1632-1633
Ömer Çelebi ¹⁰²⁶	Mart 1634
Ahmed bin Piri ¹⁰²⁷	Mayıs 1637
Hasan ¹⁰²⁸	Temmuz 1637
Köse Ahmed ¹⁰²⁹	4 Ocak 1638 (Atama), Mart 1639
Ali Çelebi ¹⁰³⁰	Mayıs 1639 (Atama)-1663
Bekir Çelebi ¹⁰³¹	Aralık 1663, Şubat 1664
Ebubekir ¹⁰³²	Mayıs 1666-Aralık 1670
Mustafa Çelebi ¹⁰³³ , Mustafa Bey ¹⁰³⁴	Nisan 1672
El-Hâc Ebubekir ¹⁰³⁵	Mart 1678
Ali bin Abdulhalim ¹⁰³⁶	Haziran 1678
Ebubekir ¹⁰³⁷	Nisan 1679-1683

¹⁰²⁰ “Kasaba-i Harpurd sâkinlerinden el-hâc Abdurrahman ve şehir kethüdâsı Ebubekir ve el-hâc Hasan ve el-hâc Ali ve el-hâc Mehmed ve bazarbaşı es-Seyyid Osman ve zimmîyûn tâîfesinden melik Hokas ve melik Serkis ve zimmîyûn tâîfesinin kethüdâsı Çalik zimmî ...” *HŞS, nr. 38244-I, s. 3/b.2.*

¹⁰²¹ *HŞS, nr. 38244-I, s. 1/b.3.*

¹⁰²² Mehmet Canatar, “Kethüda”, *DİA, .25, Ankara, 2002, s. 333.*

¹⁰²³ Muhtelif örnekler için bkz.*HŞS, nr. 38244-II, s. 72/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 74/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 78/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 80/b.4.*

¹⁰²⁴ *HŞS, nr. 38244-III, s. 126/b.1.*

¹⁰²⁵ *HŞS, nr. 181, s. 11/b.1; HŞS, nr. 181, s. 67/b.3.* “Seyyid Ebubekir bin Veli Can”, *HŞS, nr. 386, s. 38/b.3.*

¹⁰²⁶ *HŞS, nr. 386, s. 280/b.1.*

¹⁰²⁷ *HŞS, nr. 384, s. 75/b.3; HŞS, nr. 38244-II, s. 53/b.3.*

¹⁰²⁸ *HŞS, nr. 384, s. 108/b.2.*

¹⁰²⁹ *HŞS, nr. 384, s. 172/b.3; HŞS, nr. 38244-II, s. 149/b.1.*

¹⁰³⁰ *HŞS, nr. 38244-II, s. 22/b.3; HŞS, 38244-II, s.57/b.2; HŞS, nr. 385, s. 53/b.2; HŞS, nr. 38244-IV, s. 56/b.2; HŞS, nr. 382, s. 142/b.1; HŞS, nr. 350, s. 56/b.1.* Ali Çelebi bin Abdulhalim, *HŞS, nr. 385, s. 20/b.1.*

¹⁰³¹ *HŞS, nr. 368, s. 16/b.2; HŞS, nr. 368, s. 36/b.1.*

¹⁰³² *HŞS, nr. 397, s. 119/b.2; HŞS, nr. 278, s. 2/b.6; HŞS, nr. 38244-I, s. 3/b.2; HŞS, nr. 38244-I, s. 1/b.3.*

¹⁰³³ *HŞS, nr. 362, s. 5/b.2.*

¹⁰³⁴ *HŞS, nr. 362, s. 146/b.2.*

¹⁰³⁵ *HŞS, nr. 324, s. 79/b.1.*

¹⁰³⁶ *HŞS, nr. 324, s. 190/b.5.*

¹⁰³⁷ *HŞS, nr. 324, s. 91/b.2; HŞS, nr. 38244-VI, s. 120/b.3; HŞS, nr. 331 s. 20/b.2.*

2.2.8.2. Melikler

Şehir kethüdalarının görev alanları şehir ve kasabalarla sınırlı olduğundan¹⁰³⁸, kırsal kesimde görev yapan kethüda ve melikler de vardı. Daha ziyade mali alanda sorumlulukları bulunan melikler, has ve tımar meliki olmak üzere iki çeşitti. Bunlar, köylerde yaşayan gayrimüslim¹⁰³⁹ reaya ile devlet arasındaki iletişimi sağlayarak vergilerin toplanmasında yardımcı olurlardı. Bu hizmetlerine karşılık olarak da kendilerine muayyen bir ücret ödenirdi¹⁰⁴⁰.

Meliklerin atanmasında reayanın tercihi oldukça önemliydi. Mesela 1633 yılında havâss-ı hümayûn köylerinden olan Kesrik, Tadım, Mornik, Körpe, Hersenk, Hırhik, Perçen, Bizmişen ve Sürsürü'den bazı temsilciler, melikleri olan Bedik adlı gayrimüslimin görevini layıkıyla yerine getiremediğini gerekçe göstererek, yerine İğiki adlı köyden İgob adlı gayrimüslimin görevlendirilmesini istemişlerdir. İgob, kendisinden önce uygulandığı üzere, vereceği hizmet karşılığında vergi mükellefi olan her bir neferden bir şâhî ücret alacak¹⁰⁴¹, aldığı bu ücrete karşılık olarak da *emr-i şerîf-i 'âlişân* ile havâss-ı hümayûn köylerine teklif edilen vergileri onlar adına ödeyecekti¹⁰⁴². 1663 yılında yine has (havâss-ı hümayûn) köylerini temsilen oluşturulan bir heyetin talebiyle, Hokas veled-i Nikağus adlı gayrimüslim melik olarak atanmıştır. Havâss-ı hümayûn reayası; Hokas'ın hükümet ile yapacağı görüşmeler neticesinde, köylere tayin edilen vergileri kanun üzere tevzî' ve tahsîlini kabul edeceklerini mahkemede beyan ederek söz vermişlerdir¹⁰⁴³. Ertesi yılda Hokas has köylerinin bir kısım işlerinin hükümet nezdinde görüşmek için Asitâne-i Sa'det'e gitmiştir¹⁰⁴⁴.

Reayanın kendisinden memnun olduğu melikler tekrar aynı göreve atanabiliyordu. Mesela bahse konu olan Hokas, Eylül 1670 tarihinde ve yıllık 150 kuruş

¹⁰³⁸ Şenol Çelik, "Şehir Kethüdâsı", s. 452.

¹⁰³⁹ 16. yüzyılda melikler Hıristiyan halkın temsilcileri olup tımar tasarruf ediyorlardı. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)*, Ankara, 1998, s. 219-220

¹⁰⁴⁰ Mesela Eylül 1653'te zu'amâdan İbrahim Çelebi, Osman Çavuş, Hasan Ağa ve Yusuf Ağa ile bazı kimseler, Harput'taki mahkemeye giderek melikleri olan Timur'u, önceki yıllarda olduğu gibi, hane başına bir kuruş ücret ile melik olarak atadıklarını kayıt altına almışlardır. *HŞS, nr. 324*, s. 202/b.5.

¹⁰⁴¹ *HŞS, nr. 386*, s. 53/b.1.

¹⁰⁴² "... Bundan akdem havâs-ı hümayûndan Zaluni nâm karyeden Bedik nâm zimmî melik olmuş idi mezbûr Bedikden râzî olmadık hala işbu mezbûr İgob bizim ve havâs-ı hümayûnun sâ'ir karyeleri re'âyaları ma'rifetiyle ve mümaileyh İbrahim Subaşı ma'rifetiyle mezkûr İgob melik nasb ve tayin eyledük bundan böyle vilâyetimizde emr-i şerîf-i 'âlişân ile her ne teklîf olursa kendü meclis-i şer'de hâzır olub havâs-ı hümayûn karyesüne buyrulana verecek oldu dediklerinde mezbûran İgob dahi havâs-ı hümayûn karyelerin meliki olmağı kabul etmeğın ...", *HŞS, nr. 386*, s. 119/b.1-2.

¹⁰⁴³ *HŞS, nr. 368*, s. 17/b.1.

¹⁰⁴⁴ *HŞS, nr. 368*, s. 34/b.2.

ücret karşılığında yeniden havâss-ı hümâyûn meliki olarak atanmıştır¹⁰⁴⁵. Bu ikinci atama, aynı zamanda meliklerin belirli bir süre için atandıklarına da işaret etmektedir. Fakat bunun süresini sadece bu atamalara göre değerlendirmek zordur. Çünkü bu yedi yıllık süre içerisinde Hokas'ın tekrar atanmış olması da muhtemeldir.

Temsil ettiği ahalinin kendilerinden hoşnut olmadığı melikler görevinden alınırdı. Fakat bazen şikâyetler konusunda istismarlar da olabiliyordu. Nitekim 1681 yılında havâss-ı hümâyûna bağlı köylerden Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir heyet, Harput'taki mahkemeye giderek, yıllık 150 kuruş ücret ile dört-beş yıldır meklikleri olan Nikağus veled-i Avik'den razı olduklarını beyanla onun görevden alınmasına tepki göstermişlerdir. Sadece dört-beş nefer zimmînin arzıyla Nikağus'un yerine başka birinin atanmasının doğru olmadığını, *hiyâneti zâhir olmadıkça* da Nikağus'tan başkasını melik olarak kabul etmeyeceklerini mahkemede beyan etmişlerdir¹⁰⁴⁶.

Melik tayininde, reayanın talebi dikkate alınıyordu. Mesela 1639 yılında Pekinik adlı köyden Hüsrev kethüda, Zaluni'den Ohnik ve Hersenk'den Kesper adlı zimmîler ile Perçenç adlı köyden Mustafa adlı şahıslar, meclis-i şer'e gelerek Tadım adlı köyden Serkis veled-i İsrail'i kendi köylerini temsilen melik olarak atadıklarını ifade etmişlerdir¹⁰⁴⁷.

Melik atamasında, nahiye de esas alınabiliyordu. Mesela 1625 yılında Kuzabad Nahiyesi'nin meliki olarak Hüseyin'den bahsedilmekte ve onun üç yüz kile sürsat zahiresi olan unu Diyarbekir'e götürdüğü ifade edilmektedir¹⁰⁴⁸.

Meliklerin görevleri arasında, kazaya tevdi edilen bir takım sorumlulukların yerine getirilmesi için gerekli olan nakit paranın yetkili makamlara ulaştırılması gibi

¹⁰⁴⁵ HŞS, nr. 38244-I, s. 25/b.1.

¹⁰⁴⁶ “... Nikağus veled-i Avik nâm zimmî muvâcehesinde her biri takrîr-i kelâm idüb mesfûr zimmî dört beş seneden vilâyet ile olan o havâli görmek için tarafımızdan vekîl ve melikimiz olub hizmetinden ve hareketinden cümlemiz râzı olub bir vechle bize zararı yoğiken dört beş nefer zimmî ‘arz ile âherini melik ideriz deyu cevâb eylemişler bizler mesfûr Nikağus’ı senede yüz elli kuruş ücret ile melik olub sâliyânelerin ve mübâşirleri ve vilâyet ile hâss karyeleri için haraç ve sarfını görüb ba‘dehu hallerimize binâen edâ iderüz mâdem ki hiyâneti zâhir olmadıkça sâiri makbulumuz değıldir dediklerinde ...” HŞS, nr. 38244-VI, s. 78/b.1.

¹⁰⁴⁷ “Budur ki Kazâ-yı Harpurut muzâfâtından Pekinik nâm karye sâkinlerinden Hüsrev Kethüdâ nâm zimmî ve Zaluni nâm karyede Ohnik ve karye-i Perçenç sâkinlerinden Mustafa ve Hersenk nâm karyeden Kesber nâm zimmî meclis-i şer‘-i şerîfde kazâ-yı mezbûr muzâfâtından Tadım nâm karye sâkinlerinden Serkis veled-i İsrail mahzarında takrîr-i kelâm idüb mezbûru bi'l-cümle kurâya melik nasb ve ta‘yîn eyledük mezbûr dahi hakk-ı kabul ve hıdmet-i lâzimesin edâya ta‘ahhüd ve iltizâm itmeğın bi't-taleb ketb olundu...” HŞS, nr. 38244-II, s. 4/b.1.

¹⁰⁴⁸ “Kuzabad nâm nahiyesinin meliki olan Hüseyin sürsât zahiresi üç yüz kile un olub zikir olunan üç yüz kile unu der‘uhde olub Diyabekir'den temessük götürmek üzere kayd olunub.” HŞS, nr. 383, s. 131/b.2.

vazifeler de vardı. Nitekim 1639 yılında Harput Kazası'na salyane olunan 300 adet katırın kira ücreti olan 1.800 kuruşun Harput'taki yetkililere teslim edilmesi için Hâcı Mehmed kefâletiyle vilayet meliklerinden Serkis ve İğob'a verilmiştir ve melikler para ile Harput Kazası'na gönderilmiştir. Bu suretle kira ücretleri ödenen katırların da zamanında hazırlanarak Diyarbekir'e gönderilmesi Harput mütesellimi ve kadısından istenmiştir¹⁰⁴⁹.

Meliklerin, şehrin önde gelen temsilcileri ile birlikte kaza halkına tevzi edilen vergilerin ve bölgeye gelen idarecilerin masraflarının karşılanması hususunda da sorumlulukları vardı. Mesela Haziran 1662 tarihinde havass meliki İğob mahkemede tımar meliki Serkis ve şehir kethüdası Ali Çelebi ibn-i Abdulhalim ve nefis-i şehir zimmîlerinden Kulican ve Muradcan'ın huzurunda, bölgeye gelerek hazine ile birlikte başkente giden Şahin Paşa Oğlu'nun masraflarını için her bir haneye tevzi edilen bir esedi kuruşu havass köylerinin verdiği, ancak tımar köyleri ile şehirde bulunan ahalinin bu ücreti ödemediğini bildirmiştir¹⁰⁵⁰.

Temmuz 1664 tarihinde ise sabık Zenberekçibaşı'nın vekili olarak oğlu Ali Çelebi Diyarbekir Eyaleti'ne mutasarrıf olan Kenan Paşa'dan aldığı buyruldu mucebince görevlendirilen mübaşir ile birlikte Harput'a gelmiş ve babasının vilayet halkından 40 bin akçe alacağına olduğunu iddia etmiştir. Bu parayı da havâss-ı hümâyûn meliki Hokas, tımar meliki Serkis, şehir kethüdası Bekir Çelebi, bedesten kethüdâsı Osman, bazarbaşı Osman ve esnaf grupları ile zimmîyanları temsilen bazı kişilerin huzurunda talep etmiştir. Ancak vilayet halkını temsil eden kişiler bu ödemeyi kabul etmemişlerdir. Neticede, aracılardan da vasıtasıyla bu alacağına karşılık olarak harabe beylik sarayı Ali Çelebi'ye verilmiştir¹⁰⁵¹.

Menzilcilik hizmetine yapılan tayinlerde de yine şehrin önde gelen temsilcileri ile birlikte meliklerin de görüşü alınıyordu. Mesela Mart 1678 tarihinde yapılan bir menzilci görevlendirmesinde, esnaf temsilcileri, şehir kethüdası ve zimmî mahallelerinden olan Gürcü Bey ve Şehroz mahalleleri temsilcilerinin yanı sıra havâss meliki Nikağus ve tımar meliki Asadur'un da onayı alınmıştır¹⁰⁵². Yine bundan önce Mart 1670 tarihinde hizmet süresi dolan Hüseyin Çelebi ibn-i Haydar Ağa'nın yeniden atanmasında şehir kethüdası Ebubekir, bazarbaşı es-Seyyid Osman, zimmî tâîfesinin

¹⁰⁴⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 150/b.2.

¹⁰⁵⁰ HŞS, nr. 382, s. 74/b.3.

¹⁰⁵¹ HŞS, nr. 368, s. 89/b.1.

¹⁰⁵² HŞS, nr. 324, s. 79/b.1.

kethüdâsı Çalik ve zimmîlerden Tucan ve Bahadur adlı kişilerinin yanı sıra Melik Hokas ve Melik Serkis'in de etkisi olmuştur¹⁰⁵³. Mayıs 1681 tarihinde yapılan başka bir menzilci atamasında da havâss-ı hümâyûn meliki Nikağus ile tımar meliki Asadur'un rolü olmuştur¹⁰⁵⁴.

2.2.9. Kadı ve Mahkeme

Kadı, kelime olarak “hükmeden”, “yerine getiren” manalarına gelmekte olup, Osmanlılarda şer‘î ve hukukî hükümleri tatbik eden ve devlet emirlerini yerine getiren görevliyi ifade ediyordu. Dolayısıyla kadılık, hukukî olduğu kadar, idarî bir memuriyet olarak da görülmekteydi. Böylece kadıların görevlerini hukukî, idarî ve beledî olmak üzere, başlıca üç noktada toplamak mümkündür¹⁰⁵⁵.

Kadılar, Osmanlı yönetim mekanizmasının en önemli unsurlarının başında gelmekteydi. Eyalet merkezlerinden sancak ve kazalara kadar bütün yönetim birimlerinde mevcut olan kadılar, taşra idarî birimlerinin başındaki en büyük adlî amir olma özelliğini taşıyordu¹⁰⁵⁶.

Kadıların yaptığı vazifeler arasında en mühimi, şüphesiz bir hâkim olarak, yargılama görevi idi. Kadı bu görevi, tayin edildiği bölge hudutları içinde ve vazifeli olduğu sürece yürütmek zorundaydı¹⁰⁵⁷. Kadının yargı görevinin dışında, şehrin iktisadî hayatı ile alakalı fiyat tespiti ve kontrolü ile esnaf ve sanatkârların denetimi ve lonca düzeni, yönetimi ve bunlarla ilgili kuralların kontrolü gibi vazifeleri de vardı. Ayrıca şehrin imar düzeninin korunması, gözetilmesi ve altyapı hizmetlerinin denetiminden de sorumluydu. Yine kadının, vakıflara yapılacak atamalarla ilgili olarak merkeze arzda bulunmak ve vakıf yöneticilerini teftiş etmek gibi görevleri de bulunmaktaydı. Kadı, güvenliğin sağlanması hususunda askeri yetkililerle işbirliği içerisindeydi¹⁰⁵⁸.

*Hâkimü'l- vakt*¹⁰⁵⁹ veya *hâkimü's-şer'*¹⁰⁶⁰ olarak da adlandırılan kadıların kazaya tevzî edilen nüzul ve sürsat gibi vergilerin toplanması ve bunların emredilen

¹⁰⁵³ HŞS, nr. 38244-I, s. 3/b.2.

¹⁰⁵⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 120/b.3.

¹⁰⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 124.

¹⁰⁵⁶ Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 25.

¹⁰⁵⁷ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 80.

¹⁰⁵⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, *Amme Dergisi*, 9/1, Ankara, 1976, s. 96.

¹⁰⁵⁹ HŞS, nr. 181, s. 43/b.1.

¹⁰⁶⁰ HŞS, nr. 385, s. 37/b.3; HŞS, nr. 38244-VI, s. 84/b.1.

yerlere intikal ettirilmesinde birinci derecede sorumlulukları vardı¹⁰⁶¹. Bu hususlarda görevini aksatması kadının vazifesinden alınmasına neden olabiliyordu. Nitekim 14 Ağustos 1627 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, nüzul emini olan Mustafa, hükümete bir şikâyet mektubu göndererek, Harput kadısı olan Siyami'nin ferman olunan sürsat zahiresini emredilen süre içerisinde ordu-yı hümâyûna teslim etmediği için askerin zahire hususunda sıkıntı çektiğini beyanla, onun yerine bu görevin üstesinden layıkıyla gelebileceğini düşündüğü Sinan Efendi'nin atanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine, Siyami adlı kadı görevden azledilerek yerine günlük 150 akçe ücretle ve iki seneliğine Sinan atanmıştır¹⁰⁶².

Kazada, adli, idari, askeri ve mali işler ile halkın talebi üzerine çeşitli konularda yapılacak keşiflere varıncaya kadar bütün meseleler kadı marifetiyle görülerek çözüme kavuşturulmaktaydı¹⁰⁶³. Araştırmaya konu olan dönemde, Harput sancakbeylerinin Avusturya ile yapılan savaş nedeniyle yerlerine vekil atayarak seferlere iştirak etmeleri, öncelikle şehir güvenliği açısından kadıya yeni sorumluluklar yüklemiştir. Sefer ehlinin yokluğunda ortaya çıkacak muhtemel otorite boşluğu kadı tarafından giderilmekteydi. Böylece özel ve kamu hukukunun dışında meydana çıkan her çeşit yeni durumla karşılaşması bakımından kadı, şehir görevlileri arasında öncelikli sırada bulunmaktaydı¹⁰⁶⁴.

Müslümanların yanı sıra gayrimüslim reaya da her türlü sıkıntılarının giderilmesi konusunda kadıya müracaat edebiliyordu. Hatta bazı hususlarda Müslümanların âdetleri üzere hareket ediyorlardı. Mesela 1637 yılında Gökcan bint-i Turik adlı gayrimüslim kadın, kocası olan Hacuk veled-i Emrek'ten boşanmıştır. Ancak yapılan boşanma işlemi şer'î hukukta yer aldığı şekliyle yani İslam âdeti üzere gerçekleşmiştir. Taraflar arasında yapılan anlaşama gereği, gayrimüslim kadın âdet-i nafaka gibi zevcelikle alakalı talep edilecek hususlardan fergat ettiğini beyan etmiş, bunun mukabilinde ise Hacuk, kadını *talâk-ı selase* ile boşanmıştır¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶¹ Harput kadısının askeri ve mali görevleri hususundaki sorumluluklarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", *Harput Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ, 2014, s. 71-78.

¹⁰⁶² HŞS, nr. 38244-III, s. 151/b.2.

¹⁰⁶³ Harput mahkemesinde görülen niza davaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Erdoğan, "Harput Mahkemesinde Görülen Niza Davaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1661-1693)", *Akev Akademi Dergisi*, Yıl:11, S.33, (Güz) Ankara, 2007, s. 157-177.

¹⁰⁶⁴ İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", s. 71.

¹⁰⁶⁵ HŞS, nr. 384, s. 151/b.1.

Müslüman ahaliye nazaran gayrimüslim tebaa daha az bir sıklıkla mahkemeye müracaat ediyordu. Nitekim Erdoğan, 362, 382 ve 391 numaralı Harput kadı sicil defterlerindeki dava kayıtlarından hareketle, toplam 222 davanın Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkları içerdiğini, ancak gayrimüslim tebaanın kendi aralarındaki dava sayısının ise 18 olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Müslüman ahali ile gayrimüslim ahali arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili olarak da 30 dava tespit etmiştir¹⁰⁶⁶.

Gayrimüslim halkın daha az kadıya müracaat etmesinin sebebine gelince; Osmanlı Devlet’inde azınlıkların özel hukuk ile alakalı meselelerinden kaynaklanan davalarını patrikhanelerde oluşturulan cemaat mahkemelerinde görmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Yine cemaat mahkemelerinde alınan kararların gereği de Osmanlı Devleti’nin icra memurları tarafından yerine getirilmekteydi¹⁰⁶⁷.

Büyük ve önemli eyaletlerin kadılıkları mevleviyet üzere tevcih edilirdi. Mevleviyetler de üç yüz akçelik ve beş yüz akçelik olmak üzere iki çeşitti. Sancaklar ve bazı eyaletlerin kadılıkları üç yüz akçelik mevleviyetlerdi. Beş yüz akçelik mevleviyetler ise hükümetçe ehemmiyet verilen mühim eyaletlerin kadılıklarıydı¹⁰⁶⁸. Mesela Mekke, Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır ve İstanbul gibi eyaletlerin kadılıkları beş yüz akçelik mevleviyet kadılıkları olup, bu yerlerin kadısına *büyük mollâ* da denilmekteydi¹⁰⁶⁹.

Mevleviyetlerin müddeti bir sene olup, bunların tayinleri 16. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerlerin sadr-ı âzama inhalarıyla olurken, bu tarihten itibaren şeyhülislâmların sadrazam vasıtasıyla yaptıkları inha üzerine yapılmıştır¹⁰⁷⁰.

Kadı sicillerinde Harput kadısının unvanı “*Kıdvetü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'deni'l-fazl ve'l-keâm Mevlânâ Harput kâdısı*” olarak geçmektedir¹⁰⁷¹. Bu elkab, beş yüz akçeden az ücret ile çalışan kadılar için kullanılmaktaydı¹⁰⁷². Harput kadısının almış

¹⁰⁶⁶ İbrahim Erdoğan, “Harput Mahkemesinde Görülen Niza Davaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1661-1693)”, *Akev Akademi Dergisi*, s. 169.

¹⁰⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Bozkurd, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, vol 44, no 1, Ankara, 1995, s. 52.

¹⁰⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 95-96.

¹⁰⁶⁹ Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 456.

¹⁰⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 95-96.

¹⁰⁷¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 128/b.3; HŞS, nr. 38244-IV, s. 146/b.4; Sevda Danık, *H. 1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek İslam Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2013, s. 190.

¹⁰⁷² Günlük beş yüz akçe ücret alan kadınların elkabı arşiv belgelerinde “*Akzâ-i kuzâtü'l-müslimîn evlâ vülâtü'l-muvahhidîn ma'deni'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i 'ulûmi'l-enbiyâ ve'l-murselîn huccetü'l-hakkı 'ale'l-halkı ecma'in el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyetti'l-meliki'l-mu'in*” şeklinde geçmektedir. Günlük 150 akçe alan kadınların elkabı ise daha kısa olup “*Kıdvetü kuzâti'l-islâm umdet-i vülâti'l-enâm mümeyyizi'l-helâl*

olduğu ücret ise günlük 150 akçe ile 400 akçe arasında değişmekteydi. 14 Ağustos 1627 tarihinde Harput kadılığı vazifesine iki yıllığına tayin edilen Sinan'ın günlük ücreti 150 akçe idi¹⁰⁷³. Ağustos 1655 tarihinde Harput kadısı olarak görevlendirilen Mehmed'in de günlük ücreti 150 akçe idi¹⁰⁷⁴. 1671 yılında ise altı ay tevkî¹⁰⁷⁵ ile Şeyh Mehmed günlük 200 akçe ile bu göreve atanmıştır¹⁰⁷⁶. 1680 yılında Harput Kadısı Osman'ın müddet-i 'örfiyesi dolunca Kadıasker Mehmed'in mektubu ile bu yılın Kasım ayının sonundan itibaren altı ay tevkî ile Kangırı Kazası'ndaki görevinden 48 aydır infisâl¹⁰⁷⁷ olan Ahmed adlı kişi günlük 400 akçe ile Harput Kazası'na atanmıştır¹⁰⁷⁸. 1711 yılına ait bir berat ve aynı tarihli Anadolu Kazaskeri İsmail Efendi imzalı bir mektupta ise; günlük 200 akçe ücret ile Mevlânâ Seyyid Sâlih'in Harput kadılığına 12 aylık süre ile atandığı görülmektedir¹⁰⁷⁹.

Belgelerden anlaşılacağı üzere, Harput kadılarının görev süreleri farklılık gösteriyordu. Kimisi bu göreve iki yıllığına atanırken kimisi de bir yıllığına atanmıştır. Yine kadıların günlük ücretleri de dönemine göre farklılık göstermektedir. 1627-1655 yıllarını kapsayan 30 yıllık dönemde Harput kadısına günlük 150 akçe ücret takdir edilmiş iken bu miktar 1671'de 200 akçeye, 1680'de ise 400 akçeye yükselmiştir. Fakat 1711 yılında Harput kadısına takdir edilen ücretin 200 akçe olması, ücretlendirmenin daha çok bu rakam üzerinden olduğuna işaret etmektedir.

Harput'ta görev yapan bazı kadıların görev süreleri bitince ek süre verilebiliyordu. Mesela Kasım 1631'de Siyami'nin görev süresi dolunca yerine Mustafa adlı başka biri atanmış olmakla birlikte *berât-ı tevkîtle ref'* edilerek Siyami'nin görev süresi sekiz ay uzatılmıştır¹⁰⁸⁰. 13 Nisan 1632'de Siyami'nin görev süresinin iki ay daha

---

'ani'l-haram" şeklindeydi. Fakat ilk dönemlere ait olan bu elkaplar 16. ve 18. yüzyıllarda kısmen değişikliğe uğramışlardır. Bkz. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul, 1992, s. 62; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, 1998, s. 105-106.

¹⁰⁷³ HŞS, nr. 38244-III, s. 151/b.2.

¹⁰⁷⁴ HŞS, nr. 385, s. 147/b.3.

¹⁰⁷⁵ Kadının tayin beratı altı ay önceden hazırlanır, vazifeye başlanıncaya kadar geçen bu süreye *tevkî müddeti* denilmektedir. Ayrıca beratta önceki vazifelinin görevinin son bulunduğu tarih ve yeni görevlendirilecek kadının günlük ücreti belirtilmekteydi. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "XVII Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun, 1986, s. 150.

¹⁰⁷⁶ HŞS, nr. 38244-I, s. 159/b.2.

¹⁰⁷⁷ Kadının ma'zûl olduğu döneme zaman-ı infisal, vazifesinin başında bulunduğu döneme ise zaman-ı ittisâl denirdi. Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, 1, İstanbul, 1988, s. 70.

¹⁰⁷⁸ HŞS, nr. 38244-VI, s. 206/b.1; HŞS, nr. 38244-VI, s. 137/b.1.

¹⁰⁷⁹ İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", s. 60.

¹⁰⁸⁰ HŞS, nr. 386, s. 22/b.4.

uzatıldığı anlaşılmaktadır¹⁰⁸¹. Haziran 1632’de Siyami’nin Sağman Kazası’na ilhakı ile ancak Mustafa bu göreve tekrardan atanabilmiştir¹⁰⁸².

1666 yılında da doğruluk ve namusluluğu ile tanınan Harput Kadısı Abdullah’ın görev süresi iki ay uzatılmıştır¹⁰⁸³. Mart 1671’de Harput kadılık vazifesine getirilen Şeyh Mehmed’in görevi te’hîr edilerek, yine hüsn-i sülûkuna mazhar olan Hamid’in müdded-i örfiyesi Anadolu Kadıaskeri Mustafa’nın mektubu ile dört ay uzatılmıştır¹⁰⁸⁴.

Öte taraftan, 17. yüzyılda sancak idaresinde görülen arpalık uygulaması kaza idaresinde de görülmektedir. Bu bağlamda, uzun süre büyük kadılıklarda *mevleviyet* üzere görev yapmış olan kadılara yeterli *mansıp*¹⁰⁸⁵ bulunamadığından, çözüm olarak bunlara ek gelir özelliğinde daha alt seviyedeki bir veya birkaç kazanın kadılığı arpalık olarak verilmiştir¹⁰⁸⁶. Sonraki dönemlerde giderek yaygınlaşan bu uygulamada, çoğu kez uzak bir bölgeye kadı tayin edilen kişi, kaza bölgesine gitmeyerek, yerine bir *naip* görevlendirmekteydi. Kaza görevini vekâlden yapan bu tür naipler, topladıkları harçlardan anlaştıkları miktarı vekili oldukları kadıya verirlerdi. Kadılık kurumunun yozlaşmasına yol açan bu uygulama zamanla hem ehil olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış hem de kadıya pay vermelerinden dolayı, naiplerin türlü suistimallere yönelmelerine neden olmuştur¹⁰⁸⁷.

Şubat 1662’de Harput Kazası *ber-vech-i arpalık* olarak Ebubekir Efendi’ye verilmiştir. Ebubekir de kendisine vekil olarak Muhzır Molla Abdurrahman’ı atamıştır. Abdurrahman da vekâleti hasebiyle kazada hâkimlik görevini yürütmesi için Mevlânâ Hüseyin Efendi’ye vazifeyi vermiştir¹⁰⁸⁸. Ancak kazadaki arpalık uygulaması fazla uzun sürmemiştir. İki ay sonra yani 1662 yılı Nisan ayında *ber-vech-i arpalık* olarak Harput Kazası’nı tasarruf eden Ebubekir emr-i şerîf ile farklı bir kazaya nakledilmiş, yerine Mevlânâ Abdulhalim adlı kişi kadı olarak atanmıştır¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸¹ HŞS, nr. 386, s. 22/b.2.

¹⁰⁸² HŞS, nr. 386, s. 22/b.3.

¹⁰⁸³ HŞS, nr. 397, s. 169/b.2.

¹⁰⁸⁴ HŞS, nr. 38244-I, s. 147/b.1-2.

¹⁰⁸⁵ Osmanlı Devleti’nde kadılık, mansıp ve pâye olmak üzere iki kısımdı. Bir makam bilfiil işgal olunur ve orada vazife görülürse mansıp, bilfiil işgal olunmaz da sadece bir rütbe derecesi olarak ismen kullanılırsa buna da pâye adı verilirdi. Ahmet Akgündüz, *Şer’iye Sicilleri*, 1, s. 70.

¹⁰⁸⁶ Hamiyet Sezer Feyzioğlu-Selda Kılıç, “Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, Ankara, 2005, s. 34.

¹⁰⁸⁷ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 84.

¹⁰⁸⁸ HŞS, nr. 382, s. 177/b.3.

¹⁰⁸⁹ HŞS, nr. 382, s. 89/b.4.

1664 yılında Harput Kazası fiili olarak bir naip tarafından idare edilmekteydi. Zira bu tarihte Harput Kazası'nın naiplerinden olan İsmail'in arzı mucebince Peykerici Medresesi ve Kale Camii'ne beratla atamalar yapılmıştır¹⁰⁹⁰.

Ağustos 1655'te Harput Kazası'na *ber-vech-i te'bîd* mutasarrıf olan Mevlânâ İbrahim'in mülâzemetle ayrılması nedeniyle de yerine Mehmed Efendi atanmıştır¹⁰⁹¹.

Arpalık uygulamasında görüldüğü gibi, normal yollardan atanan kadılar da görev mahalline gidinceye kadar geçecek zaman içerisinde işlerin aksamadan devam ettirilmesi için yerine naip görevlendirirlerdi. Mesela 1671 yılı başlarında Harput'a kadı olarak atanan Ahmed, kaza mahalline gidinceye kadar yerine Feyzullah Efendi'yi naip olarak görevlendirdiğine dair bir mektup yazmıştır¹⁰⁹².

Her meslek grubunda olduğu gibi, bazı kadınların da görevlerini suistimal ederek reayanın mağduriyetine sebep oldukları görülmektedir. Mesela 1632-1633 yıllarında Molla Köy'ün ağası olan İsmail, gece vakti yine İsmail adlı başka birinin evinde karısıyla gayri ahlaki bir vaziyette yakalanmıştır. Kadının kocası olan İsmail, İsmail Ağa'yı darp etmiş ise de İsmail Ağa hançer ile onu sol gözünden yaralamış ve bu yara sebebiyle de bir müddet acı çektikten sonra vefat etmiştir. Ancak işin ilginç olan tarafı bu olayın ortaya çıkmaması için kadının keşif yaptırmamasıdır. Neticede, olayın aydınlatılması için merkezden mübaşir olarak gönderilen Hüseyin Ağa'nın tahkikatı neticesinde İsmail Ağa suçunu kabul etmiştir¹⁰⁹³. 1639 yılında gerçekleşen bir başka olayda ise; Davud adlı biri, Ömer Çavuş'tan aldığı borcu onun vekili olan Yeniçeri Serdarı Mustafa'ya ödemesine rağmen, borcun ödendiğine dair Harput kadısının kendisine hüccet vermemesidir. Hükümet tarafına yapılan şikâyet üzerine, olayın doğruluğunun araştırılması için merkezden bir mübaşir gönderilmiş ve davanın Divân-ı Hümâyûn'da görüleceği Harput kadısına bir fermanla bildirilmiştir¹⁰⁹⁴.

Kadının görevini kötüye kullandığına dair merkeze yapılan şikâyetler arasında, onların usulsüz vergi taleplerine dair müracaatlar da bulunmaktadır. Mesela 1673 yılında Harput Nahiyesi'ne bağlı Nekerek, Hinsor Sarpulu ve Hoş adlı köylerin reayası merkeze iletmış oldukları şikâyet dilekçelerinde, üzerlerine düşen vergileri ödemelerine

¹⁰⁹⁰ HŞS, nr. 368, s. 167/b.1; HŞS, nr. 368, s. 193/b.3.

¹⁰⁹¹ "Harput kazâsına ber-vech-i te'bîd mutasarrıf olan Mevlânâ İbrahim zihâm-ı mülâzemetle binâen bâ fermân-ı 'âlî ref' olunub işbu sene hamse ve sittin ve elf Şevvâlin guresine tevkîtle ve yevmî yüz elli akçe ile Harpurut kazâsına nakil olmuşundur..." HŞS, nr. 385, s. 147/b.3.

¹⁰⁹² HŞS, nr. 38244-I, s. 147/b.4.

¹⁰⁹³ HŞS, nr. 386, s. 152/b.2.

¹⁰⁹⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 140/b.1.

rağmen, vilâyetten bazı şahısların kâdı ile ittifak yaparak kendilerinden fazladan vergi talep ettiklerini bildirmişlerdir. Bundan dolayı Diyarbekir Beylerbeyine ve kadısına hitaben bir ferman gönderilerek, bu hususun araştırılarak gereken tedbirlerin alınması istenmiştir¹⁰⁹⁵. 1671 yılında ise Malatya ahalisi, kadıları olan Hüseyin'den kendilerinden haksız yere vergi topladığı gerekçesiyle şikâyetçi olmuşlardır. Kadının suçlu olduğu sabit olmalı ki, Harput ve Darende kadıları ile Malatya voyvodasından, kadıyı yakalayıp meclis-i şer'î şerîfe ihzâr etmeleri istenmiştir¹⁰⁹⁶. Eylül 1670 tarihli başka bir belgede de Harput kadısı Hamdi'nin *kadîmden kadıların otura geldiği* mahkemede oturmayarak köy köy dolaşarak kendisi için menzil tutarak halktan haksız yere vergi topladığını öğrenmekteyiz¹⁰⁹⁷.

Merkezi idarenin güç kaybetmesine bağlı olarak, kadılara mahalli güçler tarafından müdahaleler yapılmıştır¹⁰⁹⁸. Kanunları hiçe sayan bazı askeri yetkililerin mahkemeyi basması, soruşturma sebebiyle mahkemeye çağrılan yetkililerin buna icabet etmemesi veya mahkemenin almış olduğu kararı umursanmaması gibi olaylar, 17. yüzyılda Harput Kazası'nda da görülmektedir. Mesela 1625 yılında Harput Sancağı'nı arpalık olarak tasarruf eden Behram Paşa'nın adamlarından Ömer Ağa'nın *ihzâr-ı şer'* olması için muhızırbaşı görevlendirilmiştir. Fakat Ömer Ağa, mahkemenin davetine icabet etmeyeceğini gelen görevliye söylemiştir¹⁰⁹⁹. 1655 yılında ise Harput Emni Mehmed Bey ile davası olan Hoh adlı köyün sakinlerinden el-Hâc Mahmud Ağa, emr-i şerîf ve fetva gereğince Mehmed Bey'in *ihzâr-ı şer'* olunmasını talep etmiştir. Bu talebin yerine getirilmesi için, muhızırbaşı İbrahim ve kethüdayeri olan Piyale Ağa tarafından Yusuf Çavuş görevlendirilmiştir. Ancak Mehmed Bey gelen görevlilere "*başım gider ben şer'e varmam*" diyerek bu davete icabet etmemiştir¹¹⁰⁰. Yine 1655 yılında Kethüdayeri Hasan ve kale kethüdasının adamlarından bazı kimseler, Harput mahkemesini bastıklarından, olayın teftişi için merkezden Nasuh Ağa görevlendirilmiştir¹¹⁰¹. 1637 yılında gerçekleşen başka bir olayda ise; Harput'ta bulunan Müslüman ahali mahkemede, Tatar Mustafa Bey'in kethüdası olan Cafer Ağa'nın bennâk ve mücerred vergilerini kanunda belirtildiği üzere kendilerinden almayıp, Müslümanların bennâk ve mücerredinden 56 selimî, gayrimüslimlerden de 70 selimî aldığını bildirerek ondan şikâyetçi olmuşlardır. Cafer Ağa mahkemede reayanın bu

¹⁰⁹⁵ HŞS, nr. 362, s. 134/b.2.

¹⁰⁹⁶ HŞS, nr. 38244-I, s. 155/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 142/b.2.

¹⁰⁹⁷ BOA, ŞKT, 4, s. 347.

¹⁰⁹⁸ İlber Ortaylı, *Türkiyen Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara, 2008, s. 267.

¹⁰⁹⁹ HŞS, nr. 383, s. 109/b.2.

¹¹⁰⁰ HŞS, nr. 385, s. 49/b.2.

¹¹⁰¹ HŞS, nr. 385, s. 150/b.5.

iddialarını kabul etmiş, fakat mahkemeyi umursamayarak orada bulunan kişilere hakaretler yağdırmış ve bundan sonra da söz konusu vergileri bu şekilde tahsil edeceğini söylemiştir¹¹⁰².

1655 yılında Molla Receb'in oğlu bir kadının dişini kırmış, fakat kuloğlu olması sebebiyle *icrâyı hakk* olunmadığı merkeze bildirilerek şikâyetçi olunmuştur. Bunun üzerine Receb'in oğlunun yakalanarak Divân-ı Amid'e gönderilmesi ve kimsenin de zanlıyı himaye etmemesi için Harput kadısına buyruldu gönderilmiştir¹¹⁰³.

1666 yılında mahkemenin avlusunda Abdullatif adlı biri Harput Kadısı Abdullah Efendi'nin huddâmları olan Yunus Çelebi ve Arslan adlı kişileri hançer ve taş ile yaralayarak mahkemeye küfür etmiştir¹¹⁰⁴.

Kadının davaları dinleyip karara bağladığı yere meclis-i şer'iyeye (şer'î mahkeme) denilmekteydi¹¹⁰⁵. Bu mahkemelerin camilerde ve kadının hususi evi veya evinin yanında olduğu yaygın bir kanı olmakla birlikte, doğrudan mahkeme binası olarak kullanılan kamu binaları ve medreseler ile mahkeme için kiralanmış farklı mekânlar da bulunmaktaydı¹¹⁰⁶. Harput kadısının mahkeme olarak, oturduğu evi kullandığı iddia edilmiş¹¹⁰⁷ ise de, Harput'ta aslında hususi bir mahkeme binasının olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1654 yılında Harput'ta yeni mahkeme binasının inşası için yapılan masraflar sancak halkına tevzi edilmiş ve bu masraflardan 42 riyâl kuruşluk kısım ise Herdi adlı köy tarafından karşılanmıştır¹¹⁰⁸.

Harput'ta davalar sadece mahkeme binasında görülmüyor, davanın görülmesi için farklı yerler de seçilebiliyordu. Bu yer kadının evi olabileceği gibi, olayın geçtiği mahal de olabiliyordu. Bu hususlara dair kadı sicillerinde onlarca örnek bulunmaktadır¹¹⁰⁹. Mesela Aralık 1666'ta yapılan bir duruşma, Yeniçeriserdarı olan Ali'nin mahzarında yapılmıştır. Bu duruşmada, Harput'un *bi'l-fi'il-hâkimü'ş-şer'î olan* Hüseyin Efendi *mahfil-i kazâda* Mehmed Çelebi bin Abdullah'tan şikâyetçi olmuştur. Hüseyin Efendi, görevinden *ma'zûl* olduğunda Mehmed Çelebi'nin kendisinden 50 esedi kuruşluk eşyasını zorla aldığını iddia etmiştir. Mehmed Çelebi bunu inkâr etmiş olsa da şahitlerin ifadesiyle Kadı Hüseyin'in haklı olduğu ortaya çıkmıştır¹¹¹⁰.

¹¹⁰² HŞS, nr. 384, s. 77/b.2.

¹¹⁰³ HŞS, nr. 397, s. 171/b.2.

¹¹⁰⁴ HŞS, nr. 397, s. 36/b.1.

¹¹⁰⁵ Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 122.

¹¹⁰⁶ Ekrem Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri*, s. 36.

¹¹⁰⁷ Harput Kadısı Mustafa Efendi'nin şehrin merkezinde bulunan Meydan Mahallesi'nde 200 kuruşa büyük bir ev satın aldığı, evin eklentileri arasında arzgâhının olması nedeniyle bu evin aynı zamanda bir dönem mahkeme binası olarak kullanıldığı da tahmin edilmektedir. Bkz. İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", s. 65.

¹¹⁰⁸ HŞS, nr. 385, s. 20/b.1.

¹¹⁰⁹ HŞS, nr. 368, s. 50/b.1; HŞS, nr. 368, s. 79/b.2; HŞS, nr. 384, s. 61/b.2; HŞS, nr. 385, s. 95/b.1.

¹¹¹⁰ HŞS, nr. 278, s. 59/b.1.

Gece vakitlerinde meydana gelen ölüm gibi mühim vakaların araştırılması ve bu saatlerde işlenen hırsızlık ve özellikle ahlaka aykırı fiillerin tespit edilerek suçluların cezalandırılması hususunda Harput mahkemesi de hizmet vermekteydi¹¹¹¹. Mesela 2 Kasım 1624'te Hasan Beşe bin Abdullah adlı kişi, mahkemeye giderek odasında bir maktûl bulunduğunu ifade etmiş ve mahkemeden keşif talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine, mahkeme tarafından Mevlana Hüseyin ve mirliya tarafından da Ali Subaşı, Abdurrahman Çavuş, Yeniçeri serdarı İbrahim ve bazı kişiler keşif için görevlendirilmiştir¹¹¹². 1625 yılında ise Subaşı Veli adlı kişi yine Veli adında başka birini mahkemeye götürerek, bu gece *kol* gezerken Veli'nin kapısına iki adamın taş ile vurduğunu, ancak adamlar kendisini görünce firar ettiklerini söylemiş ve bu durumun Veli'den sual olunmasını istemiştir. Veli de gece vakti evinde yattığını, dış kapısının yol üzerinde olmasından dolayı adamları görmediğini ve olaydan da haberinin olmadığını ifade etmiştir. Neticede, mahalle cemaatinden bazı kimseler mahkemeye getirilerek ifadelerine başvurulmuş, Veli ve hanımının durumu hakkında bilgi alınmıştır. Yapılan soruşturmada, mahalle sakinleri de Veli ve hanımının yaramaz olduğuna dair bir bilgilerinin olmadığını ve evlerinde yabancı herhangi birini de görmediklerini ifade etmişlerdir¹¹¹³.

Mart 1662 tarihli başka bir örnekte ise; Harput Mütesellimi Hüseyin Ağa'nın adamları olan Halil Bey ve Yusuf Çavuş, gece vakti şarap içip belindeki kılıçla Ebutâhir Mahallesi'nde bir kadının dış avlusunda Bekir bin Musa adlı kişiyi yakalayıp mahkemeye götürerek *mahkeme-i şer'e ihzâr* etmişlerdir¹¹¹⁴. Şubaşılının görevleri arasında gece şüpheli kişileri yakalayıp mahkemeye sevk etmek gibi sorumluluklarının olması, mahkemelerin aralıksız olarak hizmet verdiklerine işaret etmektedir¹¹¹⁵. Nitekim Eylül 1663 tarihinde Harput Şehrine subaşı olarak atanan Güngan Çelebi'nin görevleri zikredilirken; "gece ve gündüz gezerek *haramzadelikle* bilinen kimseler ile fukaraya şekavetten ve haksız yere onları rencide edenleri yakalayıp *şer'-i şerîfe ihzâr* etmek ve şer' en lâzım geleni icrâ etmek" şeklinde sıralanmaktadır¹¹¹⁶.

Sancak, kaza ve mevliyet payesine haiz olan kadıların görev süreleri farklıydı. Mevleviyet kadıları genelde bir seneliğine, kaza kadıları da 20 ay süreyle atanmaktaydı.

¹¹¹¹ İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", s. 67. Amasya'da bu çeşit mahkemeler bulunmaktaydı. Sibel Kavaklı, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, s. 127-129.

¹¹¹² HŞS, nr. 383, s. 34/b.3.

¹¹¹³ HŞS, nr. 383, s. 16/b.1.

¹¹¹⁴ HŞS, nr. 382, s. 37/b.4.

¹¹¹⁵ İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer'", s. 67.

¹¹¹⁶ HŞS, nr. 368, s. 2/b.5.

Fakat bu uygulama kesinlik kazanmış bir durum değildir. Zira 16. yüzyılın sonlarında Ankara ve Konya kadılarının görev süreleri 3 ay ile 16 ay arasında değişiyordu¹¹¹⁷. Harput'ta da kadılarının görev süreleri farklılık göstermekteydi. Yukarıda ifade edildiği üzere bu vazifeye getirilenlerin genelde görev süreleri bir yıl olmasına karşın iki yıllığına atanan kadılar da vardı. Ancak daha az bir süre (6 veya 3 ay kadar) kadılık yapan görevliler de bulunmaktaydı (bkz. Tablo-29).

Tablo-29: Harput'ta Görev Yapan Kadılar (1624-1702)

Görevli	Tarih
Sâbık Mustafa Efendi ¹¹¹⁸	Ekim 1624
Sâbık Sinan Efendi ¹¹¹⁹	Mayıs 1625
Siyami Efendi ¹¹²⁰	15 Nisan 1627
Sinan Efendi ¹¹²¹	14 Ağustos 1627 (Atama)
Yusuf Efendi ¹¹²²	Ekim 1627
Siyami ¹¹²³	Kasım 1631
Hüseyin ¹¹²⁴	Şubat 1632
Siyami ¹¹²⁵	Mart 1632, Mayıs 1632
Hüseyin ¹¹²⁶	Temmuz 1632
Mustafa ¹¹²⁷	22 Ağustos 1632 (Atama)
Süleyman ¹¹²⁸	Ağustos 1633
Ramazan ¹¹²⁹	Şubat 1634
Veli Efendi ¹¹³⁰	1634/35 (H. 1044)
Abdulfettah ¹¹³¹	24 Ocak 1636
Hüseyin ¹¹³²	Eylül 1636
Süleyman ¹¹³³	Ocak 1637, Kasım 1638
Mehmed ¹¹³⁴	Ekim 1638, Ocak 1639
Hüseyin ¹¹³⁵	Nisan 1639
Hızır ¹¹³⁶	Ekim 1639
Mehmed ¹¹³⁷	Haziran 1653
Ahmed ¹¹³⁸	Temmuz 1653, Ocak 1655
İbrahim ¹¹³⁹	Temmuz 1655

¹¹¹⁷ İlbe Ortaylı, "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30, Ankara, 1968, s. 122-123.

¹¹¹⁸ HŞS, nr. 383, s. 27/b.3.

¹¹¹⁹ HŞS, nr. 383, s. 102/b.3.

¹¹²⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 169/b.1.

¹¹²¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 151/b.2.

¹¹²² HŞS, nr. 38244-III, s. 126/b.1.

¹¹²³ HŞS, nr. 386, s. 22/b.4.

¹¹²⁴ HŞS, nr. 181, s. 146/b.2.

¹¹²⁵ HŞS, nr. 181, s. 140/b.2. Siyami Efendi ibn-i Receb (HŞS, nr. 181, s. 43/b.1).

¹¹²⁶ HŞS, nr. 181, s. 153/b.3; HŞS, nr. 386, s. 65/b.3.

¹¹²⁷ HŞS, nr. 386, s. 22/b.1.

¹¹²⁸ HŞS, nr. 386, s. 347/b.1.

¹¹²⁹ HŞS, nr. 386, s. 255/b.3.

¹¹³⁰ HŞS, nr. 385, s. 37/b.3.

¹¹³¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 156/b.1.

¹¹³² HŞS, nr. 384, s. 235/b.1.

¹¹³³ HŞS, nr. 384, s. 224/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 133/b.2.

¹¹³⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 137/b.3; HŞS, nr. 38244-II, s. 129/b.1.

¹¹³⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 133/b.4. Seyyid Hüseyin (HŞS, nr. 38244-II, s. 100/b.1).

¹¹³⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 84/b.1.

¹¹³⁷ HŞS, nr. 324, s. 237/b.4.

¹¹³⁸ HŞS, nr. 324, s. 236/b.3; HŞS, nr. 385, s. 149/b.1.

Görevli	Tarih
Mehmed ¹¹⁴⁰	Ağustos 1655 Atama
Resul Efendi ¹¹⁴¹	Nisan 1659
Ebubekir Efendi (Arapalık) ¹¹⁴²	22 Şubat 1662
Abdulhalim ¹¹⁴³	Nisan 1662 Atama
Mustafa ¹¹⁴⁴	Eylül 1662
Abdülbaki ¹¹⁴⁵	1663/64 (H. 1074)
Hüseyin ¹¹⁴⁶	Şubat 1664
Abdullatif ¹¹⁴⁷	Haziran 1664
Abdullah Efendi ¹¹⁴⁸	Kasım 1665, Şubat 1666, Eylül 1666
Hüseyin Efendi ¹¹⁴⁹	Aralık 1666
Hamza ¹¹⁵⁰	Temmuz 1670
Hamdi ¹¹⁵¹	Eylül 1670, Mart 1671
Ahmed ¹¹⁵²	Nisan 1671
Mehmed ¹¹⁵³	Mayıs 1671
Ahmed ¹¹⁵⁴	Mart 1672 ¹¹⁵⁵
Muhammed ¹¹⁵⁶	21 Haziran 1672
Ali ¹¹⁵⁷	Kasım 1677 tarihinde görev süresi dolmuştur
Ahmed ¹¹⁵⁸	Kasım 1677 (Atama), Mayıs 1680
Osman ¹¹⁵⁹	-
Ahmed ¹¹⁶⁰	Kasım 1680, Ağustos 1681
İsmail ¹¹⁶¹	1691-92, Şubat 1693 tarihinde görev süresi dolmuştur
Mehmed ¹¹⁶²	Şubat 1693 (atama), Ocak-Şubat 1694
Seyyid Mustafa ¹¹⁶³	Mart/Nisan 1702

¹¹³⁹ HŞS, nr. 385, s. 145/b.2.

¹¹⁴⁰ HŞS, nr. 385, s. 147/b.3.

¹¹⁴¹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 146/b.1.

¹¹⁴² HŞS, nr.382, s. 177/b.3.

¹¹⁴³ HŞS, nr.382, s. 89/b.3.

¹¹⁴⁴ HŞS, nr. 350, s. 70/b.3.

¹¹⁴⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 84/b.1.

¹¹⁴⁶ HŞS, nr.368, s. 167/b.2.

¹¹⁴⁷ HŞS, nr. 368, s. 147/b.1.

¹¹⁴⁸ HŞS, nr. 397, s. 194/b.2; HŞS, nr.397, s. 67/b.2; HŞS, nr.278, s. 76/b.1.

¹¹⁴⁹ HŞS, nr.278, s. 59/b.1.

¹¹⁵⁰ HŞS, nr.38244-I, s. 90/b.1.

¹¹⁵¹ BOA, ŞKT, 4, s. 347; HŞS, nr.38244-I, s. 147/b.1.

¹¹⁵² HŞS, nr.38244-I, s. 147/b.4.

¹¹⁵³ HŞS, nr.38244-I, s. 137/b.2.

¹¹⁵⁴ HŞS, nr.362, s. 156/b.2.

¹¹⁵⁵ Erdoğan, Nisan 1672 tarihinde Mehmed'in kadı olarak tayin edildiğini ifade etmiştir (bkz. İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer", s. 56). Ancak bu tarihte yapılan görevlendirmenin kadılık makamına yapılmadığı, Kadı Mehmed'in Harput kazasının *umûr-ı kısmet-i askeriyesi* olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. (bkz. HŞS, nr.362, s. 152/b.2.) Yine aynı çalışmada Şubat 1673 tarihinde Osman Efendi adında birinin kadı olarak tayin edildiği ifade edilmektedir. Ancak Osman Efendi'nin de kadı değil müderris olduğu ve Harput Kazası'nın *umûr-ı kısmet-i askeriyesi* olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. HŞS, nr.362, s. 123/b.4.

¹¹⁵⁶ HŞS, nr.362, s. 186/b.2

¹¹⁵⁷ HŞS, nr.324, s. 88/b.1.

¹¹⁵⁸ HŞS, nr.324, s. 88/b.1; HŞS, nr.38244-VI, s. 232/b.1.

¹¹⁵⁹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 206/b.1.

¹¹⁶⁰ HŞS, nr. 38244-VI, s. 206/b.1; HŞS, nr. 38244-VI, s. 175/b.1.

¹¹⁶¹ VGMA, HD, nr. 1098/ s. 186; HŞS, nr.391, s. 87/b.2.

¹¹⁶² HŞS, nr.391, s. 87/b.2; VGMA, HD, nr. 1098/ s. 189. Erdoğan, Şubat 1693 tarihinde Harput Kazası'na kadı olarak İsmail'in atandığını ifade etmektedir (bkz. İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü'ş-şer", s. 56). Fakat bu tarihte, Kadı İsmail'in görev süresi dolmuş ve yerine Mehmed adında biri kadı olarak atanmıştır.

¹¹⁶³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

ÜÇUNCÜ BOLUM

3. HARPUT'TA VAKIF MÜESELERİ VE FONKSİYONLARI

Vakıf, Osmanlılara kendisinden önceki İslam medeniyetlerinde derin izler bırakarak intikal etmiş bir müessese olmasına karşın, bu dönemde büyük gelişme göstererek altın çağını yaşamıştır. Bu müesseseler, fethedilen yerlerin İslamlaşmasında önemli vazifeler üstlendikleri gibi, yerel ve merkezi idarenin bugün üstlendiği birçok vazifeyi de yürütüyorlardı¹¹⁶⁴. Şehirlerin teşekkül ve inkişafında etkili olan bu kurumlar, buraların yaşanabilir hale gelmesinde ve günlük hayatın işleyişinde son derece aktif rol oynamışlardır¹¹⁶⁵. Umumi olarak, şehirle alakalı olan okul, kütüphane, cami, hastane, çeşme, suyuolları, han ve imaretler gibi her çeşit hizmetler vakıflar yoluyla yapılmaktaydı¹¹⁶⁶.

Yeni bir şehir kurulurken veya var olan şehirlere yeni yerleşim birimleri eklenerek genişletilmek istendiğinde bir vakıf kurumu olan külliyeler inşa edilirdi. Bu külliyelerin bünyesinde bulunan cami, medrese, tekke veya zaviye gibi binalarda oldukça kalabalık personel kadrosu görev yapardı. Bunların aileleri ile birlikte meydana getirdikleri küçük yerleşim yerleri etrafında, zamanla nüfusun artmasıyla mahalleler kurulur ve böylece şehrin genişlemesi sağlanırdı¹¹⁶⁷.

Malazgirt Şavaşı'ndan sonra Anadolu'ya gelen Türklerin ilk yerleşim yerlerinden biri olan Harput'ta Müslüman nüfusun iskânı için çeşitli dönemlerde zaviyeler, tekkeler, camiler, mescitler, medreseler, mektepler, çeşmeler, hamamlar ve hanlar yaptırılmıştır. Osmanlı döneminde şehir genişleyerek yeni yerleşim yerleri oluşmuş ve nüfus artışına paralel olarak yeni dini, sosyal ve eğitim müesseseleri tesis edilmiştir. Bu müesseselerin işleyişlerini devam ettirebilmeleri için de vakıflar kurulmuştur¹¹⁶⁸. "Hayır" kavramından türeyen bu kurumlar, servetin toplum içinde bölüşürülmesinde çok önemli görevleri yerine getiriyorlardı. Osmanlı kent ve

---

¹¹⁶⁴ Ufuk Gülsoy-Vahdettin Engin-Ömer İşbilir-Ali Fuat Örenç-Mesut Aydınır-Ekrem Tak-Arif Kolay, *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, İstanbul, 2012, s. 21-22.

¹¹⁶⁵ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları-Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, 2003, s. 2-3.

¹¹⁶⁶ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, Ankara, 1968, s. 67.

¹¹⁶⁷ Tahsin Özcan, "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi Türk Dünyası Belediyeler Birliği*, (Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul, 2008, s. 120.

¹¹⁶⁸ 16. ve 18. yüzyıllarda Harput'ta bulunan vakıflar hakkında bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Harput'taki Hizmetleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor*, 1, Elazığ, 2005, s. 115-126; Mustafa Öztürk, "Harput Yöresi Vakfiyeleri", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ, 1992, s. 81-87.

kasabalarında yaşayan kalabalık yoksul ve işsiz grupları bu tür hayır kurumlarından geçiniyorlardı. Bu nedenle Osmanlı toplumunda vakıf kurumlarının sosyal ve ekonomik rolü oldukça önemliydi¹¹⁶⁹.

3.1. İşleyiş ve Yönetim Şekline Göre Vakıflar

3.1.1. Para Vakıfları

Osmanlı Devleti'nde belediye ve din hizmeti veren vakıfların yanı sıra, verdikleri kredilerle bir çeşit bankacılık hizmeti yürüten müesseseler de vardı¹¹⁷⁰. Vakıf kredilerinden yararlanan kişiler bu suretle yüksek oranda faiz gelirleriyle zenginleşen tefecilerin eline düşmekten kurtuluyordu. Ayrıca bu kredilerden elde edilen kazançlar da vakıflar yoluyla toplumun geneline aktarılarak yine hayır yolunda harcanıyordu. Mesela Harput'taki *Ulu Bey Mirza Vakfı* bu türden hizmet veren bir vakıftı. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan bu müessese muhtemelen kurucusunun ismiyle anılmaktaydı.

Borç alan şahsın vefat etmesi durumunda sahip olduğu mal varlıkları satılarak vakfın alacağı tahsil edilirdi. Mesela el-Hac Mustafa bin Ahmed Bey *Ulu Bey Mirza Vakfı*'ndan 140 çürük kuruş borç almış, ancak borcunu ödemediği için 1624 yılında vefat etmiştir. Borcunun tahsili için Müderris Mahallesi'nde bulunan evleri bir dellal tutularak üç gün boyunca açık artırma yoluyla satışa çıkartılmıştır. Neticede, 110 kuruş ücret ile birlikte, miktarı belli olmayan buğday arpa, pamuk ve fülüs teklifi veren şahsa, bahse konu olan evlerin satışı yapılarak vakfın alacağı tahsil edilmiştir¹¹⁷¹. Ortaya çıkan anlaşmazlıklar mahkeme yoluyla çözüme bağlanırdı. Mesela 1624 yılında vakfın mütevellisi olan Ömer Çelebi mahkemeye müracaat ederken Hüseyin bin Zeynel adlı şahıstan, asıl mâl içinden gayri yüz yirmi çürük kuruş vakfın alacağını iddia ederek ondan talep etmiştir. Ancak Hüseyin vakfa sadece 118 çürük kuruş borçlu olduğunu ve bu borcunu ödeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁷².

¹¹⁶⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (Çev. Halil Berktaş), İstanbul, 2000, s. 84.

¹¹⁷⁰ Para vakıfları için bkz., Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara, 2006, s. 39-56; İsmail Kurt, "Muhasebe Defterlerine Göre Para Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 107, İstanbul, 1997, s. 175-230.

¹¹⁷¹ HŞS, nr. 383, s. 45/b.1.

¹¹⁷² HŞS, nr. 383, s. 57/b.6.

17. ve 18. yüzyıllarda para vakıfları *onu on bir veya onu on bir buçuk* yani %10 ile %15 kâr haddi ile kredi vermekteydiler¹¹⁷³. Bu bağlamda, Harput'ta bulunan vakıflar da ellerindeki nakdi %10'luk bir kâr payı¹¹⁷⁴ veya Ulu Bey Emirza (Mirza) vakfında olduğu gibi %10'dan daha fazla oranda bir kârla borç vermekteydiler. Mesela 1636 yılında Ebubekir bin Ali adlı şahıs, vakfin mütevellisi olan Ali bin Hüseyin'den bazı gayrimenkullerini teminat olarak göstermek ve bir yıl vade ile "*onu on iki hesâbı üzerinden*" yani %20 oranında bir kâr payı ödemek şartıyla 20 riyal kuruş borç almıştır¹¹⁷⁵. Vade tamamında vakfin bütçesine aktarılan kâr ile Harput'ta bulunan fakir insanlarla öğrencilerin ihtiyaçları karşılanmıştır¹¹⁷⁶.

Arşiv belgelerinde, Ulu Bey Mirza Vakfının nakit varlığından başka, herhangi bir gayrimenkule sahip olduğuna dair bir veriye rastlanmamıştır. Bundan dolayı, bahse konu olan vakfı sadece para vakfı olarak değerlendirebiliriz. Bu tür vakıflarda, vakıf varlığının kontrolü mütevellinin sorumluluğundaydı. 1637'de vakfin mütevellisi olan Ömer Çelebi'nin zimmetinde her sene işletilmek üzere 160 riyal kuruş olması, vakfin nakit varlığı konusunda ipucu vermektedir. Nitekim Ömer Çelebi'nin vefatından sonra, vakfin yeni mütevellisi olan Ali bin Hüseyin, Ömer Çelebi'nin varislerinden bu parayı işletmek amacıyla talep etmiştir¹¹⁷⁷.

Ulu Bey Mirza Vakfı'nda, mütevellinin yanı sıra gelirlerin yerli yerinde harcandığını kontrol eden yani vakfin denetiminden sorumlu olan bir nazır da görev yapıyordu¹¹⁷⁸. Nitekim 1636 yılında vakıfta nazırlık görevinde bulunan Alaaddin'in görevini suistimal ederek işlerin aksamasına neden olduğuna dair Harput Kadısı Hüseyin'in merkeze şikâyeti söz konusu olmuştur. Kadı, Alaaddin'in görevinden azledilmesini ve bu vazifeyi layıkıyla ifa edeceğini düşündüğü Ebubekir adlı şahsın

¹¹⁷³ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998, s. 87; Bahaddin Yediyıldız, *XVIII Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara, 2003, s. 144.

¹¹⁷⁴ *HŞS*, nr. 181, s. 68/b.2.

¹¹⁷⁵ "Budur ki kasaba-i Harput sâkinlerinden Ebubekir bin Ali meclis-i şer' de Ulu Emirzâ'nın vakıf akçesine mütevellî olan Ali bin Hüseyin muvâcehesinde ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb dedi ki: Zikr olunan vakf akçesinden yirmi riyâl kuruş târîh-i kitâbdan sene tamamına denk onu on iki hesâbına vereceğim hakkım olub ve hudûdı ma'lûm olan evlerimi ve bağımı yanında rehn vaz' eyledim dedikde mâ-hüve'l-vâki' bi't-talebe kayd-ı sicil (olundu) tahrîren fi târîh-i mezbûr". *HŞS*, nr. 384, s.7/b.1. Vakfin alacakları hususunda başka örnekler için bkz. *HŞS*, nr. 384, s. 4/b.2; *HŞS*, nr. 384, s. 4/b.5; *HŞS*, nr. 384, s. 40/b.4.

¹¹⁷⁶ "Mu'tâd-ı kadîm üzere her sene ribhini fukâra ve talebe tâifesine verecek oldum". *HŞS*, nr. 384, s. 16/b.4.

¹¹⁷⁷ *HŞS*, nr. 384, s. 16/b.4.

¹¹⁷⁸ Nazırın görevleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Nâzır", *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 449-450; Bahaddin Yediyıldız, *XVIII Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s. 186-192.

göreve getirilmesini talep etmiş ve bu talep üzerine de nazırlık görevi günlüğü bir akçe ücretle Ebubekir'e tevcih edilmiştir¹¹⁷⁹.

3.1.2. Avâriz Vakıfları

Osmanlı Devleti'nde reayadan tahsil edilen örfî vergiler, başlangıçta nadiren ve cüzi miktarlarda toplanırken daha sonraki dönemlerde, savaşlar ve iç karışıklık sebebiyle artan masrafların karşılanabilmesi için, daha sık aralıklarla ve artan miktarlarda toplanmıştır. Avâriz ve benzeri vergileri ödemekte güçlük çekenler için de avâriz vakıfları kurulmuştur¹¹⁸⁰.

17. yüzyılda Harput'ta bu amaç için kurulan vakıflar bulunmaktaydı. Bunlar, reaya içerisindeki fakir insanların avâriz, nüzül ve benzeri vergilerini ödemek maksadıyla vakfedilen nakitlerin istirbâh veya ribh yoluyla ve %10-20 arasında değişen bir kâr haddiyle işletilmesi suretiyle faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Mesela 1639'da Mahmud bin Maksud adlı biri, Mürüdü adlı köydeki zirai faaliyetlerinden elde ettiği kazancını ve 50 hurda altınını, ribh yoluyla işletilip, gelirini aynı köyde bulunan fakir insanların avarız vergilerinin ödenmesi için vakfetmiştir¹¹⁸¹. Diğer taraftan, bazı şahıslar da belirli iş dalında faaliyet gösteren esnafın, tekâlif türü vergilerinin ödenmesi için bir kısım nakit varlığını vakfetmiştir. Vakfedilen bu menkuller yine faiz yoluyla işletilmekte ve sağlanan gelirlerle mahallenin veya bir esnaf grubunun avarız vergisi ödenmekteydi. Mesela 1634 yılında attarlar esnafından olan Hacı Cafer adlı şahıs, daha önce esnafla birlikte vergi ödeyen kendisi ve oğullarının vergiden muaf olması için 20 kuruşluk nakit varlığını vakfetmiştir. Vakfedilen bu paranın işletilmesiyle elde edilen yıllık kazanç, esnafın ödemesi gereken vergilere harcanıyordu. Bundan dolayı attarlar esnafı Hacı Cafer ve oğullarından avarız vergisi için herhangi bir ücret talep etmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir¹¹⁸². 1638 yılında yine attar esnafından olan Bali Beşe bin Hüseyin adlı şahıs 10 riyal kuruşunu esnafın fonuna vakfetmiştir. Bu paranın ribh yoluyla işletilmesi neticesinde yıllık olarak dört kuruşluk¹¹⁸³ bir gelir elde ediliyordu. Bu gelir esnafın ödemesi gereken vergiler için sarf ediliyordu. Bu suretle

¹¹⁷⁹ HŞS, nr. 384, s. 235/b.1.

¹¹⁸⁰ Mehmet İpşirli, "Avâriz Vakfı", *DİA*, 4, Ankara, 1991, s. 109.

¹¹⁸¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 17/b.3.

¹¹⁸² HŞS, nr. 383, s. 29/b.3.

¹¹⁸³ 10 kuruş için bir seneliğine ödenen 4 kuruş %40 bir orana tekabül etmektedir ki, bu oran devrin şartlarına göre oldukça yüksektir. Paranın işletilmesinden sağlanan kâr oranları hakkında bilgi için bkz. Taksin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, Ankara, 2003, s. 59,61.

Bali Beşe ve oğlu İbrahim Beşe'den de nüzul, sürsat ve avâriz türü vergiler alınmıyordu¹¹⁸⁴.

1632 yılında Meydan Mescidi Mahallesi'nden Hızır Çelebi adlı kişi mahalle ile birlikte nüzul ve avarız türü vergilerini ödememek için 10 kuruşunu mahalle fonuna vakfetmiştir. Mahalle halkı da bu parayı, değerini kaybetmemesi için işletmek üzere, yıllık yüzde onluk bir kâr payı ile tekrar Hızır Çelebi'ye iade etmiştir. Böylece elde edilen yıllık bir kuruşluk kazanç, mahallenin avarız vergisinin ödenmesi için tahsis edilmiştir¹¹⁸⁵.

3.1.3. Zürrî Vakıflar (Evlathık Vakıflar)

Vakfiye sahibinin, tesis ettiği vakfın bütün gelirlerini öncelikli olarak kendisine ve soyundan gelenlerin tasarrufuna bırakmasına zürrî, ehlî veya evlathık vakıf denilmektedir¹¹⁸⁶. Aile vakfı olarak da adlandırılan bu tür vakıflar kendi içinde tam aile vakıf ve yarı ailevi vakıf olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı.

Tam aile vakıf, vakıf gelirlerinin bütünüyle vakfiye sahibi ve onun soyundan gelenler tarafından tasarruf edilmesidir. Bu şekilde kurulan bir aile vakfının gelirleri, yaşadıkları sürece vâkıfın ailesi ve soyundan gelenler lehine şart koşulduğu için başka bir amaç için kullanılamazdı. Yarı aile vakfı ise vakfa ayrılan gelirlerin bir kısmı vakfiye sahibinin ailesine veya soyundan gelenlere şart koşulurken, diğer kısmı ise kamu hizmetleri veya hayır kurumlarına bağlanabiliyordu¹¹⁸⁷.

17. yüzyılda kurulan vakıfların %77'sini aile vakıfları oluşturmaktaydı. Bu vakıfların yüksek oranda kurulmasının temel gayesi, kişinin manevi menfaat sağlamanın yanı sıra, mallarını vakıflaştırarak ailesine de sürekli bir geçim kapısını miras olarak bırakmak istemesiydi. Böylece vakıf kuran kişi çocuklarının ve onların soyundan gelenlerin geleceklerini güvence altına almış oluyordu¹¹⁸⁸.

¹¹⁸⁴ HŞS, nr. 384, s. 153/b.1.

¹¹⁸⁵ "...mâbeynimizde zâyî' ve telef olmasun deyu kendiye geri onu on bir hesabına bana teslim idüb ben dahi meblağ olan on kuruşu minvâl-ı meşruh (üzere) alub kabz ve kabul eyledim ki her sene bir riyâl kuruş ribh mahalle harcına mezbûr Ömer Çelebi'ye teslim idecek oldum...". HŞS, nr. 181, s. 68/b.2.

¹¹⁸⁶ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 200-201.

¹¹⁸⁷ Ufuk Gülsoy-Vahdettin Engin-Ömer İşbilir-Ali Fuat Örenç-Mesut Aydın-Ekrem Tak-Arif Kolay, *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, s. 28.

¹¹⁸⁸ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 92-97.

17. yüzyılda Harput'ta hizmet veren vakıfların çoğunu yarı ailevî vakıflar oluşturmaktaydı¹¹⁸⁹. Bu tür vakıflarda, vakıf bir hayır kurumunun ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmakla birlikte, yöneticileri vâkıf yani vakfı kuranın ailesinden atanıyordu. Mesela 1639 yılında el-Hac Mustafa bin Sefer adlı bir şahıs, Han İbrahim Şah adlı köyde bulunan bir göz değirmenini Harput'taki Ulu Camii'ne vakfetmiştir. El-Hac Mustafa vakfiyesinde; değirmenin kirasından elde edilecek gelirden 30 kile buğdayı caminin imâm-ı evveline, müezzine ve medresede müderrislik görevinde bulunanların her birine 10'ar kile verilerek taksim edilmesini, gelirden artan miktarın da caminin tamir işleri için harcanmasını şart koşmuştur. Ayrıca vakfa oğlu Ali'nin, ondan sonra da yine kendi soyundan gelecek kişilerin müteveli olarak atanmasını, soyundan gelecek evladı kalmadığı takdirde ise etrafta salih, güvenilir ve âlim olarak tanınan zatlardan birinin bu göreve getirilmesini şart koşmuştur¹¹⁹⁰.

Yarı ailevi vakıflara dair bir diğer örnek ise 1632 yılına aittir. Bu tarihte Arslaniye Mescidi Mahallesi'nde bulunan *Hacı Dursun Mescidi* vakfında mütevellilik makamına getirilecek şahsın, şart-ı vâkıf mucebince Mehmed b. Hacı Mustafa neslinden olması icabettiğinden, bu göreve Mehmed adlı şahıs getirilmiştir¹¹⁹¹.

Mütevellilik vazifesinin yanı sıra vakıf kurumlarındaki başka vazifeler de evladiyet üzere verilebiliyordu. Mesela 17. yüzyılda Gökçezade (Kökçüzade) Mescidi'nin imamlık vazifesi¹¹⁹² ile Monla Ahmed Peykerici Vakfı'nın mütevelliliğe ilaveten zaviyedarlık¹¹⁹³ vazifesi evlâdiyet üzere tasarruf edilmekteydi.

Bazı vakıf kurucuları, kurdukları müessesenin yönetimini yine evladiyet üzere bir yakınına vakfedebiliyordu. Mesela 1664 yılında Harput'un Monlakendi köyünde oturan Ümmühânî bint-i İsmail Bey adlı bir kadın Kesrik Köyünde bulunan değirmenlerini Muhammed ibn-i Halid adlı bir şahsa vakfetmiş ve Muhammed Bey'i de vakfın başına müteveli olarak atamıştır. Muhammed Bey hayatta olduğu sürece vakfi tasarruf edecek, öldükten sonra ise kız evladları ve onların soyundan gelenler vakfi

¹¹⁸⁹ 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıfların %75'si yarı aile vakfından oluşturuyordu. Bkz. Bahaddin Yediyıldız, *XVIII Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s. 18.

¹¹⁹⁰ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 131/b.1.

¹¹⁹¹ *HŞS, nr. 181*, s. 76/b.3.

¹¹⁹² *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 197/b.1.

¹¹⁹³ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 15/b.3.

tasarruf edeceklerdi. Muhammed Bey'in nesli kesileceğinde ise değirmenlerin geliri Medine-i Münevvere'nin fukarasına kalacaktı¹¹⁹⁴.

Başka bir örnekte; Palu beyi olan Mehmed Bey bin Süleyman Bey, 1611 yılında Etrak Nahiyesi'nde yer alan Müridili adlı köyünü torunlarından olan Üstad Haydar bin Kasım Kazzaz'a vakfetmiştir. Vakfiyesinde; Haydar'ın ölümünden sonra bu köyün silsile halinde Haydar'ın soyundan gelenlere verilmesini, Haydar'ın soyu kesilince de Ravza-i Nebeviyye'nin mesâlihine verilmesini vakfetmiştir¹¹⁹⁵.

Evlatlık olarak tevdi edilen görevlere, vâkıfın soyu devam ettiği sürece dışarıdan müdahale edilerek başka birinin getirilmesi yasaktı. Fakat bu konuda suistimallerin yaşandığı görülmekle birlikte şikâyet olması durumunda, haksızlığın giderilmesi konusunda ilgili makamlar hükümet tarafından uyarılıyordu. Mesela Harput'un Zeyve köyünde bulunan Hacı Hasan Baba Zâviyesi'nin mütevellilik vazifesini evladiyet üzere tasarruf eden Seyyid Ebubekir ve Seyyid Mehmed vefat etmişlerdir. Bu göreve getirilen Seyyid Hacı Hasan'ın evlattan olmadığına anlaşılması üzerine, görevden azledilerek yerine evlattan olan Seyyid Mustafa ve Seyyid Abbas atanmıştır¹¹⁹⁶.

Osmanlı yönetimi, çeşitli sebeplerden dolayı nüfusu kalmayarak metruk hale gelmiş olan köyleri yeniden imar etmek ve maktu olarak belirlenen vergisini ödemek şartıyla şahısların tasarrufuna verebiliyordu. Ancak bu tür topraklar da mutasarrıfları tarafından zamanla evladiyet üzere tasarruf edilen yarı ailevi vakıflara dönüştürebiliyordu. Mesela Harput'un Pağnikler adlı köyü, Celali zulmünden dolayı uzun süre (25-30 yıl) boş ve harabe olarak kalmış, yollarında hırsız ve haramiler türemiştir. Bunun önüne geçebilmek için, yeniçeri kâtiplik vazifesinde bulunan Malkoç'a, yeniden mamur hale getirmesi ve reayasına çiftçilik için gerekli levazımata sağlaması şartıyla verilmiştir. Bahse konu olan Malkoç, tasarrufunda bulunan köy için her sene maktû'en 10.000 akçeyi Diyarbakır hazinesine teslim ediyordu. Fakat Malkoç, köyün tasarrufunu kendisine evladiyet üzere vakfedilmesi ve dışarıdan da kimsenin müdahale etmemesi için merkeze talepte bulunulmuştur. Malkoç'un bu talebi, yine her

¹¹⁹⁴ "Muhammed Bey hayâtda oldukça kendü mutasarrıf olub zabt eyleye ba'dehu vefâtında evlâd-ı inâsına batınen ba'de'l-batın ve neslen ba'de'n-nesil ile'l-inkırâz mutasarrıf olalar nesilleri münkarız oldukda Medine-i Münevvere şerref Allahu te'âla fukarâsına vakf eyledi". *HŞS, nr. 368, s. 145/b.1.*

¹¹⁹⁵ Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 17.08.1988 tarihli ve 855 sayılı yazısından anlaşıldığına göre, Haydar bin Kasım'ın soyu halen devam ettiğinden bu tarihe kadar Ravza-i Nebeviyye'ye bir şey aktarılmamıştır. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 93.

¹¹⁹⁶ *VGMA, HD, nr. 1084/s. 39.*

yıl hazineye 10.000 akçe ödemesi şartıyla, İstanbul'dan 1627 yılında gönderilen bir fermanla onaylanmıştır¹¹⁹⁷.

Bazı İslam hukukçuları, ailevi vakıfların dini bir gaye ile değil şahsi ve ailevi düşünceler üzerine tesis edildiğini ve bu sebeple de geçerli ve makbul olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, hayri bir amaçla kurulan vakıf sadece belli bir aileye yarar sağlamamalı, başka ihtiyaç sahipleri de bundan faydalanmalıdır. Buna karşın bazı İslam hukukçuları da vakfiye sahibinin soyu tükendikten sonra vakıf gelirlerinin fakirlere tahsis edilmesinin bu vakıflara meşruiyet kazandırdığını ifade etmektedirler¹¹⁹⁸.

3.1.4. Hayrî Vakıflar

Vâkıfın, gayrimenkullerini veya bunlardan elde edilecek geliri amme hizmeti maksadıyla vakfetmesine denir. Bu tür vakıflarda kişilerin fakir veya muhtaç olup olmadığına bakılmaksızın bütün insanlara, hatta hayvanlara dahi hizmet verilmekteydi. Sunulan hizmetten vâkıfın fakir akrabaları da yararlanabilirdi. Bunun sadaka yerine geçmesi hasebiyle, diğer fakirlere verilen sadakalardan daha üstün olduğu ifade edilmektedir¹¹⁹⁹.

Cami, mescit, medrese ve mektep gibi ibadet ve eğitim kurumlarının yanı sıra tekke, zaviye kervansaray, hamam, aşevi, yol ve su temini gibi sosyal ve beledi hizmetleri veren kamusal yapıların tamamı hayır amaçlı vakıfların alanına girmektedir¹²⁰⁰. Çoğu kez Allah rızasını kazanmak amacıyla inşa ettirilen bu tür yapılar, şöhret veya sosyal nüfus elde etmek amacıyla da yaptırılıbiliyordu. Mesela 17. yüzyılda Konya'da vakıf kuran el-Hac Behram Ağa, vakfiyesinde yaptırmış olduğu binaların eşsiz olduğunu ve gelecek nesillerin de bu eserlere bakarak kendilerini daha iyi tanıyabileceklerini ifade etmiştir¹²⁰¹.

Harput'ta tarihi süreç içinde birçok hayır müessesesi inşa edilmiştir. Bunların bir kısmı hükümdarlar veyahut onların yakın akrabaları tarafından yaptırılmıştır. Fakat bu yapıların çoğunun vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple, geçmişte önemli amme hizmeti veren bu müesseselerin kitabelerindeki bilgiler değerlendirilerek, kitabesi olmayan yapıların da genellikle mimari özelliklerine bakılarak hangi dönemde ve kim tarafından yaptırıldığına dair fikirler ileri sürülmüştür.

¹¹⁹⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 184/b.2.

¹¹⁹⁸ Ufuk Gülsoy, Vahdettin Engin, vd. *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, s. 28.

¹¹⁹⁹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 200.

¹²⁰⁰ Ufuk Gülsoy, Vahdettin Engin, vd. *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, s. 27.

¹²⁰¹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 90.

Artuklu hümükdarı Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırıldığı ileri sürülen Ulu Camii ve Esediye Camii, Selçuklu Sultanı IV. Kılıç Arslan'ın oğlu III. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Yusuf ibn Arebişah tarafından yaptırılan Alaca Mescidi, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sarahatun tarafından yaptırılan Sarahatun Mescidi, Ahmed Bey tarafından yaptırılan Ahmed Bey Camii¹²⁰², Meydan Çarşısı'nda hayır sahipleri tarafından yaptırılan Meydan Camii¹²⁰³ ile attarlar çarşısı, yemeniciler, saman pazarı ve berberler arasında bulunan Peygamber Mescidi¹²⁰⁴ şehir merkezinde bulunan hayri yapıların önemli olanlarıydı. Ayrıca Miyadun'da Ahmed Ağa Camii¹²⁰⁵, İlmil'de Ebubekir Beşe tarafından yaptırılan cami¹²⁰⁶, Kiğivank'da Hâcî Murteza Camii ile Matlabcı Hâcî Mustafa Ağa Camii¹²⁰⁷, Bervi'de Ahmed adlı şahsın yaptırmış olduğu cami¹²⁰⁸, Haceri'de Hâcî Mustafa'nın yaptırmış olduğu cami¹²⁰⁹ ile Perçenç'te el-Hâc Mehmed Ağa'nın yaptırmış olduğu mescit¹²¹⁰ Harput'un köylerinde yaptırılan hayri yapılardan bazıları idi.

Harput'ta ibadet amacıyla inşa edilen bu yapıların dışında, umumun faydalandığı, özellikle de yolcuların hayvanlarıyla birlikte dinlendikleri vakıf topraklar da vardı. Bu yerler, çeşmesi ve etrafında meyve ağaçlarıyla bir nevi dinlenme tesisi özelliğini taşıyorlardı. Mesela Şeyhzade İbrahim ve Şükrüllah adlı kişiler Harput'a bağlı Danişmet Nahiyesi'nde, gelip geçen yolcuların çeşmesinden su içerek hayvanlarını dinlendirdikleri ceviz, badem ve dut ağaçlarıyla çevrili bir alanı ahalinin faydalanması için vakfetmişlerdir¹²¹¹.

Kimi mütedeyyin insanlar da kendileri hayatta iken veyahut öldükten sonra vasiyetlerinin gereği bazı emlaklarını tertemiz niyetlerle ve sırf Allah rızasını kazanmak amacıyla vakfetmişlerdir. Mesela 1624 yılında Hozek¹²¹² adlı köyün sakinlerinden

¹²⁰² VGMA, HD, nr.1094/s. 226; VGMA, HD, nr. 1158/s. 199.

¹²⁰³ “Harput sükunda Meydan-ı ‘Atik ismi ile tesmiye olunan mescid-i şerîfde mürûr-ı eyyâm ile harâba müşrif olmağla sâhibü'l-hayrât harâbesini câmi‘-i şerîf binâ itmekle edâ-i salavat-ı Cum‘a için minber vaz‘ına emr câmi‘-i mezkûrun tahtında vakıf dekâkin icâresinden bir akçe ile Ahmed Halîfe‘ye hitâbeti kâdısı Mustafa ‘arzıyla berât-ı ‘inâyet” VGMA, HD, nr. 1094/s. 224.

¹²⁰⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 350.

¹²⁰⁵ VGMA, HD, nr. 1098/s. 186.

¹²⁰⁶ VGMA, HD, nr. 1083/s. 304.

¹²⁰⁷ VGMA, HD, nr. 1090/s. 48; VGMA, HD, nr. 1083/s. 304.

¹²⁰⁸ VGMA, HD, nr. 1094/s. 224.

¹²⁰⁹ VGMA, HD, nr. 1082/s.183;

¹²¹⁰ VGMA, HD, nr. 1098/s. 49.

¹²¹¹ Umumun yararı için vakfedilen bu toprakları 1637'de Hasan adlı şahsın haksız yere zaptederek kendi topraklarına dâhil etmesi şikâyet konusu olmuştur. Yapılan tahkikat neticesi şahitlerin ifadesiyle bu toprakların vakıf toprağı olduğu tescillenmiştir. Bkz. HŞS, nr. 384, s. 117/b.2.

¹²¹² Doğrusu Hozekdek olmalı.

Ömer bin Ahmed adlı şahıs köyde bulunan bir kıt'a tarlasını Allah rızasını kazanmak amacıyla vakfetmiş ve vakfiyesinde imamlık vazifesinde bulunanların her gün bir kere kendisi için Tabareke Suresini okumasını şart koşturmuşur¹²¹³. Başka bir belgede ise Kasım bin Usta Cafer sağlığında yaptığı vasiyet ile Uzun Pazar'da olan bir adet kılıç dükkânını “*niyet-i sâfiyâne*” ile Sarahatun Mescidi'nde her kim imam olursa her sabah kendisi için Kur'an-ı Kerim'den Yasin Suresini okuması şartıyla vakfetmiştir¹²¹⁴.

Tablo-30: 17. Yüzyılda Harput'ta Faaliyet Gösteren Hayrat Vakıfları

Vakfın Adı
Ağa Camii Vakfı
Ahi Musa Vakfı
Câmi'-i Kebîr Vakfı
Esediyeye (Arslaniye) Vakfı
Hacı Dursun Mescidi Vakfı
Hoca Hamamı Vakfı
Lukas Bey Vakfı
Mansuriye Vakfı
Meydan Çeşmesi Vakfı
Meydan-ı Atik Mescidi Vakfı
Monla Ahmed Peykerici Vakfı
Müderriş Mescidi Vakfı
Nazır Baba Vakfı
Şeyh Şadi Vakfı
Şeyh-i Kâinat Vakfı
Ulu Bey Mirza Vakfı
Zahiriye Vakfı
Zeynep Çeşmesi Vakfı

3.1.5. Gayrimüslim Vakıfları

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin dini ve eğitim gibi sosyal ihtiyaçları vakıflar ve ayinlerde toplanan bağışlarla karşılanıyordu. Yapılan dini törenlerde tabak dolaştırma, mum satma, yardım kutuları, irâdi bağışlar ve hediyeler kabul etmenin yanı sıra cenaze, evlilik ve vaftiz gibi verilen hizmetlerden de ücret alınarak gelir elde ediliyordu¹²¹⁵. Harput'ta da bu tür uygulamaların olduğu tahmin edilebilir.

Harput'ta çok az sayıda da olsa gayrimüslim vakıflarına rastlanmaktadır. Mesela 1632 yılına ait bir belgede Harput'ta *Lukas Bey Vakfı*'nden söz edilmektedir. Eğitim amaçlı kurulan bu vakıf, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Sinabud

¹²¹³ HŞS, nr. 383, s. 51/b.3.

¹²¹⁴ HŞS, nr. 383, s. 47/b.4.

¹²¹⁵ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2007, s. 196; Mustafa Alkan, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arka Planı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)”, *Akademik Bakış*, 2/4, Ankara, 2009, s. 96.

Mahallesi'nde okul yaptırmak amacıyla beş adet evi 35 kuruşa satın almıştır¹²¹⁶. Gürcü Bey Mahallesi sakinlerinden olan Azad adlı gayrimüslimin aynı mahallede bulunan Arkiya (Aztaba) adlı kilisenin fukarasının oturduğu evi yine bu amaçla vakfetmiştir. Ancak vakfiyesinde, kendisi ve eşinin hayatta kaldığı sürece evde oturabilecekleri şartını koymuştur. Muhtemelen 1692'de Azad adlı gayrimüslimin ölümünden sonra bahse konu olan ev kilisenin vakfına aktarılmıştır¹²¹⁷. Bu arada kilise vakfından söz edilmesi, 17. yüzyılın sonlarında Arkiya Kilisesi'ne ait bir vakfın olduğuna da işaret etmektedir.

3.2. Vakıf Gelirleri

Harput'taki vakıfların işlevlerini sürdürebilmeleri için, devletin temel gelirlerini oluşturan mezra, çiftlik ve köylerin çeşitli vergi gelirlerinden pay ayrıldığı gibi kültürel ve ticari amaçla oluşturulan dükkân, hamam, değirmen, boyahane, bezirhane, ev ve benzeri taşınmazlar da hayır sahipleri tarafından vakfedilmekteydi. Ayrıca çeşitli nakdi gelirler faiz yoluyla işletilerek elde edilen gelirler de hayır yolunda harcanması için vakıfların bütçesine aktarılıyordu. Bu nedenle Harput'ta bulunan vakıfların bütçesi miri kaynaklar, vakfedilen gayrimenkuller ve nakit gelirlerinden oluşan üç temel kaynaktan beslenmekteydi.

3.2.1. Miri Kaynaklar

Mülkiyeti devlete ait olan mîri arazilerin tasarruf hakkı veya vergi gelirlerinin veyahut da her ikisinin birlikte, devletin yerine getirmesi gereken amme hizmetinin görülmesi için vakıflara tahsis edilebilirdi. Gayri Sahih Vakıflar olarak adlandırılan bu tür vakıflarda arazinin çıplak mülkiyeti devlette kalmakla birlikte, kullanım hakkı veya vergi gelirleri vakfa aktarılıyordu. Bu tür kaynaklarla vakıfların vermiş olduğu kamu hizmetleri yaygınlaştırılarak, aksamadan devam ettirilmesi sağlandığı için uzun yıllar desteklenmiştir¹²¹⁸.

Devletin gelirleriyle kurulan bu vakıflar 17. yüzyılda ciddi bir artış göstermiştir. Ancak temelde dini ve hayri bir amaç için kurulan bu müesseseler, hayır perdesi altında şahsi menfaatleri gözeten aile vakfı hüviyetine bürünmüşlerdir. Koçi Bey de risalesinde bu hususa değinerek devlet bütçesinden temliklerle tesis edilen vakıfların hesapsız bir

¹²¹⁶ HŞS, nr. 181, s. 12/b.3.

¹²¹⁷ HŞS, nr. 391, s. 39/b.2.

¹²¹⁸ Ufuk Gülsoy, Vahdettin Engin, vd. *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, s. 29.

şekilde çoğaldığını ve bunların da zamanla aile vakıfları haline dönüştürüldüğünü ifade etmektedir¹²¹⁹.

Harput'ta bulunan vakıflara ait gelirlerin çoğu kırsal bölgede yaşayan ahalinin devlete ödemekle yükümlü oldukları vergilerden sağlanıyordu. 1518, 1523 ve 1566 tarihli tahrir kayıtlarında bu husus açıkça görülmektedir. Nitekim bu dönemde hizmet veren vakıf gelirlerinin çoğu Birvanlı, Etmnik, Kesrik, Kinederiç, Könk, Kuyulu, Genefik, Haceri, Hamedi, Helezür, Monlakendi, Muzafferiyeye, Sarını, Sarpulu ve Perçenç adlı köylerin malikâne hisselerinden karşılanmaktaydı. Ayrıca, bu köylerin bazılarının hububat gelirleri, *divânî* hisseleri ile *resm-i bağat* adı altında alınan vergi gelirleri de vakıfların bütçelerine aktarılmaktaydı¹²²⁰.

17. yüzyıla gelindiğinde, devlet hazinesine girmesi gereken bir kısım mukataa gelirlerinden vakıflara pay ayrılmak suretiyle bunların faaliyetlerini devam ettirmelerine imkân sağlanmıştır¹²²¹. Ancak vakıfların bütçelerine ayrılan bu gelirler kimi dönemde üst düzeydeki yöneticilerin istismarına maruz kalmıştır. Mesela 1639 yılında 37.200 akçe olarak belirlenen *resm-i bağat* Harput Şehir Kethüdası Ahmed'e maktû' olarak verilmiştir. Bunun 3.200 akçelik kısmı Câmî'-i Kebîr Vakfına tahsis edilirken 34.000 akçelik kısmı da Harput sancakbeyine ayrılmıştır. Ancak sancakbeyi kendi payına kanaat etmeyerek gelirin camiye ayrılan kısmını da zapt etmiştir. Merkeze iletilen şikâyet üzerine, Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilerek bu haksızlığın giderilmesi istenmiştir¹²²².

Diğer taraftan, iltizam olarak bu gelirleri uhdesine alan görevliler vakfa ayrılan payı ödemeyerek müessesede çalışanları zor durumda bırakabiliyordu. Mesela 1683 yılında Ulu Camii vakfına tahsis edilen Muzaferyeye Mezrası'nın harap olmasından dolayı, vakfın faaliyetlerini sonlandırmaması için, Mornik adlı köy ile Muzaferyeye mezrasının hâsılının beşte birinden senelik seksen kîle buğday ve kırk kîle arpa ve şehirdeki bağ gelirlerinden de 3.200 akçe Ulu Camii vakfına kaydedilmiş, köyü iltizam edenlerin bu gelirleri vakfa ödemeleri hususu bir fermanla bildirilmiştir. Ancak Mornik köyünün vergi gelirlerini iltizam eden Harput Eminlerinden Ebubekir Çelebi ve Ömer

¹²¹⁹ M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara, 2005, s. 331-332.

¹²²⁰ 16. Yüzyılda Harput'ta hizmet veren bu müesseseler için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 208,220.

¹²²¹ Mukataa, devlet hazinesine girmesi gereken bir kısım vergilerin bir araya getirilerek belirli bir ücret karşılığında iltizama verilmesidir. Ancak zamanla iltizamın konusu olan vergi birimi anlamında doğru kaymıştır. (Mehmet Genç, "Mukâtaa", *DİA*, 31, Ankara,2006, s. 129,132.)

¹²²² *HŞS*, nr. 38244-II, s. 149/b.1.

Çelebi'nin camiye tahsis edilen gelirlerin tamamını ödemediklerine dair Ulu Camii mürtelikaları hükümete şikâyetinde bulunmuşlardır¹²²³. Aynı yıla ait başka bir belgede ise Harput'taki bağ gelirlerinin Harput Eminleri Ebubekir Çelebi ve Ömer Çelebi tarafından Monla Ömer adlı şahsa 40.000 akçe karşılığında *maktû'* olarak verildiği, Monla Ömer iltizamla aldığı bu gelirlerden Câmî'-i Kebîr vakfına ait olan *Muzaferiyye* Mezrası hububat mahsulünün rub'(1/4) hissesini ve şehirdeki bağ gelirinin 3.200 akçesi ile gılâlinin 300 akçelik kısmını ödemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle cami çalışanlarından Hatip Ali Efendi ve İmam Süleyman Efendi ile Nazır Ömer Efendi ve Mütevellî es-Seyyid Halil Efendi bu hususu mahkemeye şikâyet olarak bildirmişlerdir¹²²⁴.

Köylerde, divani gelirlerini tasarruf eden bazı yöneticiler, vakıflara ayrılan bu gelirleri haksız yere tasarruflarına alarak vakıf işleyişinin aksamasına neden olabiliyorlardı¹²²⁵. Mesela 1637'de Birvan¹²²⁶ adlı köyün zabiti olan Hüseyin Çelebi ve babası Mehmed Ağa mahkemeye iletmiş oldukları şikâyetlerinde; Birvan'da bulunan Şeyh Şadi Tekkesi'nin vakfına yarım çiftlik toprağın öşür vergisinin ödenmesi şartıyla vakfedildiğini, bundan önce tekkenişin olup vefat eden İbrahim'in öşrünü ödediğini, ancak tekkenişin görevine gelen Seydi Mansur ile Şah Ali ve Mahmud adlı şahısların haksız yere bu toprağı tasarruf ettiklerini ve öşrünü de ödemediklerini iddia etmişlerdir. Ancak yapılan soruşturmada, tahrir sırasında tekkeye vakfedilen 2 müdlük toprağına ait öşrün vakfa kaydedildiği ve tasarruf edilen yarım çiftlik toprağın da boş reaya toprağı olduğu tescillenmiştir¹²²⁷. Bahse konu olan Mehmed Ağa 1639'da yeni bir girişimde daha bulunmuştur. İki müdlük (Harputi müdü) toprağın Şeyh Şadi Tekkesi vakfına kayıtlı olmasına rağmen, Mehmed Ağa tekkeden kanuna aykırı olarak 24 kile tereke ile 1 batman ve 1 vukkiye pamuğı mübaşir vasıtasıyla almış, ayrıca mübaşir için de tekkeden 20 kuruş tahsil etmiştir. Yapılan bu hukuksuzluk, tekkenişin olan Hacı Ali

¹²²³ HŞS, nr. 331, s. 51/b.3.

¹²²⁴ HŞS, nr. 331, s. 57/b.2. Bu belgede bahse konu olan mezranın sınırları şu şekilde ifade edilmektedir. "Şefri Nâhiyesinde vâki' olub bir tarafı Pekinik ve bir tarafı Mornik toprakları ile ve bir tarafı Ceyiz bağlarından Hüseyinik'e giden çay ve bir tarafı Sugözü... sınırı ile mahdûd olan Muzaferiyye Mezra'ası ...".

¹²²⁵ Malikâne-divânî düzeninde her köyün malikâne ve divânîsini tasarruf eden farklı görevliler bulunmaktaydı. Köylü ürettiği mahsullerden bir veya iki onda bir toprak kirası, yani malikâne hissesi bedeli olarak toprak sahibine yapmış olduğu ödeme dışında bir onda bir veya beşte bir de divânî hissesi adıyla devleti temsil eden sipahi veya emine ödeme yapmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bakınız Ömer Lütfi Barkan, "Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, Ankara, 1944, s.17-18; Ömer Lütfü Barkan, "Malikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul, 1939, s. 119-184.

¹²²⁶ Belgede Pirvan olarak yazılmıştır.

¹²²⁷ HŞS, nr. 384, s. 62/b.1.

tarafından hükümete şikâyet olarak bildirilmiştir. Bu nedenle, Harput kadısına bir ferman gönderilerek gerekli tahkikatın yapılması, haksızlığın giderilmesi istenmiştir¹²²⁸.

Vakıflara ayrılan miri gelirler arasında kapanhanenin işleyişinden elde edilen gelirler de bulunmaktaydı. Harput'a satmak amacıyla dışarıdan getirilen un, hububat ve benzeri ürünler önce şehir kapanına (kapanhane) getirilerek tartılır ve buna göre vergileri tahsil edilirdi. Kantar için ise muhatabından ayrıca bir ücret alınırdı. Bu ücret Ulu Camii vakfına tahsis edilmişti. Nitekim 1670 yılında vakfın mütevellisi olan İbrahim merkeze ilettiği bir şikâyette, kapanhanede bulunan hububat ve sair mahsulün tartıldığı kantarın vakfa gelir olarak kaydedildiğini, dışarıdan gelen ürünlerin vakfın kantarında tartılarak vergisinin alındığını, ancak bazı kimselerin şehre getirdikleri ürünlerini kapanhanede tartmayıp başka yerlerde tarttıkları ve bu sebeple de vakıf gelirinin azaldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilerek, dışarıdan şehre satılmak amacıyla getirilen unun vakıf defterde tayin olunan kantarlar ile tartılması, başka yerlerde tartılmasına engel olunması istenmiştir¹²²⁹.

Vakıf gelirleri arasında gayrimüslim reayadan alınan cizye gelirleri de bulunmaktaydı. Nitekim Mart 1692 tarihli bir beratta, el-Hac Mustafa adlı şahsın Divân-ı Hümayûn'a sunmuş olduğu kendi arzuhali mucebince, Ulu Camii'de vaaz ve nasihat etmek için görevlendirildiği ve bu hizmetine mukabil kendisine ücret olarak da Harput cizye malından günlük on akçe tayin edildiği anlaşılmaktadır¹²³⁰.

Bazı köylerin iltizam gelirlerinin, Harput Sancağı sınırları dışında bulunan vakıflara tahsis edildiği de görülmektedir. Mesela Osmanlı padişahlarından I. Ahmed tarafından 1609-1616 yılları arasında İstanbul'da yaptırılan Sultan Ahmed Camii vakfına, Harput'ta bulunan Kamışlı ve Kavak adlı köylerin sekiz müdlük mahsulünün vakfedildiği 1627 yılına ait bir belgeden anlaşılmaktadır. Zikredilen köylerin mahsulü 1616 yılında İbrahim Bey tarafından Üstat Şaban adında birine iltizam edilmiş, fakat daha sonra köylere ait olan sekiz müdlük mahsulün merhum Padişah Sultan Ahmed Han Camii'ne vakfedildiğinin anlaşılması üzerine, Üstat Şaban bu mahsulü, vakıf gelirlerini toplamakla vazifeli olan Cabi Hüseyin Ağa'ya teslim etmiştir. İbrahim Bey, gönderdiği bir adamıyla bahse konu olan mahsulü Üstat Şaban'dan talep edince, bu husus

¹²²⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 145/b.3.

¹²²⁹ HŞS, nr. 38244-I, s. 157/b.1.

¹²³⁰ HŞS, nr. 391, s. 136/b.2.

mahkemeye intikal etmiş, yapılan tahkikat neticesinde Üstat Şaban'ın mahsulü cabi Hüseyin Ağa'ya teslim ettiği mahkeme yoluyla tescillenmiştir¹²³¹.

3.2.2. Gayrimenkuller

Osmanlı devletinde kalıcı odak noktaları olarak ifade edebileceğimiz mahalle, çarşı ve pazar gibi sosyal, kültürel ve iktisadi mekânlardaki yapıların çoğunluğu vakıfların kontrollüdeydi. Böylece ticaret yoluyla bu merkezlerde üretilen artı-değer bireylere değil, vakıflar vasıtasıyla, kamuya sosyal donanım ve altyapı hizmeti olarak geri dönüyordu¹²³². Harput'ta ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı attarlar¹²³³, pabuçcular¹²³⁴, saraçlar¹²³⁵, eskiciler¹²³⁶, semerciler¹²³⁷, serpûşâcılar¹²³⁸ ve nalçacılar¹²³⁹ gibi çarşılarda bulunan bazı dükkânların gelirleri vakıflara aktarılmaktaydı. Ayrıca şehirde bulunan bedestende ticari faaliyet gösteren dükkânların yarısı da vakıfların elindeydi¹²⁴⁰. Yine bedestenin hemen dışında bulunan dükkânların birçoğu vakıflar tarafından kontrol edilmekteydi¹²⁴¹.

Genellikle bu dükkânlar hayır sahipleri tarafından vakıflara bırakılmaktaydı¹²⁴². Ancak vakıf müesseseleri tarafından inşa edilen dükkânlar da vardı. Mesela 1685 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, *Arsa* adlı yerde üç adet iki katlı dükkân Ulu Camii mütevellisi tarafından yaptırılmıştır¹²⁴³.

¹²³¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 112/b.1.

¹²³² Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, İstanbul, 2010, s. 91, 105-109.

¹²³³ “Attarlar Çarşısında vâki’ bir tarafı Hâcî Haydar’ın vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 384, s. 23/b.1.); “Attarlar Çarşısında bir tarafı Ahmed Bey mescid-i şerîf vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 362, s. 72/b.4.); “Attarlar Çarşısında bir tarafı Gökçe-zade vakıf dükkânına...” (HŞS, nr. 384, s. 71/b.2.); “Attarlar Çarşısında bir tarafı Kâtib Mehmed Bey’in vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 384, s. 145/b.3). Bu konuda başka örnekler için bkz. HŞS; nr. 38244-I, s. 51/b.3; HŞS, nr. 324, s. 128/b.1; HŞS, nr. 384, s. 84/b.1; HŞS, nr. 384, s. 92/b.4.

¹²³⁴ “Papatçular Çarşısında alt yanında bir tarafı vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 181, s. 94/b.5).

¹²³⁵ “Serrâçlar Sûkunda bir tarafı vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 331, s.69/b.2).

¹²³⁶ “Eskici dükkânlarının içinde bir tarafı Ahi Musa Mescidi’nin vakıf dükkânı...” (HŞS, nr. 331, s.140/b.2).

¹²³⁷ HŞS, nr. 324, s.183/b.2.

¹²³⁸ “Medine-i mezbûre serpûşâcılarını sûkunda vâki’ bir tarafı Gökçenî mescid-i şerîf vakf olan dükkânı ve bir tarafında Sarahatun Câmî’i imâm-ı sâni vakıf olan dükkân ve birinin ardı bezistân...” (HŞS, nr. 391 s. 34/b.3).

¹²³⁹ HŞS, nr. 324, s.127/b.2.

¹²⁴⁰ “Medine-i Harpurut’da vâki’ bezistânın nısfî Zahiriye Medresesi’nin vakfi olup...”, HŞS, nr. 385, s. 156/b.2.

¹²⁴¹ “Hasan bin el-Hâc Cafer nam kimesne mahfel-i kazâda bezistân kethüdâsı Ömer ve sa’ir bezistân ahâlileri mahzarında takrîr-i kelâm idüb taşrada olan dekâkin ekseri emlak ve ba’zıları cevâmî’ ve mesâcid evkâfi olup...” HŞS, nr. 38244-IV, s. 101/b.2.

¹²⁴² “...mülk dükkânını bâlâda zikr olunan Kapucî Mescidi’ne vakıf idüb...”, HŞS, nr. 384, s. 24/b.1.

¹²⁴³ HŞS, nr. 331, s. 137/b.2.

Vakıflara ait bazı gayrimenkuller gelir sağlamak amacıyla kiraya verilerek işletilmekteydi. 1639 yılında Meydan-ı Atik Mescidi'nin yan tarafında mescidin bir miktar arazisi, mescit imamı Monla Musa Efendi adlı kişi tarafından, yıllık üç nügi yağ karşılığında Mehmed bin Musa adlı kişiye kiraya verilmiştir.¹²⁴⁴

17. yüzyılda bazı vakıf gayrimenkulleri harabe ve atıl bir vaziyette duruyorlardı. Bunların yeniden faal hale getirilmesinde şayet vakıf gelirleri yeterli olmazsa, bu gayrimenkuller, *icâre-i tavîle* veya *icareteyn* ¹²⁴⁵ olarak ifade edilen bir kiralama biçimiyle veriliyordu. Bu usule göre, kiracı yapının bakım ve onarımını yapar, buna mukabil olarak da yapıyı normal kira bedelinden düşük bir ücretle ve uzun yıllar boyunca kiralar. Mesela 1679 yılında Harput Kalesi'nde bulunan caminin mütevellisi olan Mehmed Çelebi ibn-i Şeh Ali, nalçacılar çarşısında bulunup cami vakfına ait olan ve yirmi seneden beridir harap durumda bulunan bir dükkânı, Ali Efendi ibn-i Monla Süleyman adlı şahsa kiralamıştır. Yapılan mukaveleye göre; Ali Efendi dükkânın tamir ve bakımını yaparak işlevsel hale getirecek ve her yıl düzenli olarak üç nügi don yağını vakfa verecekti. Buna karşılık olarak da bahse konu olan dükkân Ali Efendi'ye mukavelenin üç yılda bir yenilenmesi şartıyla 90 yıllığına kiralanacaktı¹²⁴⁶.

Başka bir örnekte ise, 1637 yılında el-Hac Dursun Mescidi'nin mütevellisi Mehmed bin el-Hac Mustafa'nın mescidin vakfına ait Sultan Meydanı Nahiyesi'nde bulunan bir kıta harabe bağ yerini şenlendirip, her sene vakfa üç nügi yağ vermesi koşuluyla 90 yıllığına Usta Bayram adlı şahsa sattığı anlaşılmaktadır¹²⁴⁷.

Harput'taki bazı vakıf gayrimenkulleri, şehrin dışında, yani nahiye ve köylerde bulunan değirmen, bağ ve tarlalardan oluşmaktaydı. Mesela 1625 yılında yeniçeri zümresinden olan Mahmud Beşe ibn-i Abdullah, Kesrik adlı köyde bulunan bir kıta tarlasını, sularıyla birlikte Ulu Camii'ne vakfetmiş, vakfiyesinde bu tarlanın her sene

¹²⁴⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 49/b.2.

¹²⁴⁵ İcâre-i tavîle, icâre-i mu'accele, müeccele ve icâreteyn ile aynı manaya gelmektedir. Bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 82, 84.

¹²⁴⁶ "Harput Kal'asında vâki' câmi'-i şerif vakfına bi'l-fi'îl müteveli olan Mehmed Çelebi ibn-i Şeh Ali nâm kimesene meclis-i şer' de hâfizü'l-vesîka Ali Efendi ibn-i Monla Süleyman muvâcehesinde ikrâr ve i'tirâf idüb vakf-ı mezbûrdan olub kasaba-i mezbûrede Na'lçacı sükunda vâki' iki tarafından merkûm Ali Efendi'nin mülk dükkânı ve bir taraftan Monla Osman dükkânı ve bir taraftan tarîk-i 'âmm ile mahdûd olub yirmi seneden mütecâviz harâbe müşrif eser-i binâsı kalmamağla cânib-i vakf nef' olmayan bir kıta dükkân mevzi'ini icâr eylemek vakfa enfa' olduğu ecilden mevlânâ-yı merkûm Ali Efendi kendü mâli ile ta'mir idüb bir senede üç nügi don yaği vermek üzere ücret-i mü'eccel ile târîh-i kitâbdan doksan sene tamına degin her üç yılda 'akd olunub 'akd-i şâninin İbtidâ'-i 'akd olan eşhası olmak üzere otuz 'akd ile icâre-i tavîleye için..." HŞS, nr. 324, s. 127/b.2.

¹²⁴⁷ "...bu hudûd ile mahdûd olan harâbe bağ yerimizi şen ve abâdân etmek üzere her sene üç nügi yağ ecdâdımız olan vakf sâhibi el-Hâc Dursun Mescidine vermek üzere doksan sene varıncaya degin bey'-i bât-ı sahîh ile bey' eyledim dedikde..." HŞS, nr. 384, s. 100/b.2.

kiraya verilmesini, kirasından elde edilen gelirin de caminin imamı ve müezzine yarı yarıya pay edilmesini şart koşturmuş¹²⁴⁸. Yine Yeniçeri Mahmud Beşe, aynı yıl İğiki adlı köyde bulunan bir kıta tarlasını da Meydan-ı Atik Mescidi'ne vakfetmiştir¹²⁴⁹. Öte yandan 1639 yılda Harput Kazası sakinlerinden el-Hâc Mustafa bin Sefer, Harput Kazası'na tabi Han İbrahim Şah adlı köyde bulunan bir göz değirmenini Ulu Camii'ne vakfetmiş, söz konusu değirmenin kiraya verilerek elde edilecek gelirden on kile buğdayın caminin imam-ı evveline, on kile buğdayın müezzine ve on kile buğdayın da medresedeki müderrise verilmesini, eğer gelirden artan olursa, bunun da bahsi geçen caminin tamirine harcanmasını istemiştir¹²⁵⁰.

Vakıfların gayrimenkulleri arasında yemek pişirilen büyük kazanlar da yer alıyordu. Bu kazanlar kiralanarak vakfa gelir sağlanıyordu. Mesela 1659'da Teslime adlı bir kadın, kölelerinden Zülfükâr ve onun eşi olan Raziye'yi azat etmiş, geçimlerini sağlamaları için de iki batman ve beş nügü ölçülerinde bir kazgânını bağışlayarak bir vakıf kurmuş, vakfın başına da müteveli olarak Zülfükâr'ı atamıştır¹²⁵¹.

3.2.3. Faiz Gelirleri

Harput'ta vakıf gelirleri arasında nakit paraların faiz (istirbah, murâbaha veya ribh) yoluyla işletilmesi sonucu elde edilen kazançlar da bulunmaktaydı. Böylece vakfın ana sermayesini oluşturan nakit muhafaza edilmekte, buna mukabil elde edilen gelirle vakfın idamesi sağlanmaktaydı. Bu paralarla elde edilen gelir, ihtiyaç sahiplerine harcandığı gibi, vakfa gelir getirebilecek yeni gayrimenkullerin satın alınmasında veya inşa edilmesinde de kullanılıyordu. Mesela 1632 yılında Hacı Dursun Mescidi'nin mütevellisi olan Mehmed Çelebi bin Hacı Mustafa, Arslaniye Mahallesi'ndeki mescide ait harabe bir şekilde bulunan evleri 30 riyal kuruşa Osman Çelebi bin Gülabi Kethüda'ya satmış ve bu parayı da ribh yoluyla işletmiştir. Elde edilen kazançla mescit tamir edilerek, imam ve müezzinin ücretleri ile mescidin aydınlatma giderleri karşılanmıştır¹²⁵².

17. yüzyılda Harput şehrinde bulunan bazı vakıflar sırf nakit gelirleri işletmek üzere kurulmuş para vakıflarıydı. Bunlar ellerindeki nakit gelirleri bir yıllığına belli oranlarda kâr payı almak üzere kredi olarak kullanıyorlardı. Böylece nakit paraya

¹²⁴⁸ HŞS, nr. 383, s.61/b.1.

¹²⁴⁹ HŞS, nr. 383, s. 175/b.1.

¹²⁵⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 131/b.1.

¹²⁵¹ "...iki batmân beş nügü mevzûn bir büyük kazgânımı dahi hasbeten lillâhi te'âlâ vakf-ı sahîh ile vakf eyledim...", HŞS, nr. 38244-IV, s. 110/b.2.

¹²⁵² HŞS, nr. 181, s. 79/b.3.

ihtiyacı olanların bu şekilde ihtiyaçları giderildiği gibi, bu paralardan elde edilen yıllık kâr payları da ihtiyaç sahiplerine veya avâız ve tekâlif türü vergilerin ödenmesi için kullanılıyordu. Bu çeşit vakıflar hakkında yukarıda yeterince bilgi verildiğinden (bkz. Harput'ta Vakıf Müesseseleri ve Fonksiyonları), burada tekrarı yapılmayacaktır.

Harput'ta nakit gelirlerini işleterek gelir elde etmeye çalışan müesseseler arasında Ulu Camii ve Zeynep Çeşmesi vakıfları bulunmaktaydı. 1685 yılında Ulu Camii'nin mütevellisi olan Ali ve nâzırı olan Ömer adlı şahıslar, Harput Mahkemesi'nde caminin eski mütevellisi olan es-Seyyid Halil Efendi'den şikâyetçi olmuşlardır. Şikâyetin konusu ise, vakfa ait nakit parayı istirbâh ederek caminin masrafları için kullanan Halil Efendi'nin zimmetinde tamir akçesi olarak 140 kuruşun kaldığıdır. Ancak Halil Efendi bu iddiayı reddetmiş, zimmetinde 100 kuruş olduğunu ve bunun 33,5 kuruşu ile bir rub'luk (0,25 kuruş) kısmını caminin tamir ve bakımı için kullandığını, geriye kalan 65,5 kuruşuyla da cami için üç adet dükkân inşa ettiğini ifade etmiştir. Delil olarak da görev yaptığı sırada kadılık makamında bulunan Mehmed Emin imzasını taşıyan masraf defterini göstermiştir¹²⁵³. 1639 yılına ait diğer bir örnekte ise Zeynep Çeşmesi'nin mütevellisi olan es-Seyyid Mahmud adlı kişi zimmetindeki 20 riyal kuruş nakit parayı istirbâh ettirerek, elde ettiği geliri zikredilen çeşmenin masrafları için kullanmıştır¹²⁵⁴.

17. yüzyılda Harput'ta hizmet veren Hacı Pir Seltan Mescidi vakfı da nakit gelirlerini işletmek suretiyle birçok kişiye kredi vermekteydi. Mesela 1633 yılında mescidin mütevellisi olan Monla Ebubekir, 5 kuruş karşılığında bir yıl sonra 6,5 kuruş almak üzere Ömer adlı bir şahsa borç vermiştir¹²⁵⁵. Monla Ebubekir aynı yıl yine 5 kuruşu bir yıl vade ile bu sefer 6 kuruş almak şartıyla Mustafa adlı başka bir şahsa kredi olarak vermiştir¹²⁵⁶. Bu kredi sadece Müslümanlara¹²⁵⁷ değil gayrimüslim olanlara da veriliyordu¹²⁵⁸.

¹²⁵³ HŞS, nr. 331, s. 137/b.2.

¹²⁵⁴ “Zeyneb çeşmesi dimekle ma'rûf çeşmenin hâliyâ tevliyetim hasebiyle yirmi riyâl guruş zimmetimde olub târîhü'l-kitâbdan âhere virüb istirbâh olunub içinden zikr olunan çeşmenin mesârifine sarf idecek oldum...”, HŞS, nr. 38244-II, s. 43/b.2.

¹²⁵⁵ HŞS, nr. 386, s. 57/b.1.

¹²⁵⁶ HŞS, nr. 386, s. 57/b.2.

¹²⁵⁷ “Defter oldur ki Pir Seltan Mescidi'nin vakıf akçesinden akçe alan Müslümanlardır ki isimleri zikr olunur: Hüseyin bin Hacı İbrahim kuruş 'aded 5, Na'iband Hakverdi kuruş 'aded 10, Demurci oğlu İbrahim kuruş 16, el-Hâc İsmail kuruş 10, Uncu Oğlu Osman kefil” HŞS, nr. 386, s. 429/b.3.

¹²⁵⁸ HŞS, nr. 386, s. 49/b.2.

3.3. Vakıfların Denetimi ve Yolsuzluklar

Hayra ve ammenin menfaatine hizmet eden vakıf kurumlarının faaliyetlerini devam ettirebilmeleri son derece önemliydi. Bu nedenle vakıflarda yaşanabilecek yolsuzlukları engellemek amacıyla bir dizi tedbirler alınmıştı. Bu tedbirlerden ilki bazı vakfiyelerdeki beddua ve dua kısmıdır. Vakıf tesis edenler, ileride yapılması muhtemel yolsuzlukların önüne geçebilmek düşüncesiyle, konum ve mevki ne olursa olsun, Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı hareket edenlere vakfiyelerinde beddua etmiş, bunların hesap gününde karşılaşacakları cezalara dair ayet ve hadisleri belirtmişlerdir. Buna karşın, hizmetlerin yürütülmesinde dürüst çalışan yönetici ve görevlilere de, dünya ve ahiret mutluluğuna ermesi ve kötülüklerle karşılaşmamları için dua edilmiştir¹²⁵⁹.

Manevi yollarla alınan bu tedbirlerin yanı sıra, vakıf gelirlerinin amaçları dışında harcanmasının engellenmesi, bir yandan görevi itibariyle nazırların sorumluluğu altında olmakla birlikte, bu hususta kadıların da oldukça geniş yetkileri vardı. Ayrıca şikâyetler dikkate alınarak yolsuzlukların soruşturulması maksadıyla merkezden müfettişler de görevlendirilmekteydi. Mesela 1653 yılında Harput ve Sağman kadılarına hitaben gönderilen bir mektupta, adı geçen kazalardaki vakıfların denetimi için kapıcılar bölükbaşlılığı vazifesinde bulunan Seydi Ağa'nın gönderildiği, teftiş için kendisine gereken kolaylığın sağlanması ve görevini kötüye kullananlar var ise bunların tespit edilerek engellenmesi istenmiştir¹²⁶⁰. Fakat alınan çeşitli tedbirlere rağmen, vakıflarda yolsuzlukların önüne geçilemediği, hatta 17. yüzyılda suistimallerin çokça yaşandığı da görülmektedir¹²⁶¹. Bu bağlamda, Harput'ta da umumun hakkını kendi nefesine harcayarak emanete ihanet eden idareciler vardı. Mesela Câmî'-i Kebîr evkâfının mütevellisi olan Ali, vakıf gelirlerini vakfın amacı dışında zimmetine geçirerek kendi nefsi için harcamıştır. Bu nedenle vakıf işleri aksamış ve cami çalışanlarının maaşları dahi ödenememiştir. Harput kadısı Ramazan bu olayı merkeze bildirerek Ali'nin görevden alınmasını talep etmiş ve yerine, bu görevi hakkıyla yapacağını düşündüğü

¹²⁵⁹ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, s.189; Ufuk Gülsoy, Vahdettin Engin, vd. *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, s. 67.

¹²⁶⁰ "Kapucular bölükbaşımız kıdvetü'l-akrân Seydi Ağa zîde kadrühu ile irsâl olunmuşdur vusûlünde gerekdir ki husûs-ı mezbûra mukayyed olub dahi taht-ı kazânızda vâki' tevliyet ve zâviye ve tekiyye ve sâ'ir evkâf olanları yerlü yerinden izn-i şer'le mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle teftîş ve tefahhus idüb fi'l-vâki' hilâf-ı şart-ı vâkıf ekl ve bel' idenler var ise men' idüb kimesneye hilâf-ı şart-ı vâkıf iş itdirmeyesiz". (*HŞS*, nr. 324, s. 232/b.2).

¹²⁶¹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 65, 67.

Mustafa'nın atanmasını istemiştir. Onun bu talebi üzerine 1634 yılında bahse konu olan Mustafa, beratla cami vakfına müteveli olarak tayin edilmiştir¹²⁶².

Meydan-ı Atik Mescidi'nin çevresinde bulunan dükkânlar, her yıl mescidin vakfına aydınlatmada kullanılması amacıyla *çerağın* (kandil, yağ, mum) veriyorlardı. Fakat 1627 yılında yapılan bir şikâyetten anlaşıldığına göre, mescidin imamı kendisine verilen bu çerağıyı satarak, parasını kendi nefsi için harcıyordu. Bundan dolayı da vakıf zarara uğratılıyordu¹²⁶³.

Vakfa ait gayrimenkullerin özel mülk haline getirildiğine de şahit olunmaktadır. Mesela 1692 yılında Veli Çelebi bin Ebubekir, mahkemeye yapmış olduğu şikâyetinde, Meydan Mahallesi'nde bulunan ve cedit el-Hac Abdulkerim tarafından vakfedilen evlerin, es-Seyyid Mehmed ve oğlu Ahmed tarafından mülkiyet üzere tasarruf edildiğini iddia etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde de bu evlerin 1551 tarihinde el-Hac Abdulkerim tarafından oğlu Yar Ahmed adlı kişinin neslinden gelenlerin müteveli atanması şartıyla evladiyet üzere vakfedilmiş olduğu ortaya çıkmış ve Seyyid Mehmed ve oğlunun bahse konu olan evleri tahliye etmesi yönünde karar alınmıştır¹²⁶⁴.

3.4. Vakıf Eserler

3.4.1. Çeşme Vakıfları

17. yüzyılda Harput'ta hizmet veren vakıfların çoğunluğu, cami, mescit, medrese, mektep, tekke ve zaviye gibi kurumlardan oluşmakla birlikte, beledi hizmetler olarak ifade edebileceğimiz şehirdeki suyollarının bakım ve onarımı, suyun temini ve yerleşim birimlerine sevk ve organizasyonundan sorumlu müesseseler de vardı¹²⁶⁵.

Bunlardan biri olan ve *Meydan Çeşmesi* olarak tesmiye edilen müessese, konumu itibariyle Harput'ta ticaretin önemli odak noktalarından biri olan *Meydan Çarşısı*'nda bulunmaktaydı. Şehrin en önemli su tedarikçilerinden biri olması itibariyle faaliyetini aksatmadan devam ettirmesi son derece önemliydi. Bu nedenle vakfın bünyesinde çalışan ve suyollarının bakım ve onarımıyla ilgilenen *mi'mâr, suyolcusu*

¹²⁶² "...işbu râfi'-i tevki'-i refi'-i âlişân-ı hâkânî Mustafa mahall ve müstehak olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişâhî vücûda getirüb kazıyyeye getirüb kasaba-i Harpurut'da vâki' Câmî'-i Kebîr evkâfına kıldvetü'l- kuzât ve'l- kelâm Harpurut Kâdısı mevlânâ Ramazan zîde fazlûhu 'arzı mücebince mâl-ı vakf ekl ve bel' eylediğinden gayri mürtezikanın vazifelerini vermeyüb ekl ve bel' eylediği hasebiyle ref' olunan Ali yerine 1043 Ramazanü'l-mübârekenin on beşinci gününden yevmî iki akçe vazîfe ile müteveli olub nasb ve ta'yin idüb...". *HŞS, nr. 386, s. 298/b.1.*

¹²⁶³ *HŞS, nr. 38244-III, s. 169/b.1.*

¹²⁶⁴ *HŞS, nr. 391 s. 19/b.1.*

¹²⁶⁵ Su vakıfları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Güneri, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara, 2006, s. 67-81.

(*sucu*) ve *meremmet* gibi görevlileri vardı. Bu vazifelere atanacak kişilerin, her meslek grubunda olduğu gibi gerekli donanım, bilgi ve yeteneğe sahip olması gerekiyordu. Bundan dolayı atamalarla ilgili olarak merkeze iletilen arzlarda, bu vazifelere getirilecek olanların *her vechle lâyıık, mahall ve müstehak* oldukları belirtilmekteydi. Mesela 1637 yılında Harput kadısının merkeze ilettiği olduğu bir mektupta, Meydan Çeşmesi'ne ait suyunun harabe olduğu, tamir ve bakımı için ehil bir mimara ihtiyaç olduğu belirtildikten sonra, bu vazifeye, suyolları ilminden haberdar olması hasebiyle, Mikailk adlı bir gayrimüslimin getirilmesi önerilmektedir¹²⁶⁶.

Görevini ihmal eden suyolcuları görevinden alınarak yerlerine başkaları tayin edilirdi. Nitekim 1672 yılında Meydan Suyu'nun suyolcusu olan İğob adlı gayrimüslim *hevâ ve hevesine* uyararak görevini aksattığından yerine Ebubekir adında başka biri tayin edilmiştir¹²⁶⁷. 1680 yılında ise Meydan Çeşmesi vakfında günlük bir akçe ücretle meremmetcilik vazifesi yürüten İğob adlı gayrimüslimin görevini bırakarak başka diyarlara gitmesinden dolayı, vakfın mütevellisi olan el-Hac İbrahim'in arzıyla bu vazifeyi layığıyla ifa edeceği düşünülen İsmail atanmıştır¹²⁶⁸.

Çeşme vakıflarında hizmet veren kalifiye elemanlar arasında gayrimüslimlerin ön plana çıkması dikkat çekmektedir. Mesela 1703 yılında Meydan Çeşmesi Vakfı'nın mütevellilik görevinde bulunan Seyyid Abdurrahman aynı zamanda vakfın mimarlık görevini de yürütmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, Seyyid Abdurrahman vakıftan daha fazla ücret alabilmek için böyle bir yola başvurmuş ve uzmanı olmadığı bir vazifeyi haksız olarak üzerine almıştır. Bu durum suyollarıyla ilgili şikâyetlerin artmasına sebep olmuş olacak ki, bir müddet sonra Harput kadısı Mustafa'nın arzıyla Seyyid Abdurrahman mimarlık görevinden alınarak yerine Kesper adlı gayrimüslim atanmıştır. Yine benzer bir uygulama da meremmetçilik vazifesinde görülmekte, 1704 yılına gelindiğinde meremmetçilik görevi Seyyid Osman'dan alınarak bahse konu olan Kesper'e verilmiştir¹²⁶⁹.

¹²⁶⁶ “Harput'ta vâki' Meydan Çeşmesi dimekle ma'rûf çeşmenin suyu harâba müşrif olub ... ve ta'miri lâzım bir mevzi' olmağın lakin ta'mir ve termimi için bir üstâd mi'mâra muhtâc olub işbu râfi'-i tevkî'-i refî'-i 'âlîşân-ı hâkânî Mikailk nâm zimmî için ester mi'mâr ve suyolları ve hizmet-i mezbûre 'uhdesinden gelür mahal ve sezâvâr olduğunu bildürüb şart-ı vâkıf mücebince vazife-i mu'ayyenesiyle mütevellî virub edâ etmek üzere zikr olunan çeşmenin mi'mârlığı mezbûra verilmek bâbında 'inâyet ricâsını 'arz etmeğın...”, *HŞS, nr. 384, s. 214/b.3.*

¹²⁶⁷ *HŞS, nr. 362, s. 157/b.1.* 1681 yılında Ebubekir'in vefat etmesi üzerine kadı arzıyla yerine kardeşi es-Seyyid Mahmud atanmıştır (*HŞS, nr. 38244-VI, s. 196/b.2.*)

¹²⁶⁸ *HŞS, nr. 38244-VI, s. 217/b.1.*

¹²⁶⁹ *VGMA, HD, nr.1098/s. 186,187.*

1738 yılında şehirdeki çeşmelerin tamir ve bakıma muhtaç olması sebebiyle Kindos'un oğulları olan *Bağos ve Bedros* adlı iki gayrimüslim Harput Kadısı İbrahim'in arzıyla günlüğü iki akçe ücretle Meydan Çeşmesi'ne suyolcusu olarak atanmışlardır¹²⁷⁰. Bu iki kardeş yine günlük iki akçe ücretle vazifelerini 1757 ve 1775 yıllarında da sürdürmüşlerdir. Bu tarihlerde muhtemelen işlerin yoğunluğu nedeniyle Ahmed adlı üçüncü bir şahıs da suyolcusu olarak görev yapmaktaydı¹²⁷¹.

Harput'taki su vakıflarından bir diğeri ise Arslaniye (Esediyeye) Mahallesi'nde bulunan *Zeyneb Çeşmesi* idi¹²⁷². 1639 yılında vakfının mütevellisi olan es-Seyyid Mahmud Çelebi b. el-Hac Receb yine aynı mahallede ikamet ediyordu. Bu tarihte çeşme vakfının gelirleri, bazı gayrimenkullerden elde edilen kira gelirleri ile vakfa ait nakitlerin işletilmesinden sağlanıyordu. Seyyid Mahmud bu dönemde 20 kuruşluk nakdi vakfın giderlerini karşılamak amacıyla *istirbâh* ettirmişti. Bundan başka, vakfa gelir getiren iki dükkân da bulunmaktaydı¹²⁷³. Bu dükkânlardan birinin kira geliriyle Seyyid Mahmud'un ücreti ödenirken, diğer dükkânın kira geliri vakfın bütçesine aktarılıyordu¹²⁷⁴. Seyyid Mahmud bu vazifesinden dolayı vakıftan yıllık olarak 37,5 kuruş ücret alıyordu¹²⁷⁵.

Zeyneb Çeşmesi vakfının gayrimenkulleri 17. yüzyıl boyunca bir değişikliğe uğramamıştır. Nitekim 1639 yılında vakfın gayrimenkulleri arasında görülen iki dükkân, 1731 yılında da vakfın akarları arasında yer alıyordu. Ancak bu dükkânlardan elde edilen kira gelirlerinde zamanla büyük düşüş yaşanmış olmalıdır. Çünkü 1639'da dükkânların kira gelirlerinden mütevelliyeye yıllık 37,5 kuruş (3.000 akçe¹²⁷⁶) ücret ödenirken, 18. yüzyılın ilk yarısında yine dükkân kiralardan mütevelliyeye günlük nîm

¹²⁷⁰ VGMA, HD, nr. 1094/s. 228

¹²⁷¹ VGMA, HD, nr. 1090/s. 53; VGMA, HD, nr. 1158/s. 200.

¹²⁷² Zeynep Pınarı olarak adlandırılan yapının Esadiye Mahallesi'nde dört yol kavşağında bulunduğu tahmin edilmektedir. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 402.

¹²⁷³ Bir belgede yer alan "...bâbüşcular sükunda vâki' olub Koyuncuoğlundan iştirâ eyledüğü bir tarafında Zeynep Çeşmesinin vakf olan dükkân". İfadesinden dükkânlardan birinin papuççular çarşısında yer aldığı anlaşılmaktadır. (HŞS, nr. 324, s. 135/b.1.)

¹²⁷⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 43/b.2.

¹²⁷⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 162/b.2. "Zeyneb çeşmesinin vâkı akçesinde mutevelli hidmeti es-Seyyid Mahmud Çelebi gurusu 'âdet 37,5" belgede tarih verilmemiştir ancak kendisinden önceki belgenin tarihi Zi'l-ka'de 1048 yılına aittir.

¹²⁷⁶ Bu tarihlerde ortalama 80 akçe 1 kuruşa tekabül etmekteydi. Bkz. HŞS, nr. 383, s.29/b.3; HŞS, nr. 383, s.31/b.2; HŞS, nr. 383, s. 32/b.1; HŞS, nr. 383, s. 34/b.2.

(yarım) akçe ücret ödeniyordu¹²⁷⁷. 1757 yılında ise vakfın mütevellisi olan Ahmed'e günlük bir akçe ücret takdir edilmişti¹²⁷⁸.

3.4.2. Cami ve Mescitler

3.4.2.1. Ahmed Bey Camii

Harput'un Ahmed Bey Mahallesi'nde bulunan bu caminin hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. 1566 yılına ait belgelerde mescit olarak zikredilen bu yapıyı Harput'un ilk sancakbeylerinden *Çavuş Ahmed Bey*'in yaptırdığı tahmin edilmektedir¹²⁷⁹. İshak Sunguroğlu, Arabistan'daki cami mimari tarzına benzerliğinden hareketle, bu caminin Harput'u fetheden Müslüman Araplar tarafından yaptırıldığını, Ahmed Bey ismini de caminin tamiri sırasında veyahut sonradan teşekkül eden mahalleden almış olabileceği tespitinde bulunmuştur¹²⁸⁰. Arşiv kaynaklarında ise bu camiyi Ahmed Bey adında bir şahsın yaptırdığı ifade edilmektedir¹²⁸¹. Ancak bu şahsın kimliği ve caminin inşa tarihi konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla burada bahsedilen Ahmed Bey, mescidi inşa eden şahıs olmalıdır. Daha sonra bu mescidin etrafında teşekkül eden mahalle (Ahmed Bey Mahallesi) de adını bu yapıdan almıştır. 17. yüzyılda mescit¹²⁸² olarak hizmet veren bu yapıya 18. yüzyılda hitabet vazifesi ikame edilerek cami fonksiyonu kazandırılmıştır¹²⁸³. Burada görev yapan hatibin ücreti ise 1755 ve 1758 yıllarında *Sürsürü* adlı köyde bulunan bir değirmenden elde edilen gelire karşılanıyordu¹²⁸⁴. Camide bir hatibin yanı sıra imam ve müezzin de görev yapıyordu. Ayrıca caminin bakım ve temizliğiyle ilgilenen, loğkeş ve ferraş vazifesini birlikte yürüten bir görevlisi de vardı¹²⁸⁵.

3.4.2.2. Ağa Camii (Pervane Camii)

Harput'ta Ağa Mahallesi'nde bulunan bu cami ilk önceleri mescit olarak inşa edilmiştir. Daha sonra ihtiyaca binaen camiye çevrilmiştir. İshak Sunguroğlu, caminin

¹²⁷⁷ 1731 yılında mütevellilik görevinde bulunan Feyzullah, vazifesini oğlu Ahmed'e bırakmıştır. Bkz. *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 225.

¹²⁷⁸ *VGMA, HD, nr. 1090/s. 52*.

¹²⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 213.

¹²⁸⁰ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 305.

¹²⁸¹ *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 226; *VGMA, HD, nr. 1158*, s. 199.

¹²⁸² *HŞŞ, nr. 324*, s. 123/b.4; *VGMA, HD, nr. 1098*, s. 186.

¹²⁸³ Ahmed Bey Camii'ne 18. yüzyılda yapılan personel atamaları için bkz. *VGMA, HD, nr. 1098*, s. 186,189; *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 224, 227, 228, 229; *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 48; *VGMA, HD, nr. 1158*, s. 199.

¹²⁸⁴ *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 48; *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 55.

¹²⁸⁵ *VGMA, HD, nr. 1098*, s. 188; *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 226; *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 48; *VGMA, HD, nr. 1082*, s. 183; *VGMA, HD, nr. 1158*, s. 199.

daha önceleri *Pervane Camii* adıyla ahşap bir mescit olduğunu ve 1589 yılında Harput köylerinden olan Sarını ağaları tarafından tamir edildiğini, bundan dolayı da Ağa Camii adıyla anıldığını ifade etmektedir¹²⁸⁶. Onun bu görüşünü 1566 tarihli Evkaf tahririndeki bir kayıt da doğrulamaktadır. Zira bu kayıta bahse konu olan yapıdan Pervane Camii olarak bahsedilmektedir¹²⁸⁷. Ancak 17. yüzyıla ait bazı arşiv kaynaklarında ise yapı mescit olarak zikredilmektedir. Mesela 1627 yılına ait bir belgede Pervâne Ağa Mescidi'nin mütevellisi olan Usta Mehmed bin Abdullah adlı kişi kendisinden önce mütevellilik vazifesinde bulunan Mehmed Çelebi bin Hamamcızade'nin zimmetinde bulunan mescit vakfına ait 230 altın akçeyi tahsil etmiştir¹²⁸⁸. Yine aynı yıla ait başka bir belgede de Ağa Mescidi'nde günlük bir akçe ile imamlık görevini yürüten Monla Ebulkasım vazifesini, el-Hac Mustafa adında bir şahsa bırakmıştır¹²⁸⁹.

Cami vakfında mütevellilik vazifesini 1693'te günlük iki akçe ile İsmail adında bir şahıs yürütmekteydi¹²⁹⁰. 1700 yılında ise bu vazifeye günlük iki akçe ile Mustafa adlı biri atanmıştır¹²⁹¹.

3.4.2.3. Cami'-i Kebîr (Ulu Camii)

Harput'un kadîm yapılarından biri olan Cami'-i Kebîr¹²⁹² Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan tarafından yaptırılmıştır. Caminin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekte olup, bu hususa dair farklı görüşler bulunmaktadır. Alman seyyah ve arkeolog Lehmann caminin yapım tarihini H. 561 (1165-1166) olarak göstermektedir. Başka kaynaklarda H. 551 (1156) ve H. 582 (1186-1187) tarihleri de verilmiştir¹²⁹³. Caminin minber kitabesinin sağ tarafında yer alan "*Sadeddinoğlu Kutluk Bey ve Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde yapıldı*" kaydından dolayı, caminin Artuklular'dan önce, Çubukoğulları devrinde yapıldığı, Artuklu döneminde ise ciddi bir onarım geçirdiği düşünülmektedir¹²⁹⁴.

¹²⁸⁶ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 302.

¹²⁸⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 210.

¹²⁸⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 16/b.2.

¹²⁸⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 114/b.3.

¹²⁹⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹²⁹¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹²⁹² Arşiv kaynaklarında Harput Ulu Camii, Ulu Camii, Câmî-i Kebîr, Câmî-i Muazzam ve Câmî-i Azam gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 131/b.1; HŞS, nr. 384, s. 102/b.2; HŞS, nr. 383, s. 82/b.6; HŞS, nr. 38244-I, s. 137/b.3; HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.3; HŞS, nr. 331, s. 51/b.3; VGMA, HD, nr.1098, s.185,186.

¹²⁹³ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 333-336; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, 2002, s. 50.

¹²⁹⁴ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 50; Muhammed Beşir Aşan, "Harput Ulu Câmî Minberi", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1/2, Elazığ 1987, s.

Çok eski bir geçmişe sahip olan yapı, tarihi süreç içerisinde doğal afetlere maruz kalarak yıpranmış, bu sebepten birçok kez onarım görmüştür. Yapılan onarımlar (mesela 1899 ve 1905 tarihlerinde) nedeniyle kısmen orijinalliğini kaybeden cami, bugün sağlam olup, hizmet vermeye devam etmektedir¹²⁹⁵.

Harput Ulu Camii Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra devletin temel kaynaklarını oluşturan bazı köy ve mezralara ait mâlikâne ve rüsûm gelirleriyle desteklenerek işleyişini devam ettirmesi sağlanmıştır. Zira Harput Ulu Camii vakfına 1518 yılında Kesrik adlı köyün malikâne hissesinden 2.800 akçelik bir gelir tahsis edilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra vakfın gelir kaynakları konusunda yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Kesrik köyü yerine Muzafferi (Muzafferiye) köyü ile yine Muzafferi adlı bir mezradan gelirler bağlanmıştır. Böylece Ulu Camii vakfına daha fazla gelir sağlanmıştır. Nitekim 1523 yılına gelindiğinde, 3.735 akçe olduğu görülen vakıf gelirlerinin 495 akçelik kısmı Muzafferi adlı köyün mâlikâneleri ile bağlarının kirasından, 1.800 akçelik kısmı Muzafferiye mezarındaki bağların malikâne gelirinin 1/4 hissesinden, 1.440 akçelik kısmı da Arsa adlı mevkiye bulunan bazı dükkânların kirasından temin edilmiştir¹²⁹⁶.

16. yüzyılın ikinci yarısında vakfın gelirinde yine önemli oranlarda artış meydana gelmiştir. Bu tarihte vakfın toplam geliri yaklaşık olarak bir misli artarak 7.460 akçeye yükselmiştir. Zira Muzafferiye mezarının hububat gelirlerinin 1/4 (rub‘) hissesi 1.120 akçeye, aynı mezrada bulunan bağlardan elde edilen gelir de 3.200 akçeye ulaşmıştır. Arsa adlı dükkânın gelirinde ise bir artış olmamış, günlüğü dört akçeden kiraya verilerek yine buradan yıllık 1.440 akçe gelir temin edilmiştir. Bu dönemde, 1523 yılından farklı olarak, dört adet dükkân kirasının ayrıca camiye vakfedildiği ve bunlardan da vakfa 150 akçe kira geliri sağlandığı görülmektedir. Diğer taraftan, nakit sikkeden elde edilen 1.550 akçelik resim de vakfa bağlanmıştır¹²⁹⁷.

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı döneminde ihtiyaç hâsıl oldukça camiye gelir sağlayan kaynaklar konusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim 17. yüzyıla

29; Aynur Durukan, “Harput Ulu Camii’nin Düşündürdükleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 1998, s. 312.

¹²⁹⁵ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 336; Aynur Durukan, “Harput Ulu Camii’nin Düşündürdükleri”, s. 312-313.

¹²⁹⁶ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I, *Dizin ve Tıpkıbasım*, Ankara, 1998, s. 190.

¹²⁹⁷ TKA, Evkaf, nr. 552, v. 45^a. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 208-209.

gelindiğinde, vakfın gelir kaynakları yine Muzaferiyye (Muzafferi) mezarası ile Mornik adlı köyden ve bağlardan elde edilen vergilerden oluşuyordu¹²⁹⁸.

17. yüzyılda Harput Ulu Camii Vakfı'nda görev yapan ismini tespit edebildiğimiz ilk mütevelli *Hasan bin Mevlüd* olup, bu şahıs 1625 yılında bu görevde bulunuyordu¹²⁹⁹. 1632 yılına gelindiğinde mütevelli olarak *Ali Çelebi bin Bayram* adlı şahsı görmekteyiz¹³⁰⁰. Ali'nin hangi tarihte mütevelli olarak atandığına dair elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak onun 1634 ve 1637 yıllarında da bu görevi ifa ettiğine dair kayıtlar mevcuttur¹³⁰¹. 1654 tarihli bir belgede ise mütevelli olarak *Türkman İbrahim*'den bahsedilmekte ve kendinden önce bu görevi yapan *Mala (Monla) Ali bin Bayram*'dan vakfa ait 100,5 riyal kuruşu tahsil ettiği ifade edilmektedir¹³⁰². Dolayısıyla “Mala” lakabıyla da bilinen Ali Çelebi'den sonra Türkman İbrahim'in Ulu Camii Vakfı'na mütevelli olduğu anlaşılmaktadır. Bahse konu olan İbrahim'in bu görevini 1655 yılında da sürdürdüğüne dair belgeler vardır¹³⁰³.

1662 yılına gelindiğinde; tevliyet görevinde bulunan Ali ölmüş ve yerine kadının arzı ile Seyyid İbrahim adlı şahıs görevlendirilmiştir¹³⁰⁴. İbrahim, 1664 yılında da görevine devam ediyordu¹³⁰⁵. 1681 yılında Hacı İbrahim vefat etmiş ve ondan boşalan mütevellilik vazifesine Halil adlı başka biri atanmıştır¹³⁰⁶. 1685 yılında mütevelli olarak Ali'den bahsedilmekte, Halil'in ise “sâbık” yani eski mütevelli olduğu ifade edilmektedir¹³⁰⁷. Dolayısıyla bu tarihte bir görev değişimi söz konusu olmuştur.

Ulu Camii Vakfı yönetim kadrosunda bulunan diğer bir görevli ise vakfın denetimden sorumlu olan nâzırdı¹³⁰⁸. Haziran 1654 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, mütevelli olan Türkman İbrahim caminin nâzırı olan Ömer Efendi'nin mahzarında camiye 96 riyal kuruş tamir akçesinden borcu olduğunu ifade etmiş, borcuna karşılık olarak bazı evlerini rehin bırakmış ve borcun ödenmesi hususunda da oğullarını kendine

¹²⁹⁸ HŞS, nr. 331, s. 51/b.3; HŞS, nr. 391, s. 62/b.1; HŞS, nr. 331, s. 57/b.2. Ulu Camii hakkında daha fazla bilgi için bkz. Celalettin Uzun, “17. Yüzyılda Harput Ulu Cami”, *Harput Araştırmaları Dergisi*, II, s. 29-48.

¹²⁹⁹ HŞS, nr. 383, s. 82/b.6.

¹³⁰⁰ HŞS, nr. 181, s. 70/b.2.

¹³⁰¹ HŞS, nr. 386, s. 290/b.3; HŞS, nr. 384, s. 61/b.1; HŞS, nr. 384, s. 102/b.2.

¹³⁰² HŞS, nr. 324, s. 164/b.1.

¹³⁰³ HŞS, nr. 324, s. 164/b.1; HŞS, nr. 385, s. 126/b.3.

¹³⁰⁴ HŞS, nr. 350, s. 70/b.3.

¹³⁰⁵ HŞS, nr. 368, s. 66/b.3.

¹³⁰⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.3.

¹³⁰⁷ HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.3; HŞS, nr. 331, s. 57/b.2; HŞS, nr. 331, s. 137/b.2.

¹³⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Nâzır”, *DİA*, 32, s.449-450; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.186-192.

vekil tayin etmiştir¹³⁰⁹. Bahse konu olan Ömer'in nâzır olarak hangi tarihte göreve atandığını bilmiyoruz. Ancak onun görevini ihmal ettiği gerekçesiyle Harput Kadısı Mehmed'in arzı ile Mayıs 1671 tarihinde görevden alındığını ve yerine es-Seyyid Hacı Mehmed'in atandığını biliyoruz¹³¹⁰. Seyyid Hacı Mehmed 1654-1671 yılları arasında bu görevi yürütmüştür¹³¹¹. Görevden alınan Ömer Efendi ise daha sonraki tarihlerde tekrar bu göreve getirilmiştir. Nitekim 1683 ve 1685 tarihlerinde cami gelirleri hususunda mahkemeye intikal eden bazı davalarda, davacılar arasında cami çalışanlarından Nâzır Ömer Efendi'nin de adı geçmektedir¹³¹².

1690 yılında nâzır olarak vazife yapan Mustafa'nın görevini terk etmesi üzerine yerine üç akçe yevmiye ile Seyyid Ebubekir atanmıştır. Ebubekir, 1692 yılına kadar nâzırlık görevini sürdürmüş, bu tarihte yerine Abdullatif adında başka biri atanmıştır¹³¹³. Fakat 1704 yılında nâzırlık vazifesini 3 akçe ile Ebubekir ve İsmail adlı şahısların müşterek olarak yürüttükleri görülmektedir. Bu ücretin 2 akçesini İsmail, 1 akçesini de Ebubekir alıyordu. İsmail, 1712 yılında kendi vazifesini feragatle oğlu Muhyiddin'e devretmiş, 1731 yılında vefat eden Ebubekir'in yerine ise caminin kâtiplik ve duâgüylük vazifelerinde bulunan Ömer atanmıştır¹³¹⁴. Muhyiddin, görevi babasından devraldıktan 25 yıl sonra iştirakçisi olan Ömer ve Ali adlı şahıslar kendi hisselerine kanaat etmeyerek Muhyiddin'in hissesini de tasarruflarına almışlardır. Ancak 1738 yılında Muhyiddin'e tekrar hakkı olan vazifesi iade edilmiştir¹³¹⁵. Bahse konu olan Muhyiddin'e yapılan haksızlıklar sadece bununla da sınırlı kalmamıştır. Nitekim 15 yıldır Rumili'nde olduğu iddiasıyla 1739 yılında görevinden alınarak yerine Seyyid Mehmed atanmıştır. Fakat yapılan tahkikatta nazırlık görevinin babasının *ciheti* olduğu anlaşılınca ertesi yıl görevi tekrar kendisine iade edilmiştir¹³¹⁶.

Mütevelli ve nazırdan başka, Ulu Camii Vakfı'ndan maaşını alarak ibadetlerin yapılmasında hizmet gören imam, hatip ve müezzinler ile mimar, loğkeş ve ferrâş gibi tamir, bakım ve temizlik işlerine bakan görevliler de vardı.

Bunlardan cami imamlarının oldukça önemli görevleri olup, camideki eğitici ve öğretici rollerinin dışında mahalleyi temsil eden, mahallenin önde gelen sorumluları

¹³⁰⁹ HŞS, nr. 324, s. 181/b.1.

¹³¹⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 137/b.3.

¹³¹¹ HŞS, nr. 385, s.126/b.3; HŞS, nr. 38244-I, s. 137/b.3.

¹³¹² HŞS, nr. 331, s. 57/b.2; HŞS, nr. 331, s. 51/b.3; HŞS, nr. 331, s. 137/b.2.

¹³¹³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185,186.

¹³¹⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187,189; VGMA, HD, nr. 1094, s. 223.

¹³¹⁵ VGMA, HD, nr. 1094, s. 228.

¹³¹⁶ VGMA, HD, nr. 1094, s. 229.

konumundaydılar. Nitekim cami imamlarının buldukları mahallerde suçluların tespiti, kamu düzeni ve asayişinin sağlanması hususunda önemli vazifeleri vardı. Yine mahalledeki ölüm, defin ve doğum kayıtları ile nikâh ve boşanma işlemleri imamlar tarafından yürütülür, mahallenin çevre temizliğinin sağlanması gibi beledî işler de imamların görevleri arasında bulunurdu¹³¹⁷. İmamlar, cami cemaati tarafından kontrol edilmekte, mahalle ahalisinin razı olmadığı imamların ise görevlerine son verilmekteydi. Nisan 1680 tarihli bir berattan anlaşıldığına göre, Ulu Camii'nde günlüğü 3 akçe ile imam olan Seyyid Halil'den, vazifesini terk ettiği için cami cemaati razı olmayarak şikâyetçi olmuştur. Bu sebeple Halil, Harput kadısı Ahmed'in hükümete arzı ile görevinden alınarak yerine görevi layıkıyla ifa edeceği düşünülen Süleyman atanmıştır¹³¹⁸.

Cami görevlilerinden olan müezzinlerin de kendi heva ve heveslerinde olmaları azledilmeleri için sebep teşkil ediyordu. Mesela Harput Kadısı Seyyid Hüseyin'in gönderdiği bir mektupta, Câmî'-i Kebîr'de günlüğü iki akçe ile müezzin olup heva ve hevesinde olan Mustafa'nın azledilerek yerine Mehmed adlı şahsın atanmasını istemesi üzerine, Mehmed için Ağustos 1639 tarihli bir atama beratı düzenlenmiştir¹³¹⁹.

Ulu Camii'ne yapılan görev tevcihlerinde, aynı makam bazen haksız olarak birden fazla kişiye verilebiliyordu. Mesela Mayıs 1679 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, camide hatiplik vazifesinde bulunan Seyyid Süleyman'ın elinde maliyeden beratının olmasına rağmen, Ebubekir ve Ahmed adlı şahıslar da ellerinde beratlarının olduğunu iddia ederek Süleyman'ın görevine müdahale etmişlerdir. Durumun hükümete bildirilmesi üzerine, Süleyman'a yapılan haksızlık, Diyarbekir Beylerbeyine ve Harput Kadısına hitaben gönderilen bir fermanla düzeltilmiştir¹³²⁰.

Camide vazife yapan diğer bir grup ise caminin bakım, onarım ve temizlik işleriyle ilgileniyordu. Mesela 1693 tarihli bir belgede caminin onarım işlerinden sorumlu bir mimarının olduğu ve günlük yarım akçe ile bu vazifeyi es-Seyyid Mahmud Çelebi'nin yürüttüğü anlaşılmaktadır¹³²¹.

Camide çalışan loğkeşler ise toprak damların bakımıyla ilgileniyorlardı. Mesela 1691 yılında Osman'ın ölümü üzerine bu vazifeye 2 akçe günlük ücretle Mehmed atanmıştır. 1692 yılında ise bu görev Seyyid Hasan ve Seyyid Ömer adlı şahıslara

¹³¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Osmanlı Devleti'nde İmamlık", *DİA*, 22, s. 181-186.

¹³¹⁸ *HŞS*, nr. 38244-VI, s. 232/b.1.

¹³¹⁹ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 100/b.1.

¹³²⁰ *HŞS*, nr. 324, s. 118/b.1.

¹³²¹ *HŞS*, nr. 391, s. 62/b.1.

verilmiştir¹³²². Sonraki tarihlerde loğkeşlik ücreti günlük 4 akçeye çıkarılmıştır. Nitekim 1706 yılında Hamza'nın ölümü ile boşalan loğkeş kadrosuna günlüğü 4 akçe ile Mustafa atanmıştır¹³²³. 1755 yılında ise es-Seyyid Feyzullah Halife yine günlüğü 4 akçe ile bu göreve getirilmiştir¹³²⁴.

Caminin temizliğinden sorumlu olan ferrâşlardan ise 1655 yılında Hamza'nın ismini tespit edebilmekteyiz. Bahse konu olan yılda camide bir hırsızlık olayı meydana gelmiş, cami görevlilerinden olan müteveli, nâzır ve imamın yanı sıra Ferrâş Hamza da mahkemeye giderek camiden altı adet kilimin çalındığını beyan etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde kilimlerin kimlerde olduğu tespit edilmiştir¹³²⁵. 1693'te ise es-Seyyid Ömer günlük 2 akçe ücret ile Ulu Camii'ndeki ferrâşlık görevini üstlenmiştir¹³²⁶.

3.4.2.4. Esendiye Camii

Arslaniye Camii¹³²⁷ olarak da anılan yapı, 1523 yılında mevcut olup¹³²⁸ yine aynı adla anılan mahallede yer alıyordu. Bir külliye halinde teşekkül eden yapının inşa tarihi ve kim tarafından yapıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak caminin avlusunda bulunan medhalin üst köşesindeki aslan figürlerinden hareketle, bu yapının Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir¹³²⁹. 1836 yılında ibadete açık olmakla birlikte, caminin bugün sadece kalıntıları mevcuttur¹³³⁰.

17. yüzyılda, camide görev yapan imam¹³³¹, müezzin¹³³², hatip¹³³³, cüzhan¹³³⁴, aşırhan¹³³⁵ ve du'âgûy¹³³⁶ gibi görevlilerin dışında, binanın bakım ve onarımıyla ilgilenen bir mimarının da olduğu anlaşılmaktadır¹³³⁷. Bu personelin haricinde, vakfin

¹³²² VGMA, HD, nr.1098, s. 185, 186, 188.

¹³²³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185, 186, 188.

¹³²⁴ VGMA, HD, nr.1090, s. 51.

¹³²⁵ HŞS, nr. 385, s. 126/b.3

¹³²⁶ HŞS, nr. 391, s. 62/b.1.

¹³²⁷ "Arslaniye nâm-ı diğer Esendiye", VGMA, HD, nr. 1094, s. 227,228.

¹³²⁸ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 209-210.

¹³²⁹ Ertuğrul Danık, Orta Çağ'da Harput, Ankara, 2001, s. 42; Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 214.

¹³³⁰ Ahmed Aksın, 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 134.

¹³³¹ HŞS, nr. 368, s. 146/b.1.

¹³³² HŞS, nr. 38244-I, s. 147/b.3; VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³³³ HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.4; VGMA, HD, nr. 1098/s. 186.

¹³³⁴ HŞS, nr. 384, s. 213/b.1.

¹³³⁵ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³³⁶ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³³⁷ HŞS, nr. 386, s. 425/b.1; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s.25.

idari işlerini yürüten mütevellî¹³³⁸, nazır¹³³⁹, câbi¹³⁴⁰ ve kâtib¹³⁴¹ gibi görevlileri de vardı.

Müesseseye yapılan görevlendirmeler genellikle kadı arzı üzerine yapılmasına karşın¹³⁴² mütevellîler de bu hususta etkindi¹³⁴³. Yapılan yeni görevlendirmeler, fevt, terk-i hizmet veya celâ-yı vatan gibi gerekçelerle boşalan kadrolara yapıldığı gibi¹³⁴⁴, kişinin kendi isteğiyle görevini başka birine devretmesiyle (*hüsn-i rızâsıyla fâriğ*¹³⁴⁵) veyahut *hevâ ve hevesine* uyması nedeniyle görevden azledilmesiyle de oluyordu¹³⁴⁶.

Diğer taraftan kendisine ait olmayan vazifeyi gasp ederek tasarruf edenler de vardı. Fakat hak sahiplerinin şikâyetleri durumunda bu çeşit haksızlıkların önüne geçiliyordu. Nitekim 1634 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, caminin günlük bir buçuk akçe ücretle mimarı olan Hamza merkeze iletmiş olduğu bir şikâyette, merkezden verilen beratla görevini ifa ettiğini, ancak hariçten Kirakos adlı gayrimüslimin müdahale ettiğini, bu sebepten dolayı haksız yere görevinden azledildiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Harput kadısına bir ferman gönderilerek, durumun araştırılması ve konunun belirtildiği üzere ise gerekli tedbirlerin alınarak, haksızlığın giderilmesi istenmiştir¹³⁴⁷. 1670'da ise, camide günlük altı akçe ücretle imamlık görevinde bulunan Feyzullah haksız yere görevinden azledilerek, yerine Ahmed adlı başka biri atanmıştır. Ancak Harput kadısı Mehmed'in bu durumu merkeze arz etmesi üzerine bu haksızlık giderilerek Feyzullah'a görevi iade edilmiştir¹³⁴⁸.

1655 yılında cami vakfının yönetim kadrosunda bulunan Osman, mütevellîlik vazifesinden haksız yere alınmış ve yerine İbrahim adlı başka biri atanmıştır. Bu haksızlık da Kadı İbrahim'in arzı mucebince giderilmiştir¹³⁴⁹.

Vakfın mütevellîlik kadrosunun dışında, nâzırlık, kâtiplik ve cabilik vazifelerini yürüten görevlilerden bazı kimseler de, gerekçe gösterilmeden ve kanuna aykırı olarak

¹³³⁸ HŞS, nr. 385, s. 159/b.1.

¹³³⁹ HŞS, nr. 386, s. 427/b.2.

¹³⁴⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 107/b.2.

¹³⁴¹ HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.2.

¹³⁴² HŞS, nr. 384, s. 210/b.1; HŞS, nr. 368, s. 146/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 134/b.1.

¹³⁴³ HŞS, nr. 384, s. 213/b.1.

¹³⁴⁴ HŞS, nr. 38244-I, s. 147/b.3; HŞS, nr. 368, s. 147/b.3; HŞS, 368, s.170/b.2.

¹³⁴⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.4; HŞS, nr. 181, s. 140/b.2.

¹³⁴⁶ HŞS, nr. 386, s. 425/b.1; HŞS, nr. 368, s. 147/b.1

¹³⁴⁷ HŞS, nr. 386, s. 340/b.2.

¹³⁴⁸ HŞS, nr. 38244-I, s. 90/b.2.

¹³⁴⁹ HŞS, nr. 385, s. 159/b.1.

azledildiği ve yerlerine hariçten başkalarının atandığı görülmektedir. Ancak yapılan bu haksızlıklar da hükümetin müdahalesiyle giderilmiştir¹³⁵⁰.

Tablo-31: Esediye (Arslaniye) Camii Vakfı Çalışanları (1632-1700)

Görev	Günlük Ücret	Görevi Yürüten	Belge Tarihi
Mimar	1,5 akçe	Seyyid Ahmed b.Ali ¹³⁵¹	1632
Nazır	1, 5 akçe	Ahmed ¹³⁵²	1633
Mimar	1,5 akçe	Hamza ¹³⁵³	1634
Cüzhan	1,5 akçe	İsmail ¹³⁵⁴	1637
Cüzhan	1 akçe	Kasım ¹³⁵⁵	1637
Cabi	2 akçe	Ali ¹³⁵⁶	1639
Hatip	2 akçe	Hacı Ebubekir ¹³⁵⁷	1639
Mimar	-	Hâcı ¹³⁵⁸	1646
Mütevelli	2 akçe	Osman ¹³⁵⁹	1655
Hatip	-	Ebubekir ¹³⁶⁰	1659
İmam	3 akçe	Hasan ¹³⁶¹	1664
Cüzhan	1,5 akçe	İlyas ¹³⁶²	1664
Nazır	2 akçe	Mehmed ¹³⁶³	1664
Mütevelli	3 akçe	Ömer ve Osman ¹³⁶⁴	1664
Nazır	2 akçe	es-Seyyid Abdullah ¹³⁶⁵	1664
Kâtip	2 akçe	Abdullatif ¹³⁶⁶	1666
Kâtip	3 akçe	Abdullatif ¹³⁶⁷	1670
İmam	6 akçe	Feyzullah ¹³⁶⁸	1670
Müezzin	1,5 akçe	Mahmud ¹³⁶⁹	1671

¹³⁵⁰ 1639 yılında vakıfta günlük 2 akçe ücretle cabilik vazifesinde bulunan Ali haksız yere görevinden alındığı için görevinin iadesine dair berat düzenlenmiştir (*HŞS, nr. 38244-II, s. 107/b.2.*). Diğer bir örnekte ise; 1664 yılında yine vakıfta günlük 2 akçe ücretle nâzırlık görevinde bulunan Mehmed adlı şahıs, görevinden haksız yere alınmış ve yerine İsmail atanmıştır. Ancak Mehmed'e yapılan haksızlık giderilmiş ve vazifesi yeniden kendisine tevdi edilmiştir (*HŞS, nr. 368, s. 148/b.2.*). 1666 yılında kâtip Abdullatif adlı şahsın, görevinde kusuru olmadığı halde azledilip yerine Mahmud adlı şahsın haksız yere getirilmiş olması nedeniyle, Abdullatif'in görevine iadesine dair bir berat düzenlenmiştir (*HŞS, nr. 397, s. 185/b.3.*).

¹³⁵¹ *HŞS, nr. 386, s. 425/b.1.*

¹³⁵² *HŞS, nr. 386, s. 427/b.2.*

¹³⁵³ *HŞS, nr. 386, s. 340/b.2.*

¹³⁵⁴ *HŞS, nr. 384, s. 210/b.1.*

¹³⁵⁵ *HŞS, nr. 384, s. 213/b.1.*

¹³⁵⁶ *HŞS, nr. 38244-II, s. 107/b.2.*

¹³⁵⁷ *HŞS, nr. 38244-II, s. 102/b.1.*

¹³⁵⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri", s. 25.

¹³⁵⁹ *HŞS, nr. 385, s. 159/b.1.*

¹³⁶⁰ *HŞS, nr. 38244-IV, s. 146/b.3.*

¹³⁶¹ *HŞS, nr. 368, s. 146/b.1.*

¹³⁶² *HŞS, nr. 368, s. 147/b.3.*

¹³⁶³ *HŞS, nr. 368, s. 148/b.2.*

¹³⁶⁴ *HŞS, nr. 368, s. 165/b.1.*

¹³⁶⁵ *HŞS, nr. 368, s. 170/b.2.*

¹³⁶⁶ *HŞS, nr. 397, s. 185/b.3.*

¹³⁶⁷ *HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.2.*

¹³⁶⁸ *HŞS, nr. 38244-I, s. 90/b.2.*

¹³⁶⁹ *HŞS, nr. 38244-I, s. 147/b.3.*

Cüzhan	1 akçe	Mustafa ¹³⁷⁰	1671
Hatip	2 akçe	Mahmud ¹³⁷¹	1681
Aşırhan	1,5 akçe	Ahmed ¹³⁷²	1691
Cüzhan	1 akçe	Mehmed ¹³⁷³	1691
Cabi	2 akçe	Osman ¹³⁷⁴	1691
Müezzın	-	İshak ¹³⁷⁵	1691
Nazır	-	İsmail ¹³⁷⁶	1691
Cüzhan	-	Halil ¹³⁷⁷	1692
Nazır	-	Seyyid Osman ¹³⁷⁸	1694
Hatib	2 akçe	Seyyid Mahmud ¹³⁷⁹	1700

3.4.2.5. Haceriye Camii

Bu cami 1693 yılında mevcuttu¹³⁸⁰. Fakat kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1566 yılında mevcut olmadığına göre, bu tarihten sonra, muhtemelen 17. yüzyıl içinde yaptırılmıştır.

3.4.2.6. Hüseyin Ağa Camii

Harput'ta kale içinde yer alan bu cami¹³⁸¹ hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca 16. yüzyıla ait arşiv belgelerinde de bu camiden bahsedilmemektedir. Diğer taraftan 17. yüzyılın ortalarında Harput'a gelen Evliya Çelebi de iç kale hakkında bilgi verirken, bu yapıdan hiç bahsetmemektedir. Bu nedenle, caminin 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın başlarında, muhtemelen Hüseyin Ağa adında biri tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz. Ancak Hüseyin Ağa'nın kimliği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

¹³⁷⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 150/b.2.

¹³⁷¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 187/b.4.

¹³⁷² VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³⁷³ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³⁷⁴ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³⁷⁵ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³⁷⁶ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹³⁷⁷ VGMA, HD, nr. 1098/s. 186.

¹³⁷⁸ VGMA, HD, nr. 1098/s. 189.

¹³⁷⁹ VGMA, HD, nr. 1098/s. 186.

¹³⁸⁰ "Harput'da Haceriye Câmii'nde Seyyid Yasin ferâgatinden Ebubekir'e 'inâyet", VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹³⁸¹ "Harput Kal'ası dâhili sınırunda Hüseyin Ağa Câmii..."; "Harput Kal'asında Hüseyin Ağa Câmii...", VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

3.4.2.7. Kale Cami

Harput Kalesi'nin içinde bulunan bu caminin yapım tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak son dönemlerde Kale Camii tabanında yapılan kazılarda elde edilen buluntular, caminin Artuklu döneminde yapıldığını göstermektedir¹³⁸².

Cami hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde sadece minaresinin olmadığından bahsetmiştir¹³⁸³. 1523 yılında cami vakfı Seli ve Perçenç adlı köylerden elde edilen gelirler ile bazı gayrimenkul kiralardan meydana geliyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında vakfın gelirlerinde artış meydana gelmiştir¹³⁸⁴. Bu tarihte vakfın akarları, yine Perçenç ve Seli adlı köylerde bulunan değirmen kiralari ile attarlar, haffaflar ve kasaplar çarşılarında yer alan bazı dükkânların kira gelirlerinden oluşuyordu¹³⁸⁵.

16. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da cami vakfının gelirleri çoğunlukla köy ve mezra gelirlerinden meydana geliyordu¹³⁸⁶. Bu nedenle, 17. yüzyılda vakıf gelirlerinin önemli bir kısmının bu gelirlerden oluştuğu söylenebilir. Ayrıca bu dönemde bazı çarşılarında bulunan dükkânların kira gelirleri de vakfa aktarılmaktaydı. Mesela 1679 yılında nalçacı çarşısında bulunan vakfa ait bir dükkân vakfın mütevellisi tarafından üç nügi don yağı karşılığında kiraya verilmiştir¹³⁸⁷.

Caminin, vakfından ücretlerini alan müteveli, nâzır, câbi imam, hatip, müezzin, duaguy, aşırhan, ferraş ve damcı gibi muhtelif görevleri üstlenmiş personeli de vardı¹³⁸⁸. Bu görevlilerden bazıları bu müessesede uzun süre hizmet vermişlerdir. Mesela 1655'te Kadı Ahmed arzıyla mütevellilik görevine getirilen Mehmed, 1679 yılında da vazifesini yürütmekteydi¹³⁸⁹. Camide hatiplik görevini yürüten Ahmed Efendi de uzun süre bu vazifeyi yürütmüştür. Nitekim 1639 da Kale Camii hatibi olan *Monlâ Ahmed*, 1654 yılında da görevinin başındaydı¹³⁹⁰. Ancak 1670 tarihinde vazifesini ifa edemeyecek

¹³⁸² Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 117-119.

¹³⁸³ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

¹³⁸⁴ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 52.

¹³⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 210.

¹³⁸⁶ "Harput'da vâki 'Kal'a câmi-i şerîfinin vakfı ekseri kurâ ve mezâri' olmağla bir kâtib nasb ve ta'yin olunmak lâzım ve mühim olmağın müceddeden yevmi dört akçe vazife ile Seyyid Mehmed Sadık Halife'ye 'inâyet buyruldu", *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 49.

¹³⁸⁷ *HŞS, nr. 324*, s. 127/b.2.

¹³⁸⁸ Enver Çakar-Celalettin Uzun, "Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Harput", *Tarihten Günümüze Elazığ*, s. 30.

¹³⁸⁹ *HŞS, nr. 385*, s. 158/b.2; *HŞS, nr. 324*, s. 122/b.2.

¹³⁹⁰ *HŞS, nr. 324*, s. 218/b.3.

kadar yaşlı olması nedeniyle, kale dizdarı Ömer'in arzıyla yerine Monla Mahmud atanmıştır¹³⁹¹. Monla Mahmud da bu vazifesini dokuz yıl kadar sürdürmüş, 1679 yılında vefatıyla birlikte bu göreve Seyyid Hasan getirilmiştir¹³⁹².

Tablo-32: Kale Camii Çalışanları (1624-1692)

Görevli Çeşidi	Görevi Yürüten	Belge Tarihi
Cabi	Mehmed ¹³⁹³	1624
Aşırhan	Hasan Çelebi ¹³⁹⁴	1637
Hatip	Monla Ahmed ¹³⁹⁵	1639
Nazır	Ali ¹³⁹⁶	-
Müezzin	Monla Ali ¹³⁹⁷	1654
Hatip	Ahmed Efendi ¹³⁹⁸	1654
Mütevelli	Mehmed ¹³⁹⁹	1655
İmam	Monla Ahmed ¹⁴⁰⁰	1655
Hatip	Ahmed Efendi ¹⁴⁰¹	1659
Aşırhan	Şah Süleyman ¹⁴⁰²	1666
Cüzhan ve Hatip	Monla Mahmud ¹⁴⁰³	1670
Mütevelli	Mehmed ¹⁴⁰⁴	1679
Hatip	Seyyid Hasan ¹⁴⁰⁵	1679
İmam	Seyyid Hasan ¹⁴⁰⁶	1679
İmam	Hüseyin ¹⁴⁰⁷	1690
Nazır	Salih ¹⁴⁰⁸	1692
Mütevelli	Abdullah ¹⁴⁰⁹	1692

¹³⁹¹ HŞS, nr. 362, s. 156/b.2.

¹³⁹² HŞS, nr. 324, s. 122/b.2.

¹³⁹³ HŞS, nr. 383, s. 176/b.1.

¹³⁹⁴ HŞS, nr. 384, s. 116/b.1.

¹³⁹⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 22/b.3.

¹³⁹⁶ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 24.

¹³⁹⁷ HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.

¹³⁹⁸ HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.

¹³⁹⁹ HŞS, nr. 385, s. 158/b.2.

¹⁴⁰⁰ HŞS, nr. 384, s. 89/b.3.

¹⁴⁰¹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 14/b.3.

¹⁴⁰² HŞS, nr. 278, s. 84/b.2.

¹⁴⁰³ HŞS, nr. 362, s.156/b.2.

¹⁴⁰⁴ HŞS, nr. 324, s. 122/b.2.

¹⁴⁰⁵ HŞS, nr. 324, s. 122/b.2.

¹⁴⁰⁶ HŞS, nr. 324, s.137/b.1.

¹⁴⁰⁷ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹⁴⁰⁸ VGMA, HD, nr. 1098/s. 185.

¹⁴⁰⁹ VGMA, HD, nr. 1098/s. 186.

3.4.2.8. Kara Sofi Camii (Kara Sofi Mescidi)

Harput'ta Kara Sofi Mahallesi'nde¹⁴¹⁰ bulunan bu yapı ilk önce mescit olarak teşekkül etmiştir. 16. yüzyılın başlarından itibaren varlığı tespit edilen bu yapının Osmanlı öncesine ait olduğu tahmin edilmektedir¹⁴¹¹.

1692 yılına ait bir belgeden, mescitte temizlik işleriyle ilgilenen bir ferraşın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu vazifeye, Ali adlı şahsın ölümü üzerine, günlüğü bir akçe ile Hasan getirilmiştir¹⁴¹². 1704 tarihli başka bir belgede de mescide Seyyid Hüseyin adında birinin müezzin olarak atandığı görülmektedir¹⁴¹³. Mescit, muhtemelen 18. yüzyılın ilk çeyreğinde camiye çevrilmiştir. Zira 1713¹⁴¹⁴, 1731¹⁴¹⁵ ve 1765¹⁴¹⁶ tarihli belgelerde bu yapı cami olarak nitelendirilmektedir.

3.4.2.9. Meydan Camii

Meydan-ı 'Atik¹⁴¹⁷ ismiyle de anılan bu cami, Harput'ta Meydan Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Fakat kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığına dair bir bilgi mevcut değildir.

16. yüzyılda mescit olarak hizmet veren yapının vakfı olup, yıllık 720 akçelik bir gelire sahipti¹⁴¹⁸. Konum itibarıyla iktisadi hayatın merkezinde bulunan bu yapının civarında, belgelerde *Sûk-ı Sultânî*¹⁴¹⁹ olarak tanımlanan ana çarşı bulunmaktaydı. Caminin bir tarafında *Attarlar Çarşısı*, bir tarafında da *Bedesten (Bezzâz Sûku*¹⁴²⁰) yer alıyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında yine mescit olarak zikredilen bu yapının etrafında vakıf dükkânları bulunmaktaydı ve bunların kira gelirleriyle mescidin aydınlatma giderleri karşılanıyordu¹⁴²¹. Mescidin diğer giderleri ise hayır sahipleri tarafından vakfedilen gayrimenkullerden karşılanıyordu. Zira 1625 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Yeniçeri zümresinden olan Mahmud Beşe Harput'ta İğiki adlı köyde bulunan bir kıta tarlasını müesseseye vakfetmiştir¹⁴²².

¹⁴¹⁰ "Sofi Mescidi Mahallesi", (HŞS, nr. 384, s. 82/b.1), "Kara Sofi Mahallesi", (HŞS, nr. 384, s. 30/b.2).

¹⁴¹¹ Alpay Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 159.

¹⁴¹² VGMA, nr. 1098/s. 186.

¹⁴¹³ VGMA, nr. 1098/s. 187.

¹⁴¹⁴ VGMA, nr. 1098/s. 189.

¹⁴¹⁵ VGMA, nr. 1094/s. 223.

¹⁴¹⁶ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 349.

¹⁴¹⁷ "Harput'da sükda vâki' Meydan-ı 'Atik demekle ma'rûf câmi...", VGMA, HD, nr.1090, s. 52.

¹⁴¹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 211.

¹⁴¹⁹ "Attârlar Çarşısı'nda vâki' bir tarafı Ahmed mülküne ve bir tarafı es-Seyyid Mustafa mülküne bir tarafı Meydân Câmî'i'ne ve önü Sûk-ı Sultânî bu hudûd ile mahdûd olan mülk dükkânından...", HŞS, nr. 384, s. 40/ b. 1.

¹⁴²⁰ "Medîne-i mezbûre esvâkında Bezzâz Sûku'nda kible tarafı tarik-i 'âmm ve şimâlen Câmî-i Şerîf-i Meydân...", HŞS, nr. 38244-VI, s. 35/b.1.

¹⁴²¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 169/b.1.

¹⁴²² HŞS, nr. 383, s. 175/b.1.

Yine camide hizmet gören imam, müezzin, loğkeş, ferraş ve damcı gibi görevliler de vardı. Bunlardan imamlık vazifesini yürütenler birden fazlaydı. İmamlardan biri camide imâm-ı sâni yani ikinci imam olarak görev yapmasına karşın, bir imam da sadece belirli vakitlerde namaz kıldırıyordu. Mesela 1662 yılında camiye ikinci imam olarak Seyyid İbrahim atanmıştır¹⁴²³. İbrahim, 1666 yılı başlarında da görevini devam ettiriyordu¹⁴²⁴. 1692 yılında ise öğle namazlarını kıldırması için Ahmed adında biri imam olarak görevlendirilmiştir¹⁴²⁵.

Camide imamlık vazifesini elde etmek için bazen ciddi rekabetler yaşanıyordu. Mesela 1664 yılında camide imamlık vazifesini yürüten Ebubekir'e haksız yere görevden alındığı gerekçesiyle tekrar görevi iade edilmiştir¹⁴²⁶. Ancak camide imamlık yapan Abdullatif, merkeze yaptığı bir şikâyetle, herhangi bir kusuru olmadığı halde Ebubekir ve bazı kimseler tarafından haksız yere görevden alındığını bildirince, 1671'de Ebubekir görevden alınmış ve Abdullatif'in de imamlık beratı yenilenerek görevi iade edilmiştir¹⁴²⁷. Fakat 1672'de, bu defa Harput kadısı Ahmed'in arzı ve Abdullatif'in nâ-mahal olduğu gerekçesiyle, Abdullatif görevden alınarak yerine Eyüp adlı başka biri atanmıştır¹⁴²⁸.

3.4.2.10. Zahiriye Camii

Bir külliye şeklinde teşekkül eden bu yapı, Zahiye Mahallesi'nde yer alıyordu¹⁴²⁹. Caminin hangi tarihte ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Osmanlılardan önce, 13-15. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir¹⁴³⁰.

17. yüzyılda cami ve vakıfta çalışan mütevellî, nâzır, imam ve hâtip gibi görevliler bulunmaktaydı.

¹⁴²³ HŞS, nr. 350, s. 70/b.3.

¹⁴²⁴ HŞS, nr. 397, s. 35/b.1.

¹⁴²⁵ "Harput'da Meydan-ı 'Atik Mescidi'nde imâm-ı vakt-ı zuhr ve 'asr Ahmed'e tahrîr". VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴²⁶ HŞS, nr. 368, s. 155/b.1.

¹⁴²⁷ HŞS, nr. 38244-I, s. 149/b.2.

¹⁴²⁸ HŞS, nr. 362, s. 156/b.2.

¹⁴²⁹ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 352.

¹⁴³⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 212.

Tablo-33: Zahiriye Camii Çalışanları (1679-1705)

Görevli Çeşidi	Görevi Yürüten	Belge Tarihi
Hatip	Es-Seyyid Ebubekir ¹⁴³¹	1679
Nazır	Ali ¹⁴³²	1691
İmam	Seyyid Yasin ¹⁴³³	1691-92
İmam	Seyyid Abdurrahman ¹⁴³⁴	1692
Hatip	Seyyid Mahmud ¹⁴³⁵	1699-1700
Mütevelli	İbrahim ¹⁴³⁶	1700
İmam	Hacı Seyyid Abdurrahman ¹⁴³⁷	1705

3.4.2.11. Alaca Mescidi

Arap Baba Türbesi olarak da bilinen bu yapı, 1279-80 (H. 678) yılında *Yusuf ibn Arebişah* tarafından yaptırılmıştır¹⁴³⁸. 1968 yılında tamir edilmiş¹⁴³⁹ ve yakın zamanlarda tekrar yenilenmiştir. Arap Baba Türbesi bugün Harput'un en önemli ziyaret yerlerinden biri olarak göze çarpmaktadır. Şubat 1632 tarihinde Alaca Mescidi'ne imam olarak Monla Musli atanmıştır¹⁴⁴⁰.

3.4.2.12. Ahi Musa Mescidi

Ahi teşkilatının Anadolu'daki faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynamıştır¹⁴⁴¹. Harput'ta bulunan bu mescidin *Emirü'ş-şehir bi Harputi* namıyla anılan bir mücahidin soyundan gelen ve Ahi Musa adıyla anılan biri tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir¹⁴⁴². Ahi Musa, bugün Baskil ilçesininin Akdemir Köyünde türbesi bulunan es-Seyyid Şeyh Musa Herdi ile karıştırılmakta ise de bunlar aynı kişiler değildir¹⁴⁴³.

Mescidin 1523 yılında mevcut olması¹⁴⁴⁴ oldukça eski bir yapı olduğunu göstermektedir¹⁴⁴⁵. 17. yüzyılda mescitte hizmet veren imam ve müezzin gibi görevlilerin yanı sıra, vakfının yönetiminden sorumlu olan bir mütevellisi de vardı.

¹⁴³¹ HŞS, nr. 324, s. 137/b.3.

¹⁴³² VGMA, nr. 1098/s. 185.

¹⁴³³ VGMA, nr. 1098/s. 185.

¹⁴³⁴ VGMA, nr. 1098/s. 185.

¹⁴³⁵ VGMA, nr. 1098/s. 186.

¹⁴³⁶ VGMA, nr. 1098/s. 186.

¹⁴³⁷ VGMA, nr. 1098/s. 188.

¹⁴³⁸ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 340,344; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 212.

¹⁴³⁹ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 158.

¹⁴⁴⁰ HŞS, nr. 181, s. 146/b.3.

¹⁴⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara, 1942, s. 282.

¹⁴⁴² İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, 2013, s. 347.

¹⁴⁴³ Enver Çakar, "Baskil (Elazığ) Yöresi Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, s. 277.

¹⁴⁴⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 204.

Tablo-34: Ahi Musa Mescidi Çalışanları (1691-1704)

Personelin Adı	Görevi	Görevde Bulunduğu Tarih
Ali ¹⁴⁴⁶	Mütevelli	1691-92
Salih ¹⁴⁴⁷	Müezzin	1692
Abdurrahim ¹⁴⁴⁸	İmam	1691
Ali ¹⁴⁴⁹	İmam	1692
İlyas ¹⁴⁵⁰	İmam	1700
Mehmed ¹⁴⁵¹	İmam	1700
Salih Halife ¹⁴⁵²	Müezzin	1704
Ali ¹⁴⁵³	Mütevelli	1704

3.4.2.13. Ağvatlı Mescidi

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda adından hiç bahsedilmeyen bu mescit, Meydan Mahallesi'nde bulunuyordu ve 1701 yılında müezzinlik vazifesine Mustafa adında biri atanmıştı¹⁴⁵⁴. Bu atama kaydından hareketle mescidin 17. yüzyılın sonlarında inşa edildiği söylenebilir.

3.4.2.14. Bekir Çavuş Mescidi

Bekir Çavuş tarafından yaptırılan bu yapının inşa tarihi ve hangi mahalde olduğu bilinmemektedir. 1635 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, mescidin müezzinlik görevine günlüğü bir akçe ücretle Hasan adında biri atanmıştır. 1692 yılına ait başka bir belgede de yapının mescit olduğu görülmektedir. Bu belgede, Bekir Çavuş'un soyundan olan Mehmed Bey ibn-i Mustafa adlı birinin Serpüşçılar Çarşısı'nda olan dükkânlarını Bekir Çavuş tarafından yaptırılan mescide vakfettiği ifade edilmektedir¹⁴⁵⁵.

3.4.2.15. Cuma Mescidi

Bu mescidin kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemektedir. Fakat 1518 yılında Harput'ta bu isimle anılan bir mahallenin bulunması, bu yapının Osmanlılardan önceki bir dönemde yaptırıldığını göstermektedir¹⁴⁵⁶. 17. yüzyılda bu mescidin bulunduğu mahalle de *Cum'a Mescidi Mahallesi* adıyla anılıyordu¹⁴⁵⁷.

¹⁴⁴⁵ Bu mescidin mimari özellikleri hakkında bkz. Ertuğrul Danık, "Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi", *Türk Kültür Araştırmaları*, Dr. Orhan F. Köprülü'ye Armağan, XXXIV/1-2, Ankara, 1998, s. 35-50.

¹⁴⁴⁶ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴⁴⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴⁴⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴⁴⁹ HŞS, nr. 391 s. 32/b.1.

¹⁴⁵⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁴⁵¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁴⁵² VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁴⁵³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁴⁵⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁴⁵⁵ HŞS, nr. 391 s. 34/b.3.

¹⁴⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 204.

¹⁴⁵⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 105/b.1.

3.4.2.16. Depegöz Mescidi

Harput'ta hangi mevkide bulunduğu dair bilgi sahibi olamadığımız bu mescit, el-Hac İbrahim tarafından yaptırılmıştır¹⁴⁵⁸. Bu sebeple *el-Hac İbrahim Mescidi* adıyla da bilinmekteydi¹⁴⁵⁹. Binanın hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, mescide yapılan en erken tarihli atama 1634 (Ramazan 1043) tarihlidir¹⁴⁶⁰. Dolayısıyla bunun 17. yüzyılda yapılmış olması muhtemeldir¹⁴⁶¹. Bu mescit 1691-1776 yıllarında da şehir halkına hizmet veriyordu¹⁴⁶².

3.4.2.17. Gökçe (Kökçü) Mahallesi Mescidi

Kökçüzade Mescidi olarak da bilinen¹⁴⁶³ bu mescit, Harput'ta Kökçü Mahallesi'nde bulunmaktaydı¹⁴⁶⁴. Kadı sicillerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu mescit *Kökçe Oğlu* (Kökçüzâde) tarafından inşa ettirilmiştir¹⁴⁶⁵. Kökçüzade ailesi Harput'un en köklü ailelerinden biri¹⁴⁶⁶ olup mescit etrafında kurulan mahalle de Kökçü olarak adlandırılmıştır. 17. yüzyılda şehir halkına hizmet veren bu mescidin vakıf gelirleri, kiraya verilen dükkânlarından elde ediliyordu. Bu kiralardan sağlanan gelirlerle mescitte çalışan imamların ücretleri ödenmekteydi¹⁴⁶⁷. Mesela 1679 yılında mescitte imamlık yapan Mehmed adlı şahsın beratı yenilenmiştir¹⁴⁶⁸. 18. yüzyılda da halka hizmet veren bu mescide müezzin, mütevellî ve nâzır gibi görevlilerin atamaları da yapılmıştır¹⁴⁶⁹.

3.4.2.18. Hacı Dursun Mescidi

Bugüne kadar Harput üzerine yapılan çalışmalarda bu mescit hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. 17. yüzyılda, Arslaniye Mahallesi'nde hizmet veren Hacı

¹⁴⁵⁸ "Harput'da vâki' el-Hâc İbrahim binâ eylediği Depegöz dimekle mu'arûf mescid-i şerîfde...", *VGMA, HD, nr.1090*, s. 51,57.

¹⁴⁵⁹ *HŞS, nr. 386*, s. 340/b.1.

¹⁴⁶⁰ *HŞS, nr. 386*, s. 340/b.1.

¹⁴⁶¹ 17. yüzyılın ilk yarısında Harput'ta bu isimde bir mahalle de mevcuttu. Bkz. *HŞS, nr. 38244-II*, s. 65/b. 2.

¹⁴⁶² Bu tarihlerde yapılan personel atamaları için bkz. *VGMA, HD, nr. 1098*, s. 185; *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 226; *VGMA, HD, nr.1090*, s. 51,57; *VGMA, HD, nr.1082*, s. 183; *VGMA, HD, nr.1084*, s. 38; *VGMA, HD, nr.1158*, s. 202.

¹⁴⁶³ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 197/b.1; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, , s. 349.

¹⁴⁶⁴ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 142/b.1.

¹⁴⁶⁵ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 188/b.3.

¹⁴⁶⁶ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 349.

¹⁴⁶⁷ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 142/b.1.

¹⁴⁶⁸ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 197/b.1.

¹⁴⁶⁹ 18. yüzyılda mescide yapılan görevlendirmeler için bkz. *VGMA, HD, nr. 1098*, s. 188; *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 227; *VGMA, HD, nr.1090*, s. 48; *VGMA, HD, nr.1093*, s. 56; *VGMA, HD, nr. 1158*, s. 200; *VGMA, HD, nr.567*, s. 49.

Dursun Mescidi'nin vakfı da bulunmaktaydı. Zira 1632 yılında vakfın mütevellisi Mehmed adında biriydi ve 1637'de de görevinin başında bulunuyordu¹⁴⁷⁰.

Vakfın gelirleri arasında gayrimenkuller bulunmasına karşın¹⁴⁷¹, nakit gelirlerin işletilmesi yoluyla sağlanan kazançların da önemli bir payı vardı. Bazı dönemlerde vakfa ait gayrimenkuller satılarak elde edilen nakit para da işletiliyor ve böylece mescidin ihtiyaçları karşılanıyordu¹⁴⁷². 1636 yılında mescidin nakit geliri yıllık yüzde onluk bir kâr payı ile işletiliyordu¹⁴⁷³.

3.4.2.19. Hacı Mescidi

Hacılar Mahallesi'nde ve *Kızıl Abalı Çeşmesi*'nin yanında bulunuyordu¹⁴⁷⁴. Mescide, 1671 yılında imam olarak günlük bir akçe ile Mustafa adlı biri atanmıştı¹⁴⁷⁵. Mescidin 18. yüzyılda da hizmet verdiğini, yine imam ve müezzin atamalarından öğrenmekteyiz¹⁴⁷⁶.

3.4.2.20. Hacı Pir Seltan Mescidi

Harput'ta hangi mahalde ve tarihte yaptırıldığı bilinmeyen bu mescid, 17. yüzyılda ibadethane olarak hizmet veriyordu. Mescid bir nevi banka işlevi de görüyordu. Bu vakıf Harput'ta birçok Müslüman ve gayrimüslim reayaya kredi sağlamıştır¹⁴⁷⁷.

1633 yılında vakfın mütevellilik vazifesini Monla Ebubekir bin Budak adında biri yürütmekteydi. Monla Ebubekir'den önceki müteveli ise Hacı Osman oğlu Ebubekir adlı biriydi¹⁴⁷⁸.

3.4.2.21. Hanke (Henk) Mescidi

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda adından bahsedilmeyen bu mescidin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1518 yılında hazırlanan tahrir kaydında Harput'ta Hanke ismiyle anılan bir mahallenin mevcut olması¹⁴⁷⁹, mescidin bu mahalde bulunduğu ve 16. yüzyılda da

¹⁴⁷⁰ HŞS, nr. 181, s. 76/b.3; HŞS, nr. 384, s. 100/b.2.

¹⁴⁷¹ HŞS, nr. 384, s. 100/b.2.

¹⁴⁷² HŞS, nr. 181, s. 79/b.3.

¹⁴⁷³ HŞS, nr. 384, s. 10/b.1.

¹⁴⁷⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 348.

¹⁴⁷⁵ HŞS, nr. 38244-I, s. 139/b.2.

¹⁴⁷⁶ VGMA, HD, nr.1158, s. 202; VGMA, HD, nr.1090, s. 48,53; VGMA, HD, nr. 1098, s. 188; VGMA, HD, nr. 1094, s. 224.

¹⁴⁷⁷ HŞS, nr. 386, s. 49/b.2; HŞS, nr. 386, s. 57/b.1; HŞS, nr. 386, s. 57/b.2; HŞS, nr. 386, s.429/b.3.

¹⁴⁷⁸ HŞS, nr. 386, s. 49/b.2; HŞS, nr. 386, s. 57/b.5.

¹⁴⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 200.

faal olduğuna işaret etmektedir. 17. yüzyılda mescidin Harput'ta hizmet verdiğini 1659 tarihli bir hüccet kaydından öğrenmekteyiz¹⁴⁸⁰.

3.4.2.22. Hoca Mescidi

Harput'ta Hoca Mahallesi'nde bulunmakta olup, 1691 yılında mescitte müezzinlik görevini Ebubekir adlı biri yürütmekteydi¹⁴⁸¹. 18. yüzyılda da mescidin hizmetlerini devam ettirdiğini yapılan atamalardan öğrenmekteyiz¹⁴⁸². Yine bu yüzyılda bazı mütevelliler aynı zamanda Hadice Hatun Vakfı'nda da görev yapıyorlardı¹⁴⁸³.

3.4.2.23. Lor Mescidi

Bugüne kadar Harput üzerine yapılan çalışmalarda bu mescit hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat 1692 yılında Lor Mescidi'ne müezzin olarak Mustafa adında birinin atanması¹⁴⁸⁴ bu mescidin 17. yüzyılın sonlarında mevcut olduğuna işaret etmektedir.

3.4.2.24. Karakaya Göz Mescidi

17. yüzyılda Harput'ta bulunan bu mescidin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak 1639¹⁴⁸⁵ tarihli bir hüccet kaydında, Karakaya Göz Mescidi Mahallesi'nden de bahsedilmektedir¹⁴⁸⁶.

3.4.2.25. Kapucı Mescidi

Bu mescidin kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemektedir. Fakat isminden hareketle, kapıcılık vazifesini ifa etmekte olan bir örf mensubu tarafından yaptırıldığı söylenebilir. 17. yüzyılda bu mescidin bulunduğu mahalle de *Kapucı Mescidi Mahallesi* adıyla anılıyordu¹⁴⁸⁷.

1637 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, mescitte imamlık vazifesini yürüten Monla Ali aynı zamanda tevliyet görevini de yürütmekteydi¹⁴⁸⁸. Monla Ali imamlık

¹⁴⁸⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 120/b.2.

¹⁴⁸¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴⁸² 18. yüzyılda Hoca Mescidi'ne yapılan personel atamaları için bkz. VGMA, HD, nr. 1098, s. 185, 188, 189; VGMA, HD, nr. 1094, s. 225, 227, 228, 229, 230; VGMA, HD, nr.1090, s.53, 55; VGMA, HD, nr.1082, s. 183; VGMA, HD, nr.1093, s. 55, 56; VGMA, HD, nr.1084, s. 39; VGMA, HD, nr.11158, s. 201, 202.

¹⁴⁸³ "Harput'da Hoca Mescidi'nde bâ mu'ayyene Hadice Hatun vakfının mütevellisi Ahmed mahlûlünden mutasarrıf Seyyid Hacı Ömer'e berât tahrîr", VGMA, HD, nr. 1094, s. 225.

¹⁴⁸⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁴⁸⁵ Belge eksik olduğu için tarih verilmemiştir; ancak bu belgeden önceki ve sonraki belgenin tarihi miladi olarak 1639 yılına tekabül etmektedir.

¹⁴⁸⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 59/b.6.

¹⁴⁸⁷ HŞS, nr. 324, s. 28/b. 3.

¹⁴⁸⁸ HŞS, nr. 384, s. 2 4/b.1.

vazifesini 1670 yılına kadar yürütmüştür. Bu tarihte ölümüyle yerine günlüğü bir akçe ücretle Cebrail atanmıştır¹⁴⁸⁹. Monla Ali'nin zimmetinde bulunan ve mescide ait olan 20 kuruş da Cebrail'e teslim edilmiştir¹⁴⁹⁰.

18. yüzyılda mescidin halka hizmet vermeye devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim 1731 yılında mescidin imamlık vazifesine Harput Kadısı Mustafa'nın arzıyla Mustafa Halife getirilmiştir. Fakat Mustafa ertesi yıl vazifesini es-Seyyid Ahmed'e bırakmıştır¹⁴⁹¹.

3.4.2.26. Mehmed Bey Mescidi

Bazı çalışmalarda, Mehmed Ağa Mescidi adıyla anılan bu yapının, cami ve mescitlere uzak bir dere içerisinde bulunduğu ifade edilmektedir¹⁴⁹². Arşiv kaynaklarında ise bu yapı Mehmed Bey Mescidi olarak zikredilmektedir.

17. yüzyılda mütevellinin aynı zamanda mescidin temizlik işleriyle de ilgilenmesi, vakıf gelirinin oldukça düşük olduğuna işaret etmektedir. Nitekim 1670 yılında günlük iki akçe ile mütevellilik görevini yürüten Hamid, bir akçe ile de mescitte ferraşlık görevini yürütmekteydi¹⁴⁹³.

3.4.2.27. Muhammed Yazıcı Mescidi

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda hakkında herhangi bilgi bulunmayan bu mescidin varlığı 1634 tarihli bir hüccet kaydından tespit edilmektedir¹⁴⁹⁴. Mescidin hangi mahalde kurulduğu bilinmemektedir. Fakat bu mescidin Muhammed Yazıcı adıyla bilinen biri tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz.

3.4.2.28. Müderris Mescidi

Müderris mahallesinde bulunan bu mescitten, 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında Müderris Mehmed Mescidi olarak bahsedilmektedir¹⁴⁹⁵. 1523 yılında mescide Hamedi köyünün 813 akçelik geliri ayrılmıştır. Fakat 1566 yılında vakıf gelirlerinin 1.810

¹⁴⁸⁹ HŞS, nr. 38244-I, s. 144/b.1.

¹⁴⁹⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 156/b.3.

¹⁴⁹¹ VGMA, HD, nr. 1094, s. 223, 226.

¹⁴⁹² İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 350.

¹⁴⁹³ HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.3; HŞS, nr. 38244-I, s. 91/b.4.

¹⁴⁹⁴ HŞS, nr. 386, s. 279/b.1.

¹⁴⁹⁵ "Mescid-i Mevlânâ Muhammed Müderris" olarak da isimlendirilmektedir. Bkz. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 349.

akçeye yükseldiği görülmektedir. Bu tarihte de Hamedî köyünün malikâne hissesi mescide tahsis edilmiştir¹⁴⁹⁶.

Mescid 17. yüzyılda da hizmet vermekteydi. Zira 1637 yılında günlüğü bir buçuk akçe ile Mustafa adında biri mescide ferraş olarak görevlendirilmiştir¹⁴⁹⁷.

3.4.2.29. Peygamber Mescidi

*Mescid-i Nebî*¹⁴⁹⁸ ve *Nebiler Mescidi*¹⁴⁹⁹ olarak da isimlendirilen Peygamber Mescidi, Harput'ta ticari hayatın yoğun olduğu Attarlar Çarşısı ile Yemeniciler, Saman Pazarı ve Berberler arasında bulunmaktaydı. Mescidin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığına dair kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, İshak Suguroğlu bunun Diyarbakırlı Mehmed Ağa adında biri tarafından yaptırılmış olabileceğini ifade etmektedir¹⁵⁰⁰.

1523 yılında Kuyulu Köyü mahsulünden 6 Harput müdü buğday mescidin vakfına ayrılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise 6 Harput müdüne denk gelen 48 İstanbul kilesi buğday mescide bırakılmıştır¹⁵⁰¹.

17. yüzyıla gelindiğinde mescidin geliri bir miktar azalmıştır. Bu dönemde Kuyulu Köyü mahsullünden 5 müd buğday mescidin vakfına aktarılmaktaydı¹⁵⁰². Mescitte birden fazla imam bulunması nedeniyle, vakfa tahsis edilen bu 5 müd buğday imamların ücretlerinin karşılığı olarak pay edilmekteydi. Mesela 1627'da mescitte belli sürelerle imamlık yapan Monla Osman Efendi, Monla Mustafa ve Monla Ebulkasım, ücret olarak kendilerine tahsis edilen 5 müdlük buğdayı aralarında pay etmişlerdir. Bu paylaşımında 1,5 müdlük buğday Monla Ebulkasım'a bırakılmış, geriye kalan 3,5 müdlük kısım ise Monla Osman Efendi ve Monla Mustafa arasında paylaşılmıştır¹⁵⁰³. Ancak bir süre sonra Monla Osman kendi payına kanaat etmeyerek Ebulkasım'ı haksız yere görevden aldırması ve onun hissesini de tasarruf etmiştir. Fakat bu haksızlık, merkeze yapılan bir şikâyet neticesinde giderilmiştir¹⁵⁰⁴. 1639 yılında da mescide ait olan beş tereke imamlar arasında pay edilmekteydi¹⁵⁰⁵.

¹⁴⁹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 212;

¹⁴⁹⁷ *HŞS*, nr. 384, s. 208/b.1.

¹⁴⁹⁸ *VGMA, HD*, nr.1084, s. 38.

¹⁴⁹⁹ *VGMA, HD*, nr. 1094, s. 229.

¹⁵⁰⁰ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 350-351.

¹⁵⁰¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 213.

¹⁵⁰² *HŞS*, nr. 38244-III, s. 58/b.2.

¹⁵⁰³ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 58/b.2.

¹⁵⁰⁴ *HŞS*, nr. 181, s. 153/b.3.

¹⁵⁰⁵ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 55/b.4.

17. yüzyılda görevi ihmal etme ve ehil olmama gibi gerekçelerle azledilen görevliler de vardı¹⁵⁰⁶. 1632 yılında mescitte imamlık görevini yürüten Osman müderris olunca onun yerine yine Osman adında başka bir imam olarak atanmıştır¹⁵⁰⁷. 1639'da imamlık görevinde bulunan Mehmed adlı şahıs da müderris olmuş ve ondan boşalan imamlık kadrosuna Hacı Ebubekir adında biri atanmıştır¹⁵⁰⁸.

Mescitte çalışan bir diğer görevli ise tımârcı idi. Bu göreve 1653 yılında günlük nîm akçe ile Murtaza adında biri, Naib Ömer arzı ile atanmıştır¹⁵⁰⁹.

Tablo-35: Peygamber Mescidi Çalışanları (1627-1704)

Görevli Personel	Görevi	Belge Tarihi
Monla Osman, Monla Mustafa, Monla Ebulkasım ¹⁵¹⁰	İmam	1627
Osman ¹⁵¹¹	İmam	1632
Mehmed ¹⁵¹²	İmam	1632
Mehmed ¹⁵¹³	İmam	1634
İsa ¹⁵¹⁴	İmam	1639
Hacı Ebubekir ¹⁵¹⁵	İmam	1639
Şeyh Osman ¹⁵¹⁶	İmam	1639
Şeyh Osman ¹⁵¹⁷	İmam	1639
İshak ¹⁵¹⁸	İmam	1639
Hacı Ebubekir ¹⁵¹⁹	İmam	1639
El-Hac Ebubekir, Davud Çelebi ¹⁵²⁰	İmam	1639
Murtaza ¹⁵²¹	Tımârcı	1653
Ömer ¹⁵²²	İmam	1691-92
Yasin ¹⁵²³	İmam	1692
Ebubekir ¹⁵²⁴	İmam	1692

¹⁵⁰⁶ HŞS, nr. 38244-III, s.181/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s.135/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 106/b.2.

¹⁵⁰⁷ HŞS, nr. 181, s.146/b.2.

¹⁵⁰⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 134/b.2.

¹⁵⁰⁹ HŞS, nr. 324, s. 239/b.2.

¹⁵¹⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 58/b.2.

¹⁵¹¹ HŞS, nr. 181, s. 146/b.2.

¹⁵¹² HŞS, nr. 181, s. 152/b.4.

¹⁵¹³ HŞS, nr. 386, s. 297/b.4.

¹⁵¹⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 143/b.1.

¹⁵¹⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 134/b.2.

¹⁵¹⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 135/b.1.

¹⁵¹⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.1.

¹⁵¹⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 128/b.1.

¹⁵¹⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 134/b.3.

¹⁵²⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 55/b.4.

¹⁵²¹ HŞS, nr. 324, s. 239/b.2.

¹⁵²² VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁵²³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁵²⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

Görevli Personel	Görevi	Belge Tarihi
Ömer ¹⁵²⁵	İmam	1693
Ömer ¹⁵²⁶	İmam	1693
Ömer ¹⁵²⁷	Mütevelli	1693
İsmail ¹⁵²⁸	İmam	1699
Yasin ¹⁵²⁹	İmam	1702
Osman ¹⁵³⁰	İmam	1702
Mehmed ¹⁵³¹	Mütevelli	1702
Abdullah ¹⁵³²	İmam	1702
Abdullah ¹⁵³³	İmam	1703
Mehmed ¹⁵³⁴	İmam	1704
Osman ¹⁵³⁵	İmam	1704

3.4.2.30. Ortak Mahallesi Mescidi

Ortak Mahallesi'nde bulunan bu yapı, önce bir mescit olarak teşekkül etmiştir. 1704 yılına kadar mescit¹⁵³⁶ olarak hizmet verdiği anlaşılan bu yapıdan, 1730 yılında ise cami olarak söz edilmektedir¹⁵³⁷.

Mescidin hangi tarihte yapıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Hurufat kayıtlarından anlaşıldığına göre, cami *Ortak* adında biri¹⁵³⁸ tarafından yaptırılmıştır. Bu sebeple caminin yer aldığı mahalle de *Ortak*¹⁵³⁹ adıyla tanınmıştır.

Mescitte imamlık vazifesini birden fazla kişi yürütmekteydi. 1653 yılında bu görevde bulunan Ali ve Nuh adlı kişilerin, aralarındaki çekişme nedeniyle Kadı Ahmed arzı ile görevlerine son verilmiş ve yerlerine Mevlüd atanmıştır¹⁵⁴⁰. Fakat sonraki yıllarda Ali haksız yere görevinden alındığını merkeze bildirmiş, yapılan tahkikat neticesinde haklı olduğu anlaşılınca da Ali, 1655 yılında bu göreve tekrar tayin

¹⁵²⁵ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹⁵²⁶ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹⁵²⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹⁵²⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵²⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵³⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵³¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵³² VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵³³ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵³⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁵³⁵ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁵³⁶ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁵³⁷ VGMA, HD, nr. 1094, s. 223.

¹⁵³⁸ "Harput'da Ortak nâm sâhibü'l-hayrın binâsı câmi'...". VGMA, HD, nr.1090, s. 58.

¹⁵³⁹ HŞS, nr. 385, s. 158/b.3.

¹⁵⁴⁰ HŞS, nr. 324, s. 236/b.3.

edilmiştir¹⁵⁴¹. 17. yüzyılda olduğu gibi, 18. yüzyılda da mescitte birden fazla imamın görev yaptığı anlaşılmaktadır¹⁵⁴².

3.4.2.31. Sarahatun Mescidi

Harput'ta Sarahatun Mahallesi'nde bulunan bu yapı, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sarahatun tarafından mescit olarak inşa edilmiştir. Kitabesinden anlaşıldığına göre, 1585 (H. 993) yılında da tamir edilmiştir¹⁵⁴³.

16 yüzyılın ikinci yarısında mescidin yıllık 2.976 akçelik bir vakıf geliri vardı. Bu gelirin 2.928 akçesi Mıgı Köyüne ait hububat gelirinin rub' (1/4) hissesinden, geriye kalan 48 akçe ise günlüğü 4 akçeden kiraya verilen 2 adet dükkândan sağlanmaktaydı. Bu iki dükkânın dışında vakfın üç adet dükkânı daha vardı. Ancak bu dükkânların *hâlî* yani boş olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴⁴.

1637¹⁵⁴⁵ ve 1639¹⁵⁴⁶ yıllarında mescit olarak hizmet veren yapıdan, 1654¹⁵⁴⁷, 1666¹⁵⁴⁸ ve 1671¹⁵⁴⁹ tarihli belgelerde cami olarak bahsedilmektedir. Muhtemelen mescit 17. yüzyılın ikinci yarısında camiye çevrilmiştir.

1692 yılında camide iki imam görev yapıyordu. İmâm-ı sâni yani ikinci imam olarak görev yapan vazifelinin ücreti Serpûşçılar Çarşında bulunan bir vakıf dükkândan karşılanmaktaydı¹⁵⁵⁰.

18. yüzyılda ise vakfının gelirleri arasında sadece bir dükkânın icarı vardı¹⁵⁵¹. Bu dönemde gelirin yetersizliği sebebiyle, camide vaizlik görevini ifa edenlerin ücretleri Mansuriye Zaviyesi Vakfı'ndan ödenmekteydi¹⁵⁵².

¹⁵⁴¹ HŞS, nr. 385, s. 158/b.3.

¹⁵⁴² VGMA, HD, nr. 1090, s. 49-58; VGMA, HD, nr. 1158, s. 199.

¹⁵⁴³ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s.314.

¹⁵⁴⁴ TKA, Evkaf, nr. 552, v. 46^a.

¹⁵⁴⁵ HŞS, nr. 384, s. 216/b.1.

¹⁵⁴⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 129/b.1.

¹⁵⁴⁷ HŞS, nr. 324, s. 183/b.2.

¹⁵⁴⁸ HŞS, nr. 278, s. 76/b.1.

¹⁵⁴⁹ HŞS, nr. 38244-I, s. 145/b.2.

¹⁵⁵⁰ HŞS, nr. 391 s. 34/b.3.

¹⁵⁵¹ VGMA, HD, nr.1090, s. 48,58.

¹⁵⁵² VGMA, HD, nr.1093, s. 55.

Tablo-36: Sarahatun Mescidi Çalışanları (1637-1704)

Görevli Personel	Görevi	Belge Tarihi
Mehmed ¹⁵⁵³	Mütevelli	1637
Elhac-Mehmed ¹⁵⁵⁴	Mütevelli	1639
Osman ¹⁵⁵⁵	Mütevelli	1654
Ebubekir ¹⁵⁵⁶	Müezzin	1666
İbrahim ¹⁵⁵⁷	Müezzin	1671
İbrahim ¹⁵⁵⁸	Nazır	1692
Ahmed ¹⁵⁵⁹	Hatip	1692
Seyyid Mahmud ¹⁵⁶⁰	Hatip, İmam, Nazır	1704
Seyyid Ahmed ¹⁵⁶¹	İmam, Hatip	1704

3.4.3. Tekke ve Zaviyeler

3.4.3.1. Ahmed Peykerici Zaviyesi ve Tekkesi

Harput'ta *Monlakendi* köyünde bulunan bu yapı bir külliye (zaviye, cami, medrese ve türbe) şeklinde hizmet vermekteydi¹⁵⁶². Zaviye, Harput'tan Erzurum ve Van'a giden yol üzerinde olup gelip giden insanların ücretsiz olarak karınlarını doyurduğu ve konakladıkları bir yer özelliğini taşıyordu¹⁵⁶³. Bu hizmetlerinden dolayı, köy halkı da avarız vergisinden muaf tutulmuştu¹⁵⁶⁴.

1518 yılında vakfın gelirleri *Könk* adlı köyün mâlikâne hissesinden sağlanıyordu. 1523 yılında buna *Helezür* adlı köyün mâlikâne hissesinin de dâhil

¹⁵⁵³ HŞS, nr. 384, s. 216/b.1.

¹⁵⁵⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 129/b.1.

¹⁵⁵⁵ HŞS, nr. 324, s. 183/b.2.

¹⁵⁵⁶ HŞS, nr. 278, s. 76/b.1.

¹⁵⁵⁷ HŞS, nr. 38244-I, s. 145/b.2.

¹⁵⁵⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵⁵⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁵⁶⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁵⁶¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁵⁶² Ancak Molla Ahmed Peykerici türbesinin Mollakendi köyünde olma ihtimali oldukça zayıftır. Zira 1530 yılında Erzincan'ın Vartanik adlı köyünde Molla Ahmed Pekericî isminde yapılmış bir cami ve zaviye bulunduğu gibi, yine bu köyde onun türbesi de bulunmaktaydı. Bilgi için bkz. Enver Çakar, Celalettin Uzun, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ, 2016, s. 35.

¹⁵⁶³ Enver Çakar, Celalettin Uzun, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", s. 36. Külliye ve vakfı hakkında ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Molla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, İstanbul, 1986, s. 145-157.

¹⁵⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 216.

edilmesiyle vakfın gelirleri artmış ve bu artış 16. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir¹⁵⁶⁵.

1652 yılında vakıfta şeyhlik (muhtemelen imaret şeyhi) vazifesini yapan kişi vazifesini bırakınca Kadı Mehmed'in arzı ile bu vazifeye günlük üç akçe ücret ile Halil adlı şahıs getirilmiştir¹⁵⁶⁶. 1691 ve 1692 yıllarında ise bu görevi Mehmed adında biri yürütmekteydi¹⁵⁶⁷.

Vakıfta zaviyedarlık ve mütevellilik vazifelerini yürüten görevliler de bulunmaktaydı. 1681 yılında her iki vazife *Hasan Efendi ibn-i Mehmed Emin* adlı kişinin tasarrufundaydı. Mütevellilik ve zaviyedarlık vazifeleri şart-ı vâkıf gereği evladiyet olarak tasarruf edilmekteydi. Bu nedenle Hasan Efendi'den önce bu vazifelerde Ömer Efendi ve Hasan Efendi'nin babası Mehmed Emin Çelebi adlı kişiler bulunmuştur¹⁵⁶⁸.

18. yüzyılda vakfın gelirleri sadece külliye'nin ihtiyaçlarının karşılanması ve personel maaşlarının ödenmesi için kullanılmıyor, aynı zamanda Harput'ta bulunan birçok müessesede çalışanların ücretleri de bu vakfın bütçesinden karşılanıyordu. Mesela 1726 yılında Ağa Camii'nde vaizlik vazifesinde bulunan Şeyh Mehmed, "*fakîrî'l-hâl ve kesîrî'l-'ıyâl*" olmasından dolayı, "*Molla Ahmed Peykerici evkafının izdiyâdından almak üzere*" kendisine 5 akçe tahsis edilmiştir¹⁵⁶⁹. 1735 ve 1769 yıllarında Zahirîye Camii'nin muallimhanesinde mu'allim-i sıbyân olanların ücretleri de Ahmed Peykerici evkafından karşılanıyordu¹⁵⁷⁰. Yine 1758 yılında Helezür adlı köyde bulunan camide hatiplik vazifesinde bulunan Receb'in günlük dört akçe olan ücreti de vakfın bütçesinden karşılanmaktaydı¹⁵⁷¹.

Tekke olarak da adlandırılan zaviyede, 18. yüzyılda bir habbaz (ekmekçi) ve kâtibin görev yapması¹⁵⁷², burada bir imaretin olduğuna ve gelen geçen yolcular ile fakir ve miskinlere parasız yemek verildiğine işaret etmektedir.

3.4.3.2. Ankuz Baba Tekkesi

Ankuzu adlı köyde bulunan bu zaviye, arşiv belgelerinde '*Aynü'l-Kuzât* olarak da isimlendirilmiştir¹⁵⁷³. Harput'ta Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında da mevcut olan

¹⁵⁶⁵ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 343.

¹⁵⁶⁶ HŞS, nr. 324, s. 253/b.6.

¹⁵⁶⁷ VGMA, HD, nr.1098, s. 185.

¹⁵⁶⁸ HŞS, nr. 38244-VI, s. 75/b.1.

¹⁵⁶⁹ VGMA, HD, nr.1083, s. 304.

¹⁵⁷⁰ VGMA, HD, nr. 1082, s. 183; VGMA, HD, nr. 1094, s.227.

¹⁵⁷¹ VGMA, HD, nr.1090, s. 55.

¹⁵⁷² VGMA, HD, nr. 1094, s. 225.

bu zaviyeye *Etminik* adlı köyden elde edilen iki müd hububat vakfedilmiştir¹⁵⁷⁴. 1627 yılında vakfının idari kadrolarından mütevellilik görevine Yitilmiş adında biri tayin edilmiştir¹⁵⁷⁵. 1672 yılında türbedarlık görevini günlük iki akçe ücretle Seyyid Mahmud adında biri yürütmekteydi¹⁵⁷⁶. Mahmud ertesi yıl şeyhlik vazifesini de Mehmed adlı şahsın üzerinden almıştır. Ancak Mehmed haksız yere görevden alındığı gerekçesiyle bu göreve yeniden atanmıştır¹⁵⁷⁷.

3.4.3.3. Hacı Hasan Baba Zaviyesi

Zeyve adlı köyde bulunan bu zaviye, bugün *Baskil* ilçesinin *Doğancık* (Meluluşağı) köyü sınırları içerisinde yer almaktadır¹⁵⁷⁸. 1672’de zaviyedarlık görevini Seyyid Ebubekir bin Monla Abbas yürütüyordu¹⁵⁷⁹. 1692 yılında Şeyh Hasan Zaviyesi’nde meşihat, ‘alemdâr ve çırakdarlık vazifelerini “*evlâdiyet ve meşrutiyet üzere*” Şeyh İlyas ve oğlu Şeyh Mehmed tasarruf ediyorlardı. Bu şahıslar Şeyh Musa Herdi Zaviyesi’nde de aynı görevleri ellerinde bulunduruyorlardı¹⁵⁸⁰. 1731’de tekkenin şeyh, ‘alemdâr ve türbedârı olan Derviş Ali’nin ölümü üzerine bu görevlere Derviş Ali’nin torunu olan Osman bin Mehmed atanmıştır¹⁵⁸¹. 1774’te şeyh, ‘alemdâr ve çırağdâr vazifelerinde bulunan Şeyh Allahverdi ve Şeyh Yusuf erkek çocuk bırakmadan vefat ettikleri için, bu vazifeler Harput Naibi Bilal’in hükümete arzıyla Şeyh Mustafa’ya verilmiştir¹⁵⁸². Daha sonra Seyyid Şeyh Hacı Hasan’ın göreve gelmesiyle birlikte, bu makamı elde etmek için ciddi bir rekabet yaşanmıştır. Aynı yıl içinde Seyyid Hacı Hasan bin Seyyid Mustafa, evlâttan olmadığı gerekçesiyle görevden alınmış ve bu vazifeye Seyyid Mustafa ve Seyyid Abbas adlı kişiler atanmıştır. Ancak ertesi yıl Seyyid Mustafa ve Seyyid Abbas’ın bu görevi haksız yere tasarruf ettikleri ifade edilerek bu görevler tekrar Seyyid Hasan bin Seyyid Mustafa’ya Malatya naibi Halil’in arzıyla verilmiştir¹⁵⁸³.

¹⁵⁷³ VGMA, HD, nr. 1094, s. 229.

¹⁵⁷⁴ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 219.

¹⁵⁷⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 193/b.3.

¹⁵⁷⁶ HŞS, nr. 362, s. 157/b.2.

¹⁵⁷⁷ HŞS, nr. 362, s. 183/b.4.

¹⁵⁷⁸ Enver Çakar, *Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012, s.277; Enver Çakar, “Baskil (Elazığ) Yöresi Zâviyeleri” *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, s. 104-110.

¹⁵⁷⁹ HŞS, nr. 362, s. 26/b.2.

¹⁵⁸⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁵⁸¹ VGMA, HD, nr. 1094, s. 223.

¹⁵⁸² VGMA, HD, nr. 1084, s. 39.

¹⁵⁸³ VGMA, HD, nr. 1090, s. 52; VGMA, HD, nr. 1084, s. 39,40.

3.4.3.4. Mansuriye Tekkesi

Harput'ta Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan bu yapının, mimari özelliklerinden hareketle, 12. yüzyıl sonu veya 13. yüzyılın başında yapıldığı sanılmaktadır¹⁵⁸⁴. 16. yüzyılda vakıf gelirlerinin bir kısmı *Kinederiç* adlı köyün gelirlerinden sağlanıyordu¹⁵⁸⁵. 1639'da vakfın mütevellisi günlüğü dört akçe ücretle Ali adında biri idi¹⁵⁸⁶. 1663 yılında ise mütevellilik ve zaviyedarlık vazifeleri İsmail adında birinin tasarrufundaydı¹⁵⁸⁷. 1679'da mütevellilik görevini *es-Seyyid İsmail Efendi ibn-i Monla Süleyman* yürütüyordu. Bu tarihte şeyhlik vazifesinde ise *el-Hâc İbrahim Efendi bin Mustafa* adlı başka biri bulunmaktaydı. Bu iki görevli de bahsedilen tarihte, vakfın Meydan Mahallesi'ndeki harabe evlerini, Ali Efendi'nin Pabuççular Çarşısı'nda bulunan dükkânıyla takas etmişlerdir¹⁵⁸⁸. 1691'de mütevellilik görevinde yine es-Seyyid Şeyh İsmail bulunuyordu. Bu tarihte nazırlık görevini de Seyyid Abdurrahman adlı biri yürütmekteydi¹⁵⁸⁹. 1664 yılında ise nazırlık görevine Ebubekir adında biri atanmıştır¹⁵⁹⁰.

Mansuriye Zaviyesi, Harput'ta bulunan bazı vakıfların ihtiyaçlarını karşılayarak işlevlerini devam ettirebilmeleri için maddi destek de sağlıyordu. Nitekim 1627 yılında Arslaniye Medresesi öğrencilerinin altı aylık ekmek ihtiyacı bu zaviye tarafından karşılanmıştır¹⁵⁹¹. 18. yüzyılda da vakıf bütçesi fazlalık verdiği için, kendi çalışanlarının dışında, Harput'ta bulunan Zahiriyeye ve Sarahatun camilerinde çalışan bazı personelin ücretleri de buradan ödenmiştir¹⁵⁹².

3.4.3.5. Şeyh Musa Herdi Tekkesi

Zeyve adlı köyde bulunan bu zaviye, bugün *Baskil* ilçesinin *Akdemir* (Şeyhan) köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Hangi tarihte kurulduğu tespit edilemeyen bu yapının Osmanlı'dan önce bölgeye İslamiyeti yaymak amacıyla gelen Şeyh Musa Herdi tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir¹⁵⁹³. Şeyh Musa Herdi'nin Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'in neslinden bir seyit olduğu ve zaviyenin de Kadiri tarikatına

¹⁵⁸⁴ Ertuğrul Danık, *Orta Çağ'da Harput*, s. 48-49.

¹⁵⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 218; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 342.

¹⁵⁸⁶ HŞS, nr. 38244-II, s.108/b.1.

¹⁵⁸⁷ HŞS, nr. 368, s. 179/b.1.

¹⁵⁸⁸ HŞS, nr. 324, s. 135/b.1.

¹⁵⁸⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185

¹⁵⁹⁰ HŞS, nr. 368, s. 148/b.3.

¹⁵⁹¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 46/b.3.

¹⁵⁹² VGMA, HD, nr. 1090, s. 48, 49, 55, 58; VGMA, HD, nr. 1093, s. 55.

¹⁵⁹³ Enver Çakar, *Elazığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, s. 35.

tahsis edildiği, çeşitli kaynaklardan tespit edilmektedir¹⁵⁹⁴. 1627’de tekkenin şeyhi, Şeyh Yusuf ve oğlu Şeyh Hacı idi. Şeyh Hacı türbedarlık vazifesini de yürütmekteydi¹⁵⁹⁵. Yine bu tarihte Şeyh Musa, Şeyh Hüseyin, Şeyh Mehmed ve Şeyh Ali adlı şahısların da hem Musa Herdi Zaviyesi hem de Hacı Hasan Baba Zaviyesi’nin şeyhleri ve zaviyedarları oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar görevlerinden dolayı bir kısım vergilerden muaf tutulmalarına karşın, Harput’taki bazı yöneticiler bunlardan kanuna aykırı olarak vergi talep etmişlerdir. Bu hususun merkeze bildirilmesi ve adaletsizliğin giderilmesi için Harput kadısına bir ferman gönderilmiştir¹⁵⁹⁶.

1680 yılına ait bir berat kaydında Şeyh Musa Herdi’nin Zeyve adlı köyde bir cami yaptırdığı anlaşılmaktadır. Camideki imamlık ve hatiplik görevini ifa eden Mehmed adlı şahsın vefat etmesiyle bu iki vazifeye Hüseyin adlı biri atanmıştır¹⁵⁹⁷.

3.4.3.6. Nazır Baba Tekkesi

Nadir Baba Tekkesi olarak da bilinen bu yapı, Harput’ta Sara Hatun Mahallesi’nde bulunmaktaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında vakıf geliri 644 akçeydi. Bu gelirin tamamı zaviyedarın maaşı ile *ayende ve revendeye* sarf olunmaktaydı¹⁵⁹⁸. 17. yüzyılda tekkede, şeyh, cabi, müteveli ve duaguy gibi görevliler hizmet vermekteydi.

Tablo-37: Nazır Baba Tekkesi Çalışanları (1627-1704)

Görevli Personel	Görevi	Belge Tarihi
Hacı ¹⁵⁹⁹	Şeyh	1627
Hüseyin ¹⁶⁰⁰	Müteveli	1637
Abdulbaki ¹⁶⁰¹	Şeyh	1653
Ramazan ¹⁶⁰²	Cabi	1653
Bekir ¹⁶⁰³	Müteveli	1654
Ramazan ¹⁶⁰⁴	Müteveli	1655
Ali ¹⁶⁰⁵	Duaguy	1681

¹⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar, “Baskil (Elazığ) Yöresi Zâviyeleri”, s. 97-104.

¹⁵⁹⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 5/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 109/b.4.

¹⁵⁹⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 159/b.2.

¹⁵⁹⁷ HŞS, nr. 38244-VI, s. 211/b.2.

¹⁵⁹⁸ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, s. 344; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 363.

¹⁵⁹⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 174/b.3.

¹⁶⁰⁰ HŞS, nr. 384, s. 98/b.2.

¹⁶⁰¹ HŞS, nr. 324, s. 237/b.3.

¹⁶⁰² HŞS, nr. 324, s. 237/b.4.

¹⁶⁰³ HŞS, nr. 385, s. 166/b.5.

¹⁶⁰⁴ HŞS, nr. 385, s. 145/b.2.

¹⁶⁰⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 194/b.3.

Halil ¹⁶⁰⁶	Mütevelli	1681
Şeyh Ali ¹⁶⁰⁷	Duaguy	1691
Halil ¹⁶⁰⁸	Mütevelli	1691-92
Ebubekir ¹⁶⁰⁹	Duaguy	1693-94
Ebubekir Efendi ¹⁶¹⁰	Duaguy	1699-1700
Şeyh Hacı Halil ¹⁶¹¹	Duaguy	1704
Halil ¹⁶¹²	Mütevelli	1704

3.4.3.7. Şeyh-i Kâinat Tekkesi

Bugün *Fatih Ahmed Baba Türbesi* olarak bilinmektedir. Harput'un doğusunda ve yerleşim merkezine 1-1,5 km uzaklıkta olan bu türbe, yeşillikler arasında ve yüksek bir tepede bulunmaktadır¹⁶¹³. Türbenin inşa tarihi kesin olarak bilinmediği için bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmektedir¹⁶¹⁴.

Tekke ile ilgili ilk belge 1523 yılına aittir. Bu belgeye göre, *Hamedî* köyüne ait hububat gelirinin 813 akçelik kısmı tekkeye vakfedilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise vakıf gelirinin 2.010 akçe olduğu anlaşılmaktadır¹⁶¹⁵.

1681 yılında ait belgeden anlaşıldığına göre, tekke şeyhi Hacı Hasan adlı kişinin vefat etmesiyle bu göreve Kadı Ahmed arzı ile Hasan'ın oğlu Hüseyin atanmıştır¹⁶¹⁶. 1700 yılında vakfın mütevellisi olarak Hamza görevlendirilmiştir. 1705 yılında ise mütevellilik makamı, nazırlık vazifesini de tasarruf eden Seyyid Abdullah'a günlük iki akçe yevmiye ile tevcih edilmiştir. 1712 yılına gelindiğinde, Seyyid Abdullah nazırlık ve mütevellilik görevlerini oğlu Ömer'e feragatle devretmiştir. 1731 yılında Ömer'den boşalan görevler Osman adlı şahsa verilmiştir¹⁶¹⁷. 1757 yılında ise mütevellilik ve şeyhlik makamı Hüseyin Halife'nin tasarrufunda bulunuyordu. Ancak Hüseyin Halife

¹⁶⁰⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 194/b.3.

¹⁶⁰⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁶⁰⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁶⁰⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹⁶¹⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

¹⁶¹¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁶¹² VGMA, HD, nr. 1098, s. 187.

¹⁶¹³ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 355.

¹⁶¹⁴ Türbedeki ahşap sandığın üzerindeki tarihten dolayı M. 1313 olarak tarihlendirildiği gibi, 1220-1225 yıllarında yapıldığını iddia edenler de vardır. Bkz. Ertuğrul Danık, *Orta Çağ'da Harput*, s. 45; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-II, s. 356.

¹⁶¹⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 220; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 345.

¹⁶¹⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 175/b.1.

¹⁶¹⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186, 188, 189; VGMA, HD, nr. 1094, s. 2223

bu tarihte mütevellilik vazifesini kardeşi Mehmed'e bırakmış, Mehmed de bu görevi iki yıl devam ettirdikten sonra tekrar Hüseyin Halife'ye devretmiştir¹⁶¹⁸

3.4.3.8. Şeyh Kasım Zaviyesi

Hüseyinik adlı köyde bulunan bu zaviye ile ilgili en erken tarihli kayıt 1523 yılına aittir. Bu tarihte aynı köyde bulunan bir çiftlik arazisinden elde edilen hububattan 25 İstanbul kilesi zaviyeye gelir olarak tahsis edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında da zaviyenin gelirleri değişmemiştir¹⁶¹⁹. 18. yüzyılın başlarında vakfın geliri 25 kile tohumdan meydana geliyordu¹⁶²⁰. 1705 yılında zaviyedarlık vazifesinde bulunan Yusuf'un ölümü sebebiyle bu vazifeye Şeyh Osman ve Veli atanmıştır. Zaviyenin tevliyet ve meşihatı evlatlık olup, babadan oğula geçmekteydi¹⁶²¹.

3.4.3.9. Şeyh Şâdıman Tekkesi

17. yüzyılın sonlarında mevcut olduğu anlaşılan bu tekkenin yeri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹⁶²².

3.4.3.10. Şeyh Şadi Tekkesi

Sünkürd veya diğer adıyla *Birvanlı*¹⁶²³ köyünde bulunan bu zaviye hakkında ulaşabildiğimiz en eski tarihli belge 1523 yılına aittir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, iki Harput müdü tohum zaviyeye gelip gidenler için harcanması maksadıyla tekkeye vakfedilmiştir. Ancak 1637 yılında vakfa ayrılan bu hisseye köy sipahisi tarafından el konulmuştur. Bu nedenle de köy halkı bu durumu merkeze şikâyet olarak bildirmiştir¹⁶²⁴. 1639 yılında zaviyede tekyenişin hizmetinde bulunan Ali'nin merkeze ilettiği şikâyetinden anlaşıldığına göre; köy zabitanın babası olan Mehmed, kanuna aykırı olarak 24 kile tereke ile bir batman ve bir vukiye pamuğu zorla almış, ayrıca mübaşirin ücreti olarak da 20 kuruş ödemek zorunda bırakılmıştır. Bu sebeple Harput kadısına hitaben bir ferman yazılarak bu haksızlığın giderilmesi istenmiştir¹⁶²⁵.

¹⁶¹⁸ VGMA, HD, nr. 1090, s. 52,57; VGMA, HD, nr. 1158, s. 201.

¹⁶¹⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 219; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 345.

¹⁶²⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 188.

¹⁶²¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 188.

¹⁶²² VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁶²³ VGMA, HD, nr.1090, s. 49. Zilkade 1048 tarihli bir sicil kaydında bu tekkenin Eylo adlı köyde bulunduğu ifade edilmekle birlikte muhtemelen yanlış yazılmıştır. Bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 145/b.3.

¹⁶²⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 219.

¹⁶²⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 145/b.3.

Öte yandan, zaviye vakfı evlatlık olduğu için zaviyedarlık vazifesine Şeyh Şadi'nin soyundan gelenler atanabiliyordu. Mesela 1754 yılında Monla Yasin adlı şahıs, bu makamı haksız yere elde ettiği gerekçesiyle görevden alınarak yerine aileden olan Şeyh Mustafa ve Şeyh Mahmud adlı şahıslar atanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra, Yasin'e haksızlık yapıldığı iddia edilerek zaviyedarlık vazifesi tekrar kendisine iade edilmiştir¹⁶²⁶. Yasin ile Şeyh Mustafa ve Mahmud arasındaki rekabet birkaç yıl daha devam etmiş¹⁶²⁷, nihayet 1757 yılında yapılan mahkeme sonucunda zaviyedarlık vazifesinin Şeyh Mahmud ve Şeyh Mustafa'nın olduğuna hükmedilmiştir¹⁶²⁸.

3.4.3.11. Timurly Tekkesi

17. yüzyılın sonlarında Harput Kazası'nda yer alan bu tekkenin nerede bulunduğu konusunda herhangi bir bilgi tespit edilememektedir. 1691-92 yıllarında tekkeye şeyh olarak İbrahim adlı biri atanmıştır.¹⁶²⁹

3.4.3.12. Tamaş Pınar Zaviyesi

17. yüzyılın sonlarında Harput Kazası'nda yer almakla birlikte, yeri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹⁶³⁰.

3.4.4. Medreseler

3.4.4.1. Ahmed Peykerici Medresesi

Külliyeye şeklinde teşekkül eden bu yapının Harput'ta *Monlakendi* köyünde bulunduğunu yukarıda ifade etmiştik. Ahmed Peykerici tarafından inşa edilen medrese¹⁶³¹ 19. yüzyılın sonlarına kadar faaliyetlerini devam ettirmiş, fakat günümüze ulaşmamıştır¹⁶³².

1518 yılında medreseye Monlakendi köyünün mâlikâne hissesinden 2.880 akçe ayrılmıştır. 1523 yılında ise köyün malikâne gelirlerinden verilen 3.155 akçenin dışında, Peykerici Zaviyesi vakfı bütçesinden artan 360 akçe de tahsis edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise vakfın gelirleri 7.544 akçeye yükselmiştir.¹⁶³³

¹⁶²⁶ VGMA, HD, nr.1090, s. 48,49.

¹⁶²⁷ VGMA, HD, nr.1090, s. 50, 51.

¹⁶²⁸ VGMA, HD, nr.1090, s. 53,56.

¹⁶²⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁶³⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁶³¹ "Vâkıf-ı merkûm binâ eyledüğü medrese...", HŞS, nr. 38244-VI, s. 75/b.1.

¹⁶³² Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 216.

¹⁶³³ Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, s. 324; Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 216-217.

Vakıf gelirlerinin önemli bir kısmı ile medresede eğitim veren müderrislerin ücretleri ödeniyordu. Mesela 1633 yılında medresede görevlendirilen İbrahim Efendi günlük 30 akçe ücret almaktaydı¹⁶³⁴. 1639'da günlük 50 akçe ile atanan müderris de vardı¹⁶³⁵. 1663 yılında ise medresede müderrislik görevini yürüten Osman Efendi adlı kişinin yıllık ücreti 1.200 akçeydi¹⁶³⁶.

Maişetinin oldukça yüksek olmasından dolayı kimi dönemlerde müderrislik görevini elde etmek için ciddi rekabetler yaşanıyordu. Nitekim 1639 tarihinde medreseye müderris olarak atanan Mehmed adlı kişi yerine, aynı tarihte müderris olarak Palu kadılığından ayrılan Hızır adlı şahısın, maişetinin azlığı gerekçe gösterilerek atanmıştı¹⁶³⁷. Mehmed'in bu hususu merkeze şikâyet etmesi üzerine, gerekli tahkikatların yapılarak davanın *vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekrem huzûrunda* görülmesi için Harput kadısına bir ferman gönderilmişti¹⁶³⁸. Ferman mucebince vezîr-i a'zam'ın huzurunda bu göreve talip olan görevlilerin imtihanla seçildiği anlaşılmaktadır. Yapılan imtihan neticesinde başarılı bulunan Mehmed müderrislik görevine getirilmiştir¹⁶³⁹.

1681 yılında medresenin hücreleri yıkık ve suyollarının da harabe olmasından dolayı eğitim faaliyetleri aksamıştır. Bu nedenle medresede gerekli tamirin yapılması için müessesede mütevellilik görevini yürüten Hasan adlı şahısın talebi üzerine keşif yaptırılmış, yapılan keşif neticesinde de, hala müderrislik görevini yürüten Osman Efendi zamanında medresede gerekli bakımın yapılmamasından dolayı harap olduğu ortaya çıkmıştır¹⁶⁴⁰.

Medresede müderrislerin dışında eğitim veren bir buk'a da bulunmaktaydı. Bu görevde bulunan Ömer adlı kişinin vefat etmesi nedeniyle 1639 tarihinde Amid Kadısı Mehmed'in arzı ile bu göreve *niyâbet şartıyla* Hızır adlı kişi atanmıştır¹⁶⁴¹. Ayrıca medresede mütevellî, nazır, cabi ve imam gibi görevliler de vardı.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, medrese binası tamamen yıkılmıştır. Yeni medrese binası da Mollakendi köyü yerine Harput Kasabasında yaptırılmak

¹⁶³⁴ HŞS, nr. 386, s. 374/b.3.

¹⁶³⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 107/b.1.

¹⁶³⁶ HŞS, nr. 368, s. 92/b.2.

¹⁶³⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 133/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 107/b.1.

¹⁶³⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 94/b.1.

¹⁶³⁹ "...vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekrem huzûrunda imtihân olundukda mahall ve müstehak ve medrese-i mezbûre her vechle hakk-ı sarîhi olduğu zâhir olmağıyla kemâ-kân ibkâ ve mukarrer olunub ru'ûs-ı hümâyûn verilmeğle mücebince bu berât-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnu virdim...", HŞS, nr. 38244-II, s. 84/b.2.

¹⁶⁴⁰ HŞS, nr. 38244-VI, s. 75/b.1.

¹⁶⁴¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 135/b.2.

istenmiş ve burada bir arsa satın alınarak inşaatına başlanmıştır. Ancak Mollakendi köyü sakinleri, bu duruma sessiz kalmayarak hükümet nezdinde şikâyetçi olmuşlardır. Yapılan şikâyette; bunun vakfiye şartlarına aykırı olduğu, Mollakendi ve çevre köylerde sakin olan ahalinin de burada ilim talep ettiğini söylemişlerdir. Yapılan bu müracaat dikkate alınmış olmalıdır ki, 1862 yılında medresenin Mollakendi Köyünde yeniden inşası için merkezden yeni bir emir gönderilmiştir¹⁶⁴²

Tablo-38: Ahmed Peykerici Medresesi Çalışanları (1633-1681)

Görevli Çeşidi	Görevli Personel	Belge Tarihi
Müderriş	İbrahim Efendi ¹⁶⁴³	1633
Müderriş	Mehmed ¹⁶⁴⁴	1639
Müderriş	Hızır ¹⁶⁴⁵	1639
Müderriş	Mehmed ¹⁶⁴⁶	1639
Buk'a	Hızır ¹⁶⁴⁷	1639
Müderriş	Ebubekir ve Yusuf ¹⁶⁴⁸	1653
Nazır	Mustafa ¹⁶⁴⁹	1655
Mütevelli	Seyyid Süleyman ¹⁶⁵⁰	1661
Müderriş	Osman ¹⁶⁵¹	1663
İmam	Muhammed ¹⁶⁵²	1664
Cabi	Cebraîl ¹⁶⁵³	1664
İmam	Mehmed ¹⁶⁵⁴	1670
Müderriş	Osman ¹⁶⁵⁵	1681

¹⁶⁴² Enver Çakar, Celalettin Uzun, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", s. 39-40.

¹⁶⁴³ HŞS, nr. 386, s. 374/b.3.

¹⁶⁴⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 133/b.1.

¹⁶⁴⁵ HŞ, nr. 38244-II, s. 107/b.1.

¹⁶⁴⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 84/b.2.

¹⁶⁴⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 135/b.2.

¹⁶⁴⁸ HŞS, nr. 324, s. 243/b.3.

¹⁶⁴⁹ HŞS, nr. 385, s. 149/b.1.

¹⁶⁵⁰ HŞS, nr. 382, s. 153/b.3.

¹⁶⁵¹ HŞS, nr. 368, s. 92/b.2.

¹⁶⁵² HŞS, nr. 368, s. 167/b.1.

¹⁶⁵³ HŞS, nr. 368, s. 167/b.2.

¹⁶⁵⁴ HŞS, nr. 38244-I, s. 92/b.1.

¹⁶⁵⁵ HŞS, nr. 38244-VI, s. 75/b.1.

3.4.4.2. Esendiye Medresesi (Arslaniye Medresesi)

Külliye şeklindeki yapının unsurlarından biri olan medresenin adı 1518 yılında Bahaüddin Medresesi olarak ifade edilmektedir¹⁶⁵⁶. Bu tarihte vakfin bütçesine Perçenç adlı köyün malikâne hissesinden 3.500 akçelik bir gelirin aktarıldığı anlaşılmaktadır. 1523 yılında vakfin bütçesi 7.620 akçeye yükselmiş, 16. yüzyılın ikinci yarısında ise 20.680 akçe olmuştur¹⁶⁵⁷. Külliye dâhilinde medreseden başka, bir cami ve bir mektep de yer alıyordu. Medresede müderrislik görevinde bulunan kişi aynı zamanda mütevellilik görevini de yürütüyordu. Zira 1637 yılına ait bir berat kaydından anlaşıldığına göre, medresede müderrislik ve mütevellilik görevini yürüten Mehmed adlı şahsın ordu-yı hümâyûna göndermiş olduğu mektup neticesinde, külliyenin bünyesinde bulunan camide günlük bir akçe ücretle cüzhanlık vazifesini yürüten Hasan adlı şahsın vazifesini aksatması nedeniyle görevden alındığı, yerine de bu vazifeyi layıkıyla yapacağı düşünülen Kasım adlı şahsın atandığı anlaşılmaktadır¹⁶⁵⁸. Ayrıca vakıfta müteveli dışında, yapılan harcamaları denetleyen bir nazırı da vardı. 1632 yılında bu vazifeyi günlük bir buçuk akçe ile yürüten Mehmed yaşlandığı için, görevini Osman Halife'ye bırakmıştır¹⁶⁵⁹.

Medresede çalışan birtakım görevliler ise müderrislere yardımcı olan muîdlerdi. Yetenekli ve akranlarına nazaran kendilerini daha iyi yetiştirmiş öğrenciler arasından seçilen bu görevliler, müderrislerin vermiş oldukları dersleri arkadaşlarına tekrar ve müzakare ederek bir nevi öğretimin kalıcı olmasını sağlamaktaydılar. Ayrıca, öğrencilerin gözetimi de bunların sorumluluklarındaydı¹⁶⁶⁰. Esendiye Medresesinde çalışan bu görevlilerin maaşları her meslek grubunda olduğu gibi kişinin mahareti ve zamanın ekonomik şartlarına göre değişiklik göstermekteydi. Mesela 1664 yılında bu görevde bulunan İsmail günlük bir buçuk akçe ücret almasına karşın, 1691 yılında bu vazifede bulunan Seyyid Ebubekir günlük üç akçe ücret alıyordu¹⁶⁶¹.

Medresede çalışan kimi görevliler ise oldukça yüksek servetlere sahiptiler. Zira 1654 tarihli bir hüccet kaydında, medresede görevli bulunan Mevlana Resul Efendi adlı

¹⁶⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 213.

¹⁶⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 214; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, 2002, s. 322.

¹⁶⁵⁸ HŞS, nr. 384, s. 213/b.1.

¹⁶⁵⁹ HŞS, nr. 181, s. 140/b.2.

¹⁶⁶⁰. Sâmî es-Sakkâr, "Muîd", *DİA*, 31, Ankara, 2006, s. 86-87.

¹⁶⁶¹ HŞS, nr. 368, s. 170/b.1; VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

kişinin, Hoca Mahallesi'nde 350 riyal kuruşa bir ev satın alması varlıklı biri olduğunun göstergesidir¹⁶⁶².

Vakıf gelirlerinin kimi dönemlerde azlığından olsa gerek, medresede eğitim gören öğrencilerin bazı ihtiyaçları farklı müesseselerin vakfından temin edilmekteydi. Nitekim 1627 yılında medresede *tâlebe-i 'ilim tâifesiden* Mehmed Efendi bin Hâttimizaliğ, Monla Ahmed, Monla İbrahim ve Monla Habil bin Ali Efendi ile diğer bazı kişiler, mahkemede 1626 yılının Aralık ayından, 1627 yılının Mayıs ayının sonuna kadar altı aylık geçen dönem boyunca her gün dört şâhî ekmeği Mansuriye Zaviyesi'nin mütevellisi el-Hâc es-Seyyid Ebubekir Efendi'den aldıklarını ifade etmişlerdir¹⁶⁶³. Ancak ileriki dönemlerde bu müessenin gelirleri artış göstermiş olmalıdır. Çünkü 1633 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, kadılıktan fâriğ olan Sinan Efendi'nin maaşının yetersiz olmasının sonucunda geçim sıkıntısı çekmesi sebebiyle, Arslaniye Medresesi'nden kendisine gelir tahsis edilmiştir¹⁶⁶⁴.

Medresenin bünyesinde eğitim verem bir buk'alık da bulunmaktaydı. Buk'a, sıbyan mektebi ile medrese arasında bir eğitim kurumu idi¹⁶⁶⁵. Nitekim Esediye (Arslaniye) buk'alığına da eğitim amaçlı atamalar yapılmıştır. Mesela 1633¹⁶⁶⁶ yılında Arslaniye Medresesi'nin buk'alık vazifesine Mehmed Efendi atanmıştır¹⁶⁶⁷. Bazı dönemlerde müessesede yaşanan çeşitli ihtilafların kayıtlara yansıdığı görülmektedir. Mesela 1639 tarihli bir berat kaydından anlaşıldığına göre, medresede günlük bir buçuk akçe ücretle buk'a olan İbrahim kanuna aykırı olarak görevinden azledilip, yerine İsmail adlı biri tayin edilmiştir. Fakat yapılan bu hukuksuzluk, Kadı Hüseyin'in merkeze bildirilmesi ve İbrahim'in tekrar görevine atanmasıyla giderilmiştir¹⁶⁶⁸. 1670¹⁶⁶⁹ yılında ise, Esediye buk'asında günlük 20 akçe ile ders veren Ebubekir kasabada oturmadığı ve vazifesini aksattığı gerekçesiyle azledilmiş, Kadı Hamza'nın arzıyla bu görevi layıkıyla ifa edeceği düşünülen, Ebubekir adında başka bir şahıs *Şeyhü'l-İslâm efendi hazretlerinin işâretleriyle* tayin edilmiştir¹⁶⁷⁰.

¹⁶⁶² HŞS, nr. 324, s. 220/b.4.

¹⁶⁶³ HŞS, nr. 38244-III, s. 46/b.3.

¹⁶⁶⁴ HŞS, nr. 386, s. 335/b.1; HŞS, nr. 386, s. 335/b.2.

¹⁶⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA*, 6, Ankara, 1992, s. 386-387.

¹⁶⁶⁶ Belgede tarih verilmemiş ancak kendisinden önce ve sonraki belgelerde verilen hicri tarih miladi olarak 1633 yılına tekabül etmektedir.

¹⁶⁶⁷ HŞS, nr. 386, s. 326/b.3.

¹⁶⁶⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 134/b.1.

¹⁶⁶⁹ Belgede tarih verilmemiş, ancak kendisinden önce ve sonraki belgelerde verilen hicri tarih miladi olarak 1670 yılına tekabül etmektedir.

¹⁶⁷⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 88/b.1.

Medresenin bünyesinde buk‘anın dışında daha alt kademedeki öğrencilere eğitim veren bir mektep de bulunmaktaydı. 1704 yılında bu mektepte muallimlik görevini günlüğü üç akçe ile Mehmed adlı biri yürütmekteydi. Mehmed’in 1731 yılında da görevine devam etmesi¹⁶⁷¹, onun uzun yıllar bu mektepte muallimlik yaptığına işaret etmektedir.

3.4.4.3. Zahiriyeye Medresesi ve Mektebi

Zahiriyeye Mahallesi’nde bulunan bu yapının bir külliye şeklinde olduğunu daha önce ifade etmiştik. Medreseyi kimin ve hangi tarihte yaptırdığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Artuklu veya Eyyubi döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir¹⁶⁷².

16. yüzyılın ilk yarısında vakfının gelirlerini *Haceri köyünün malikâne hissesi* ile *Vasatî Hamamı*’nın kirası ve bedesten kirasının yarı hissesi oluşturmaktaydı. Bu dönemde medrese vakfının gelirleri ile Kale Camii Vakfı’nın gelirleri birleştirilmiş ve vakıf geliri 8.552 akçeye ulaşmıştır¹⁶⁷³. Fakat 16. yüzyılın ikinci yarısında Vasatî Hamamı’nın harabe olmasından dolayı vakıf gelirlerinde azalma olduğu görülmektedir¹⁶⁷⁴.

17. yüzyılda Harput’ta bulunan bedestendeki dükkânların yarısının medresenin vakfına ait olduğu görülmektedir. Zira 1655 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput’ta bulunan bezîstânın nısfî Zahiriyeye Medresesi vakfına aitti. Burada satılması gereken bir kısım ürünler bedesten dışındaki dükkânlarda satıldığı için bundan hem bedesten esnafı hem de vakıf müessesesi zarar görüyordu¹⁶⁷⁵.

Medresede buk‘alık vazifesine de görevlendirmeler yapılıyordu. 1663 yılında günlük 11 akçe ile medresede buk‘adar olan Bekir adlı kişinin vefat etmesi nedeniyle yerine Mustafa adlı şahıs atanmıştır¹⁶⁷⁶. Kimi atamalar ise çeşitli ihtilaflar nedeniyle yapılmıştır. Mesela 1639 yılında Mehmed adlı şahsın yerine *şart-ı vâkıf* gereğince Osman adlı biri atanmıştır¹⁶⁷⁷. Ancak aynı yıl Mehmed adlı şahıs haksız yere görevden alındığı gerekçesiyle Osman azledilerek yeniden Mehmed görevlendirilmiştir¹⁶⁷⁸.

¹⁶⁷¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 187; VGMA, HD, nr. 1094, s. 224.

¹⁶⁷² Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar, s.323; ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 215.

¹⁶⁷³ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 215.

¹⁶⁷⁴ Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar, s. 324.

¹⁶⁷⁵ HŞS, nr. 385, s. 156/b.2.

¹⁶⁷⁶ HŞS, nr. 324, s. 9/b.1.

¹⁶⁷⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 126/b.1.

¹⁶⁷⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 129/b.2.

Zahiriye Külliyesi'nde, bir mektebin de olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu mektepte görev yapan muallimlerin ücretleri Monla Ahmed Peykerici Medresesi vakfından ödenmekteydi. Mektepte, 1732 yılında günlüğü iki akçe ücretle muallimlik görevini Muhammed Halife yürütmekteydi. 1735 yılında Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu Ahmed atanmıştır¹⁶⁷⁹. Bahse konu olan Ahmed 1755 yılında da görevinin başında bulunmaktaydı¹⁶⁸⁰.

---

¹⁶⁷⁹ VGMA, HD, nr. 1094, s. 226,227.

¹⁶⁸⁰ VGMA, HD, nr. 1090, s. 48.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. HARPUT'TA İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT

4.1. İktisadi Hayat

4.1.1. Mukataalar

Sözlükte kesmek anlamındaki Arapça *kat* sözcüğünden türeyen *mukâtaa* “*kesişmek*” olarak tanımlanmaktadır. *Belirli bir miktar üzerine karşılıklı anlaşma*” şeklinde genel bir anlamı da vardır. Tarihi Abbasiler devrine kadar götürülen mukâtaa, Selçukluların son zamanlarında ve bilhassa İlhanlılar döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu devirlerde mukâtaa, vergilerin muayyen bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin başlangıcında “*mukâtaaya vermek*” “*mukâtaaya tutmak/almak*” veya yalnız “*mukâtaa*” ifadesi devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesi anlamında kullanılmıştır. Yine bu dönem mukâtaa kavramı aynı şekilde *sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ* manasında da kullanılmaktaydı. Maktû, maktûâ olarak da ifade edilen mukâtaanın; Rumeli'de *kesim*, Güneydoğu ve Suriye bölgesinde *dimos*¹⁶⁸¹ şeklindeki tabirlerine de rastlanmaktadır. Mukâtaa, devlete ait bazı vergi gelirlerinin bir bedel karşılığında iltizama verilmesi manasından zamanla iltizamın konusunu oluşturan vergi birimi anlamına doğru kaymıştır¹⁶⁸².

Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin büyük bir kısmı cizye ve mukâtaalardan meydana geliyordu. Her mukâtaa, ayrı bir ünite olarak ne kadar gelir elde edileceği tahmin edilen ve maliyenin defterlerine kaydedilen bir gelir kaynağıydı¹⁶⁸³.

Osmanlının gelişme döneminin sona ermesiyle birlikte, gelir kaynaklarında azalmalar olmuştur. Yine bu dönemde savaşların organizasyonundaki değişim, tımarlı sipahilerin yerine merkezi orduları ön planı çıkarmıştır. Merkezi hazinenin gelir ihtiyacının, yerel hazinelere oranla artması sebebiyle maliyede merkezîleşme süreci başlamıştır¹⁶⁸⁴. Bu yüzden vergi gelirlerini tımar düzeni içerisinde dolaylı olarak kullanmak yerine; doğrudan merkezi hazinede toplamak amacıyla Osmanlı'nın erken

¹⁶⁸¹ Dimos veya Dimüs, Arapçada öşür kelimesinin karşılığıdır. Fransızcada öşre “*dim*” denilmekteydi. Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1989, s. 167.

¹⁶⁸² Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, 31, Ankara, 2006, s. 129.

¹⁶⁸³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 93.

¹⁶⁸⁴ Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, IV/15, Ankara, 2010, s. 1701.

dönemlerinden itibaren kullanılagelen iltizam sistemi daha yaygın hale gelmiştir¹⁶⁸⁵. Bu da tımar sisteminin bir parçası olan ve daha ziyade tarıma dayalı vergi kaynaklarının mukâtaalara çevrilmesine yol açmıştır. Bu sistemde tımar düzeni dışında kalan vergi kaynakları, açık artırma yoluyla, bir veya üç seneliğine ve çeşitli şartlarla işletmek üzere, en yüksek ödemeyi yapan ve mültezim adı verilen kişilere devrediliyor veya satılıyordu. İltizam yoluyla devlet adına vergi toplama işini alan mültezim, bu işe kazanç elde etmek amacıyla giriyordu. Açık artırmaya konu olan mukâtaanın gelirlerinin toplanması sırasında ortaya çıkacak masraflara ve elde edilecek yıllık kâra ilişkin yapılan hesaplamalar neticesinde mültezim devlete teklifte bulunuyordu¹⁶⁸⁶.

Böylece mukâtaalar, yapılan iltizam sözleşmeleri ile satılıyor, hazinenin nakit ihtiyacı da bir nevi iç borçlanma yöntemiyle temin ediliyordu. Müzayede yoluyla gerçekleştirilen iltizam sisteminde mukâtaayı alabilmek için en yüksek teklifi vermenin dışında hazineye yatırılacak peşin miktarı da oldukça önemliydi. Zira mukâtaanın iltizama verilmesinde en önemli etken hazineye bir an önce nakit para girişini sağlamaktı¹⁶⁸⁷. İltizam sektöründeki gelişmelere binaen nakit ihtiyaçlarındaki artış sebebiyle peşin uygulamalarında artış olmuştur. Erken dönemde de mevcut olan bu uygulama, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde giderek önem kazanmış ve daha fazla yaygınlaşmıştır. Önceleri mültezimin teklifi üzerine belirlenen peşinler, artık bu tarihten itibaren devlet tarafından tespit edilir olmuştur. Bilhassa bu uygulama IV. Murad döneminde zirveye ulaşmıştır¹⁶⁸⁸.

Mukâtaalar iltizam yönteminin dışında emânet şeklinde de işletilmekteydi. Bir veya birkaç vergi geliri mukâtaa haline getirildiğinde, bunun yıllık gelirinin tespiti için ilk senelerde emânet yöntemi uygulanıyordu. Ayrıca emanet yöntemi, mukâtaanın talep edilmemesi, işletme şartlarına mültezimin uymaması ve savaş ya da farklı nedenlerden dolayı boş kalan mukâtaa gelirlerinin toplanması amacıyla da kullanılıyordu. Devlete ait gelirlerin kayıp ve heba edilmemesi için uygulanan bu yöntemde mukâtaayı tasarruf eden kişiye emin denilmekteydi. Güvenilir kişiler arasından görevlendirilen eminler, tahsil ettiği gelirin meblağı konusunda bir

¹⁶⁸⁵ Devletin ilk dönemlerinde tımar sistemine yerleştirilemeyen kimi vergi gelirlerinin nakden alınması ya da nakde çevrilerek merkezi bir hazineye intikal ettirilmesi zorunluluğu iltizam metodunu ortaya çıkarmıştır. Eftal Şükrü Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Osmanlı*, 3, Ankara, 1999, s. 250.

¹⁶⁸⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 1999, s. 147.

¹⁶⁸⁷ Mehmet Ali Ünal, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri, *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun, 1988, s. 93.

¹⁶⁸⁸ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003, s. 17-18.

sorumluluğu bulunmaktaydı. Eminler yapmış oldukları görev icabı devletten tahsil ettikleri vergi gelirlerinin belli bir oranını aldıkları gibi yılın belli zamanlarında günlük ücret de alıyorlardı¹⁶⁸⁹. Bir nevi devlet memuru olarak görevlendirilen eminler, iltizam uygulanmasında görüldüğü üzere her yıl belli bir meblağı hazineye yatırmak zorunda oldukları gibi, bir miktar peşini de yine devlet hazinesine ödemekle yükümlüydüler¹⁶⁹⁰.

Şartların olumsuz olduğu dönemlerde zarar ihtimalinin olması, mukâtaaların iltizama verilmesini zorlaştırmaktaydı. Bu sebepten devlet, mukâtaaları kapatmaktansa yarı iltizâm-yarı emanet yoluyla “*emanet ber vech-i iltizâm*” şeklinde de işletebilmekteydi. Bu suretle mukâtaanın başına getirilen kişi şahsında, memuriyet ile özel teşebbüsü birleştirmiş oluyordu¹⁶⁹¹.

“İltizam”, “emanet” ve “emanet ber vech-i iltizam” şeklinde yönetilen mukâtaalar, ayrıca seferlerde yararlılık gösteren emektar askerlerin tasarrufuna da bırakılıyordu. Mesela Ekim 1631 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, ikinci bölüğün kadim emektarlarından olan ve günlük 54 akçe ulufe alan Mehmed adlı kişi şark seferinde önemli hizmetleri olup, mülâzemeteye ayrıldığı için Harput mukâtaası ona tevcih edilmiştir¹⁶⁹². Bu uygulamaların dışında padişah kendi kullarından, genellikle kapıkulu sipahilerinden olan askerleri de vergi toplamayla görevlendirebilirdi¹⁶⁹³.

17. yüzyılın başlarında, mukâtaaların iltizama verilmesi için ilam süresi üç aydı. Bu süre zarfında talip çıkmaması durumunda emaneten işletiliyor ya da istenen bedelden daha düşük bir ücretle iltizama veriliyordu¹⁶⁹⁴. 17. yüzyılın sonlarında merkezlerdeki bürolarda bulunan mukâtaaların toplam sayısı 400-500 kadardı. Fakat bu rakamın bir kısmı tek bir mukâtaayı değil bir grup mukâtaaları temsil eden birimlerden teşekkül etmekteydi. Değişik vergi türlerinden oluşan mukâtaalar büyük bir çeşitlilik arz etmekteydi. Mezra ve köy sınırları içerisinde kalan mukâtaalar olduğu gibi kaza, sancak ve hatta birçok eyaleti içerisine alan mukataalar da bulunmaktaydı¹⁶⁹⁵. O yüzden mukâtaaların aynı bölge veya sancakta olma zorunluluğu yoktu. Nitekim Nisan 1664’de

¹⁶⁸⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 150-152.

¹⁶⁹⁰ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılın Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, İzmir 1991, s. 60.

¹⁶⁹¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 280.

¹⁶⁹² *HŞS, nr. 181*, s. 136/b.1.

¹⁶⁹³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 103.

¹⁶⁹⁴ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, s. 152.

¹⁶⁹⁵ Mehmet Genç, “Mukâtaa”, s. 130.

Harput mukâtaasına tabi olup Rum Eyaleti'nde bulunan Taşili'nin¹⁶⁹⁶ *'âdet-i aġnâmı, bennâk, mücerred ve cürm-i cinâyet ve bad-ı hevâları ber-vech-i peşin 410 riyâl kuruş* karşılığında Ahmed Çelebi adlı kişinin tasarrufuna bırakılmıştır¹⁶⁹⁷. Ocak 1638 tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre ise, Harput mukâtaasına tabi olan *nefs-i Ebutahir'de* bulunan Avsiya, Bekirme ve Samahto adlı köylerin gelirleri Şubat 1631'de bir seneliğine *ber vech-i iltizâm* olarak 700 riyal kuruş karşılığında Mustafa Beşe ve Hüseyin Çelebi'ye verilmiştir¹⁶⁹⁸.

Belgelerde *Harput mukâtaası*¹⁶⁹⁹ ya da *mukataât-ı Harput* olarak kullanılan tabir ile sancaktaki bütün mukâtaalar kastedilmekteydi. Mukâtaaya padişah hâssı olarak sancağa kaydedilmiş köyler de dâhildi¹⁷⁰⁰. Nisan 1616 tarihli Harput mukâtaasına ait bir iltizam sözleşmesinden anlaşıldığına göre, eski Harput Sancakbeyi İbrahim, Divan'a giderek sunmuş olduğu arzuhalde, 1614-15 (H. 1023) senesinde Harput mukâtaasının mahsulü hass-ı atîk ve cedîdin toplamda Harput kilesiyle 180.000 kile olduğunu, bunun da her biri 60.000 kile halinde olan buğday, arpa ve darıdan oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca Harput mukâtasının arasında *'âdet-i aġnâm, penbe, çift, bennâk, mücerred, ispençe, bâġat, küvâre, bâd-ı hevâ, maktû'ât, bezirhâne, asiyâb ve cizyenin perâkendes*i ile birlikte nakit gelirlerden teşekkül eden 10.000 kuruş vergi gelirlerinin olduğunu söylemiştir. Harput mukâtaasına ait olan bu gelir gruplarını üç seneliğine her bir sene için 10.000 kuruş, toplamda da 30.000 kuruş hazineye ödemek şartıyla iltizam olarak uhdesine aldığını belirtmiştir. Bu mukâtaa gelirlerini bir yıl tasarruf ettiğini ifade ederek, bu gelirlerle birlikte Harput mukâtasının içerisinde olan Batu Hasan'ın iltizamı olan *bâc-ı ubûr, meşinhâne-i Harpurut ve boyahâne-i Gölcük-i Ulya ve Süfla mukâta'aları* ile birlikte Mollakendi, Kiġivank ve Ayvos adlı köylerin tımarları hariç diğer gelirleri 3 yılı toplamda 96.000 kuruşa kendisine iltizam olarak verilmesi için Divan'a teklif sunmuştur. Ödeme planı olarak da bu meblağın 90.000 kuruşluk kısmı için hazineye her dört ayda bir 10.000 kuruşu peşin olarak ödeyeceğini taahhüt etmiş ve 6.000 kuruşun da kale mevâciblerine salyane olmasını talep etmiştir. Netice itibarıyla

¹⁶⁹⁶ 1530 yılında nahiye olduğu anlaşılan Taşili, Rum Eyaleti'nde Gerger-Kâhta'nın bulunduğu bölgededir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, 2006, s. 480

¹⁶⁹⁷ *HŞS, nr. 368, s. 4/b.4.*

¹⁶⁹⁸ *HŞS, nr. 384, s. 173/b.1.*

¹⁶⁹⁹ *HŞS, nr. 368, s. 4/b.4.*

¹⁷⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri, s. 93; İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, s. 74.

Dilaver Paşa'nın merkeze göndermiş olduğu buyruldu üzerine İbrahim Bey'in teklifi kabul edilmiş ve kendisine bu hususta berat verilmiştir.

Aynı belgeden Harput mukâtaasını oluşturan gelir grupları ve bunların üç yıllık miktarlarını da tespit etmek mümkündür. Harput haslarının üç yıllık toplam gelirinin 55.687, adet-i ağnam mukâtaasının *üslûb-ı sâbık üzere* üç yıllık geliri 9.350, bâc-ı ubûr ve meşinhâne-i Harput ve boyahâne-i Gölcük-i Ulya ve Süfla mukâtaalarının yine *üslûb-ı sâbık üzere* üç yıllığı 5.097 kuruştur. Monlakendi adlı köyün ise *üslûb -ı sâbık üzere* üç yıllık geliri 1.155 kuruştur. Kığıvenk ve Ayvos adlı köylerin de *üslûb -ı sâbık üzere* üç yıllık gelirleri toplamda 450 kuruş olduğu görülmektedir. Hâss-ı cedîd Harput mukâtaası üç yıl süresince 10.206 kuruş olarak zikredilmiştir. Harput Kazası'nda bulunan *harâc-ı güzârlıĝ* gelirleri, perakendesiyle birlikte, üç seneliği 14.055 kuruştur¹⁷⁰¹.

İbrahim Bey bu iltizam sözleşmesinden 11 yıl önce sancakbeyi olduğu dönemlerde de Harput mukataasını uhdesine almıştır. Yapılan anlaşma gereği, 19 Mayıs 1605'den 8 Mart 1609 tarihine kadar her yıl 24.000 kuruşluk taksitler halinde, hazineye toplamda 96.000 kuruş ödemek şartıyla dört yıllığına Harput mukataasının *emin-i mültezimlik* görevini üslenmiştir¹⁷⁰². Aradan 11 yıl geçmesine karşın Harput mukâtaasının değeri %25 oranında artmıştır. Zira 1605 yılında yapılan anlaşma gereği 4 yıl boyunca mukâtaanın tasarrufu için 96.000 kuruş ödenmesine karşın 1616 yılında mukâtaanın kullanım hakkı 3 yıla düşürülmüş, ancak hazineye ödenecek meblağda herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.

Sonraki yıllarda yeni gelir grupları eklenmesine rağmen, Harput mukâtaası değerini büyük oranda kaybetmiştir. 1630-1631 yılları arasında bir seneliğine Harput mukâtaasını iltizama alan Bekir Efendi'nin, Harput kilesi ile 12.000 kile buğday ve 12.000 kile arpa (toplamda 24.000 kile) ve nakid gelirlere 13.625 riyâl kuruş hazineye ödediği anlaşılmaktadır. Bekir Efendi'nin iltizam süresi dolunca Zağarcı İbrahim Ağa aynı şartlarla Harput mukâtaasını iltizama almak için Divan'a başvurmuştur. Merkez tarafından İbrahim Ağa'nın talebi olumlu karşılanmış ve mukâtaayı 1631-1632 yılları arasında bir yıllık süre ile tasarruf etmesi için berat verilmiştir¹⁷⁰³. Zağarcı İbrahim, iltizam süresi dolması üzerine bu sefer de *mâl-ı mîrinin*

¹⁷⁰¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 173/b.1.

¹⁷⁰² Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataasına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri, s. 93-107.

¹⁷⁰³ HŞS, nr. 386, s. 416/b.1.

zâyi‘ ve *telef* olmaması için 21 Ocak 1633 tarihinde bir tezkere ile tekrar görevlendirilmiştir¹⁷⁰⁴.

24 Mart 1634 tarihinde düzenlenen berat kaydında ise Zağarcı İbrahim’den sonra Harput’ta oturan Kürkçüzade Hüseyin Bey’in mukâtaayı iltizam olarak uhdesine aldığı anlaşılmaktadır. Hüseyin Bey Divan’a giderek Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden olan Zağarcı İbrahim’in tasarruf ettiği mukâtaanın iltizam süresi bittikten sonra, İbrahim Ağa ile daha öncesinde yapılan anlaşma gereğince (13.625 kuruş ve 24.000 Harput kilesi hububat karşılığında) Harput mukataasının (Hicri 1042 vâcibinden 1043 vâki‘ oluncaya değin) kendisine verilmesini teklif etmiştir. Hüseyin Bey’in teklifinin uygun bulunması üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa’nın buyruldu su ile mukâtaayı tasarruf edebilmesi için berat düzenlenmiştir¹⁷⁰⁵. Bir yıllık iltizam süresi dolan Hüseyin Bey’in 1635 yılında tekrar Harput mukâtaasını tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde mukâtaanın iltizam bedelinde küçük bir artış yaşanmıştır. Zira 13 Aralık 1636’da Harput’ta sakin olan Dergâh-âlî kullarından Hüseyin Bey’in uhdesindeki mukâtaanın iltizam bedeli yine 24.000 Harput kilesi (12.000 kile buğday ve 12.000 kile arpa) olmasına karşın nakit gelirlerin iltizam bedeli 14.149 riyâl kuruşa yükselmiştir. Aynı yıl yapılan yeni iltizam anlaşmasıyla Harput mukâtaası Hüseyin Bey zamanında tasarruf edildiği şekliyle Dergâh-âlî sipahilerinden Seyyid Mustafa Ağa’ya verilmiştir. Ancak daha önceki iltizam anlaşmalarından farklı olarak Mustafa Ağa’dan 2.000 riyal kuruş ordu-yı hümâyun hazinesine ve 2.000 riyâl kuruşu da Diyarbekir hazinesine vermek üzere toplamda 4.000 riyal kuruşu peşin ödemesi istenmiştir¹⁷⁰⁶. Mustafa Ağa’dan sonra Harput mukâtaası günlük 13 akçe ulufe alan sipahi Veli Bey’e verilmiştir. 10 Aralık 1637 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Veli Bey Divan’a giderek geçen yıl Mustafa Ağa’nın tasarruf ettiği şekilde Harput mukâtaasını iltizam olarak kabul edebileceğini söyleyerek talep etmiştir. Bunun üzerine Mehmed Paşa’nın buyruldu su ile mukâtaanın nakit geliri olan 14.149 riyal kuruşu Van kullarının mevâciblerine vermek şartıyla Harput mukâtaasının Veli Bey’e verilmesine dair bir berat düzenlenmiştir¹⁷⁰⁷. Ancak Mustafa Ağa, Veli Bey’in tasarrufuna bırakılan mukâtaayı kendi üzerine almak için başvuruda bulunmuş ise de 9 Ocak 1638’de Harput kadısına gönderilen bir mektup ile Harput mukâtaasının Veli Bey’in tasarrufunda olduğu ve başkalarının müdahale

¹⁷⁰⁴ HŞS, nr. 386, s. 424/b.2.

¹⁷⁰⁵ HŞS, nr. 386, s. 301/b.1.

¹⁷⁰⁶ HŞS, nr. 384, s. 234/b.1.

¹⁷⁰⁷ HŞS, nr. 384, s. 176/b.1.

etmemesi belirtilmiştir¹⁷⁰⁸. Fakat Veli Bey'den sonra Mustafa Ağa Harput mukâtaasını uhdesine almıştır. Zira 1639 yılına ait iki ayrı belgeden, Harput Mukataa Emmini görevinde Mustafa Ağa'nın olduğunu, ancak onun Bağdad seferine iştirak etmesinden dolayı, yerine Yusuf Bey'i vekil olarak atadığını öğrenmekteyiz¹⁷⁰⁹.

17. yüzyılın ilk çeyreğinde yani 1605 ve 1616 tarihlerinde yapılan iltizam sözleşmeleri 4 veya 3 yıllık süreleri kapsamına karşın 1630-1637 yılları arası yapılan iltizam anlaşmaları bir sene ile sınırlandırılmıştır. Yine tımar sisteminin giderek önemini kaybetmesi nedeniyle ilk dönemlerde Harput mukâtaasının içerisinde bulunan köylerin sayısında da ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. Nitekim 1616 tarihli iltizam sözleşmesinde Harput mukâtası gelirleri arasında Mollakendi, Kiğivank ve Ayvos adlı köyler bulunmaktaydı. Ancak 1630-1637 yıllarında yapılan iltizam sözleşmelerinde bu köylerin yanı sıra Havik, Karacaviran, Belbükerek, Herbenu, Çukur, Ankuzı, Til ve Elki gibi farklı köylerin olduğu da görülmektedir¹⁷¹⁰. Bu durum tımar gelirleri arasında olan köylerin zamanla mukâtaaya çevrilerek gelirlerinin merkezi hazineye tahsis edilmesinden kaynaklanmıştır.

Mukâtaanın iltizama verilmesi hususunda kadının önemli görevleri bulunmaktaydı. Mukâtaa genellikle kadınlarda düzenlenen müzayede yoluyla hazineye en yüksek fiyatı teklif eden mültezime verilmekteydi¹⁷¹¹. Fakat Harput mukâtaasının iltizama verilme usulünde takip edilen yol daha farklıydı. İncelediğimiz belgelerde kadının bu süreçte etkin olmadığı görülmektedir. Harput mukâtaasını iltizama almak isteyen kişi bu talebini Divan'a giderek bildirir ve hazineye ödeyeceği miktara ilişkin teklifini sunarak ödeme planını söylerdi. Yapılan teklif de genellikle bir önceki dönemde yapılan iltizam anlaşması teklifi ile aynıydı. Bu teklif uygun görülürse beylerbeyinin *buyruldu-yı şerifleri mücebince* düzenlenen berat ile kişiye mukâtaa verilmekteydi¹⁷¹².

Harput mukâtasının gelirlerinin bir kısmı farklı bölgelerde¹⁷¹³, özellikle de Van Kalesi'nde görev yapan askerlerin maaşlarının ödenmesi için *ocaklık* olarak tahsis

¹⁷⁰⁸ HŞS, nr. 384, s. 175/b.2.

¹⁷⁰⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 115/b.4; HŞS, nr. 38244-II, s. 154/b.2.

¹⁷¹⁰ HŞS, nr. 384, s. 234/b.1; HŞS, nr. 386, s. 301/b.1; HŞS, nr. 384, s. 176/b.1.

¹⁷¹¹ Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizâm İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 10-14 Kasım 1948)*, Ankara, 1952, s. 433-444; İbrahim Erdoğan, XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği), s. 76.

¹⁷¹² HŞS, nr. 386, s. 301/b.1; HŞS, nr. 384, s. 234/b.1; HŞS, nr. 384, s. 176/b.1.

¹⁷¹³ Mesela Nisan 1637 yılına ait bir belgeden Harput mukâtaasının Adilceva ve Kefender Kalelerinde bulunan askerlerin ulufelerinin ödenmesi için salyane olduğu anlaşılmaktadır. HŞS, nr. 384, s. 214/b.1.

edilmişti. Haziran 1627’de Van’daki askerlerin maaşları için Harput mukâtaasından 3.000 kuruş salyane olmuştur¹⁷¹⁴. Daha sonraki yıllarda bu meblağın giderek arttığı görülmektedir. Zira 10 Aralık 1637’de mukâtaanın nakit gelirlerinin tamamı olan 14.149 riyal kuruş Van kullarının maaşlarına ayrılmıştır¹⁷¹⁵. Mayıs 1639 tarihli bir belgede, ayrılan meblağın (Hicri 1047 yılı için) 7.120 riyâl kuruş olduğu anlaşılmaktadır¹⁷¹⁶. Mart 1639 tarihli başka bir belgede ise bu rakam (Hicri 1048 yılı için) 9.000 riyâl kuruşa çıkmıştır¹⁷¹⁷.

Van kalesinde görevli olan askerlerin maaşları için Harput mukâtaasından ayrılan miktar sonraki dönemlerde daha fazla artış göstermiştir. Hatta 2 Şubat 1643 (Hicri 13 Zilkade 1052)¹⁷¹⁸ tarihinde Harput mukâtaasının tamamına denk gelen 40.000 kuruşun *Van kal’ası kullarının mevâcibleri* için ocaklık şeklinde tahsis edildiği anlaşılmaktadır¹⁷¹⁹. Mukâtaa gelirlerinin tamamı Van’daki askerlerin ücretlerine ayrılmış olması mukâtaanın idaresinde de değişiklik meydana getirmiştir. Artık Harput mukâtaa gelirleri Van’da bulunan askeri yetkililerin teklifleri doğrultusunda bunların idaresine verilmeye başlanmıştır. Ocaklık uygulamasından dolayı ortaya çıkan bu durum sebebiyle mukâtaanın tasarrufu Harput’ta meskûn olan kişilerden ziyade Van tarafından görevlendirilen kişilere bırakılmaktaydı¹⁷²⁰. Nitekim 5 Ocak 1653 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Van’ın sâbık çavuşlar kethüdası olan Mehmed Ağa *Divân-ı Van’a* giderek Harput Kazası’na ait *mahsûl ve mukâta’ât-ı havass-ı hümayûna ve havâss-ı mirlivânın a’şâr-ı şer’iyye, rusûm-ı ‘örfiyyesi, gılâl, nukûd, cizye, ispençe, ‘âdet-i aġnâm, rüsûm-ı penbe, cürm-i cinâyet, resm-i kovan, resm-i baġat ve bad-ı hevâ* gibi *mîriye müte’allick* olan gelirlerin 26.010 riyâl kuruş karşılığında kendisine verilmesini talep etmiştir. Bu teklifin kabul görmesi üzerine 1653 yılının Kasım ayı

Ayrıca Erzurum Kalesi “*merdân ve ‘azebleri*”nin mevâcibleri için de Harput mukâtasından on dört yük altmış sekiz bin üç yüz yirmi akçenin tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Mehmet Ali Ünal, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri, s. 102.

¹⁷¹⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 185/b.1.

¹⁷¹⁵ HŞS, nr. 384, s. 176/b.1.

¹⁷¹⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 20/b.1.

¹⁷¹⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 154/b.2.

¹⁷¹⁸ Erdoğan bunu 13 Zilkade 1082 olarak okuduğu için beratin tarihini 12 Mart 1672 olarak vermiştir (bkz. İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, s. 83,99).

¹⁷¹⁹ “Buyurdum ki Van Kal’ası kullarının zikir olunan Harput mukâta’ası Diyarbekir hazinesinden ta’yîn olunan kırk bin kuruş mevâcibleri bedel-i ocaklık kabulleri olub...”, HŞS, nr. 362, s. 154/b.1.

¹⁷²⁰ İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, s. 95.

başlangıcından itibaren mukâtaayı tasarruf edebilmesi için Mehmed Ağa'ya berat verilmiştir¹⁷²¹.

Mehmed Ağa'dan sonra Aralık 1655'te Harput Sancağı'na mutasarrıf olan Osman 30.105 riyâl kuruş karşılığında Harput mukâtaasını iltizâm olarak almıştır¹⁷²². Ancak daha sonraki yıllarda mukâtaanın Van'daki ocak mensuplarına tahsisi devam etmiştir. Nitekim Mayıs 1664'de önceden Harput Sancağı'na mutasarrıf olan Ömer Bey, Van tarafından gedikli, ihtiyâr ve emekdâr askerlerden biri olarak Harput mukâtaasını iltizam olarak uhdesine almıştır. 1663 yılında 27.000 kuruş karşılığında bir sene süresince tasarruf ettiği mukâtaanın süresi iki sene daha uzatılmıştır. Yeni yapılan iltizam sözleşmesi gereğince mukâtaanın bedelinde artırıma gidilmiştir. Ömer Bey hazineye her sene için 30.000 kuruş, toplamda ise 60.000 kuruş ödemeyi kabul etmiştir¹⁷²³.

Ömer Ağa (Bey) Van'da oturması nedeniyle mukâtaayla alakalı işleri yürütmesi için yerine İsmail Ağa'yı vekil olarak atamıştır. İsmail Ağa da görevi icabı Ağustos 1664'de Harput mukâtaası içerisinde olan Kuyulu, Şems ve Tolun adlı köyler ile bunlara bağlı mezraların vakıf hisseleri dışındaki (*gayr-ı ez hisse-i vakf*) *gılâl mahsûlatları, â'şarını, cizye, ispençe ve 'avârızını, penbeleri ve maktû'a ları*, Ömer Ağa adında başka bir şahsa 950¹⁷²⁴ riyâl kuruşa iltizama vermiştir¹⁷²⁵. Yine aynı yıl İsmail Ağa Müri köyü ve mezrasını 450 kuruşa Mahmud Beşe'ye¹⁷²⁶, Bizmişin, Hersenk, Hırhik adlı köyleri de Ahmed Bey ve Mustafa Ağa'ya 1.100 kuruşa benzer şekillerde iltizama vermiştir. İltizamdan elde edilen paralar Van'daki askerlerin maaşlarının ödenmesi için gönderilmiştir¹⁷²⁷. Ayrıca İsmail Ağa Ağustos 1664'de Arındık, Mornik ve Tadım adlı köylerin aşar, avarız, cizye ve ispençe vergilerini, Kığıvank ve

¹⁷²¹ “Kıdvetü'l-emâcid ve'l-'ayân sâbık Van'ın çavuşlar kethüdâsı Mehmed Ağa zîde mecdühu divân-ı Van'a gelub havâss-ı hümayûndan kazâ-i Harputda vâki' mahsûl ve mukâta'ât havass-ı hümayûna ve havâss-ı mirlivânın a'şâr-ı şer'îye ve rusûm-ı 'örfiyesin ve gılâl ve nukûd ve cizye ve ispençe ve 'âdet-i ağnâm ve rusûm-ı penbesin ve cürm-i cinâyet ve resm-i kovân ve resm-i bağat ve bad-ı hevâ her ne ki mîriye mûte'allik var ise gayri ez 'avârız ve Herdi cümlesin ber-vech-i iltizâm yirmi altı bin on riyâl kuruş kabul ve cem' ve tahsîl eyleyüb götürüb teslim-i hazine eylemek mûte'addid olmağın tevcih olunub taraf-ı hazineden zabt u rabt için berât verildi ki varub işbu sene erba' ve sittîn ve elf mâh-ı Muharrem-i haramının ibtidâsında kazâ-i mezbûrede vâki' havâs-ı hümayûn ve havâs-ı mirlivâyâ mute'allik mukâta'ât ve mahsûlat ...”, *HŞS, nr. 324, s.254/b.1-2*.

¹⁷²² *HŞS, nr. 385, s. 137/b.1*.

¹⁷²³ *HŞS, nr. 368, s. 171/b.2*.

¹⁷²⁴ Erdoğan, bu iltizam bedelini 1.950 kuruş olarak belirtilmiştir (İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, s. 97). Fakat doğrusu 950 kuruştur.

¹⁷²⁵ *HŞS, nr. 368, s. 101/b.1; HŞS, nr. 368, s. 189/b.1-2*.

¹⁷²⁶ *HŞS, nr. 368, s. 101/b.2*.

¹⁷²⁷ *HŞS, nr. 368, s. 102/b.2*.

Monlakendi adlı köylerin ise maktû'atını, Habusu, Nekerek, Sanuk ve Hüseyinik adlı köylerin de cizyesini el-Hâc Sefer adlı kişiye 4.738 kuruş karşılığında iltizama vermiş, yine bu meblağ da Van neferlerinin mevâcibleri için irsal edilmiştir¹⁷²⁸. Aynı yıl İsmail Ağa, Sürsürü adlı köyün â'şar-ı şer'iyesini, cizye, ispençe ve 'avârızını Hüseyin Bey ve Mehmed Bey ibn-i Hasan Ağa adlı kişilere 780 riyâl kuruş karşılığında iltizama vermiştir¹⁷²⁹.

Van'daki askeri yetkililerce iltizam olarak alınan mukataa gelirleri bu görevliler tarafından toplanmayarak, bazı dönemlerde bölgede ikamet eden yerel kişilere satılması ve bunların da halktan fazladan vergi toplamaları şikâyet konusu olmuştur. Nitekim 1662 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Van kullarının maaşları için ocaklık olarak tayin edilen has köylerinin ahalisi başkente adam ve arzuhal göndererek şikâyette bulunmuşlardır. Yapılan şikâyette, üzerlerine düşen vergileri kanuna uygun ödediklerini, ancak Van'daki askeri yetkililerin vergileri kendilerinin toplamayıp, â'yân-ı vilâyetten bazı kimselere sattıklarını, bunların halktan fazladan vergi alarak halka zulmettiklerini bildirmişlerdir. Ayrıca ocaklık olarak tahsis edilen bu vergilerin â'yân-ı vilâyetten kimseye satılmaması ve Van neferlerinin bizzatihi gelip vergilerini tahsil etmesi için merkezden emr-i şerîf talep etmişlerdir. Bunun üzerine Van askerlerinin maaşları için ocaklık olarak tahsis edilen köylerin vergilerine yerel kişilerin müdahalesinin engellenmesi ve mukataa gelirlerinin Van tarafından gelen neferlerce tahsil ettirilmesi için Harput kadısına bir ferman gönderilmiştir¹⁷³⁰.

Diğer taraftan Van neferlerinin ocaklığı olan bazı köylerin kanun dışı uygulamalar ile Harput ümenâsı ve bazı ağaların arzı ile *ifrâz ve deruhte* edildiği de olmuştur. Van defterdarı Yahya bu durumu merkeze bildirerek şikâyette bulunmuş ve ümenâ ve ağalar tarafından bir kısım kişilere iltizam olarak verilen köylerin alınarak anlaşmalarının feshedilmesi ve bunların ellerindeki temessüklerin de geri alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Ağustos 1664'de yetkililere gönderilen fermanla Harput Sancağı'nda olan mukâtaanın Van neferinin ocaklığı olduğu hatırlatılarak bu tür uygulamalara son verilmesi istenmiştir¹⁷³¹.

Van kullarının mevâcibleri için tahsis edilen mukâtaa gelirlerinin toplanmasında bazı sıkıntılar da yaşanmaktaydı. Eminler tarafından toplanan vergiler farklı yerlerin

¹⁷²⁸ HŞS, nr. 368, s. 103/b.1.

¹⁷²⁹ HŞS, nr. 368, s. 103/b.2.

¹⁷³⁰ HŞS, nr. 382, s. 162/b.1.

¹⁷³¹ HŞS, nr. 368, s. 163/b.1.

masrafları için kullanıldığı gibi, zamanında toplanamamasından dolayı gecikmeler de oluyordu. Bu problemlerin giderilmesi için yetkili kişilerin merkezden uyarıldığını görüyoruz¹⁷³². Ayrıca kimi dönemlerde halkın ocağa ait vergileri ödemediği veya eksik ödemesinden kaynaklanan problemlere de sıkça rastlanmaktaydı. Van hazinesinin defterdarı olan Abdulkerim adlı kişi, Harput mukâtaası reayasının üzerlerine düşen vergiyi, özellikle de cizye ve ispençeleri eksik ödediklerini, bundan dolayı da asker taifesinin mevâciblerinin zarara uğratıldığını merkeze bildirerek şikâyetçi olmuştur. Ayrıca merkezden vergilerin eskinden ödendiği üzere eksiksiz toplanması için emr-i şerîf talep etmiştir. Bunun üzerine Ocak 1666'da Harput kadısına bir ferman gönderilmiş ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir¹⁷³³. Temmuz 1680 tarihine ait başka bir belgede ise Harput mukâtaasının zabiti olan Hacı Mehmed'in merkeze arzual sunarak mukâtaaya tabi köy halkının vergi ödemediğini, kimisinin de eksik ödediğini bildirerek şikâyetçi olmuştur. Bunun için de İstanbul'dan Harput kadısına ferman gönderilmiştir¹⁷³⁴.

Ocak 1670 tarihinde ise Van gönüllülerinin zâbit ağası olan Kaplan Ağa, yesâr ağası Mehmed Ağa, divân Ağası İvaz Ağa, garibân Ağası Ahmed ve Çavuşlar kethüdâsı Bekir Ağa ile kethüdâları, kâtibleri, çavuşları, ihtiyârları, *sağîr ve kebîr cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr* kişiler Harput mukâtaasına ait vergilerin eksik toplanmasından dolayı 40.500 kuruşluk bir açık ortaya çıktığını ifade ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kişilerin talebiyle Van'ın sâbık yesâr gönüllülerinin ağası olan Ahmed Ağa'nın Harput mukâtaasını tasarruf etmesi için berat verilmiştir. Yapılan anlaşma gereğince, Ahmed Ağa *ber-vech-i iltizâm* 30.050 riyâl kuruş hazineye ödemek şartıyla hem bir seneliğine Harput mukâtasının uhdesine almış hem de sancağa mutasarrıf olmuştur¹⁷³⁵.

Halkın mukâtaaya ait vergileri eksik ödediği veya hiç ödemediği şeklinde merkeze yapılan şikâyetler olmakla birlikte, halktan haksız yere, kanun dışı yüksek oranlarda vergi toplandığına dair şikâyetler de yapılmaktaydı. Harput Kadısı Mevlânâ Muhammed bu konuda ordu-yı hümâyûna arz göndermiştir. Van askerlerine ocaklık olarak tahsis edilen Harput mukâtaasına ait vergilerin mukâtaa eminleri tarafından kanuna muhalif olarak yüksek meblağlarda toplandığını ifade etmiştir. Mukâtaa emini olan Seyyid Mehmed'in bu hususta halka zulüm ettiğini ayrıca belirtmiş, zulmün

¹⁷³² HŞS, nr. 38244-II, s. 154/b.1.

¹⁷³³ HŞS, nr. 278, s. 86/b.1.

¹⁷³⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 230/b.1; HŞS, nr. 38244-VI, s. 229/b.3.

¹⁷³⁵ HŞS, nr. 38244-I, s. 89/b.2.

ortadan kalkması için de merkezden emr-i şerîf talep etmiştir. Bu konuda 21 Haziran 1672’de bir ferman yetkililere gönderilmiştir¹⁷³⁶.

Harput mukâtasının sonraki yıllarda da Van’da meskûn olan kişilere tahsis edilmesi devam etmiştir. Ocak 1681’de Van’ın ayanlarından olan Ali Bey ve Şaban Kethüda Harput mukâtaasını bir yıllığına 30.050 riyal kuruş karşılığında iltizam olarak ortaklaşa almışlardır. Mukâtaanın tasarrufu için beratın verilmesinde Van’ın *bi’l-fi’il* sağ bölük ağası olan Murad Ağa, sol kolağası Osman Ağa, Dizdar Ali Ağa, azablar ağası Arslan Ağa ve divan çavuşları kethüdâsı Ebubekir Ağa ve bölük kethüdâları ve kâtib ve çavuşları ve bölük ihtiyarları *ve s’âir sağîr ve kebîr her bir cem’-i gafîr ve cem’-i kebîr* kişilerin önerisi etkili olmuştur¹⁷³⁷. Mayıs 1692’de yine Van’daki üst düzeydeki kumandanlar ve askeri yetkililerin önerisi ile Harput mukâtaası bir seneliğine el-Hâc Ali Ağa’ya 22.341 riyâl kuruş karşılığında iltizama verilmiştir¹⁷³⁸. Mart 1693 tarihinde de bu uygulama devam etmiş, bu tarihte sabık Yemîn Ağası Halil Ağa ve Yesâr Ağası¹⁷³⁹ Hüseyin Ağa iştirak üzere 15.256 riyal kuruşa Harput mukâtaasını iltizam olarak almışlardır¹⁷⁴⁰.

Harput mukâtaasına biçilen değer yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere dönemsel olarak sürekli bir dalgalanma içerisinde seyir etmiştir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde senelik ortalama 24.000 kuruş bir meblağla iltizama verilen mukâtaa, yüzyılın ikinci çeyreğinde değerini büyük oranda kaybederek 13.625 kuruşa düşmüştür. Daha sonradan artış eğilimi göstererek 14.149 kuruşa çıkmış ve 1643 yılında Harput mukâtaasından 40.000 kuruş Van’daki askerlerin maaşı için tahsis edilmiştir. Fakat 17. yüzyılın ikinci yarısında yapılan iltizam sözleşmelerinde verilen teklifler sürekli bu meblağın altında kalmıştır. 1653 yılında ancak 26.010 riyâl kuruşa iltizama

¹⁷³⁶ HŞS, nr. 362, s. 186/b.2.

¹⁷³⁷ “Van ‘ayânlarından kıdvetü’l emâsil ve’l-akârim Ali Bey ve Şaban kethüdâ zîde kadrühümâ gelüb işbu sene isneyn ve tis’in ve elf Martının ibdâsından sene selâse tis’in ve elf tarihinde vâki’ olan ibtidâ-i Marta varınca ber-vech-i iltizâm ve ber-vech-i iştirâk otuz bin elli riyâl kuruşa kabul ve der’uhte ve cem’ ve tahsîl eyleyüb götürdüb teslim-i hazine itmek taahüd olmağın Van’ın bi’l-fi’il sağ bölük Ağası olan Murad Ağa ve Sol kol Ağası Osman Ağa ve Dizdar Ali Ağa ve ‘Azablar Ağası Arslan Ağa ve Divan Çavuşları Kethüdâsı Ebubekir Ağa ve bölük kethüdâları ve kâtib ve çavuşları ve bölük ihtiyarları ves’âir sağîr ve kebîr her bir cem’-i gafîr ve cem’-i kebîr hâzîrûn olub mukâta’-i mezbûrun merkûman Ali Bey ve Şaban kethüdâyâ verilmegin edâ ve enfâ’ etmekle cümlelerin ma’rifetiyle tevcih olub zabt-ı tasarruf için mâliye tarafından sûret-i berât verilüb...”, HŞS, nr. 38244-VI, s. 214/b.1.

¹⁷³⁸ HŞS, nr. 391, s. 138/b. 1-2.

¹⁷³⁹ Van kalesinde sağ (yemîn) ve sol (yesar) kol ağaları olup, bunlar Kapıkulu süvarilerine mensub altıbölük halkından, sağ ve sol bölük halkının kumandanlarıdır. Orhan Kılıç, *XVI ve XVIII Yüzyılda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 338-341. Kapıkulu süvarileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları II*, Ankara, 1984, s. 146-254.

¹⁷⁴⁰ HŞS, nr. 391, s. 170/b. 1.

verilebilmiştir. 1655 yılında bu rakam 30.105 kuruşa çıkmıştır. 1663 yılında ise mukâtaanın değeri 27.000 kuruşa düşmüş, bir yıl sonra 1664'te 30.000 kuruşa yükselen mukâtaanın değeri sonraki yıllarda bu meblağa yakın bir fiyatla iltizama verilmiştir. 1670 ve 1681 yıllarında mukâtaa 30.050 kuruşluk bir meblağ karşılığında alıcı bulabilmiştir. Ancak 1692 yılında mukâtaanın değerinde düşüş yaşanmış ve 22.341 kuruşa inmiştir. 1693 senesinde ise 15.256 kuruşa kadar gerilemiştir. Bu dalgalanmanın en önemli nedeni 17. asırda süren savaşlar ve iç karışıklıklar nedeniyle halkın ekonomik olarak zayıflaması ve vergileri ödeyecek durumda olmamasıydı. Zira yukarıdaki bilgilerden görüleceği üzere mukâtaaya ait vergilerin reyadan alınmadığı veyahut noksan alınabildiği sık sık şikâyet konusu olmuştur. Gerek mukâtaanın değerindeki dalgalanmalar ve gerekse bu gelir grubuna ait vergilerin toplanmasında karşılaşılan zorluklar Harput'ta istikrarlı bir ekonomik yapının bulunmadığının açık göstergesidir.

Arazi ve emlak tasarruf eden Müslüman ve gayrimüslim halkın ödediği avarız ve nüzul vergileri ile gayrimüslimlerden alınan cizye ve tımar sistemi içerisinde yer alan dirlikler mukataanın dışında kalmaktaydı. Fakat zamanla tımar sistemi daraldıkça bunlar da mukâtaa gelirleri arasına girmişlerdir¹⁷⁴¹. Harput'ta 16. yüzyılda mukâtaa gelirleri arasında görülmeyen¹⁷⁴² ispençe ve avarız gibi vergi üniteleri tımar sisteminin zamanla önemini kaybetmesiyle birlikte, 17. yüzyılda Harput mukâtaası gelirleri arasında yer almıştır. Zira 17. yüzyılda yapılan bazı iltizam sözleşmelerinde: *Havâss-ı hümâyûn ve havâss-ı mîrlivâya mute'allik olan kurâ ve mezrânın 'aşâr-ı şer'iyye ve rûsûm-ı 'örfiyesi ve re'âya-yı İslâmiyenin resm-i bennâk mücereddân Eraminenin cizye ve ırgâdiye ve resm-i penbe ve 'âdet-i ağnâm ve kovan ve tamgâ-yı siyah ve bâc-ı 'ubûr ve bâc-ı bazar ve esb ve ester ve ağnâm ve rişte-i penbe ve boyahane ve debbağhane ve rûsûm-ı mirâbih ve kapan-ı 'arsa ve ihtisâb, 'âsesiyye ve 'arûsiyye ve cürm-i cinâyet ve bâd-ı hevâ ve beytü'l-mâl ve mâl-ı mefkûdin ve mâl-ı gâib ve bağatdır ve resm-i cüllâh ve gayrinin iki yüz doksan beş buçuk hâne 'avârız gibi çok sayıda vergi guruplarının Harput mukâtaasının gelirleri arasında olduğu görülmektedir¹⁷⁴³.*

Harput mukâtaasıyla bağlantılı olarak nezaret, havalelik, anbardarlık ve gılâl emniyeti gibi vazifeler de bulunmaktaydı. Bu görevlilerin mukâtaaya ait mahsul gelirlerinin toplanması ve anbar edilmesi hususunda sorumluluklarının olduğu

¹⁷⁴¹ Mehmed Genç, "Mukâtaa", s. 130.

¹⁷⁴² 16. Yüzyılda Harput'ta mukâtaa gelirlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 139-147.

¹⁷⁴³ *HŞS, nr. 38244-VI*, s. 214/b.1; *HŞS, nr. 385*, s. 137/b.1; *HŞS, nr. 368*, s. 171/b.2.

belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela Nisan 1639 tarihine ait bir belgede Harput mukâtaasının emini olan Veli Bey'in tahvilinden havâss-ı hümâyûn karyelerinden ta'şîr olunan mîri mahsûlün zâyi' ve telef olmaması için nazır ve der-anbâr havâle görevini Davud Efendi adında birinin yürüttüğü görülmektedir. Yine belgeden mukâtaaya ait mahsullerin iç kalede bulunan iki ambar ile Ekrüz adlı köyde bulunan anbarda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁴⁴. 1639 yılının Mayıs ayına ait bir tezkere kaydında ise mukâtaa havalilik görevi İsmail Bey'in üzerinde olduğu ve mîriye ait olan 24.000 kile hububatın anbar ettirilmesi ve havâlelere ait olan vergilerin de toplanması hususunda İsmail Bey'in sorumlu olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁴⁵. Fakat kısa bir süre sonra havalelik vazifesinde yeni bir görevlendirmeye gidilmiştir. Eylül 1639'da bu görev Hasan Ağa'ya verilmiştir. Hasan Ağa da vazifeyi yürütmesi için adamlarından birini yetki belgesiyle Harput'a göndermiştir¹⁷⁴⁶.

Mukâtaanın nezâret hizmetine yapılan görevlendirmeler merkeze yapılan başvuru neticesinde verilen beratla gerçekleşmekteydi. Nitekim bu göreve talip olan Mustafa adlı kişiye, merkeze göndermiş olduğu arzuhali mucebince, mukâtaanın nezâret hizmetini tasarruf edebilmesi için 28 Aralık 1633 tarihinde berat verilmiştir¹⁷⁴⁷.

Nazeret ve havalelik görevinde bulunanlara yürüttükleri vazifeye karşılık olarak müd başına ikişer kile tereke *der-anberçelik* verilmekteydi. Ancak 1627 yılında Harput mukâtaasının zabiti olan Zağarcı İbrahim, bu görevi yürüten Dergâh-ı 'âlî sipahilerinden Kılınç Bey'e gerekli ödemeyi yapmamıştır. Konunun araştırılması ve Zağarcı İbrahim'in bu hususta uyarılması için merkezden Ali Çavuş gönderilmiştir¹⁷⁴⁸.

Harput mukâtaasından toplanan hububattan *kadîmü'l-eyyâmdan olıgelen 'âdet ve kânûn üzere* kile başına ikişer akçe ücret alınmaktaydı. Bu konuda Harput kadısı ile birlikte gılal emininin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Zira 16 Ağustos 1627 tarihinde Süleyman adlı şahıs ordu-yı hümâyûna sunmuş olduğu arzuhalde emr-i şerîf ile Harput mukâtaasından tahsil ve kabz olunan gılaldan kile başına reayadan kanunen ikişer akçe alınması gerektiğini bildirerek, reayanın bu ücreti ödemediğine dair merkeze şikâyette bulunmuştur. Merkez ise Harput kadısı ve o sıralarda gılal emini olan İbrahim adlı

¹⁷⁴⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 137/b.1.

¹⁷⁴⁵ HŞS, nr.38244-II, s. 121/b.3.

¹⁷⁴⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 91/b.2.

¹⁷⁴⁷ HŞS, nr. 386, s. 298/b.2.

¹⁷⁴⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 152/b.1.

kişiyeye hitaben bir ferman göndermiştir. Bu yetkililerden kanunu uygulamaları ve reayadan ikişer akçenin tahsil edilmesi için gerekli tedbirleri almaları istenmiştir¹⁷⁴⁹.

4.1.2. Vergiler

Osmanlı Devleti'nde nüfus başlıca iki gruba ayrılıyordu. İlk grubu oluşturan savaşı ve yönetici sınıfı meydana getiren askeriler, padişahın temsilcileri olarak kamu görevini yerine getirdikleri için her çeşit vergiden muaf tutulmuşlardı. Reaya diye isimlendirilen ikinci gruptaki zanaatkâr, tüccar ve köylüler ise üretim faaliyetlerinde bulunmalarından dolayı vergi ödemekle mükellefler¹⁷⁵⁰.

Osmanlı'da Tanzimat'tan önce vergiler örfi ve şer'î olmak üzere iki ana kategoride toplanıyordu. Cizye, haraç ve öşür ismiyle tahsil edilen vergiler şer'î vergiler arasındaydı. Sipahiye ödenen raiyyet rüsûmu şeklinde tahsil edilen bennak, ispençe, mücerred, çift ve çift bozan gibi vergiler ile padişah emri ve Divan kararı ile olağanüstü durumlarda özellikle de savaş yıllarında alınan *avârız-ı divâniyye* ya da *tekâlif-i örfiye* olarak adlandırılan vergiler de örfi vergiler olarak kabul edilmekteydi¹⁷⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar, her türlü devlet gelirini hazine adına toplayıp ve genel devlet hizmetleri için zorunlu olan masrafları bir merkezden idaresini gerektiren, günümüzdeki manası ile bir devlet bütçesi ve bu masrafların bilinen bir takım ilkelere göre, reayaya taksimi suretiyle ortaya çıkan bir vergi anlayışı mevcut değildi. Çünkü devlet bu dönemde teşkilat ve maliye sisteminin icaplarına uyarak, vergi tahsil etme hak ve salahiyetinin büyük bir kısmını, dirlik, malikâne ya da vakıf şeklinde, türlü vazife ve hizmet sahiplerine bırakmıştı¹⁷⁵². Bunun en önemli sebebi merkezden binlerce kilometre uzaklıktaki idari birimlerden madeni para olarak vergileri tahsil etmek güvenlik ve ulaşım açısından oldukça zor olduğu gibi, bunların sonradan tekrar dirlik sahiplerine ve başka devlet görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi için dağıtımını sağlamanın oldukça güç olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca çoğu verginin mahsulden aynı olarak toplanması yükümlülüğü de önemli bir problemdi. Osmanlı Devleti bu

¹⁷⁴⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 150/b.1.

¹⁷⁵⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.52.

¹⁷⁵¹ Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, s. 293. Osmanlı döneminde reayadan tahsil edilen vergiler için ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, II, İstanbul, 1995, s. 182-202.

¹⁷⁵² Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, II, s. 14.

yüzden kendisinden önceki Türk ve İslam devletlerinin uyguladığı miri arazi sistemini kendi döneminin şartlarına göre geliştirerek uygulamaya koymuştur¹⁷⁵³.

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına aldığı her yeni bölgede incelemeler yaparak bölgenin iktisadi ve siyasi durumunu tespit ediyordu. Yapılan tespitlerde o bölgenin daha önceki dönemdeki kanunları dikkate alınarak, o sırada burada uygulanan vergi sistemi ve iktisadi hayat şartları göz önünde bulunduruluyordu. Yapılan bu araştırmalardan sonra elde edilen bilgiler doğrultusunda o mıntıkanın üretimini çoğaltacak, halkını ekonomik refaha kavuşturacak ve yalnız o eyalet ya da sancağa özel yeni bir vergi kanunnamesi teşkil ederek uygulamaya konuluyordu. Bir tecrübe aşamasından sonra beylerbeyinden bu yeni kanunun uygulaması hakkında alınan raporlar iyice incelenerek kanunnamenin değiştirilmesi gereken kısımları değiştiriliyor, çıkarılması gereken tarafları tamamen iptal ediliyordu¹⁷⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin eyaletlere ayrılmasında güdülen temel amaç ekonomik bakımdan kendi kendini idare etmesini sağlamaktı. Ayrıca her eyalet devlete seferler için lazım olan ve gelirine göre payına düşen asker miktarını da yetiştirmekle yükümlü bulunuyordu. Tımar sisteminin temel gayesi buydu. Bir yer fethedilir edilmez, derhal tahrir yapılır, tımar ve zeamete ayrılır ve bunlardan meydana gelen nahiye ve sancaklar gibi idare birimler oluşturulurdu. Bu yeni bölgenin zenginliğine, büyüklüğüne göre ya özel bir eyalet halinde ya da önceden mevcut bir eyalete, sancak dâhil edilerek idaresi tespit edilirdi. Kimi eyalete bağlı çeşitli sancakların aynı eyalette olmalarına rağmen, coğrafi konumu itibarıyla ana yollar üzerinde önemli bir kavşak veya liman olması, iklimsel şartlar icabı hayvan yetiştirmeye ya da ziraata önem verişlerine göre, ekonomik bünyelerine en uygun şekilde hazırlanmış kanunları bulunmaktaydı. Diyarbakır, Mardin, Erzurum, Şam, Trabulussam gibi önemli şehir ve limanlara ait kanunnameler, bu şehirlerin doğudan gelen ticaret yollarının önemli durakları oldukları göz önüne alınarak hazırlanmış ve buralardan geçen her türlü giyecek, yiyecek, eşya ve bunların haricindeki mallardan alınması gereken gümrük vergilerinin miktarı büyük bir titizlikle tespit edilmiştir¹⁷⁵⁵.

¹⁷⁵³ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, 12/1, Eskişehir, 1997, s. 287; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 117.

¹⁷⁵⁴ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5, Ankara, 1947, S. 2, s. 191.

¹⁷⁵⁵ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", s. 191-194.

Çaldıran savaşından sora Osmanlının hâkimiyeti altına giren Harput'ta daha önceki devirde yürürlükte olan vergi kanunları kısmi değişiklik yapılarak uygulanmıştır. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın zamanına ait kanunlar, 1518 yılında yapılan ilk tahrir kayıtlarında çok az bir değişiklik yapılarak uygulanmaya devam edilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde Uzun Hasan Bey devrine ait olan kanunların tamamına yakın bir kısmı uygulamadan kaldırılmıştır. Zira Osmanlı Devleti Uzun Hasan dönemden kalma birçok verginin halkı zorlaması sebebiyle, yapılan talep ve şikâyetler doğrultusunda bu devirden kalma kanunlar uygulamadan kaldırmıştır¹⁷⁵⁶.

4.1.2.1. Cizye

İslam devletlerinde Müslüman olmayan, gayrimüslim tebaanın yetişkin erkek nüfusundan alınan cizye vergisi, Osmanlı Devleti'nin en mühim gelir kaynaklarından birisiydi¹⁷⁵⁷. İmparatorluk dâhilindeki gayrimüslim vatandaşların haklarını korumak, onlara gelebilecek zararları ortadan kaldırmak ve askeri yükümlülük karşılığında alınan bu vergiden; kadın, çocuk, ihtiyar, sakatlar, kazanç vasıtasına güçleri ve yetenekleri olmayan dilenciler ve köleler muaftı¹⁷⁵⁸.

Cizye vergisi için her üç yılda bir düzenli olarak *nev-yafte yılı* adıyla genel bir teftiş yapılırdı. Yapılan bu teftiş ile ölümler kayıttan düşülür, herhangi bir sebeple deftere işlenmeyenlerle cizye ödemekle yükümlü durumuna gelenler (balığ) *nev-yafte* olarak deftere eklenerek kaydedilirdi. Teftişler sırasında önceden tespit edilmiş olan cizye mükellefi sayısının eksiltilmemesine devletin vermiş olduğu talimat çerçevesinde dikkat edilirdi¹⁷⁵⁹.

Harput mukâtaasının önemli gelir kalemlerinden biri olan cizye bazı dönemlerde mukâtaa haricinde Diyarbakır'dan gönderilen görevliler vasıtasıyla tahsil edilmiştir. Ayrıca iltizama vermek suretiyle bu verginin toplandığı da oluyordu. 24 Mart 1627 tarihinde cizye vergisini toplaması için Diyarbakır hazinesi tarafından divan tezkeresiyle Piyale Bey görevlendirilmiştir. Piyale Bey, Çemişgezek, Pertek, Sağman ve Mazgird gibi sancaklardan Harput'a gelerek burada uzun süre yerleşen gayrimüslim tebaadan cizyeyi talep ettiğinde bahse konu olan tebaa vergiyi ödemeye yanaşmamıştır. O yüzden Piyale Bey, devletin zarara uğratıldığı gerekçesiyle durumu merkeze

¹⁷⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 118.

¹⁷⁵⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2008, s. 210.

¹⁷⁵⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, 2005, s. 136; Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 611.

¹⁷⁵⁹ Halil İnalıcık, "Cizye", *DİA*, 8, Ankara, 1993, s. 46.

bildirmiştir. Bunun üzerine hazine gelirlerinin noksan gelmemesi hususunda gerekli tedbirleri alması için Harput kadısına bir ferman gönderilmiştir¹⁷⁶⁰.

1627 yılında sancakta cizye vergisini ödemekle yükümlü toplamda 2.150 kişi vardı. Bu yıllarda Harput mukâtaasının içerisinde olan cizye vergisini toplama görevi, yapılan anlaşma gereği, üç yıllığına Batu Hasan'a verilmiştir. Ancak sefer sebebiyle askerlerin ihtiyaçlarının artması ve çekilen nakit sıkıntısından dolayı askerlerin maaşları ödenemediği için yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Batu Hasan'ın üzerinde olan 2.150 cizye mükellefinin 1.800'ü satışa çıkartılmıştır. Böylece Batu Hasan'ın bu vergiyi 350 kişiden tahsil etmesi kararlaştırılmış ve 1.800 kişinin cizye vergi gelirleri ise Piyale Bey, Kılıç Bey ve Mehmed Bey'e 3.100 riyal kuruş karşılığında satılmıştır. Yapılan sözleşme gereği *gulâmiyeden*¹⁷⁶¹ hariç her bir neferden cizye vergisi olarak 194 Osmanî ücret toplanacağı, bu suretle de toplamda 349.200 Osmanî gelir elde edileceği belirtilmiştir¹⁷⁶².

Sonraki dönemlerde cizye vergisini ödemekle yükümlü olan kişilerin sayılarında azalma olmuştur. Eylül 1632 tarihinde kazada 1.800 kişi bu vergiyi ödemekle yükümlüydü. Musul muhafazasında bulunan askerlerin maaşlarının ödenmesi için bu tarihte cizye gelirleri Dergâh-ı 'âlî yeniçerilerinden olan Mumcu Mehmed Beşe adlı şahsa iltizam usulüyle satılmıştır. Mehmed Beşe Divan'a giderek cizye vergisini geçen sene yapılan anlaşma üzere talep etmiştir. Murtaza Paşa'nın buyruldu mucebince hazineye peşin para vermek ve gulâmiye ücretinden ayrı olarak her bir neferden 2,5 riyâl kuruş ve 5 cedîd Osmâni almak üzere toplamda 4.592,5 riyâl kuruş tahsil etmesi karşılığında Mehmed Beşe'ye berat verilmiştir¹⁷⁶³. 27 Kasım 1633 tarihinde Mehmed Beşe ile yapılan sözleşme aynı şekilde yenilenmiştir¹⁷⁶⁴. 1635-36 (H. 1045) yılında ise Harput'taki 1.800 neferden cizye vergisini toplaması için ordu-yı hümâyundan Başbaki kulu hizmetinde olan Ahmed adında biri görevlendirilmiştir¹⁷⁶⁵.

Yaklaşık bir yıl sonra 14 Ağustos 1637 tarihinde cizye ödeyen kişi sayısında bir artış yaşanmıştır. Bu vergiyi ödemekle mükellef olan 1.800 kişinin üzerine 180 kişi daha eklenmiş, toplam rakam 1.980'e çıkartılmıştır. Ayrıca yine bu tarihte cizye

¹⁷⁶⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 195/b.2.

¹⁷⁶¹ Gulâmiye cizye vergisini toplayan görevliye ödenen tahsil aidatıdır. Bu görev kapıkulu süvarileri tarafından yapıldığında onlara cizye başına onar akçe ücret ödenmekteydi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 274; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçe Sözlüğü*, 1, İstanbul, 2009, s. 1089.

¹⁷⁶² HŞS, nr. 38244-III, s. 168/b.2.

¹⁷⁶³ HŞS, nr. 386, s. 411/b.1.

¹⁷⁶⁴ HŞS, nr. 386, s. 304/b.1.

¹⁷⁶⁵ HŞS, nr. 384, s. 216/b.2.

vergisinin miktarında da artırımı gidilmiştir. Zira Mehmed Beşe adında biri Diyarbakır Eyaleti'ne ait cizyeleri toplamakla yetkili olduğu için Harput'ta bu vergiyi tahsil etmesi için yine Mehmed Beşe adında başka birine temessük vererek görevlendirmiştir. Bu temessük gereğince yetkili kişilerin merkeze müracaat etmesi üzerine Mehmed Beşe'ye 1637-1638 yılları arasında *gulâmiye, mîrimirân ve defterdârın kalemiyesinin* haricinde her bir neferden 3 riyâl kuruş alıp toplamda hazineye 5.940 riyal kuruş teslim etmesi için berat verilmiştir¹⁷⁶⁶.

Temmuz 1639 yılına gelindiğinde Harput Kazası'nda cizye vergisini ödemekle yükümlü olan kişilerin sayısı yeniden 1.800 kişiye indirilmiştir. Diyarbakır Eyaleti cizyesinin 1640/41 (H. 1050) yılı tahsildarlık görevi berat ile Hâcı Osman Ağa adını birine tevcih edilmiştir. Hâcı Osman Ağa da Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Harput Kazası'nın 1.800 neferlik cizye vergisini toplaması için Mehmed Ağa'ya hüccet ve temessük vermiştir. Verilen temessük ve hüccet mucebince Ahmed Paşa'nın kaymakamı olan Kaya Kethüda'nın marifetiyle Mehmed Ağa'ya berat düzenlenmiştir. Mehmed Ağa'dan Harput'ta cizye vergisi mükellefi olan her bir kişiden *kâlemiyye ve mîrimirân ve defterdâr kalemiyyelerinden mâ'adâ mâl-ı mîri* için 3 riyâl kuruş tahsil etmesi istenmiştir¹⁷⁶⁷.

Öyle anlaşılıyor ki, Harput Kazası'nın cizye miktarı gerçek nüfusa göre yapılmaktan ziyade eksik veya fazlasına bakılmaksızın 1.800 rakamıyla sabitlenmeye çalışılmıştır. Zaman zaman artırma yoluna gidilse de bir müddet sonra tekrar 1.800 rakamına dönüldüğü görülmektedir. 1678-79 (H. 1089) yılına gelindiğinde, Harput Sancağı'nın mirlivası olan Bektaş Ağa şehirdeki gayrimüslim tebaanın cizye ve ispence vergi gelirlerini 830 esedi kuruş peşin karşılığında Mehmed Çelebi'ye satmıştır¹⁷⁶⁸. Ancak Mehmed Çelebi'nin tahsil etmesi gereken bu gelirler Bektâş Ağa tarafından toplanmıştır. Bunun üzerine Mehmed Çelebi mahkemeye başvurarak bu durumu şikâyet etmiştir¹⁷⁶⁹.

24 Ocak 1657 tarihinde Harput Kazası'na ait cizye gelirleri Van Kalesi neferlerinin maşlarının ödenmesi için ocaklık olarak buraya tahsis edilmiştir¹⁷⁷⁰. Ancak bazı dönemlerde bu vergiyi toplamakla görevli olan kişilerin kanuna muhalif olarak halktan fazladan vergi talep ettikleri oluyordu. Nitekim Mart 1662 tarihinde şehir

¹⁷⁶⁶ HŞS, nr. 384, s. 189/b.1.

¹⁷⁶⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 117/b.1.

¹⁷⁶⁸ HŞS, nr. 324, s. 112/b.1.

¹⁷⁶⁹ HŞS, nr. 324, s. 112/b.2.

¹⁷⁷⁰ HŞS, nr. 382, s. 179/b.2.

merkezi ve havass-ı hümayun köylerini temsilen bazı gayrimüslim kişiler Diyarbakır Eyaleti'ne mutasarrıf olan Kenan Paşa'nın huzurunda Harput mukâtaası emini olan Ömer Çavuş'tan şikâyetçi olmuşlardır. Yapılan şikâyette, bundan önce kazada bulunan 1.800 kişiye ait cizye vergi gelirlerinin Van kullarının mevacibleri için ocaklık olarak tahsis edildiği ve gönderilen ferman mucebince her bir neferden 256 akçe alınması gerekirken Ömer Çavuş'un onlardan 380 akçe aldığı iddia edilmiştir. Yapılan soruşturma neticesinde Ömer Çavuş'un suçlamayı kabul etmesi üzerine fazladan alınan 124 akçenin geri iade edilmesi doğrultusunda mahkmeden karar çıkmıştır¹⁷⁷¹. Ancak sonraki aylarda cizye vergisi tahsilindeki usulsüzlükler devam etmiştir. Zira Haziran 1662 tarihli başka bir belgeden Van neferi için ocaklık olarak tahsis edilen cizye vergisinin 255 akçe olarak ödendiği, ancak bu vergiyi toplamakla görevli kişilerin buna kanaat etmeyerek gayrimüslim tebaadan 450 akçe aldıklarını öğrenmekteyiz. Bu durumun başkente şikâyet olarak bildirilmesi üzerine konunun araştırılarak haksızlığın giderilmesi için Harput kadısına bir ferman gönderilmiştir¹⁷⁷². Şubat 1663 tarihli başka bir belgede ise Van kullarına ocaklık tahsis edilen cizye vergisi için her bir neferden 255 akçe alınması gerekirken, bu vergiyi tahsil etmekle görevli olan Veli Beşe'nin 375 akçe aldığı anlaşılmaktadır. Bu durum Diyarbakır Eyaleti'ne mutasarrıf olan Hüseyin Paşa'ya bildirilmiştir. Konunun araştırılması için Hüseyin Paşa Harput'a bir mübaşir göndermiştir. Mübaşirin mahzarında yapılan soruşturmada Veli Bey gayrimüslim tebaadan cizye vergisi için 370 akçe aldığını kabul etmiştir¹⁷⁷³.

Fazladan vergi talep etmenin dışında cizye vergisi mükellefi olmayan yaşlı ve işi gücü olmayan veya kilise ve manastırlarda görevli olup dini hizmet veren kişilerden de bu verginin kanun dışı alındığına rastlanmaktadır. Bu uygulamanın şeriata aykırı olmasından dolayı gerekli mercilere başvurulması halinde yetkili kurumlarca bu gibi kişilerden cizye vergisinin alınamayacağına dair fetva verilmekteydi¹⁷⁷⁴. Ancak buna rağmen bazı suistimaller yaşanmıştır. Mesela Temmuz 1632 tarihinde Harput'ta bulunan kilise ve manastır rahipleri merkeze arzuhal göndererek rahip ve keşişlerden cizye vergisinin alınamayacağına dair ellerinde fetvalarının olmasına rağmen sipahi zümresinden olan Ahmed Bey'in kanun dışı kendilerinden 18 kuruş topladığını

¹⁷⁷¹ HŞS, nr. 382, s. 43/b.1.

¹⁷⁷² HŞS, nr. 382, s.163/b.2; HŞS, nr. 382, s. 180/b.3.

¹⁷⁷³ HŞS, nr. 324, s. 50/b.1.

¹⁷⁷⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 170/b.3; HŞS, nr. 38244-VI, s. 158/b.3.

bildirmişlerdir¹⁷⁷⁵. Başka bir belgede ise Diyarbakır'a bağlı köylerin Ermeni taifesinin keşiş ve papazları merkeze arzuhal göndererek, kanun dışı haraç ve cizye alınmaması hususunda *kadîm-i eyyâmdan berü 'ahidnâme ve mu'âfnâmelerin ve fetvâ-yı şerîflerinin olduğunu*, ancak dini görevlilerden haksız yere bu vergilerin alındığı ifade edilmiştir. Bu sebepten 1680 yılında Diyarbekir beylerbeyine ve Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilmiş, bu durumun kanuna aykırı olduğu belirtilerek bu tarz suistimallerin yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir¹⁷⁷⁶.

Öte taraftan bu vergiyi ödememek için bazı gayrimüslim ahalinin farklı bölgelere göç ettikleri oluyordu. Nitekim 1639 yılında kazada sakin olan bir kısım zimmînin cizye vergisini ödememek için farklı bölgelere gittiği görülmektedir. Daha önce hazinenin zarar etmemesi için, vergilerini ödemeyerek başka yerlere giden gayrimüslim ahalden geride kalan emlak, mülk ve zîrâat olmuş terekelerden veyahut da akrabalarından bu verginin tahsil edilmesi yoluna gidilmekteydi¹⁷⁷⁷. Fakat sonraki yıllarda (Nisan 1664) cizye vergisini ödemeyerek başka yerlere göç eden kişilerin vergisinin akrabalarından *bilâ kefâlet* tahsil edilmesinin şer'i hukuka aykırı olduğu düzenlenen bir fetva ile beyan edilmiştir¹⁷⁷⁸.

Öte yandan, mâl-ı mîrinin noksan gelmemesi için cizye vergisinin belirlenen meblağın üstünde toplandığı da oluyordu. Zira 1633 tarihinde cizye vergisi için her bir kişiden 320 akçe yani 4 kuruş alınması hususunda mektup gönderilmesine karşın bu durumun mâl-ı mîride noksanlığa sebep olacağı düşünüldüğünden Harput kadısından cizye vergisini 4,5 kuruştan toplatması istenmiştir¹⁷⁷⁹.

Osmanlı Devleti'nde cizye vergisinin miktarı, halkın ekonomik, sosyal ve şahsi durumu ile devletin nakit ihtiyacına göre değişiklik arz etmekteydi. Mesela Van'da 1608-1609 yıllarında 112 akçe olarak tahsil edilen cizye vergisi 1611 yılında Kızılbaş baskısı ve kargaşalar sebebiyle eyaletin harap bir halde olmasından dolayı 100 akçeye düşürülmesi için merkezden emr-i şerîf rica edilmiştir¹⁷⁸⁰. Diğer taraftan Harput'ta cizye 1632 yılında 4 riyal kuruş yani 320¹⁷⁸¹ akçe olarak toplanmaktaydı¹⁷⁸². Fakat aynı yıl

¹⁷⁷⁵ HŞS, nr. 181, s. 123/b.1.

¹⁷⁷⁶ HŞS, nr. 38244-VI, s. 185/b.2.

¹⁷⁷⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 138/b.3.

¹⁷⁷⁸ HŞS, nr. 368, s. 4/b.1.

¹⁷⁷⁹ HŞS, nr. 386, s. 77/b.2.

¹⁷⁸⁰ Orhan Kılınç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 297-298.

¹⁷⁸¹ 1 kuruşun 80 akçeye karşılık geldiği varsayılarak bu rakam verilmiştir. Nitekim kimi belgelerde bu durum ifade edilmiştir. Bkz. HŞS, nr. 386, s. 77/b.2.

¹⁷⁸² HŞS, nr. 386, s. 400/b.1.

yapılan iltizam sözleşmesinde daha öncede bahsettiğimiz üzere 2,5 riyâl kuruş ve 5 cedîd Osmâniden toplanması için Mumcu Mehmed Beşe'ye berat verilmiştir. Fakat 1633 yılında cizye vergisi 4,5 riyal kuruşa yükselmiştir. Ancak sonraki dönemlerde cizye oranlarında indirime gidilmiş bu vergi 1637 yılında 3 riyâl kuruş olmuştur. 1639 yılında da bu meblağ üzerinden toplanmıştır. 1662 ve 1663 yıllarında ise her bir neferden yaklaşık 3 kuruşa tekabül eden 255 akçe tahsil edilmiştir. Harput'ta toplanan cizye vergileri kimi dönemler hariç tahsildarların kanun dışı uygulamalarının dışında Osmanlının diğer bölgelerinde toplanan vergi gelirleri ile hemen hemen aynıydı¹⁷⁸³.

1691 yılında yapılan cizye reformu ile devletin artan mâli darlığı giderilmeye çalışılmıştır. Önceden hane başına alınan cizye vergisi, tıpkı klasik İslam devrinde olduğu gibi mükelleflerin maddi durumuna göre a'lâ, evsat ve ednâ, şeklinde üç sınıfa ayrılarak farklılaştırılmıştır¹⁷⁸⁴. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir grupları için kullanılmakta olup, gruplara dâhil olanların ödedikleri cizye miktarı, saf gümüş olarak sırasıyla 48, 24 ve 12 şer'î dirhem, altın olarak ise 4, 2 ve 1 dinar şeklinde tespit edilmiştir¹⁷⁸⁵. 1692 yılında Harput'ta cizye mükellefi olanlar da bu meblağlardan vergilerini ödemekteydiler¹⁷⁸⁶. Ayrıca bu reformdan sonra, ticari veya farklı amaçlar nedeniyle başka bir bölgede bulunan yabancıların veya yolcuların buldukları yerde cizye vergisini ödedikleri anlaşılmaktadır¹⁷⁸⁷. Nitekim 1692 yılında Harput'ta cizye vergisini ödemekle yükümlü sayısı 1.895 kişi olmasına karşın aynı zamanda Harput'ta misafir olarak gelen veya elinde cizye kâğıdı olmayan toplam 621 kişinin kaydı da defterde tutulmuştur. Yani toplamda Harput'ta bu vergiyi ödemekle yükümlü 2.516 kişi deftere kaydedilmiştir.¹⁷⁸⁸

1692 yılında Harput kazasında meskûn olup da cizye vergisi mükellefi olan 1.895 kişiden 92'si a'lâ 589'u evsat ve 1.214'ü ednâ olarak kaydedilmiştir. Bu verilerden gayrimüslim ahalinin çoğunluğunun maddi durumunun oldukça zayıf olduğu sonucu ortaya çıkartılabilir. Fakat hali vakti yerinde olan kimi gayrimüslim tebaa daha az vergi ödemek için kendilerini ednâ sınıfına kayıt ettiriyorlardı. Nitekim 6 Eylül 1692 tarihli bir belgeden Diyarbakır şehrindeki Hristiyan ve Yahudi taifesinden bazılarının

¹⁷⁸³ Cizye vergisi 1592'de 70 akçe alınırken bu miktar 1596'da 150 akçeye, 1650'de 240, 1691'de de 280 akçeye çıkmıştır. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 60.

¹⁷⁸⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 210.

¹⁷⁸⁵ Halil İnançık, "Cizye", *DİA*, 8, s. 46.

¹⁷⁸⁶ A'lâ olandan 4, evsat olandan 2 ve ednâ olanlardan da 1 dinar vergi tahsil edilmekteydi. Bkz. *HŞS*, nr. 391, s. 114/b.2.

¹⁷⁸⁷ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, s. 142.

¹⁷⁸⁸ *BOA, MAD.* 05961, s. 14-42.

a'lâ ve evsat seviyesinde cizye vergisini ödeyecek durumda olmalarına rağmen farklı kazalara giderek kendilerini fakir gösterdiklerini ve ednâ kâğıtları aldıklarını öğrenmekteyiz¹⁷⁸⁹. Ayrıca yaklaşık iki yıl sonra 1694-95 (H. 1106) yılında Harput Kazası'nda bu vergiyi ödemekle yükümlü olan kişilerin 1692 yılına göre durumlarının daha iyi olduğu ve ortalama bir gelir aralığında toplandıkları görülmektedir. Zira bu tarihte cizye vergisini ödemekle yükümlü olan tebaanın 326'sının a'lâ, 983'ünün evsat ve 418'inin de ednâ olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁹⁰ (bkz. Tablo-19 ve Tablo-20).

Harput'ta toplanan cizye gelirleri daha çok askeri amaçla kullanılmakla birlikte, bu gelirlerden vakıf kurumlarında çalışan bazı personel maaşlarının ödendiğini de görmekteyiz. Mesela Mart 1692 tarihinde Ulu Camii'de vaaz ve nasihat vermek üzere görevlendirilen el-Hac Mustafa adlı kişinin günlük 10 akçelik ücreti cizye malından karşılanmaktaydı¹⁷⁹¹.

Cizye vergisinin toplanması hususunda keşişlerin de sorumlulukları vardı. Bu durumla alakalı ilgi çekici bir mahkeme kaydı bulunmaktadır. Haziran 1625 tarihinde Rıdvan Ağa mahkemeye başvurarak Pelte adlı köyde keşiş olan Mikail'in kendisine *on beş baş* verdiğini söyleyerek bu sayıdan fazla köyde haraç veren adamın olmadığına ve başka yerlere gidenlerin de bulunmadığına dair mahkemenin huzurunda keşişin yemin etmesini istemiştir. Keşiş de bundan fazla haraç çıktığı takdirde Müslüman olayım ve malım da mirinin olsun sözleri ile yemin etmiştir¹⁷⁹².

4.1.2.2. İспенçe

İспенç resmi veya kapu resmi olarak adlandırılan bu vergi Hristiyan ve Yahudi gibi zimmi reayadan, Müslümanların çift resmine mukabil alınan bir vergi olup, Hatvan¹⁷⁹³, Kopan ve Şamantura¹⁷⁹⁴ livalarına ait kanunnamelerde bu verginin alınabilmesi için reyanın cizye verebilme kabiliyetinde olması gerektiği

¹⁷⁸⁹ HŞS, nr. 391, s. 114/b.2.

¹⁷⁹⁰ BOA, MAD.d, 03640, s. 67-82.

¹⁷⁹¹ HŞS, nr.391, s. 136/b.2.

¹⁷⁹² HŞS, nr. 383, s. 62/b.4.

¹⁷⁹³ "Ve cizye virmeğe kadir olan reaya resmi kapu diyü sipahisine rûz-1 hızırda yigirmi beş akçe ve rûz-1 kasımda yigirmi beş akçe ispençe viriler." Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncü Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s. 316.

¹⁷⁹⁴ "Ve şol reaya ki kanûn-ı kadimleri üzere cizye vermeye kadir olalar resmi kapu diyü ispençe mukabelesinde her haneden sipahisine hızır İlyas gününde yigirmi beş akçe ve kasım gününde yigirmi beş akçe viriler." Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, I, s. 320.

belirtilmektedir. Cizye vergisinin alınması için de 300 akçelik menkûl mala sahip olması gerekmektedir¹⁷⁹⁵.

Genel olarak buluğa erişmiş, göçebe, köylü, şehirli ya da kasabada meskûn olan bekâr, evli topraklı veya topraksız her gayrimüslim erkekten alınan bu vergi, Harput Sancağı'nda 1518 yılında 25 akçe olarak tahsil edilmiştir. Sonraki yıllarda ise vergi miktarında artış olmamıştır. Zira 1566 yılında yine 25 akçe olarak alınmıştır¹⁷⁹⁶.

16. yüzyılda Mardin, Erzincan, Çemişgezek, Kerkük, Gürcistan, Rumeli, Sofya, Vonugan, Silistire ve Tırhala gibi bölgelerde de genelde 25 akçe olarak tahsil edilen ispençe vergisi, II. Selim zamanında Kopan ve Şamanturna'da 50 akçe olarak alınmış, III. Mehmed döneminde ise Uyvar'da yine bu meblağ üzerinden tahsil edilmeye devam edilmiştir. Hotvan kanunnamesinden bu verginin IV. Mehmed zamanında da 50 akçe olarak tahsil edildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁹⁷. Ancak sonraki dönemlerde akçede yaşanan değer kaybından dolayı bazı bölgelerde oldukça yüksek miktarlarda toplanmıştır. Mesela 17. yüzyılda Taşoz kanunnamesine göre ispençe 100 akçe olarak belirlenmiştir¹⁷⁹⁸. 1727 yılında ise Gence kanunnamesinde bu vergi, her bir mükelleften 120 akçe olarak tespit edilmiştir¹⁷⁹⁹.

17. yüzyılın ilk çeyreğinde ispençe vergisi Harput mukâtaasının gelirleri arasında yer almaktaydı ve daha çok iltizam yoluyla tahsil ediliyordu¹⁸⁰⁰. Ancak bazen sancakbeyinin görevlendirdiği memurların da bu vergiyi topladığı görülmektedir. Mesela 1639 yılında sancakbeyi olan Ramazan Bey ispençe vergisini toplaması için İbrahim Çavuş'u görevlendirmiştir. İbrahim Çavuş da elindeki emr-i şerif gereği kasabadaki gayrimüslimlerden bir esedi kuruş toplamıştır. Fakat gayrimüslim ahali başka bir emr-i şerif göstererek kendilerinden fazla vergi toplandığını iddia etmiştir. Netice itibariyle İbrahim Çavuşun teklifi ile anlaşmazlığın giderilmesi hususunda mahkemenin Diyarbakır'da yapılmasına dair karar alınmıştır¹⁸⁰¹.

Mart 1634 tarihli başka bir belgede ise ispençenin Harput hasları gelirleri arasında 25 akçe olarak kaydedildiği görülmektedir. Fakat sanacağa mutasarrıf olanlar

¹⁷⁹⁵ Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5, Ankara, 1947, s. 507.

¹⁷⁹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 132-133.

¹⁷⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, I, s. 158, 181, 189, 195, 197, 249, 252, 266, 280, 289, 313, 316, 320.

¹⁷⁹⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, s. 108.

¹⁷⁹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, I, s. 196.

¹⁸⁰⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 173/b.1.

¹⁸⁰¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 3/b.3.

kanuna aykırı olarak gayrimüslim tebaadan 100 akçe almışlardı¹⁸⁰². Nisan 1637'de ispençe vergisi nefer başına 1,5 kuruş olarak alınıyordu¹⁸⁰³. Temmuz 1655 yılına gelindiğinde ise ispençenin 60 akçeden toplanması için bir ferman gönderilmiştir¹⁸⁰⁴.

İспенçe vergisi şehir ve kırsal kesimde yaşayan ahaliden farklı miktarlarda alınmaktaydı. Şehirdekiler bu vergiyi daha az oranlarda ödüyorlardı. Zira 1662 yılında zimmiyan taifesinin ispençesini iltizamlı alan Hasan Ağa, şehirde bulunan her bir gayrimüslim tebaadan 70, köyde bulunan ahaliden ise 108 akçe tahsil etmiştir¹⁸⁰⁵. Bu fark muhtemelen Harput'a özel bir durum idi. Zira Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerine ait, yukarıda bahsedilen kanunnamelerde bu verginin şehir ve kırsalında farklı meblağlarda toplandığına dair bir veriye rastlanmamıştır.

4.1.2.3. Avarız

Osmanlı Devleti'nde kaydedilmiş olan vergilerle ancak belirli ve düzenli vazifeler için harcama yapılabilmekteydi. Bu sebeple, olup olmayacağı ya da olacaksa, zamanı kestirilemeyen bir savaşın karşısında ortaya çıkacak olağanüstü harcamaları karşılamak üzere, doğrudan doğruya Divan tarafınca sefer vergileri diyebileceğimiz bir grup salmalar tahsil edilmekteydi. *Avâriz-ı divaniye* adıyla anılan, miktarı, tekrarlama süresi ve çeşidi önceden belirsiz olan bu tür vergiler kanunnamelerde mevcut olmayıp, sefer ilanında padişahın bir fermanı ile açıklanmaktaydı¹⁸⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nde önceleri bedenî, aynî nakdî ve hizmet olarak toplanan bu vergiler, 1587-1612 yıllarında uzayan savaşlar nedeniyle çoğu zaman genel ve düzenli nakdi vergilere dönüşmüştür. Ancak dağ geçitlerini ve hisarlarını korumak veya sarayın ya da ordunun hususi bazı ikmal ihtiyaçlarını karşılamak gibi belirli hizmetleri yerine getiren bazı reaya grupları, savaş zamanına münhasır olarak bunlardan muaf tutulmaktaydı¹⁸⁰⁷. İmparatorluğun genelinde görülen bu uygulama Harput'ta kimi dönemlerde idareciler tarafından suistimal edilmekteydi. Mesela Gölcük-i Süfla'ya tabi Sürek adlı köyden Devid adlı gayrimüslim başkente arzuhal göndererek, köylerinin derbentçi olduğunu, ayrıca gelip geçen yolcuların konaklaması için bir han yaptırdıklarını ve yolculara verdikleri hizmet mukabilinde avâriz-ı divâniyeden ve

¹⁸⁰² HŞS, nr. 386, s. 299/b.1.

¹⁸⁰³ HŞS, nr. 384, s. 212/b.2.

¹⁸⁰⁴ HŞS, nr. 385, s. 147/b.1.

¹⁸⁰⁵ HŞS, nr. 382, s. 76/b.4.

¹⁸⁰⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, II, s. 190

¹⁸⁰⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2009, s. 55; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 52,139.

benzeri vergilerden muaf olduklarını belirtmiştir. Ancak ‘örf tâîfesinin kendilerinden kanuna aykırı olarak vergi talep ederek onları rencide etiklerini bildirerek, bu adaletsizliğin önlenmesi için merkezden emr-i şerif talep etmiştir. Bunun üzerine 30 Eylül 1663 tarihinde Harput kadısına bir ferman gönderilerek, konunun araştırılması ve kanun dışı uygulamalara engel olunması istenmiştir¹⁸⁰⁸. Aynı şekilde 1684 yılında Mollakendi ahalisi, köylerinde Molla Ahmed Peykerici’nin tekke, zaviye ve imaretinin bulunduğunu, yaptıkları bazı hizmetler mukabilinde avarız ve benzeri vergilerden muaf olduklarına dair ellerinde emr-i şerif bulunmasına rağmen kanun dışı uygulamalara maruz kaldıklarını bildirerek şikâyetçi olmuşlardır¹⁸⁰⁹.

Reaya arasında avarız vergisi yükümlülüğü olmayan diğer bir grup da mülkleri olmayan kişilerdi. Nitekim 1632 tarihli bir fetva kaydında, kişinin sakin olduğu kasabada mülkü ve emlâki olmadığı sürece ondan tekâlîf-i ‘örfiye talep edilemeyeceği beyan edilmektedir¹⁸¹⁰. Temmuz 1632 tarihinde ise Pertek kazasının Rabat adlı köyünden olup Harput’a yerleşen bazı gayrimüslimler mahkemeye giderek burada mülklerinin olmadığı için Harput kadısının kendilerinden talep ettiği avarız ve nüzul gibi vergilerden muaf olduklarını gösteren fetvayı mahkemenin huzurunda ibraz etmişlerdir¹⁸¹¹. Sonraki dönemlerde de mülkü olmayan kişilerden avarız türü vergilerin talep edilmesinden dolayı merkeze yapılan şikâyetlerin olduğu ve kanuna muhalif hareket edilmemesi konusunda Harput’taki yetkililerin uyarıldığı görülmektedir¹⁸¹².

Diğer taraftan, vergi yükümlülüğü olmayan askerilerin de mülk sahibi oldukları için avarız türü vergileri ödemekle mükellef tutulduklarına şahit olmaktayız. Mesela 1662 yılında Ulu Camii’nin mütevellisi ve aynı zamanda Meydan Camii’nde de imamlık vazifesini yapan Ali’nin ölmesi sebebiyle, Harput Kadısı Mustafa, bu görevleri layıkıyla yerine getirebileceğini düşündüğü İbrahim adlı kişinin atanması için merkeze arz göndererek başvuruda bulunmuştur. Yapılan müracaat neticesinde İbrahim, avâriz vergisini ödemek şartıyla bu görevlere tayin edilmiştir¹⁸¹³. Mart 1639 tarihine ait başka bir belgede ise Mehmed ve Abdulkadir adlı kişilerin, sipahizade olduklarını ve şimdiye kadar vergi vermediklerini, ancak kendilerinden haksız yere vergi talep edildiğini başkente bildirerek şikâyetçi oldukları anlaşılmaktadır. Buna karşın, Harput kadısına

¹⁸⁰⁸ HŞS, nr. 368, s. 175/b.1.

¹⁸⁰⁹ HŞS, nr. 331, s. 90/b.1.

¹⁸¹⁰ HŞS, nr. 181, s. 124/b.3.

¹⁸¹¹ HŞS, nr. 181, s. 89/b.1.

¹⁸¹² HŞS, nr. 181, s. 158/b.3.

¹⁸¹³ Celalettin Uzun, “17. Yüzyılda Harput Ulu Camii”, *Harput Araştırmaları Dergisi*, s. 37.

gönderilen fermanda, şikâyetle bulunan kişilerin öncelikle askeri taifeden olup olmadıklarının tespit edilmesi, askeri taifeden oldukları tespit edildikten sonra ise bunların 'avâriz hâneye müte'allık mülklerinin olup olmadığına ortaya çıkartılması, şayet mülkleri yoksa bunlardan bazı vergilerin alınamayacağı beyan edilmektedir¹⁸¹⁴.

Belgelerden anlaşılacağı üzere, vergi mükelleflerinin tespitinde en mühim husus kişinin mülkünün veya emlâkinin olup olmamasıydı. Vergi mükellefi olmayan askeri taifeden de avarız vergisinin tahsil edildiği, vergilerden muaf olabilmeleri için reaya olmadıklarını kanıtlamaları gerektiği gibi, avarız haneyle ilişkili mülklerinin olmaması gerektiği de anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, askeri taife içerisinde olup ticaretle meşgul olan kişiler de vergi ödemekle yükümlü tutuluyorlardı. 30 Nisan 1655 yılında Kethüdayerinin, yeniçeri serdarının, ayan-ı vilayet ve reayanın da bulunduğu bir grup mahkemeye giderek ticaretle meşgul olan yeniçeri, sipahi, hisar eri ve sadat gibi askeri taifesi içerisinde olanların mevkufat defterlerine kayıt edileceklerini ve buna itiraz ederek muhalefet eden olursa cümlenin ittifakıyla bunların haklarından gelineceği bildirerek kendi aralarında bu minval üzere karar almışlardır¹⁸¹⁵.

Nakit olarak her sene düzenli bir vergi haline gelen avarız vergisi, imparatorluk genelinde 1582 yılında 40 akçeden alınırken, 1600 yılında 240 akçeye, 1681 yılında ise 535 akçeye yükseltilmiştir¹⁸¹⁶. Fakat Erzurum'da 1662 ve 1663 yıllarında hane başına 500 akçe alınmaktaydı. 1674 ve 1691 yıllarında geldiğinde avarız bedeli olarak hane başına 542 akçe tahsil edilmiştir¹⁸¹⁷. Harput'ta 1662 yılında her bir haneden 460¹⁸¹⁸ veya 540¹⁸¹⁹ akçe tahsil edilmiştir Harput ve Erzurum'dan farklı olarak Kayseri'de avarız vergisinin 1650-1700 yılları arasında 400 akçe olarak tahsil edilmesi¹⁸²⁰ bu verginin Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde aynı oranda alınmadığını göstermektedir.

¹⁸¹⁴ "...Mehmed ve mezkûr Abdulkadir sipâhi-zâdeler olub ve timârdan ma'zûl oldukaları vâki' ise ve ellerinde ra'ıyyet yerleri olmayub ve 'avâriz hâneye müte'allık mülkleri yoğsa min-ba'd mezbûrlar hilâf-ı şer' ve kânûn ve defter bennâk ve sâ'ir rüsûm-ı ra'ıyyet ve tekâlîf talebiyle bir ferde rencide ve remide itdirilmeyüb..."', *HŞS, nr. 38244-II*, s. 146/b.4.

¹⁸¹⁵ *HŞS, nr. 385*, s. 74/b.1.

¹⁸¹⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s. 60.

¹⁸¹⁷ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 287.

¹⁸¹⁸ *HŞS, nr. 382*, s. 163/b.1.

¹⁸¹⁹ *HŞS, nr. 350*, s. 72/b.4.

¹⁸²⁰ Hava Selçuk, "Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avâriz, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, Yıl: 2008/1, s. 173.

4.1.2.4. Nüzül

Kelime manası “yere inme” veya “konma” anlamına gelen nüzül, askeri ve mali bir terim olarak “bir askeri kıt’anın beslenmesi için belirli miktarlarda zahirenin temini ve belli bir yerde hazır bulundurulmasını” ifade eder. 16. yüzyılın sonlarında nüzül adı altında halktan talep edilen un ve arpa hudut boylarında çarpışan askeri birliklere ulaştırılmak için belirli yerlerde ve stratejik noktalardaki ambarlarda korunarak buralarda savaşan birliklere ulaştırılmaktaydı¹⁸²¹.

16. yüzyılda nüzül vergisi yaklaşık olarak 17. yüzyılın sürsatıyla eşdeğer idi. 16. yüzyılın sonlarında, avarız vergisinde olduğu gibi, nüzül de nakdi vergiye dönüşmüştür. IV. Murad döneminin sonuna doğru avarız, daha sonra da nüzül senelik nakdi vergiler şeklinde tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu vergiler sürekli olmakla kalmayıp miktarlarında da muazzam bir artış yaşanmış, öyle ki 16. yüzyılın ortalarında ödenen akçe miktarı 17. yüzyılda yaklaşık on misli fazlalaşmıştır¹⁸²².

17. yüzyılın ilk çeyreğinde bu verginin Harput’ta aynı olarak toplandığını görmekteyiz. 1627-28 (H. 1037) yılı için Harput kadısından istenen nüzül zahiresi her bir avarız hanesinden *rub’ dakik ve mâ’adâsı şa’ir olmak üzere ikişer kile İstanbulî nüzül* idi¹⁸²³. Ancak sonraki yıllarda, imparatorluğun genelinde olduğu gibi, Harput’ta da bu vergi nakde çevrilmiştir. 1639 yılında Bağdat seferinde Harput Sancağı’ndan nüzül vergisi hane başına yirmi kâmil kuruş olarak toplanıyordu. Fakat halkın ağır vergi yükümlülüğü altında ezilmesi sebebiyle onar kâmil kuruş toplanması ve tefavüt olarak da ikişer kuruş alınması kararlaştırılmıştır¹⁸²⁴. Eylül 1653 tarihinde her bir avarız hanesinden 6 riyal kuruş nüzül vergisi alınmıştır¹⁸²⁵. Sonraki yıllarda verginin oranında ciddi bir artış olmamıştır. 10 Şubat 1662’de her bir avarız hanesinden yaklaşık 6 kuruşa karşılık gelen 500 akçe ücret tahsil edilmiştir¹⁸²⁶. 1666 yılında ise nüzülde artış olmuş, 600 akçeye çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Harput’ta yaşayan halk bu vergiyi çevre kazalara göre iki misli ödemekteydi. Zira Diyarbekir Eyaleti içerisinde yer alan ve Harput’a komşu olan Pertek, Çemişgezek, Sağman ve Mazgird kadılıklarındaki her bir

¹⁸²¹ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 69.

¹⁸²² Bruce McGowan, “Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü (1600-1830), *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, II*, Ankara, 1981, s. 1327-1328.

¹⁸²³ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 188/b.2.

¹⁸²⁴ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 103/b.3.

¹⁸²⁵ *HŞS, nr. 324*, s. 247/b.2.

¹⁸²⁶ *HŞS, nr. 382*, s. 155/b.1.

avarız hane için tespit edilen nüzul vergisi 300 akçe idi¹⁸²⁷. Ancak, Kayseri’de de, Harput’ta olduğu gibi, 1660-1688 yılları arası mübaşir ücreti hariç bu vergi 500 veya 600 akçe olarak tahsil edilmekteydi¹⁸²⁸. Dolayısıyla, bazı yerlerin haricinde, nüzul vergisinin çoğunlukla 600 akçe olarak toplandığı söylenebilir.

Nüzul vergisi miktarı dini grup ve yerleşim birimlerine göre de değişmekteydi. Nitekim 1665-66 (H.1076) yılında Harput Kazası’na ferman olunan nüzul vergisi, köyler ve zimmiyan ahaliden hane başına 12,25 kuruş alınırken Müslüman ahaliden hane başına 9,5 kuruş tahsil edilmiştir¹⁸²⁹. Mart 1670 tarihinde ise şehirde bulunan her bir hane bu vergiyi 10,75 kuruş miktarında öderken, tımar ve havass köylerinin her bir hanesinden 15,75 kuruş tahsil edilmiştir¹⁸³⁰. Ancak 6 Mayıs 1681 tarihinde Harput’ta bulunan 288 nüzul hanesinin her birinden 9 esedi kuruş alınmıştır¹⁸³¹.

17. yüzyılda, uzayan savaşlar nedeniyle askeri ihtiyaçların artmasından dolayı, halktan alınan vergilerin oranlarında da büyük miktarlarda artışın olduğu, yukarıda verilen örneklerde görülmektedir. Hatta kimi dönemlerde sefere çıkan askerlerin zahirelerinin yetersiz oluşu sebebiyle, önceden merkeze yapılan müracaatlar neticesinde vergi yükümlülüğü eksiltelen bazı avarız hanelerinden de bu tür vergilerin tahsil edildiği anlaşılmaktadır¹⁸³².

4.1.2.5. Sürsat

Osmanlı Devleti, hudut bölgelerinde savaşan askerlerin iaşesi için halktan nüzul olarak aldığı un ve arpanın dışında, savaşmak için cepheye giden askerlerin yol boyunca iaşesini temin etmek için de halka müracaat etmekteydi. Bu amaçla ordu hareket etmeden önce; askerlerin gideceği yol güzergâhı üzerinde bulunan menzillerde ve askerlerin kısa bir süre için dinlenecekleri oturaklarda ordunun un, ekmek, yağ, bal, arpa, koyun, ot saman ve odun gibi ihtiyaç duyacağı zahire ve yem miktarı tespit edilmekteydi. Ordunun hareket halinde iken iaşesini sağlamak için halktan aynı olarak tahsil edilen bu vergilere sürsat denilmektedir¹⁸³³.

¹⁸²⁷ HŞS, nr. 397, s. 177/b.1.

¹⁸²⁸ Hava Selçuk, “Osmanlı Devleti’nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avâriz, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)”, s. 175.

¹⁸²⁹ HŞS, nr. 397, s. 200/b.1.

¹⁸³⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 163/b.1.

¹⁸³¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 204/b.2.

¹⁸³² HŞS, nr. 38244-III, s. 146/b.2.

¹⁸³³ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 93.

Sürsat zahiresinin temini hususunda kadı birinci dereceden sorumlu tutulmaktaydı. Bu vazifesini ihmal etmesi görevden alınmasına dahi neden olabiliyordu. Zira 14 Ağustos 1627 tarihinde Harput kadısı Siyami, ferman olunan sürsat zahiresini zamanında ordu-yı hümâyûna teslim etmediği için askerlerin zahire hususunda sıkıntı çekmesine sebep olduğu gerekçesiyle görevinden alınmıştır¹⁸³⁴.

Sürsat zahiresinin aynı olarak teslim edilmesi, talep edilen zahirenin istenen bölgeye sevk ve organizasyonunda ek masraflara neden oluyordu. Bundan dolayı talep edilen zahirenin, gönderileceği bölgede temini mümkün ise orada satın alınarak yetkililere teslim ediliyordu. Böylece nakliye masrafı ortadan kalkıyordu. Mesela Temmuz 1627 tarihinde Harput şehir merkezinde bulunan Müslüman taifesine sürsat zahiresi olarak 165 Harputi kilesiyle arpa (Diyarbakır kilesiyle 65 kile) ve 40 Harputi kilesiyle buğday (Diyarbakır kilesiyle 16 kile) tayin edilmiştir. Bu zahirelerin Diyarbakır'da satın alınarak buradaki yetkililere teslim edilmesi muhtemelen daha uygun olacağı düşünüldüğünden şehir halkı Mehmed Çelebi adında birini 12 riyal kuruş ücret ile vazifelendirmiştir. Diyarbakır'da Mehmed Çelebi'nin zahire satın alması için ona 137 esedi kuruş ödeme de yapılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'daki arpa ve buğday fiyatlarının Harput'a göre daha yüksek olma ihtimali göz ardı edilmeyerek Mehmed Çelebi'nin ödeyeceği fazla paranın karşılanacağı da yapılan sözleşmede beyan edilmiştir¹⁸³⁵.

Sürsat zahiresi için tayin edilen mahsulün nakit olarak bedeli de kaza halkından tahsil edilebiliyordu. Mesela Ekim 1624'te Harput Kazası'na 26.000 akçe sürsat zahiresi tayin olunmuştur¹⁸³⁶. 1632 yılında ise Musul muhafazasında bulunan askerlerin sürsat zahire için kazaya, Amid kilesiyle 242,5 kile arpa ile koyun, inek, bal, yağ ve sair levazımlar için 370 riyal kuruş tevzi edilmiştir¹⁸³⁷. 1658 tarihli başka bir belgede ise, ferman olunan sürsat zahiresini satın almak için her bir haneden 7 kuruş, 1 rub' akçe, 12,5 kile arpa ve 25 hokka unun salyane olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yine aynı belgede, bu suretle toplanan akçelerin *sâhibü'l-devlet hazretlerinin* zahiresi için harcandığı ve tahsil edilemeyen sürsat zahiresi ücretleri ile birlikte *sâhibü'l-devlet*

¹⁸³⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 151/b.2.

¹⁸³⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 83/b.1.

¹⁸³⁶ HŞS, nr. 383, s. 55/b.3.

¹⁸³⁷ HŞS, nr. 181, s. 158/b.2.

hazretlerinin kapı masraflarına yapılan harcama için de her bir hanenin 13,75 kuruş daha ödeme yapılmayı gerektiği ifade edilmektedir¹⁸³⁸.

4.1.2.6. Bâc-ı Ubûr ve Tamga-i Siyah

Bâc-ı Ubûr, bir bölgeye gelen ancak orada satılmayarak, transit geçen kervanlardan tahsil edilen vergiler için kullanılan bir tabirdir.

Harput, önemli anayol güzergâhları üzerinde bulunduğu için gelip geçen kervanlardan alınan vergiler, sancağın genel gelirleri arasında önemli bir paya sahipti. 1518 yılında bâc-ı ubûr vergisinin miktarı kervanın taşımış olduğu mala göre değişiklik arz etmekteydi. İpek tartıldıktan sonra her Harput menni (*menn-i Harpurudiye*) için 90 karaca akçesi yani 30 Osmanlı akçesi alınırken, Sivas tarafından gelen pastav ve çuka ölçüldükten sonra her menni için 45 karaca akçesi alınıyordu. Keten yükünden 1 *şâmi eşrefi* yani 40 Osmanlı akçesi alınırken, diğer bez nevi eşyalardan ise bir altın alınmaktaydı. Ayrıca kına, sabun, demir gibi malları taşıyan kervanlardan yarım batman kıymetinde *bâc* alınmaktaydı. 1566 yılına ait kanunnamelerde bu hususlar genel olarak devam etmiş, sadece biraz daha ayrıntılı bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır¹⁸³⁹.

1518 tarihli Harput kanunnamesine göre, tamga-i siyah, şehre gelip geçen ipek yükü tartılıp bâc-ı ubûr vergisi tahsil edildikten sonra her batman için 4 akçe olarak alınan bir vergiydi. Bu vergiye batman bâcı da denilmekteydi. 1566 yılında Amid'e uğradıktan sonra Harput'a gelen ipekten, bâc-ı ubûr vergisi tahsil edildikten sonra, ayrıca her batman için de 4 akçe damga-i siyah vergisi alınıyordu. Yani Harput'tan transit geçen bir mal iki defa vergilendirilmekteydi¹⁸⁴⁰.

İncelediğimiz dönemde tamga-ı siyah ve bâc-ı ubûr Harput mukâtaasının gelirleri arasında yer alıyordu ve daha çok iltizam usulüyle tahsil edilmekteydi. 1632 yılında bu vergileri tahsil etmekle görevli olan Bekir Beşe ve Hüseyin Çelebi¹⁸⁴¹, Mart 1633 tarihinde Harput zabiti Bekir Ağa'ya 1.300 riyal kuruş ödeyerek vergileri toplama hakkını iltizam olarak almışlardır¹⁸⁴². Sonraki yıllarda mukâtaaya ait bu vergi gelirlerinin iltizam bedelinde belli bir miktar azalma olmuştur. Zira Kasım 1637'de 1.250 riyal kuruş karşılığında iltizama verilebilmiştir. Bu tarihte ise vergileri toplama

¹⁸³⁸ HŞS, nr. 38244-IV, s. 7/b.3.

¹⁸³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 153.

¹⁸⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), s. 153.

¹⁸⁴¹ HŞS, nr. 181, s. 70/b.2.

¹⁸⁴² HŞS, nr. 386, s. 420/b.1.

hakkı es-Seyyid Hüseyin Çelebi, Mehmed Çelebi bin Kapucızade ve Hüseyin Çelebi bin Kara Bekir adlı kişilere verilmiştir¹⁸⁴³.

4.1.2.7. Ağnam

İslam devletlerinde farklı isimlerine rastlanan bu vergi, Osmanlı resmi belgelerinde *resm-i ganem* ve *âdet-i ağnam* şekillerinde zikredilmektedir. Şer'î vergi türü içerisinde olan ağnam vergisi bazı sancak kanunnamelerinde *âdet-i zekât* şeklinde de geçmektedir. Bu vergi çoğunlukla koyun yavruladıktan sonra Nisan ya da Mayıs aylarında alınır, kuzulu koyun, kuzusu ile birlikte hesaplanırdı. Vergi oranı Fatih Kanununa göre üç koyundan bir akçe iken daha sonra iki koyundan bir akçe olarak belirlenmiştir. Fakat bu miktar sabit olmayıp bölgelerin özelliklerine göre farklı miktarlarda talep edilirdi¹⁸⁴⁴. Mesela Karesi, Mardin, Erzincan, Çemişgezek, Gürcistan, Tırhala, Uyvar ve Kıbrıs gibi bölgelerde her iki koyundan bir akçe alınmaktaydı. Arabgir Sancağı'nda her koyun için bir Osmani akçesi ödenirken, Malatya Sancağı'nda koyun ve kuzusuna bir akçe ödeniyordu. Bu vergi Trablus'ta ise *her dört re'sden birer para* olarak alınmaktaydı¹⁸⁴⁵.

16. yüzyılda Harput'ta ağnam vergisi ülke genelinde olduğu gibi her iki koyundan bir akçe olarak tahsil edilmekteydi. Padişah haslarına kayıtlı olan bu vergiden elde edilen gelir keçi ve koyun sayısındaki artışa mukabil büyük meblağlara ulaşmıştır. 1518'de buradan elde edilen gelir 27.000 akçe iken bu miktar 1523 yılında 72.242 akçeye, 1566 tarihinde ise 130.000 akçeye yükselmiştir¹⁸⁴⁶.

17. yüzyılda diğer vergi türlerinde olduğu gibi ağnam vergisi de Harput mukâtaasına dâhil edilmiştir. Bu asırda ağnam vergisinde büyük miktarlarda artış olmuştur. Ayrıca bu vergiyi toplamakla yetkili olan kişilerin görevlerini suistimal ederek halktan kanuna aykırı olarak fazladan vergi talep ettikleri de oluyordu. Aralık 1663 tarihli bir belgede kanun gereği ağnam vergisinin koyun başına 2 akçe alındığı, ancak Emin Ömer Ağa'nın temessüksüz ahaliiden 5 akçe aldığı ifade edilmektedir¹⁸⁴⁷.

1637 yılında ağnam vergisi yüz baş koyun veya keçiden 10 kuruş olarak tahsil edilmekteydi. 1636-1637 yıllarında Harput'a bağlı Behrimaz ve Ebutahir nahiyelerinde bulunan 4.450 adet hayvanın resm-i ağnamından her yüz hayvan başına 10 kuruş olarak

¹⁸⁴³ HŞS, nr. 384, s. 178/b.2.

¹⁸⁴⁴ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA*, 1, Ankara, 1988, s. 478.

¹⁸⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, I, s. 22, 116, 158, 172, 181, 190, 198, 201, 216, 289, 313, 349.

¹⁸⁴⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 137.

¹⁸⁴⁷ HŞS, nr. 368, s. 16/b.2.

toplamda 445 kuruş tahsil edip, hazineye teslim etmesi için Süleyman Bey tezkere ile görevlendirilmiştir¹⁸⁴⁸.

1630-1631 yılları arasında Kuzabad ve Uluabad nahiyelerinin adet-i ağnamlarını toplama hakkının 500 riyal kuruş karşılığında İbrahim Çelebi'ye verildiği anlaşılmaktadır¹⁸⁴⁹.

Ellerindeki koyun sayısı 150'den az olan kadı, emîn, seyid, sipahi, müderris, vb. askeri görevlilerden kanun gereği ağnam vergisi alınmıyordu¹⁸⁵⁰. Fakat kimi dönemlerde Harput'ta bu vergiyi toplamakla sorumlu olan görevliler kanun dışı hareket ederek bunlardan da ağnam talep ettikleri oluyordu. Böyle bir hukuksuzluğa maruz kalan Seyyid Mustafa merkeze arzuhal göndererek şikâyetinde bulunmuştur. Yaptığı şikâyetinde; peygamber soyundan olduğu için kanun icabı maişeti için beslediği 150 koyundan adet-i ağnam alınmasının caiz olmadığını, ancak kendisinden bu vergi ile birlikte ödememesi gereken diğer vergilerin talep edilerek zorla alındığını belirtmiştir. Bunun üzerine Harput kadısına Ağustos 1639 tarihinde bir ferman gönderilmiş ve bahse konu olan şahsın seyid olup olmadığını tespit etmesi, eğer seyid ise 150 koyuna kadar bu verginin ondan alınmayacağı bildirilerek gerekli tedbirleri alması istenmiştir¹⁸⁵¹. 1639 yılında Pağnik adlı köyde bulunan seyidler de aynı hususta merkeze şikâyetinde bulunmuşlardır¹⁸⁵².

Diğer taraftan, vergi mükellefi olan ahalinin çeşitli bahaneler ileri sürerek bu vergiyi ödemedikleri de oluyordu. Bundan dolayı seferde bulunan askerlerin maaşlarının ödenmesinde bazı sıkıntıların ortaya çıktığı görülmektedir. Zira Kasım 1627 tarihli bir belgeden, Harput'taki halkın, ağnam vergisini toplama zamanı olmadığını gerekçe göstererek, bu vergiyi ödemedikleri ve bundan dolayı Musul ve Erbil seferinde olan askerlerin ücretlerinin ödenmesinde sıkıntı yaşandığını öğrenmekteyiz. O yüzden, aynı tarihte bu verginin Harput'ta bir an önce tahsil edilmesi için Mehmed adında biri görevlendirilmiştir¹⁸⁵³.

¹⁸⁴⁸ HŞS, nr. 384, s. 182/b.4.

¹⁸⁴⁹ HŞS, nr. 386, s. 128/b.3-4.

¹⁸⁵⁰ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", s. 478

¹⁸⁵¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 84/b.3.

¹⁸⁵² HŞS, nr. 38244-II, s. 83/b.3.

¹⁸⁵³ HŞS, nr. 38244-III, s. 135/b14.

4.1.2.8. Çift Resmi

Toprağın reaya tarafından kullanımında devlet tarafından belirlenen temel birim çifttir. Bir çift öküz vasıtasıyla işlenebilecek miktarda toprağı olan köylü hanelerden alınan vergiye *çift resmi* denilmekteydi. Çift resmi, kullanılan toprağın miktarına göre nakit olarak alınan bir vergi türüydü. Rumeli’de çift vergisi, devlete ait toprağın kullanım hakkı karşılığında köylünün sipahiye vermekle yükümlü olduğu emek hizmetlerinin bir bölümü ile döğen hizmeti, ot, odun ve boyunduruk resmi gibi yükümlülüklerin paraya çevrilmiş şekli olarak teşekkül etmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında Doğu Anadolu’da 50 akçe olarak alınmaktaydı¹⁸⁵⁴. Ancak imparatorluğun her vilayetinde farklı şekillerde tatbik edildiği de görülmektedir. Mesela 1528 yılında Aydın’da resm-i çift vergisi 30 akçe iken, aynı yıl Karaman’da 36 akçe, 1516 yılında Erzincan’da 50 Osmani akçe, 1517 yılında Biga’da 33 akçe, 1518 yılında Diyarbakir’de 24 akçe, Ergani’de 16 akçe, Mardin’de 50 akçe, Çermik’te 10 akçe ve Siverek’te 40 Osmani akçe, İmroz’da ise 1519 yılında 70 akçe idi¹⁸⁵⁵.

Harput Sancağı’nda çift resmi 50 akçe olarak tahsil ediliyordu. Sancağın önemli gelir kaynaklarından biri olan bu vergiden elde edilen gelir, zamanla yüksek oranlarda artış göstermiştir. Mesela 1518 yılında resm-i çiftten elde edilen gelir 26.200 akçe olmasına karşın 1566 yılına gelindiğinde bu miktar 41,625 akçeye yükselmiştir. Vergi gelirlerindeki artış, çok sayıda mezra ve harap durumda olan köylerin iskân edilerek üretime kazandırılmasından kaynaklanmıştır¹⁸⁵⁶.

17. yüzyılın ilk yarısında Harput’ta çift resmi 50 akçe olarak tahsil edilmeye devam etmiştir. 1639 yılında Harput Kazası’na bağlı Toyla Tepesi vergi gelirlerinin kaydında burada 13,5 çiftlik olduğu ve bunlardan 675 akçe çift resmi geliri elde edildiği görülmektedir¹⁸⁵⁷.

Kocaili livasında 1624 yılında çift vergisinin 33 akçe olarak tahsil edilmesi¹⁸⁵⁸ incelediğimiz dönemde de bu verginin bölgelere göre farklı oranlarda toplandığını

¹⁸⁵⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, s. 44-45.

¹⁸⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 6, 47, 19, 145, 152, 158, 167, 170, 181, 237.

¹⁸⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, s. 129-130.

¹⁸⁵⁷ Belgede para birimi ve her bir çiftten alınan vergi miktarı belirtilmemiştir. Ancak 13,5 çiftlik sayısını 16. asırda alınan çift resmi ücreti olan 50 akçe ile çarptığımızda burada bulunan çiftliklerin toplam geliri olan 675 akçeye ulaşmaktadır. Bkz. *HŞS, nr. 38244-II*, s. 137/b.2.

¹⁸⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 33.

göstermektedir. Sonraki dönemlerde de bu verginin miktarında önemli bir artış olmadığı söylenebilir. Zira 1716 yılında Mora’da çift resmi 60 akçe olarak alınmaktaydı¹⁸⁵⁹.

Reaya tasarruf ettiği çiftliği veya araziyi terk edip başka bir sipahinin toprağına giderek burada çiftlik tutar ve on sene içerisinde geri dönmezse kendisinden *çift bozan resmi* alınırdı¹⁸⁶⁰. Ocak 1671 tarihinde Harput’ta çift bozan resmi, bütün çiftten 300, nim çiftten 150 ve nim çiftten daha az yer için de 75 akçe olarak alınmaktaydı¹⁸⁶¹.

4.1.2.9. Bennak ve Caba (Mücerred) Resimleri

Osmanlılar’da vergiye esas olan üniteye hâne denirdi. Hâneyi ise evli olan aile reisi temsil ederdi. Eğer elinde çok az toprak varsa veya hiç toprağı yoksa bu gibi evli şahıslar bennak kaydedilir ve belirli miktarda bir vergi öderlerdi. Bennak resmi şahsi bir vergi olup, bazı kanunnamelerde baş hakkı olarak da belirtilmektedir. Hiç toprağı bulunmayan evli şahıslardan alınması bu kaydı doğrulamaktadır¹⁸⁶².

Bazı kanunnamelerde *bennâk* ve *caba* ayrı olarak tarif edilmiştir. Mesela 1500 yılına ait Kayseri livası kanunnamesinde; “*bennâk dedikleri çifti olub nîm çiftlikden eksik yeri olandır. Caba oldur ki çifti ve hiç yeri olmayandır*” şeklinde tarif edilmiştir. 1528 yılına ait Karaman kanunnamesinde ise bennâk “*hiç yeri olmayan veya nîm çiftiden eksik yeri olan*” şeklinde tanımlanırken, caba da “*mücerred olan fukara-i reayaya ve babası ile olub müstakil kisb iden mücerred*” olarak ifade edilmiştir. 1584 yılına ait İç İl livası kanunnamesinde de bennâkın “*hiç yeri olmayan veyahud nîm çiftiden eksik yeri olan evlüye denildiği*”, cabanın ise *mücerred olan bâliğ kimesneye dirler ki babası yanında kisb ve kâra kadir ola, babası yanında olub kisb ve kâra kadir olmayan âcizden resim* alınamayacağı belirtilmektedir. Fakat bu tanımlamalardan farklı olarak bir kısım kanunnamelerde de bennak ve mücerred vergisinin ancak tapusuz toprak işleyenlerden alınabileceği ifade edilmektedir. Mesela III. Murad devri Musul Livası Kanunnamesinde “*tapuyla yer tutmayub ba’zı kimesnelerden yer alub sürüb sahib-i arz yerinde ziraat itmeye anın gibiler resmi bennâk ve mücerred vireler*”. şeklinde ifade edilmektedir. Aynı şekilde 1540 yılına ait Diyarbekir vilayeti kanunnamesinde de *bennâkden ve mücerdden çift sürmeğe kâdir olan kimesne eğer ağasından çiftlik veyahud nîm çiftlik zemîn tapuya alub ziraat iderse kanun üzere resmi çiftin virür ol vakit resmi bennâk alınmaz ve sipahiden tapuya yer tutmayub gâh şunun ve gâh bunun*

¹⁸⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 326.

¹⁸⁶⁰ Neş’et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 501.

¹⁸⁶¹ HŞS, nr. 38244-I, s. 141/b.2.

¹⁸⁶² Feridun Emecen, “Bennâk”, *DİA*, 5, İstanbul, 1992, s. 458.

*tapulmuş yerinde ziraat edenlerden resmi bennâk ve resmi mücerredin alınabileceği belirtilmiştir*¹⁸⁶³.

Öte yandan, bennak ve cabanın dışında bazı kanunnamelerde de *ekilü bennâk* tanımlaması yapılmıştır. Mesela 1559 yılına ait Malatya livası kanunnamesinde *yeri nîm çiftiden eksik olub cüzz-i ziraati olan reayaya ekilü bennâk* denildiği ve bunlardan 18 akçe, ziraatı olmayan bennaktan 12 akçe ve mücerreden 6 akçe, Kâhta ve Behisni’de ise ekili bennaklardan 16 akçe, ziraatı olmayan bennaklardan 12 akçe, mücerredlerden de 6 akçe alınacağı belirtilmiştir¹⁸⁶⁴.

Yukarıda bennakla ilgi yapılan tanımlamalardan, bu vergiyi ödemekle yükümlü kişilerin bölgelere göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Zira bir kısım kanunnamelerde bennak resminin alınacağı kişiler tarif ederken, bunların evli ve nîm çiftten az veya hiç toprağının olmaması gerektiği ifade edilirken, diğer bir kısım kanunnamelerde ise bu kişilerin tapulu toprağının olmaması ve başkasına ait topraklarda ziraat etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Caba (mücerred) vergisini ödeyen kişiler ise babasının yanında, ancak babasından farklı bir geliri olan, ergenlik çağına ulaşmış ve bekârlardan oluştuğu belirtilmektedir. Ayrıca kanunnamelerde yapılan tanımlamalardan hareketle bennakların, bennak ve caba şeklinde iki¹⁸⁶⁵ veya ekili bennak, bennak ve caba şeklinde üç kategoriye ayrılabilceği söylenebilir.

Bennak vergisi Osmanlı Devleti’nin çoğu yerinde aynı miktarda toplanmakla birlikte farklı olan yerler de vardı. Mesela Aydın, Bolu, Karaman, Diyarbakır, Mardin, Musul ve Halep gibi yerlerde bennaklardan 12 akçe, cabalardan (mücerred) 6 akçe alınırken¹⁸⁶⁶, Kayseri livasında bennak resmi 18 akçe, caba resmi de 12 akçeydi. Sofya’da ise bennak resmi olarak *çifti olmayub gayrı şugul ve kâr üzere olan evliler* 9 akçe, *ergen olanlar* da 6 akçe ödüyorlardı¹⁸⁶⁷.

Harput Sancağı’nda 16. yüzyılda her bir vergi mükellefi olan bennaktan 12 akçe ve mücerreden de 6 akçe tahsil edilmekteydi. 17. yüzyılın ilk yarsısında da bu vergiler aynı meblağlarda tahsil edilmiştir¹⁸⁶⁸. Ancak yetkililerin kanun dışı uygulamalarından dolayı ahaliden mücerred resminin daha fazla miktarlarda talep edildiği görülmektedir.

¹⁸⁶³ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 47, 48, 57, 132, 175.

¹⁸⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 116.

¹⁸⁶⁵ Emecen de bennakların "ekinlü" ve "caba" olarak iki kategoriye ayrıldığını, ekinlü bennakın kanunnamelere göre elinde "nîm çift" yani yarım çiftlikten daha az toprak bulunanları ifade ettiğini belirtmektedir. Bkz. Feridun Emecen, "Bennâk", *DİA*, 5, s. 458.

¹⁸⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 9, 29, 47, 132, 158, 175, 206.

¹⁸⁶⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar, I*, s. 57, 253.

¹⁸⁶⁸ *HŞS, nr. 38244-II*, s. 137/b.2.

Mesela 1634 yılında Harput kasabasının ahalisi ordu-yı hümayuna arzuhal sunarak, Harput Sancağı haslarından olduklarını, bennaklarının 12 akçe ve mücerredlerinin ise 6 akçe olarak kayıt edildiğini, ancak livaya mutasarrıf olan yetkililerin buna kanaat etmeyerek kendilerinden 40 akçe aldıklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır¹⁸⁶⁹. 1637’de ise Harput’ta sakin Müslüman ahali umumen mahkemeye giderek Tatar Mustafa Bey’in kethüdası Cafer Ağa’nın kanunda belirtildiği üzere bennaktan 12 akçe ve mücerredten 6 akçe alması gerekirken Müslümanların bennak ve mücerredinden 56 selimi aldığını bildirerek şikâyetçi olmuşlardır¹⁸⁷⁰.

4.1.3. Esnaf Grupları ve Ticari Hayat

Osmanlı Devleti coğrafi konumu itibariyle önemli bir geçiş bölgesinde bulunmaktaydı. Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu’yu birbirine bağlayan önemli yol güzergâhları üzerinde yer aldığından, ülke ekonomisinde ticaret önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa Baharat yolu ve tarihi İpekyolu’nun bir bölümünün devletin sınırları içerisinde geçmesi, imparatorluğa stratejik önem ve ticari bir potansiyel kazandırmıştır. Ticaretin ve özellikle de uluslararası ticaretin, devletlerin ekonomisinde ne denli mühim bir gelir kaynağı olduğunu iyi kavrayan devlet yetkilileri, transit geçişler ile iç ve dış ticari faaliyetlerin daha güvenli ve rahat bir şekilde gerçekleştirilebilmesine ehemmiyet vermişlerdir. Bu amaçla şehirlerarası yollarda kervansaraylar ve menziller; şehirlerde ise bedesten, han ve çarşılar gibi önemli iktisadi mekânlar tesis edilmiştir¹⁸⁷¹.

Osmanlı devrinde, Anadolu’da İstanbul merkezli üç ana yol ve bunları birbirine bağlayan tali yollar bulunmaktaydı. Bu ana yollar, sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilmekteydi. Sağ kol, Üsküdar’dan başlayarak Gebze, Eskişehir, Akşehir, Konya, Adana, Antakya üzerinden Halep ve Şam’a uzanmakta ve burası Hac yolu olarak bilinmekteydi. Orta kol, yine Üsküdar’dan başlayarak Gebze, İznik, Bolu, Tosya, Merzifon, Tokat, Sivas, Hasan Çelebi, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük üzerinden Bağdat ve Basra’ya ulaşmaktaydı. Sol kol ise, orta kolla Merzifon’a kadar aynı güzergâhı takip edip, buradan Lâdik, Niksar, Karahisar-ı Şarki, Kelkit,

¹⁸⁶⁹ HŞS, nr. 386, s. 299/b.1.

¹⁸⁷⁰ HŞS, nr. 384, s. 77/b.2.

¹⁸⁷¹ Mehmet Sait Şahinalp-Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sistemi Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor*, 93, Ankara, 2012, s. 151.

Aşkale ve Erzurum'a ulaşmaktaydı. Buradan iki kola ayrılan yolun bir kolu Hasankale üzerinden Kars'a, diğer kolu da Tebriz'e gitmekteydi¹⁸⁷².

Ortakol üzerinde bulunan Harput, stratejik olarak askeri ve ticari bakımdan önemli bir yol kavşağında yer almaktaydı. Bu bakımdan, Harput Sancağı gelip geçen kervanlardan önemli gelirler sağlandığı bir yer özelliğine sahipti.

Harput, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiği ilk dönemlerden itibaren transit ticaretten faydalanmıştır. Burada gelip-geçen kervanlardan alınan bâc-ı ubûr ve tamga-yı siyah gibi vergilerden büyük miktarlarda gelir elde edilmiştir. Bu vergiler 16. yüzyılın ikinci yarısında artarak devam etmiştir. Harput yine bu dönemde, çevrede getirilen ürünler ile dışarıdan getirilen malların satıldığı önemli bir ticari merkez durumundaydı. Çemişgezek, Ergani, Palu ve çevre sancaklardaki halkın ihtiyaçları buradan temin edilmekteydi¹⁸⁷³.

---

¹⁸⁷² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 165-166.

¹⁸⁷³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 225.

Harita-7: Osmanlı Döneminde Anadolu’da Bulunan Önemli Yollar (Kaynak: Mehmet Sait Şahinalp-Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sistemi Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor*, 24/93, 2012, s.152).

Öte taraftan Çemişgezek'te bulunan konar-göçer aşiretlerin peynir ve yağ gibi hayvansal ürünleri ile sığır, keçi, koyun gibi hayvanları da burada pazarlanmaktaydı. Şehrin yüksek bir mevkide bulunmasından dolayı, Harput civarından geçen bazı kervanlar aşağıda bulunan büyük ovada konaklıyorlardı. Bu dönemde Bingöl, Ebutahir ve Amid'den ipek; Sivas, Malatya üzerinden Bursa kumaşı, çuha, Trabzon'dan keten bezi, diğer bölgelerden de pamuk bez, demir, kına, tuz ve sabun gibi ürünler getirilip Harput pazarlarında satılıyordu. Ayrıca bu ürünler buradan diğer merkezlere de sevk ediliyordu¹⁸⁷⁴.

Osmanlı şehirlerinin genelinde görülen (mesela Maraş, Denizli, Ayıntab ve Konya örneklerinde olduğu gibi¹⁸⁷⁵) iş kollarının tamamı 17. yüzyılda Harput'ta da bulunmaktaydı. Bu yüzyılda Harput'ta 38 tane ticari mekân mevcuttu. Bedesten, pabuççular, serpuşçular, saraçhane, attarlar, kuyumcular, semerciler bezzâz, çakırcılar, mutâf, bakkallar, eskiciler, demirciler, nalbant, boyacılar, iplikhane, uzun çarşı gibi çarşı ve ticari mekânların yanı sıra debbağhane, kırıhane, keçehane ve boyahane gibi üretim merkezleri ile Nasuh Beşe Hanı, Hamza Hanı ve Merhum Hasan Ağa Hanı gibi şehre gelen tüccarların konakladığı mekânların bulunması, Harput'ta üretim ve ticaretin geliştiğini ve canlı bir iktisadi yapının var olduğunu göstermektedir¹⁸⁷⁶. Zira 17. yüzyılda Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi de şehirde toplam olarak 7 han olduğunu, bunlardan *bezzâzistân-ı atik* kurbunda bulunan Çarşıhanın her bakımdan kusursuz, çarşıların da oldukça bakımlı olduğunu ve burada toplam olarak 600 adet de dükkânın bulunduğu bahsetmektedir¹⁸⁷⁷.

16. yüzyılda olduğu gibi, bu dönemde de Harput, kendisine bağlı kırsal yerleşim birimlerinin ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, aynı zamanda şehirlerarası ticarete de katkıda bulunuyordu. Çevresinde bulunan sancaklardan şehre gelerek ticari faaliyetlerde bulunan tüccar ve esnaf grupları olduğu gibi, daha uzak şehirlerden gelenler de

¹⁸⁷⁴ İbrahim Erdoğan, "17 Yüzyılın ikinci Yarısında Harput Esnafı ve Ticari Olanakları: Değişim Açısından bazı Gözlemler", *Ekev Akedemi Dergisi*, 32, Erzurum, 2011, s. 277.

¹⁸⁷⁵ Bkz. Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 / 9 Fall 2009, s. 168; Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, s. 144; İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 226-227,231.

¹⁸⁷⁶ Bu ticari mekânlar ile alakalı ayrıntılı bilgi tezin birinci bölümünde Ticari Alanlar başlığı altında verilmiştir.

¹⁸⁷⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

vardı¹⁸⁷⁸. Ayrıca Harput, acem diyarından gelip İstanbul'a giden tüccarların konakladığı ve ticaret yaptığı bir merkezdi¹⁸⁷⁹. Diğer taraftan, Harputlu olup, başka memleketlere giderek ticaret yapan tüccarlar da bulunmaktaydı. Mesela 1666 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput sakinlerinden olup Basra'da bulunan es-Seyyid Ali bin el-Hac Hüseyin, yine Harputlu olup Basra'da bulunan Bekir Beşe'ye Tokat'ta 350 kuruşluk esbâb ile 50 kuruşluk çulfa (çuka) vermiştir. Ancak Bekir Beşe Basra'da vefat edince, babası olan Hasan Bağdat'a giderek oğlunun 600 kuruşluk *muhallefâtını* teslim almıştır. Seyyid Ali'nin kardeşi ve vekili olan Seyyid Veli Çelebi Harput mahkemesine başvurarak Bekir Beşe'nin babasından alacaklarını talep etmiştir¹⁸⁸⁰.

Şehre ticaret için gelenler dönemin geleneksel konaklama mekânları olan hanlarda veya kiralık odalarda kaldıkları gibi, meslektaşlarının evlerinde konakladıkları da oluyordu. Mesela 29 Kasım 1672 tarihine ait bir belgeden anlaşıldığına göre, kumaş boyacılığı işiyle meşgul olan Deli Mehmed'in Bağdad'tan ticaret maksadıyla Harput'a geldiği ve meslektaşı olan boyacı Yusuf'un evinde kaldığı, yine Kayseri'den deri almak için gelen Mustafa'nın da Kasap Kaya'nın evinde ağırlandığını görmekteyiz¹⁸⁸¹. Fakat kimi zaman, evlerde veya odalarda ağırlanan tüccarların yanlarında getirdikleri malların çalındığı da oluyordu. Mesela 1662'de Acem diyarından gelen Gazal, Murad, Hacuk, Abdal ve Serkis adlı beş gayrimüslim, Hüseyin adlı köyde Hüseyin Ağa odası isimli bir yerde kalarak mallarını burada depolamışlardır. Fakat bunlar köy ve şehirde ticaretle meşgul oldukları bir sırada odalarının kilidi kırılmış ve buradaki beş bohça sekiz yüz kuruş bedelinde esbabları çalınmıştır¹⁸⁸². Esbabları çalan Mustafa, çaldığı eşyaları Palu'da satarken Palu Beyi tarafından yakalanmış, sorgulanması için Diyarbakır Eyaletine gönderilmiştir¹⁸⁸³. 1678'de ise aslen Harput'un Hacıseyli köyünden olan el-Hâc Yusuf bin Abdullah ve Ağa Camii Mahallesi'nden olan Ali bin Mustafa adlı iki ortak mahkemeye giderek ticaret amacıyla Adana'dan geldiklerini, eşyalarını Meydan Mahallesi'nde bulunan Kapu Kethüdası Mehmed Ağa'nın odasına koyduklarını, fakat odalarının açılıp mallarının çalındığını bildirerek şikâyetçi olmuşlardır. Hırsızlık

¹⁸⁷⁸ Palu Sancağından gelerek Harput'ta ticaret yapan esnaflar olduğu (*HŞS, nr. 382, s. 165/b.3; HŞS, nr. 38244-VI, s. 115/b.1*) gibi, Sağman ve Pertek kazalarından Harput'a gelerek yağ ve bal gibi gıda maddeleri alan tüccarlar da vardı (*HŞS, nr. 383, s. 145/b.3; HŞS, nr. 383, s. 154/b.2*). Ayrıca Adana'dan Harput'a ticaret maksadıyla gelen tüccarların olduğu da anlaşılmaktadır (bkz. *HŞS, nr. 324, s. 77/b.1*).

¹⁸⁷⁹ *HŞS, nr. 324, s. 102/b.4; HŞS, nr. 382, s. 13/b.3*.

¹⁸⁸⁰ *HŞS, nr. 278, s. 5/b.3; HŞS, nr. 278, s. 6/b.1*.

¹⁸⁸¹ İbrahim Erdoğan, "17 Yüzyılın ikinci Yarısında Harput Esnafı ve Ticari Olanakları: Değişim Açısından Bazı Gözlemler", s. 274.

¹⁸⁸² *HŞS, nr. 382, s. 13/b.3*.

¹⁸⁸³ *HŞS, nr. 382, s. 86/b.1*.

olayının aydınlatılması için olayın geçtiği mahalle gidilerek ve buradaki mevcut delillerden hareketle suçlular tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalınan eşyaların arasında pamuğun bulunması ve pamuk gevenin sokaklara dökülmesi sebebiyle bu izler takip edilerek Seyyid Mehmed'in evi civarına kadar gidilmiştir. Mahkeme tarafından görevlendirilen naip Ahmed Çelebi ve muhızır Mehmed, civarda bulunan bir kısım evleri kontrol etmiş, ancak bu evlerde çalınan eşyalara rastlanmamıştır. Bunun üzerine Seyid Mehmed'in evi de kontrol edilmiş ve tüccarların malları burada bulunmuştur. Ayrıca bu evde Cami-i Kebir, Zahir, Ağa ve Meydan Camii ile Kara Sofi ve Hacılı mescitlerinde çalınan halılar ile pabuççu Abdulhalık'ın dokuz çift pabucu, üç çift mesti, iki sahtiyani ve ekmekçi Veli'nin bir kısım eşyaları da bulunmuştur. Ancak Zanlı Mehmed hançeri ile mal sahiplerinden olan Ali'nin sol kolunu ve başını yaralayarak kaçmayı başarmıştır¹⁸⁸⁴.

Harput şehrinde, ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığı yerlerin başında Meydan Çarşısı gelmekteydi. Bedesten, han ve sük-ı sultâni olarak ifade edilen ana çarşı burada bulunmaktaydı. Şehirdeki farklı iş kollarında mal ve hizmet üretimi yapan esnaf örgütlerinin yer aldığı sokaklardaki küçük çarşılar da ana çarşıya açılmaktaydı.

Bedestende daha çok transit ticarete konu olan şeker, kahve, ipek gibi ithal ürünler satılmaktaydı¹⁸⁸⁵. Bu tür değerli malların Osmanlıda dellallar vasıtasıyla satılmasının mutlak bir zorunluluk olmasından dolayı¹⁸⁸⁶, Harput bedesteninde görevli bir dellal bulunmaktaydı¹⁸⁸⁷. Bedestenin dışında özellikle şehrin ana çarşısında açık artırma yoluyla yapılan satışlar da dellallar aracılığıyla yapılmaktaydı. Bilhassa borçlu bir şekilde ölen kişinin borcunun ödenmesi için ölüye ait gayrimenkuller dellallar vasıtasıyla çarşıda müzayedeye çıkartılarak en yüksek teklifi veren kişiye satılırdı. Böylece vefat eden kişinin borcu ödenirdi¹⁸⁸⁸.

Bedestende bir bedesten kethüdası da görev yapmaktaydı. Mayıs 1659'da bu görevi Ömer adında biri yürütüyordu¹⁸⁸⁹. 1664 ve 1666 yıllarında ise Osman adında başka birinin bu vazifeyi yürüttüğü anlaşılmaktadır¹⁸⁹⁰.

¹⁸⁸⁴ HŞS, nr. 324, s. 77/b.1.

¹⁸⁸⁵ HŞS, nr. 385, s. 156/b.2.

¹⁸⁸⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 160.

¹⁸⁸⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 189.

¹⁸⁸⁸ HŞS, nr. 383, s. 45/b.1; HŞS, nr. 38244-IV, s. 90/b.2; HŞS, nr. 383, s. 42/b.1.

¹⁸⁸⁹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 101/b.2.

¹⁸⁹⁰ HŞS, nr. 368, s. 89/b.1; HŞS, nr. 278, s. 67/b.1.

Bedesten’de sadece ticari faaliyet yapılmazdı. Burası aynı zamanda değerli mal ve paranın muhafaza edildiği mekân olarak da hizmet vermekteydi¹⁸⁹¹. Mesela 1625’te vefat eden iki kadına ait eşyalar burada muhafaza edilmiş ve daha sonra bu eşyalar buradan alınarak varislerine teslim edilmiştir¹⁸⁹². Şehre deri ticareti için gelen bir sahtiyancının malları da bedestende muhafaza edilmiştir¹⁸⁹³.

Şehir merkezindeki ticari mekânlardan başka, işlek yolların üzerindeki köylerde de ticari faaliyetlerin gerçekleştiği mekânlar bulunmaktaydı. Mesela Harput’a bağlı Hüseyinik adlı köyde han, hamam, dükkân ve kahvehanenin olduğunu 1723 yılına ait bir belgeden öğrenmekteyiz. Köyün sakinlerinden olup vefat eden Şeyh Emir Ağa’nın terekesi oğulları arasında taksim edilmiştir. Bu taksimatta Veli, Abdullah ve Ömer adlı üç kardeş arasında babalarından kendilerine intikal eden han, dükkân, hamam, kahvehane ve arazi gibi gayrimenkuller sülüs hissesi üzere pay edilmiştir¹⁸⁹⁴. Ayrıca Sürek adlı köyde de yolcuların konaklaması için bir han yaptırıldığını daha önce ifade etmiştik¹⁸⁹⁵. 1646 yılında Hüseyinik köyünde Piri ve Şaban adlı şahısların da kasaplıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Ancak şehirdeki kasap esnafı bunların mesleklerini icra etmelerine engel olmuşlardır. Bundan dolayı köydeki kasap esnafları bu durumu merkeze bildirerek şikâyetçi olmuşlardı¹⁸⁹⁶.

Harput’un kimi köylerinde boyacılık mesleğiyle uğraşan esnaf grupları da vardı. Nitekim Evliya Çelebi de Harput’ta ahalisinin boyacı ve terzi olduğu bir köyden bahseder¹⁸⁹⁷. Evliya Çelebi’nin ismini belirtmediği bu köy muhtemelen Gölcük köyüdür. Zira Harput mukataasının önemli gelirleri arasında *boyahâne-i Gölcük-i Ulya ve Süfla*’nın olduğundan daha önce bahsetmiştik.

Gölcük köyünde miri boyahanenin haricinde boyahanenin işletilmesi yasak olmasına rağmen bazı kişiler bu uygulamanın dışına çıkarak burada boyacılık işiyle uğraşıyorlardı. Bundan dolayı Temmuz 1659 yılında Boyacı Merik adlı gayrimüslim

¹⁸⁹¹ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul, 2003, s. 49.

¹⁸⁹² HŞS, nr. 383, s. 65/b.5.

¹⁸⁹³ HŞS, nr. 386, s. 333/b.1.

¹⁸⁹⁴ “Hüseyinik karyesinde kâ’in han ve dükkânlar ve hamam ve menzil ve elli iki tâifesinin kahvesi ve Hüseyinik karyesinde ve kurâhâ-yı sâ’irede kâ’in mecmû’-i araziler müteveffâ-i merkûm Şeyh Emir Ağa’nın sulbî oğulları Veli ve Abdullah ve Ömer nâmûn üç karındaşları beyinlerinde ‘ale’s-seviye müşterek kalmışdır her ne vakt müfâratat murâd iderler ise sâlifü’z-zikr emvâl ve işbu dükkânlar ve hamam ve han ve menzil ve araziler sülüs hisse üzere taksim ve her biri sülüs hisselerini zabt ve tasarruf olalar...”, Celalettin Uzun, *H.1048-1049/M.1638-1639 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 527-528.

¹⁸⁹⁵ HŞS, nr. 368, s. 175/b.1.

¹⁸⁹⁶ BOA, MD, 91, s. 96.

¹⁸⁹⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3, s. 135.

mahkemeye giderek köyde bulunan bazı gayrimüslim tebaanın miri boyahanenin dışında beş altı yıldır boyacılık ederek çeşitli renklerde bez boyadıklarını ve yün tuttıklarını bildirmiş ve bu nedenle miriye ait gelirlerin azaldığını söylemiştir¹⁸⁹⁸.

Bu tür problemler şehir merkezinde de yaşanmaktaydı. 1632 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput kasabasında bulunan boyahane mirliva üzerine kayıtlı olup sadece bir yerde boyahane işletilmekteydi. Fakat kasabada bazı kişiler kendi başlarına boyahane işlettikleri gibi, mirlivaya ait ücreti de ödememişlerdir. Bu durumun merkeze bildirilmesi üzerine, Harput'taki yetkililere bir mektup gönderilerek, sadece bir yerde boyahane işletilmesi ve bunun dışında şehirde bulunan boyahanelerin kapatılması ve boyahane işletilen bir top bezden mirliva için ikişer sağ akçe alınması istenmiştir¹⁸⁹⁹.

Harput'ta görülen boyacılar arasındaki benzer çekişmeleri, Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde de görmek mümkündür. Mesela Ayıntab'da Hüsrev Paşa vakfına ait olan üç boyahanenin dışında zamanla yeni boyahanelerin kurulması vakıf gelirlerinde azalmaya yol açmıştır. Vakıf yetkilileri bu durumu merkeze bildirerek şikâyetçi olduklarından merkezden bir ferman gönderilerek, Ayıntab'da mevcut üç boyahanenin haricinde yeni boyahane kurulmaması, tamir edilen veya yeni kurulan boyahaneler var ise onların da iptal edilerek vakfa verilen zararın karşılanması istenmiştir¹⁹⁰⁰.

18. yüzyılda Harput'tun Baskil, Bervi, Kesrik, Monlakendi, Tilenzid ve Perçenç gibi köylerinde de boyahanelerin olması¹⁹⁰¹, muhtemelen bunların 17. yüzyılda da faaliyette olduklarına işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde meslek grupları için gerekli olan ham maddenin temini veya onun işlenişi ve satışıyla alakalı her husus en ince ayrıntısına kadar kurallara bağlanmıştır. Bu durum, meslek erbabı ve üretici-tüketici arasındaki ilişkilerde rekabet, kavga ve haset gibi çekişmeleri ortadan kaldırmayı amaçlıyordu¹⁹⁰². Fakat zaman zaman aynı esnaf grubu içerisinde aykırı davranışlar olduğu gibi farklı meslek gruplarının kanuna aykırı faaliyetlerde buldukları da oluyordu. Mesela kasap taifesi Ağustos 1627 yılında mahkemeye giderek Harput'a gelen hayvanların pazar yerine ulaşmadan karşılanıp satın alınamayacağına ve bu kurala aykırı hareket eden esnafın da

¹⁸⁹⁸ HŞS, nr. 38244-IV, s. 131/b.3.

¹⁸⁹⁹ HŞS, nr. 386, s. 415/b.1.

¹⁹⁰⁰ Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayıntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi*, 40, Aralık 2013, s. 39-40.

¹⁹⁰¹ Enver Çakar-Celalettin Uzun, "Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Harput", s. 21.

¹⁹⁰² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, 1997, s. 97.

cezalandırılacağına dair karar almışlardır¹⁹⁰³. Ancak Kasım 1627 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, kasap taifesinden olan Kaya ve Piri adlı şahıslar yapılan bu anlaşmaya uymamışlardır¹⁹⁰⁴.

Harput'ta hangi malın nerede ve kim tarafından satılacağı önceden kanunlar ile tespit edilmiştir. Her meslek grubu mensup olduğu iş koluna ait ürünleri satabilirdi. Farklı meslek gruplarına ait ürünlerin başka dükkânlarda satılması ise kanunen yasaktı. Mesela 1666 yılında attarlar esnafının satması gereken sabun, kına ve şab gibi ürünleri şehirde bulunan bakkal ve diğer esnaf grupları da sattığı için attar esnafı bundan zarar görmüş ve mahkemeye müracaat ederek bu ürünleri sadece kendilerinin satabileceklerine dair mahkemeden bir hüccet almışlardır. Ancak mahkeme kararına rağmen farklı esnaf gruplarının bu ürünleri satmaya devam etmeleri, bu hususun bir arzuhal ile merkeze şikâyet edilmesine neden olmuştur. Neticede, Diyarbekir Beylerbeyi ve Harput Kadısına hitaben bir ferman gönderilerek konunun araştırılması ve haksızlığın giderilerek adaletin sağlanması istenmiştir¹⁹⁰⁵.

Harput'ta şeker, kahve, ipek, esbab vb. şeyler bedestende satılıyordu. 1655 yılında bu çeşit ürünlerin bedesten haricinde satılması şikâyete konu olmuş ve buradaki esnafın zarara uğramaması için bunun engellenmesi hususunda merkezden buyruldu talep edilmiştir¹⁹⁰⁶.

Harput'taki hayvan derileri yerli esnafa satılıyordu. Fakat 1664 yılında Harput'taki debbağ esnafına satılması gereken hayvan derilerinin farklı bölgelerden gelen tüccarlara satılması da şikâyete konu olmuştur. Debbağ taifesi, derilerin başka yerlerden gelen kişilere satılması sebebiyle şehirde sahtiyan sıkıntısı çektiklerini ve bundan dolayı pabuç ve mest fiyatlarının da arttığını ifade etmişlerdir. Ayrıca bu durumun debbağ esnafını vergilerini ödemeyecek derecede perişan bir duruma düşürdüğünü de belirtmişlerdir. Yine mahkemeden, kasap esnafının geçmişte olduğu gibi hayvanların derilerini yalnız yerli debbağ esnafına satmalarını ve derilerin hariçten başka kişilere satışının yasaklamasını talep etmişlerdir. Kasap esnafı da mahkemede, derileri geçmişte debbağ esnafına sattıklarını, ancak esnafın derilere düşük ücret verdiklerini, zarar etmemek için de derilerini hariçten kişilere satmak zorunda

¹⁹⁰³ HŞS, nr. 38244-III, s. 96/b.3.

¹⁹⁰⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 129/b.2.

¹⁹⁰⁵ "...arz-ı hâlde kadîm-i eyyâmıdan buna dek sâbun ve hınâ ve şâb vesa'îr 'attâra müteallik olan eşya bunlara mahsûs olub bunlar sâta gelmişler iken hala kadîme muhâllif kasaba-i mezbûrede olan bakkal esnâfi ve gayri esnâf..." HŞS, nr. 278, s. 81/b.1.

¹⁹⁰⁶ HŞS, nr. 385, s. 156/b.2.

kaldıklarını belirtmişlerdir. Debbağ esnafının derileri kıymeti üzerinden satın alması durumunda, geçmişte olduğu gibi (*mu 'tât-ı kadîm üzere*) derilerini debbağların dışında, başka yerlerden gelen kimselere satmayacaklarını ifade etmişlerdir. Netice itibariyle her iki esnaf grubu bu hususlarda anlaşmaya varmışlardır¹⁹⁰⁷.

İplikhanede üretilen iplikler de öncelikli olarak Harput esnafına satılıyordu. Tekstil üretiminde kullanılan ipliklerin şehre dışarıdan gelen alıcılara satılmasından da şehir esnafı zarar görüyordu. Mesela 1639'da cüllah taifesi iplikhanede üretilen ipliğin ancak kendilerine yetecek kadar olduğunu, fakat ekmekçi, bakkâl ve sâir meslek gruplarına mensup olan esnaf ile farklı bölgelerden gelen madrabazların iplikhaneden iplik alarak sattıkları için bundan zarar gördüklerini, merkeze bir adam göndererek şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Harput sancakbeyi ve kadısına hitaben bir ferman gönderilerek cüllah taifesinin dışında farklı esnaf gruplarının iplikhaneden iplik almalarının engellenmesi istenmiştir¹⁹⁰⁸.

Esnaf taifesi ile toplum ve devlet yetkilileri arasındaki irtibatı sağlayarak, ortaya çıkan problemlerin giderilmesi ve işlerin aksamadan devam ettirilebilmesi için esnaf gruplarını temsilen çeşitli yöneticiler ve görevliler bulunmaktaydı. Bu bağlamda Mayıs 1639 tarihinde çulha esnafının şeyhi Ali Çelebi ve yiğitbaşı olan Ömer ve esnaf grubunu temsilen bazı gayrimüslimler mahkemeye gidererek pazarda çulhadar esnafından olmayanın iplik alıp satması emr-i şerifle yasaklanmış olmasına rağmen, Beşir bin Ahmed, Süleyman, İnce Kara, Topal Ömer ve Katil Hacı Hasan adlı kişilerin iplik alıp sattıklarını iddia ederek bunlara engel olunmasını talep etmişlerdir. Mahkeme, suçlamalara maruz kalan kişilere bu iddiaları sormuştur. Bahsi geçen kişiler de çulha esnafına yamak olarak katıldıklarını ve iplik pazarında çulhaların huzurunda bu esnafın ihtiyarları ve şeyhlerinin '*âdet ve olıgeldüğü üzere du'â ve senâ* ile kendilerini bu mesleğe kabul edildiklerini belirtmişlerdi. Ayrıca kendilerinin almış oldukları iplikleri yine çulha esnafına sattıklarını, Harput Kazası dışında başka kazalara bu ürünleri götürüp satmadıklarını ve kendi kazançları için iplik aldıklarını ifade etmişlerdir. Neticede bu işle uğraşanların sadece yerli çulhalara satış yapmalarına dair mahkemede karar almışlardır. Ayrıca Harput'tan iplik alarak başka kazalarda satılması ve çulha esnafının ipliği evlerinde stoklamaları yani karaborsacılık yapmaları da yasaklanmıştır¹⁹⁰⁹.

¹⁹⁰⁷ HŞS, nr. 368, s. 95/b.2.

¹⁹⁰⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 130/b.2.

¹⁹⁰⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 21/b.2.

Osmanlı toplumunda haksız kazanç sağlamak isteyen kişiler piyasada fazlaca talep edilen bazı mallar ile kimi temel yiyecek maddelerini toplayıp, bunları daha sonra çok yüksek fiyata satmak üzere depoladıkları da oluyordu. Bu sebepten pazarda yeterli miktarda ürün bulunmamasından dolayı ürünle ilgili esnaf grubunun yetkilileri mahkemeye getirilerek bu hususta sorgulanmaktaydı. Mesela 1625 yılında pazarda yeterli miktarda ekmeğin bulunmaması nedeniyle habbazların (ekmekçi) şeyhi Abdulkerim mahkemeye getirilerek pazarda ekmeğin bulunmamasının sebebinin unun veya buğdayın azlığından mı kaynaklandığı sorulmuştur. Abdulkerim de bu yıl un ve buğdayın çok olduğunu söylemiştir¹⁹¹⁰

Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere, bir bölgedeki ham madde öncelikli olarak orada yaşayan ve iş yapan şehir esnafına satılması gerekiyordu. Ancak ihtiyaç fazlası olan ürünlerin dışarıdan gelen esnafa satılmasına müsaade edilmekteydi.

Esnaf temsilcileri, esnaf ile alakalı asıl işlerin dışında, kaza ile ilgili şehir kethüdası, menzilci ataması gibi kimi hususlarda ve genellikle alakalı bazı konularda şehrin ileri gelenleriyle yapılan toplantılara katılarak alınan kararlarda önemli rol oynuyorlardı. Mesela 1639 yılında pazarbaşı Hasan, ekmekçi şeyhi es-Seyyid Mehmed bin Osman ve kasaplardan Mat Hasan şehrin diğer ileri gelenleri ile birlikte, Ali Çelebi adlı kişinin şehir kethüdası olarak atanmasında etkin olmuşlardır¹⁹¹¹. Aralık 1684 tarihinde ise esnaf gruplarından, kasap, pabuççu, debbağ, attar, bakkal, nalçacı esnafını temsilen bazı kişiler ve bazarbaşı olan Osman Beşe adlı kişi ile birlikte şehir kethüdası görevinde bulunan Ebubekir Çelebi'nin bir yıllık süreyle bu göreve tekrardan atanmasını sağlamışlardır¹⁹¹². Mayıs 1681 tarihinde menzilcilik hizmetine yapılan görevlendirmede ise şehir kethüdası, tımar ve havass melikleri ile bakkal esnafı şeyhi Seyyid Mevlüd Çelebi, pabuççu esnafından el-Hâc Mevlüd ve kasap esnafını temsilcileri huzurunda gerçekleşmiştir. Bu göreve Hüseyin Ağa ibn-i Haydar Ağa adlı kişi 14 aylığına 2.300 esedi kuruş ücret ile atanmıştır¹⁹¹³. 19 Nisan 1672 tarihinde ise şehirde artan hırsızlık olaylarına engel olunması için pazarbaşı Seyyid Mevlüd'ün şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu mecliste yer aldığı görülmektedir¹⁹¹⁴.

Esnaf ile devlet arasında irtibatı sağlayan görevlilerin başında esnaf kethüdası gelmekteydi. Esnafın devletle olan her türlü işleri bu görevli tarafından yürütülmekteydi. Bu vazifeye yapılan atamalar bizatihi esnafın kendisi tarafından

¹⁹¹⁰ HŞS, nr. 383, s. 131/b.5.

¹⁹¹¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 22/b.3.

¹⁹¹² HŞS, nr. 331, s. 145/b.2.

¹⁹¹³ HŞS, nr. 38244-VI, s. 120/b.3.

¹⁹¹⁴ HŞS, nr. 362, s. 10/b.3.

yapılırdı. Göreve getirilen kişiye, bu vazifeyi tasarruf ettiğinin alameti olarak, sarık sarılmaktaydı. Aralık 1684 tarihine ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput esnafı, devlet nezdinde işlerini yürütmesi için kendilerine vekil olarak Ömer adlı kişiyi atamışlardır. Yapılan görevlendirme Peygamber Mescidi'nde düzenlenen bir merasim ile gerçekleşmiş, esnaftan önde gelen kişileri, kendilerine kethüda olarak atadıkları Ömer'e sarık sararak onu 20 riyal kuruş karşılığında vazifelendirmişlerdir. Ömer de vazifesi icabı Diyarbakır'a giderek esnafın ödemesi gereken *ordu-yı bâzâr akçesinden bir mikdar kuruşu tenzil* etmiş ve burada esnafla alakalı birçok vazifeyi yerine getirmiştir. Hatta bundan dolayı İbrahim Paşa onu Diyarbakır'da bir ay süresince *kal'a bend* etmiş yani tutuklayarak hapse atmıştır. Ayrıca kethüda Harput'a gelen mübaşir vb. devlet yetkilerinin esnaf adına masraflarını da karşılamıştır. Fakat bütün hizmetlerine rağmen esnaf tarafından taahhüt edilen ücret kendisine ödenmemiştir¹⁹¹⁵.

Kethüda, esnaf üzerine saliyane edilen vergileri toplamakla da görevliydi. Her esnaf grubu maddi durumlarına göre bu vergileri ödemekteydi. Maddi açıdan zayıf ve kazançları fazla olmayan esnaf grupları daha düşük bir meblağ ödüyorlardı. Kimi zaman bu tür esnaflar, kethüdanın kendilerinden talep ettiği miktarı fazla bularak, mahkeme yoluyla talep edilen miktarı azaltabiliyorlardı. Mesela Şubat 1659 tarihinde semerci esnafı mahkemeye giderek kethüdaları olan Ali bin Abdulhalim'den şikâyetçi olmuşlardır. Kethüdalarının kendilerinden 100 kuruşa 2 kuruş ve 1 rub' talep ettiğini ancak durumlarının iyi olmadığını ve esnaf olarak maddi açıdan zayıf olduklarını bildirerek bu miktarı ödeyebilecek iktidarlarının olmadığını söylemişlerdir. Şahitlerin ifadesiyle de ilgili esnaf grubunun beyanı doğrulanmıştır. Bunun üzerine mahkemede kethüdanın semerci esnafından 100 kuruşa 1,5 kuruş almasına dair bir karar çıkmıştır¹⁹¹⁶. Şubat 1664 tarihli başka bir belgede ise, esnaf taifesi şehir kethüdası Bekir Çelebi ile birlikte mahkemeye giderek esnaf üzerine tahmîl olunan salyanenin esnaf gruplarının gücüne göre olmadığını, kimi esnaf grubuna tahmil olunan miktarın noksan olduğunu söyleyerek şikâyetlerini bildirdikleri görülmektedir. Bunun üzerine her 100 kuruş için, esnafların aralarında 6 kuruş tahmil edilmiştir¹⁹¹⁷.

Esnaf kethüdasının dışında, belgelerde bazâristân kethüdaları görevini yürüten kişilerin olduğu da anlaşılmaktadır. Kasım 1617 yılına ait bir belgeden, bu mesleğin evladiyet üzere tasarruf edildiğini öğrenmekteyiz. Nitekim bu görevde bulunan Hacı

¹⁹¹⁵ HŞS, nr. 331, s. 133/b.3.

¹⁹¹⁶ HŞS, nr. 38244-IV, s. 32/b.1.

¹⁹¹⁷ HŞS, nr. 368, s. 36/b.1.

Mustafa'nın vefat etmesiyle oğlu Osman adlı kişi boşalan kadroya kendisinin atanmasını talep etmiştir. Yapılan müracaat neticesinde Osman'ın bu görevi yürütmesi için berat verilmiştir¹⁹¹⁸. Bu görevli ile alakalı elimizde fazla bir bilgi yoktur. Ekim 1666 tarihine ait başka bir belgenin şühudü'l-hal listesinde ise es-Seyyid Osman adında başka birinin Pazar kethüdası (kethüdâ-i bazâristân) olduğu görülmektedir¹⁹¹⁹.

Esnaf temsilcilerinin göreve atanması hususunda, bazı istisnaların dışında, genellikle izlenen yol Osmanlı şehirlerinin tamamında benzerlik göstermekteydi. Öncelikle esnafın kendi arasında seçtiği yönetici kadıya bildirilerek ilâm alınırdı. Berat alınması için de İstanbul'a müracaat edilirdi¹⁹²⁰.

Harpur'ta Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen bu uygulamanın dışında istisnai uygulamalara da rastlanmaktaydı. Mesela Eylül 1681 tarihine ait bir belgeden anlaşıldığına göre, esnaf şeyhi Ebubekir'in vefat etmesi ile boşalan kadroya yapılacak atama için Mahmud adlı şahıs bizatihi İstanbul'a giderek bu göreve kendisinin getirilmesini talep etmiştir. Yapılan müracaat neticesinde esnaf üzerine şeyh olarak atandığına dair Mahmud'a bir berat düzenlenmiştir¹⁹²¹.

Bazarbaşılık görevine yapılan atamalarda da aynı yol izlenmiştir. Zira Aralık 1653'de Hâbil¹⁹²², Temmuz 1664'te Halil¹⁹²³, Kasım 1666'da Osman Çelebi¹⁹²⁴, Şubat 1672'de Seyyid Hasan¹⁹²⁵ ve Şubat 1673 tarihinde ise Seyyid Resul¹⁹²⁶ adlı kişilerin bizzat merkeze müracaat etmeleri neticesinde bazarbaşılık görevine getirildikleri görülmektedir. Eylül 1684 tarihli diğer bir belge kaydında ise bazarbaşılık görevinde bulunan kişinin vazifesini layıkıyla yürütmediği için görevden alındığı ve yerine de Yusuf adlı kişinin, merkeze yapmış olduğu müracaatı neticesinde atandığını öğrenmekteyiz¹⁹²⁷.

¹⁹¹⁸ HŞS, nr. 181, s. 123/b.2.

¹⁹¹⁹ HŞS, nr. 278, s. 32/b.2.

¹⁹²⁰ Ömer Demirel, "Osmanlı Esnafı (1750-1850)", *Türkler*, 14, Ankara, 2002, s. 255.

¹⁹²¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 186/b.1.

¹⁹²² HŞS, nr. 38244-IV, s. 158/b.3.

¹⁹²³ HŞS, nr. 368, s. 158/b.1.

¹⁹²⁴ HŞS, nr. 278, s. 62/b.1.

¹⁹²⁵ Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili H.1082-1083 (M.1671-1673)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 561.

¹⁹²⁶ Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harpur Şer'iyye Sicili H.1082-1083 (M.1671-1673)*, s. 492.

¹⁹²⁷ "...kendi 'ar-zı hâli ile virilen sûret-i rü'ûs-ı hümâyûn mücebine tevcih idüb...", HŞS, nr. 331, s. 165/b.3.

Tablo-39: 1664 yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Salyane Olan Vergi Miktarı¹⁹²⁸

Esnaf Grubu	Kuruş	Rub'
Allâf maen Keçeci	3.5	
Aşçı		3,5
Attar	18	1
Bakkal	9	1
Berber	7	3
Cüllâh	6,5	1
Debbağ	14	2
Demürçi	2,5	
Ekmekçi	5	
Eskici	3	3
Kalaycı	2,5	
Kasab	13	
Mutaf		2
Nalband	3.5	1
Nalçacı	3	
Neccâr	1,5	1
Paputcu	5	3
Sakî	0,5	
Semerci	2	1
Serrâç	1,5	1
Tütüncü	2	
Uncu	2.5	1

Tablo-40: 1669 Yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Ödedikleri Avarız Vergi Miktarları¹⁹²⁹

Esnaf Grubu	Kuruş	Rub'
Allaf	6	
Aşçı	1,5	
Attar	43	
Bakkal	26	
Berber	20	
Debbağ	42	
Demirci	5	
Ekmekçi	14	
Eskici	14	
Kalaycı	6	
Kasap	32	
Mutaf		7
Nalband	7.5	
Nalçacı	9	
Neccar	5	
Paputçu	22	
Sakî	2	
Semerci	5,5	
Serrâç	4	
Uncu	3	

¹⁹²⁸ HŞS, nr. 368, s. 4/b.2.¹⁹²⁹ HŞS, nr. 38244-I, s. 164/b.2.

Tablo-41: 1681 Yılında Harput'taki Esnaf Grupları ve Ödedikleri Avarız Vergi Miktarı¹⁹³⁰

Esnaf Grubu	Kuruş	Rub'
Allaf	5,5	0,5
Aşçı	1	0,5
Attar	31,5	
Bakkal	23	
Berber	14	0,5
Debbağ	31,5	
Demirci	6	
Eskici	9	
Etmekçi	14	0,5
Kalaycı	5	0,5
Kasap	31,5	
Mutaf	1	3
Nalband	7	1
Nalçacı	8	3
Neccâr	6	1
Paputcu	19	
Sakî	1	3
Semerci	5	0,5
Serrâc	3	1,5
Uncu	2,5	

Tabloda verilen esnaf gruplarının dışında, sicil defterlerinde yüncü¹⁹³¹, mumcu¹⁹³², kebabçı¹⁹³³, kahveci¹⁹³⁴ ve altıncı¹⁹³⁵ gibi esnaf gruplarına da rastlanmaktadır.

4.1.4. Kullanılan Para Birimleri

Osmanlılar, parasal uygulamalarında Roma, Bizans ve ortaçağ İslam devletleri başta olmak üzere, İlhanlılar ve İtalyan kent devletleri ile İspanya'ya kadar uzanan Akdeniz havzasının önde gelen para geleneklerinden etkilenmiştir¹⁹³⁶. İncelediğimiz dönemde Harput'ta yapılan günlük alışverişlerde şâhî, selimi, pare, altın, osmânî, akçe ve fülüs gibi çeşitli para birimleri kullanılmakla birlikte, özellikle gayrimenkul

¹⁹³⁰ HŞS, nr. 38244-VI, s. 189/b.2.

¹⁹³¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 1/b.2.

¹⁹³² HŞS, nr. 383, s. 17/b.1.

¹⁹³³ HŞS, nr. 38244-III, s. 131/b.3.

¹⁹³⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 15/b.6; HŞS, nr. 38244-II, s. 53/b.4.

¹⁹³⁵ HŞS, nr. 383, s. 10/b.4; HŞS, nr. 383, s. 59/b.2.

¹⁹³⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 17-18.

satışlarında çoğunlukla İspanya parası olan riyal kuruş (kâmil, bütün, tam kuruş) ile Hollanda parası olan esedi kuruş¹⁹³⁷ tercih edilmekteydi.

İran parası olan şâhî 17. yüzyılın sonlarına kadar İran'a komşu olan bölgelerde kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti, İran'dan gelen gümüşü kendi darphanelerinden geçirmek suretiyle hazineye bir gelir sağlamaya çalışmaktaydı. Bu sebepten Basra, Bağdat, Halep, Diyarbakır, Gümüşhane ve Van'da şâhînin darbına izin verilmiştir. Bu düzende, şâhînin akçeye oranla daha kıymetli olması halkı akçelerini, şâhiye çevirmeye sevk etmiştir. O yüzden daha önceleri bir ticaret parası olan şâhi imparatorluk sınırları içinde yayılarak bir memleket parası haline gelmiştir. Memleket parası olduktan sonra da paranın İranlı vasfını ortadan kaldırmak için adı *Süleymâni*, *Selimî* ve *Pâdişâhî* gibi isimler ile değiştirilmiştir¹⁹³⁸.

Osmanlı hazinesi ve piyasasında pâdişâhînin rayici Yavuz Sultan Selim döneminde 6-6,5 akçeydi. 1583 yılına doğru 7-7,5 akçeye yükselmiş ve bu yılın son aylarından itibaren tek kur 8 akçe olmuştur. Sultan İbrahim döneminde 10 akçeye kadar yükselmiştir. Şahilerin 1590 yılında kullanımına yasaklama getirilmiştir. Ancak bu yasak geçici olmuş 1606 ve 1615 yıllarında şâhîlerin yeniden 5 akçelik bir rayiç ile kullanımına devam edilmiştir¹⁹³⁹.

17. yüzyılın ilk yarısında Harput'ta şâhî halk arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu hususta şer'iyeye sicillerinde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Mesela 1624 yılında ait bir belgeden Huriye Hatun Mahallesi'nde bulunan bir ev 7 şâhî karşılığında satılmıştır¹⁹⁴⁰. Ayrıca Mayıs 1627 tarihinde de Arslaniye Medresesi öğrencilerinin günlük ekmek ihtiyacının 4 şâhî olduğu görülmektedir¹⁹⁴¹. Yine aynı yıl, toplamda 33 nügi olan kazgan ve leğenin bir nügisinin 13 şahiden satıldığını öğrenmekteyiz¹⁹⁴². 1639 yılında ise Şehroz Mahallesi'nde kiraya verilen evlerin aylık ücreti 1 şâhî olarak belirlenmiştir¹⁹⁴³. Diğer taraftan 3 Şubat 1633'te yetim olan kız çocuklarına nafaka olarak günlük 2 şâhî ücret belirlenmiştir¹⁹⁴⁴.

¹⁹³⁷ Osmanlı kaynaklarında 16. yüzyılda kuruşlar arasında bir ayırım yapılmazken, 17. yüzyılda İspanyol kökenli *real* (riyal) kuruş ve Hollanda parası olan arslanlı kuruş olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Riyal kuruş "*kâmil kuruş*, *tam kuruş*" ya da "*tamam kuruş*" isimleri ile de anılırdı. Arslanlı kuruştan ağır olan bu kuruşun rayici 10 akçe daha fazlaydı. Esedî, Osmanlı Devleti'nin güney eyaletlerinde "*köpekli*" anlamında *ebûkelb* takma adıyla anılırdı. 17. yüzyılda riyal kuruş genellikle 80 akçe, arslanlı kuruş da 70 akçe tutuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Esedi", *DİA*, 11, Ankara, 1995, s. 368-369.

¹⁹³⁸ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi (1640-1740)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1965, s. 3.

¹⁹³⁹ Mihai Maxim, "Pâdişâhî", *DİA*, 34, Ankara, 2007, s. 144.

¹⁹⁴⁰ *HŞS*, nr. 383, s. 35/b.4.

¹⁹⁴¹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 46/b.3.

¹⁹⁴² *HŞS*, nr. 38244-III, s. 51/b.3.

¹⁹⁴³ *HŞS*, nr. 38244-II, s. 88/b.2.

¹⁹⁴⁴ *HŞS*, nr. 386, s. 49/b.3.

Halk arasında alış verişlerde sıklıkla kullanılan şâhî veya selimi, devlet nezdinde de itibarı olan bir para birimidir. Devlet, halka tevzi ettiği bazı vergileri selimi olarak toplamaktaydı. Nitekim Mayıs 1625 tarihinde Sağman Kazası'na ferman olunan sürsat zahiresi için 800 İstanbulî kile arpa ve 150 İstanbulî kile unun her bir kilesi için ahaliden un için 10 ve arpa için de 7 selimi ücret tayin edilmiştir¹⁹⁴⁵.

Bu para birimi, akçeye nazaran daha kıymetli olduğundan verilen borç paralar şâhî ya da selimi üzerinden belirlenirdi. Nitekim Şubat 1625'de Herdi köyünden Süleyman bin Molla Abbas ve Kanber bin Hızır adlı kişiler Mehmed Bey'e 20 şâhî 1 kuruş hesabı üzere toplamda 130 kuruş borçlanmışlardır¹⁹⁴⁶. Eylül 1625'de ise Alıncık köyünden Ahmed adlı kişi Hüseyin bin Kaya adlı kişiden 20 şâhî 1 kuruş olmak üzere 10 kuruş borç almıştır¹⁹⁴⁷. Nisan 1627'de de Ramazan Beşe adlı kişi Arındık köyünden Keşiş ve kardeşi Balık adlı gayrimüslime 1 riyal kuruş 30 şâhî iken toplamda 123 riyal kuruş borç vermiştir¹⁹⁴⁸. Ekim 1624'de Ömer adlı kişinin 16 selimi 1 kuruş olmak üzere Hüseyin adlı kişiden 118 kuruş alacağını olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁴⁹. Nisan 1627'de ise Sürsürü köyünden Mikail ve Korkik adlı gayrimüslimlerin, Süleyman bin Abdullah adlı kişiye, 20 atik selimi 1 kuruş hesabı üzere 50 kuruş borçlandıkları görülmektedir¹⁹⁵⁰. Ekim 1627'de de Hızır bin Ahmed adlı kişi 20 selimi 1 kuruş olmak üzere vermiş olduğu 75 kuruşluk borç alacağını tahsil etmiştir¹⁹⁵¹.

Belgelerden anlaşıldığına göre, genellikle 20 şâhî 1 kuruşa tekabül etmekteydi. Ancak 16 şâhînin 1 kuruş olarak değerlendirildiği de oluyordu.

Riyâl kuruş karşısında seliminin değerinin daha düşük olduğu görülmektedir. Zira Nisan 1627 tarihinde 1 riyâl kuruşun 30 selimiye karşılık geldiği daha önce verilen örneklerde görülmektedir. Ayrıca Ağustos 1629 tarihli başka bir belgeden 1 riyâlin 40 selimi olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı belgede 1 riyalin 4 pare olduğu da görülmektedir¹⁹⁵².

Öte taraftan 8 atik şâhî de 1 altına denk gelmekteydi. Nitekim Nisan 1627 tarihinde yapılan bir borçlanma 8 atik şahi 1 altın hesabı üzerine olmuştur¹⁹⁵³. Bir atik selimi de 2 sağ akçeye tekabül etmekteydi¹⁹⁵⁴.

¹⁹⁴⁵ HŞS, nr. 383, s. 101/b.2.

¹⁹⁴⁶ HŞS, nr. 383, s. 165/b.1.

¹⁹⁴⁷ HŞS, nr. 383, s. 10/b.4.

¹⁹⁴⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 1/b.1.

¹⁹⁴⁹ HŞS, nr. 383, s. 60/b.1.

¹⁹⁵⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 15/b.2.

¹⁹⁵¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 121/b.2.

¹⁹⁵² HŞS, nr. 383, s. 27 /b.2.

¹⁹⁵³ HŞS, nr. 38244-III, s. 16/b.2.

¹⁹⁵⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 133/b.2.

III. Mehmed (1595-1603) döneminde altın sikkenin gümüş sikkeye (akçeye) oranında şiddetli dalgalanmalar meydana gelmiş ve akçe altın karşısında değer kaybederek, bir altın 120 akçe değerine ulaşmıştır. IV. Murad (1613-1640) devrinde ise akçenin altın karşısında düşüşü devam etmiş ve bu oran 1/150'lerden 1/250'lere kadar gerilemiştir. 1640 yılının sonuna gelindiğinde kuruş 125, altın ise 250 akçeye kadar çıkmıştır. Fakat I. İbrahim (1640-1648) döneminde akçenin değeri yeniden artmış ve bir altın 160 akçeye eşitlenmiştir¹⁹⁵⁵. Hatta 1641 yılının başlarında kuruş 80, altın da 120 akçeye kadar inmiştir¹⁹⁵⁶.

Ancak bu yıllarda Harput'ta akçenin değerini koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1624 yılında 80 akçe 1 kuruştur¹⁹⁵⁷. Ağustos 1633 tarihli başka bir belgeden anlaşıldığına göre Harput sancakbeyi Seyfeddin'in halktan fazladan vergi talep etmesi nedeniyle, merkezin belirlediği rayiç 1 altın 120 akçe, 1 riyal kuruş da 80 akçe idi¹⁹⁵⁸. Haziran 1627 tarihli diğer bir belgede ise Harput'ta toplanacak cizye vergisinin 194 Osmanî para ile alınması, ödemenin altın veya kuruş şeklinde gerçekleşmesi halinde 1 altın 118 akçe, 1 kâmil (riyal) kuruş 78 akçe, 1 esedi kuruş 68 sahih akçe ve Osmanînin de 10'unun 1 dirhem olduğu belirtilmiştir¹⁹⁵⁹.

Harput'ta 17. yüzyılın ikinci yarısında da akçe değerine korumaya devam etmiştir. Zira 23 Mart 1654 yılına ait bir belgede, Harput'ta toplanacak nüzul vergisi için her bir haneden 25 akçe alınması istenmiş ve kuruş bulunan yerlerden ise verginin kuruş olarak tahsil edilmesi gerektiği belirtilerek, riyalin 80 halis akçe, esedi kuruşun ise 70 akçe olduğu ifade edilmiştir¹⁹⁶⁰. Ayrıca Ocak 1664 tarihinde de 1 kuruş 80 akçe idi¹⁹⁶¹.

17. yüzyılın sonlarına doğru Harput'ta akçenin değerinde azalma olmuştur. Mesela 1692 yılına ait bir belgede 1 esedi kuruşun 110 akçe değerinde olduğu görülmektedir. Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre, nüzul vergisi, masrafları ile birlikte hane başına 630 akçe olarak belirlenmiştir. Akçe dışında yapılan ödemelerde ise bu meblağ için Mısır parası olarak 41 kuruş, şerîfi (Osmanlı altını) olarak 2 kuruş 1 rub', Frenk altını olarak da 2,5 kuruşluk resmi bir rayiç belirlenmiştir¹⁹⁶².

¹⁹⁵⁵ Oğuz Tekin "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para" *Osmanlı*, 3, Ankara, 1999, s. 173-174.

¹⁹⁵⁶ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi (1640-1740)*, s. 20-21.

¹⁹⁵⁷ Bkz. *HŞS*, nr. 383, s. 29/b.3; *HŞS*, nr. 383, s. 31/b.2; *HŞS*, nr. 383, s. 32/b.1; *HŞS*, nr. 383, s. 34/b.2.

¹⁹⁵⁸ *HŞS*, nr.386, s. 346/b.1.

¹⁹⁵⁹ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 168/b.2.

¹⁹⁶⁰ *HŞS*, nr. 385, s. 143/b.3.

¹⁹⁶¹ *HŞS*, nr. 278, s. 47/b.3.

¹⁹⁶² *HŞS*, nr. 391, s. 120/b.1.

Akçenin değeri her bölgede aynı değildi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da akçeye verilen rayicin Harput'tan farklı olduğu görülmektedir. 1662 yılında gönderilen bir fermanda Bursa'da esedi ve riyal kuruşun rayici 100 akçe olarak belirlenmiştir. 1689 yılında gönderilen başka bir fermanda ise esedi kuruşun 120 akçeye çıktığı anlaşılmaktadır¹⁹⁶³.

Tablo-42: Harput'ta Kullanılan Para Birimleri ve Değerleri (1624-1692)

Tarih	Para Birimi ve Değerleri	
1624 ¹⁹⁶⁴	1 kuruş	16 selimi
1624 ¹⁹⁶⁵	1 kuruş	80 akçe
1625 ¹⁹⁶⁶	1 kuruş	20 şahi
Nisan 1627 ¹⁹⁶⁷	1 riyal kuruş	30 şahi
Ekim 1627 ¹⁹⁶⁸	1 kuruş	20 selimi
1627 ¹⁹⁶⁹	1 altın	8 atik şahi
1627 ¹⁹⁷⁰	1 selimi	2 akçe
1627 ¹⁹⁷¹	1 altın	118 akçe
1627 ¹⁹⁷²	1 riyal kuruş	78 akçe
1627 ¹⁹⁷³	1 esedi kuruş	68 akçe
1629 ¹⁹⁷⁴	1 riyal kuruş	40 selimi
1629 ¹⁹⁷⁵	1 riyal kuruş	4 pare
1633 ¹⁹⁷⁶	1 altın	120 akçe
1633 ¹⁹⁷⁷	1 riyal kuruş	80 akçe
1654 ¹⁹⁷⁸	1 riyal kuruş	80 akçe
1654 ¹⁹⁷⁹	1 esedi kuruş	70 akçe
1664 ¹⁹⁸⁰	1 kuruş	80 akçe
1692 ¹⁹⁸¹	1 esedi kuruş	110 akçe

¹⁹⁶³ Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler" *Belgeler*, IV, S.7-8, Ankara, 1969, s. 59-60.

¹⁹⁶⁴ HŞS, nr. 383, s. 60/b.1; HŞS, nr. 383, s. 29/b.3; HŞS, nr. 383, s. 31/b.2; HŞS, nr. 383, s. 32/b.1; HŞS, nr. 383, s. 34/b.2.

¹⁹⁶⁵ HŞS, nr. 383, s. 29/b.3; HŞS, nr. 383, s. 31/b.2; HŞS, nr. 383, s. 32/b.1; HŞS, nr. 383, s. 34/b.2.

¹⁹⁶⁶ HŞS, nr. 383, s. 10/b.4.

¹⁹⁶⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 1/b.1.

¹⁹⁶⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 121/b.2.

¹⁹⁶⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 16/b.2.

¹⁹⁷⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 133/b.2.

¹⁹⁷¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 168/b.2.

¹⁹⁷² HŞS, nr. 38244-III, s. 168/b.2.

¹⁹⁷³ HŞS, nr. 38244-III, s. 168/b.2.

¹⁹⁷⁴ HŞS, nr. 383, s. 27 /b.2.

¹⁹⁷⁵ HŞS, nr. 383, s. 27 /b.2.

¹⁹⁷⁶ HŞS, nr.386, s. 346/b.1.

¹⁹⁷⁷ HŞS, nr.386, s. 346/b.1.

¹⁹⁷⁸ HŞS, nr. 385, s. 143/b.3.

¹⁹⁷⁹ HŞS, nr. 385, s. 143/b.3.

¹⁹⁸⁰ HŞS, nr. 278, s. 47/b.3.

¹⁹⁸¹ HŞS, nr. 391, s. 120/b.1.

Erzurum'da ise 1629-1634 yılları arası 1 esedi kuruş 78-100 akçe olmasına karşın 1645-1694 yılları arasında 80-160 akçe arasında değişiklik göstermekteydi¹⁹⁸². Diğer taraftan yukarıda görüldüğü üzere, 1627-1633 yıllarında Harput'ta 1 altın 118-120 akçe olmasına karşın İstanbul'da 1626-1627'de 130-180 akçe, 1630-1634'de de 200-220 akçeye çıkmıştır¹⁹⁸³.

Osmanlı Devleti'nde tedavülde olan gümüş paraların değeri, içine bakır katılmasından dolayı oldukça düşmüştür. 17 yüzyıl boyunca, çil akçe, beyaz akçe, sağ akçe eski adlandırmaların yanı sıra, tağşiş edilmiş olma, düşük ayarlı ve çok fazla bakırla karışmış olmayı ifade eden yeni isimlendirmeler de ortaya çıkmıştır¹⁹⁸⁴. Bu meyanda, Harput'ta akçe, çürük akçe¹⁹⁸⁵, sağ akçe¹⁹⁸⁶ ve divani akçesi¹⁹⁸⁷ gibi çeşitli adlarla anılmaktaydı. Alım satım ve yapılan borçlandırmalar genellikle sağ akçe üzerinden gerçekleşmekteydi¹⁹⁸⁸. Akçenin değerini kaybetmesi ile ortaya çıkan bu yeni adlandırmalar, kuruşta da mevcuttu. Nitekim riyal ve esedi kuruşun dışında, çürük ve hurda kuruş olarak ifade edilen para birimleri de Harput'ta kullanılmaktaydı¹⁹⁸⁹.

4.1.5. Gayrimenkul Satışları

Harput şerriyye defterlerinde ev, dükkân, bağ, bahçe, tarla, hamam ve değirmen gibi gayrimenkullerin satışıyla ilgili çok sayıda belge mevcuttur.

Şehirdeki gayrimenkul satışlarının çoğunluğunu ev satışları oluşturmaktadır. Ev satışlarından sonra en yaygın şekilde dükkân satışlarıyla karşılaşmaktadır. Bununla birlikte, çok nadir de olsa bağ, bahçe, tarla, değirmen gibi gayrimenkul satışlarına da rastlanmaktadır. Bu satışlar daha çok nahiye, mezra veya köy gibi kırsal kesimlerde yapılmaktaydı¹⁹⁹⁰.

¹⁹⁸² Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 342.

¹⁹⁸³ Halil Saahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedâvüldeki Sikkelerin Râici", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, I/2, Ankara, 1964, s. 233.

¹⁹⁸⁴ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1990, s. 221.

¹⁹⁸⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 8/b.2.

¹⁹⁸⁶ HŞS, nr. 383, s. 116/b.4.

¹⁹⁸⁷ HŞS, nr. 38244-III, s. 63/b.2.

¹⁹⁸⁸ Bazı örnekler için bkz. HŞS, nr. 383, s. 128/b.3; HŞS, nr. 38244-III, s. 198/b.2; HŞS, nr. 383, s. 128/b.3; HŞS, nr. 38244-III, s. 198/b.3; HŞS, nr. 383, s. 3/b.2.

¹⁹⁸⁹ HŞS, nr. 383, s. 57/b.6; HŞS, nr. 383, s. 45/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 22/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 90/b.4; HŞS, nr. 368, s. 31/b.2; HŞS, nr. 368, s. 69/b.1; HŞS, nr. 278, s. 31/b.2.

¹⁹⁹⁰ Kırsal kesimde gerçekleşen bazı satışlar için bkz. HŞS, nr. 383, s. 98/b.2; HŞS, nr. 38244-IV, s. 44/b.2; HŞS, nr. 324, s. 148/b.3; HŞS, nr. 350, s. 26/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 96/b.4; HŞS, nr. 386, s. 2/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 15/b.2; HŞS, nr. 181, s. 160/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 55/b.4; HŞS, nr. 386, s. 63/b.1; HŞS, nr. 383, s. 128/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 7/b.1; HŞS, nr. 386, s. 252/b.2.

Harput'ta konut fiyatları, evin konumu ve kullanım alanına göre değişmekteydi. Tek katlı, kullanım alanları az olan evler daha düşük fiyata satılırken, çift katlı ve kullanım alanı daha geniş olan evler ise yüksek meblağlarla alıcı bulmaktaydı¹⁹⁹¹. Evlerin tek veya çift katlı olmasının dışında, kışlık kullanımlar için de konut yapılmaktaydı. Fakat bazı konutların özelliği içinde kışlık kullanım alanları da vardı. Konut, sadece kışlık kullanıma uygunsa bu tür evler diğer konutlara oranla düşük meblağlarla satılmaktaydı. Sadece kış damı veya kış evi olarak nitelendirilerek satılan bazı evlerin fiyatları 6 ile 45 riyal kuruş arasında değişiklik göstermekteydi¹⁹⁹².

Ev satışlarında farklı para birimleri kullanılmaktaydı; evlerin bir kısmı altın üzerinden satışa çıkarılırken bir kısmı ise akçe ya da kuruş üzerinden satılırdı. Kuruş olarak yapılan satışların çoğunda riyal (kamil, bütün) kuruş kullanılmaktaydı. Satışlarda riyalin dışında esedi ve hurda kuruşlar da kullanılıyordu. Mesela 1608-1609 (H. 1017) yılında Cami-i Kebri Mahallesi'nde bulunan bir evin 130 altına satıldığını görüyoruz¹⁹⁹³. Haziran 1627 tarihinde ise Sinabud Mahallesi'ndeki bir kış evi, hazine yeri ile birlikte, 12 kırmızı altın karşılığında alıcı bulmuştur¹⁹⁹⁴. 1663 yılında ise Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan bir ev 17.500 akçeye satılmıştır¹⁹⁹⁵. Ayrıca yine aynı tarihte Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan başka bir evin de 13.500 akçeye satıldığını öğrenmekteyiz¹⁹⁹⁶. Kasım 1662 tarihli başka bir belgede ise Müderris Mahallesi'ndeki bir ev, hurda hesabı üzere 170 kuruşa satılmıştır¹⁹⁹⁷. Öte taraftan aynı yıl Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan başka bir ev de 30 hurda kuruşa satılmıştır¹⁹⁹⁸. Bunlarla birlikte esedi kuruşla satışı gerçekleştirilen çok sayıda evin olduğu da görülmektedir¹⁹⁹⁹.

Ev satışlarında paranın yanında bedel olarak hububat, eşya ve köle de veriliyordu. Mesela Nisan 1659 tarihli bir satış hüccetinden anlaşıldığına göre, Hoca Mahallesi'nde satın alınan bir ev karşılığında 136 riyal kuruş para ile birlikte bir cariyeye

¹⁹⁹¹ Cami-i Kebir Mahallesi'nde tek katlı sade bir ev 25 kuruşa satılırken, aynı mahallede kullanım alanı daha geniş çift katlı evler 350, 250, 200 kuruş gibi çok yüksek meblağlara satılmaktaydı. Bkz. *HŞS*, nr. 384, s. 31/b.2; *HŞS*, nr. 38244-IV, s. 49/b.2; *HŞS*, nr. 385, s. 99/b.2; *HŞS*, nr. 385, s. 63/b.2.

¹⁹⁹² *HŞS*, nr. 181, s. 38/b.1; *HŞS*, nr. 38244-III, s. 6/b.2; *HŞS*, nr. 386, s. 97/b.1; *HŞS*, nr. 386, s. 372/b.2; *HŞS*, nr. 38244-I, s. 83/b.3; *HŞS*, nr. 386, s. 163/b.1.

¹⁹⁹³ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 40/b.1.

¹⁹⁹⁴ *HŞS*, nr. 38244-III, s. 60/b.3.

¹⁹⁹⁵ *HŞS*, nr. 368, s. 6/b.2.

¹⁹⁹⁶ *HŞS*, nr. 368, s. 19/b.1.

¹⁹⁹⁷ *HŞS*, nr. 350, s. 32/b.2.

¹⁹⁹⁸ *HŞS*, nr. 382, s. 49/b.1. Hurda kuruş ile satışı gerçekleştirilen diğer evler için bkz. *HŞS*, nr. 278, s. 38/b.3; *HŞS*, nr. 278, s. 36/b.2; *HŞS*, nr. 324, s. 44/b.2; *HŞS*, nr. 382, s. 16/b.1.

¹⁹⁹⁹ Bazı örnekler için bkz. *HŞS*, nr. 362, s. 79/b.1; *HŞS*, nr. 362, s. 119/b.1; *HŞS*, nr. 38244-I, s. 104/b.3; *HŞS*, nr. 331 s. 99/b.2; *HŞS*, nr. 391, s. 5/b.1.

verilmiştir²⁰⁰⁰. Ocak 1681 tarihinde ise Gürcübey Mahallesi'nde bulunan bir ev 30 riyal kuruş ile birlikte bir kılıç karşılığında satılmıştır²⁰⁰¹. Ayrıca Şubat 1684 tarihli diğer bir satış hüccetinde de Meydan Mahallesi'nde bulunan bir evin 103 esedi kuruş ile birlikte çuka ve kilim karşılığında satıldığını öğrenmekteyiz²⁰⁰². Yine Nisan 1632 tarihinde Huriye Hatun Mahallesi'nde satın alınan bir eve karşılık olarak 300 kuruş ile birlikte miktarı belli olmayan buğday, arpa ve pamuk ödenmiştir²⁰⁰³.

17. yüzyılda Harput şehrinde konut fiyatları 2 kuruştan başlayarak 1.200 kuruşa kadar çıkmaktaydı. 1.200 kâmil (riyal) kuruşa satılan evlerden biri Zahiye Mahallesi'nde olup, Ağustos 1633 tarihinde satış işlemi yapılmıştır²⁰⁰⁴. Bir diğeri ise Aralık 1637 tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi'nde satılmıştır²⁰⁰⁵. Bu mahallelerin dışında, yüksek fiyatlarda konut satışlarının gerçekleştiği başka yerler de vardı. Mesela 1634'te Hoca Mahallesi'nde bulunan evlerden biri 800²⁰⁰⁶, diğeri de 325²⁰⁰⁷ riyal kuruşa satılmıştır. Mayıs 1672'de Müderris Mahallesi'nde bulunan bazı evler de 750²⁰⁰⁸ ile 520²⁰⁰⁹ esedi kuruşa ve Temmuz 1671'de ise yine aynı mahallede bulunan başka bir ev de 600 esedi kuruşa satılmıştır²⁰¹⁰. 1634 yılında Kozluca Mahallesi'ndeki bir eve karşılık olarak 600 riyal kuruş ile birlikte Hoca Mahallesi'nde bulunan bir mülk verilmiştir²⁰¹¹.

Öte yandan Meydan Mahallesi'nde 1633 yılında 400²⁰¹² riyal kuruşa, 1662 yılında 250²⁰¹³ riyal kuruşa ve 1664 yılında da 320²⁰¹⁴ riyal kuruşa satılan evler de vardı. Mart 1662'de Sarahatun Mahallesi'ndeki bir ev 500 riyal kuruşa satılmıştır²⁰¹⁵. 1632 yılında Hacılı Mahallesi'nde bir ev 350 riyal kuruşa satılırken²⁰¹⁶, yine aynı yıl

²⁰⁰⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 67/b.1.

²⁰⁰¹ HŞS, nr. 38244-VI, s. 46/b.1.

²⁰⁰² HŞS, nr. 331, s. 69/b.1.

²⁰⁰³ HŞS, nr. 181, s. 5/b.3.

²⁰⁰⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 40/b.1.

²⁰⁰⁵ HŞS, nr. 384, s. 139/b.2.

²⁰⁰⁶ HŞS, nr. 386, s. 282/b.3.

²⁰⁰⁷ HŞS, nr. 386, s. 272/b.3.

²⁰⁰⁸ HŞS, nr. 362, s. 29/b.1.

²⁰⁰⁹ HŞS, nr. 362, s. 30/b.1.

²⁰¹⁰ HŞS, nr. 38244-I, s. 126/b.2.

²⁰¹¹ HŞS, nr. 386, s. 265/b.1.

²⁰¹² HŞS, nr. 386, s. 122/b.2.

²⁰¹³ HŞS, nr. 382, s. 70/b.3.

²⁰¹⁴ HŞS, nr. 368, s. 128/b.1.

²⁰¹⁵ HŞS, nr. 382, s. 40/b.1.

²⁰¹⁶ HŞS, nr. 181, s. 59/b.2.

Huriye Hatun Mahallesi'nde bulunan başka bir ev 300 kuruş ile miktarı belli olmayan hububat karşılığında satılmıştır²⁰¹⁷.

Müslüman ahalinin çoğunlukla yaşadığı mahallelerde yüksek fiyatlara satılan evler bulunmasına karşın, ekseriyetle Gayrimüslim ahalinin yaşadığı bölgelerde ev fiyatları bu derece pahalı değildi. Nitekim Norsis Mahallesi'nde satılan en pahalı evin fiyatı 130 riyal kuruş idi²⁰¹⁸. Gürcübey Mahallesi'nde ise en yüksek 100 riyal kuruşa ev satıldığını görmekteyiz²⁰¹⁹. Şehroz Mahallesi'nde de en pahalı ev 75 kuruş ile 1 kılıç karşılığında alıcı bulabilmiştir²⁰²⁰.

Konut satışlarından sonra, şehirde en fazla rağbet gören gayrimenkul dükkânlarıdır. 17. yüzyıl kadı sicillerinde toplamda 118 adet dükkân satışı hüccetine rastlanmaktadır. Belgelerden anlaşıldığına göre, aynı anda birden fazla dükkânın satış işlemi yapılabilmekteydi²⁰²¹. Ayrıca birden fazla ortağı olan dükkânlar da hisse olarak satışa sunulmaktaydı²⁰²².

Şehrin en pahalı dükkânları Attarlar ve Kavaklar Çarşıları ile Meydanyüzü ve Meydanaltı denilen mevkilerde bulunmaktaydı. Zira 1632 yılında Meydanyüzü'nde 2 dükkân 531 riyal kuşa satılırken²⁰²³, yine burada bulunan 1 serraç dükkânı da 120 riyal kuruştan alıcı bulmuştur²⁰²⁴. Meydanaltı'nda bulunan bir dükkân ise Ocak 1634'de 180 riyal kuruşa satılmıştır²⁰²⁵. Kavaklar Çarşısı'nda yer alan 1 adet dükkân için de Mayıs 1627'de 160 riyal kuruş ödenmiştir²⁰²⁶. Nisan 1634'de Attarlar Çarşısı'nda bulunan bir dükkâna karşılık olarak 150 kuruş ile birlikte bir miktar fülüs ve miktarı belli olmayan buğday, arpa ve pamuk verilmiştir²⁰²⁷. Ayrıca 1662 yılında Attarlar Çarşısı'nda bulunan başka bir dükkân için de 130 riyal kuruş ödenmiştir²⁰²⁸.

Şehirde ev ve dükkânın dışında, çok az sayıda da olsa hamam, değirmen ve bahçe satışlarına da rastlanmaktadır. Nitekim Temmuz 1639'da Zahiriy Mahallesi'nde

²⁰¹⁷ HŞS, nr. 181, s. 5/b.3.

²⁰¹⁸ HŞS, nr. 181, s. 66/b.3.

²⁰¹⁹ HŞS, nr. 38244-III, s. 86/b.4.

²⁰²⁰ HŞS, nr. 382, s. 70/b.1.

²⁰²¹ Muhtelif örnekler için bkz. HŞS, nr. 368, s.141/b.3; HŞS, nr. 386, s. 12/b.2; HŞS, nr. 181, s. 87/b.2; HŞS, nr. 386, s. 26/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 77/b.2.

²⁰²² Bazı örnekler için bkz. HŞS, nr. 383, s. 56/b.2; HŞS, nr. 181, s. 72/b.2; HŞS, nr. 383, s. 66/b.1.

²⁰²³ HŞS, nr. 386, s. 35/b.1.

²⁰²⁴ HŞS, nr. 386, s. 12/b.2

²⁰²⁵ HŞS, nr. 386, s. 239/b.2.

²⁰²⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 49/b.2.

²⁰²⁷ HŞS, nr. 386, s. 282/b.2.

²⁰²⁸ HŞS, nr. 382, s. 120/b.2.

bulunan bir bahçe bütün unsurları ile birlikte 320 riyal kuruşa satılmıştır²⁰²⁹. Aynı bahçenin bir ay sonra yani Ağustos 1639 tarihinde 310 riyal kuruşa satışa çıkarıldığını, farklı bir belgeden öğrenmekteyiz²⁰³⁰. Bunların dışında, Kasım 1662'de Sinabud Mahallesi'nde bulunan bir değirmen 20,5 hurda kuruş ile birlikte bir kılıç karşılığında satılmıştır²⁰³¹. Şehirdeki Dere ve Kale adlı hamamların da kimi tarihlerde satışa çıkartıldığı görülmektedir.

Harput'ta gayrimenkul fiyatları, sonraki dönemlerde büyük oranlarda artış göstermiştir. Zira 19. yüzyılda ev ve dükkân fiyatlarının 17. yüzyıla nazaran oldukça yüksek meblağlara ulaştığı görülmektedir²⁰³².

Tablo-43: Harput'ta Satılan Dükkânlar ve Fiyatları (1624-1693)²⁰³³

Satılan Dükkânın Türü ve Bulunduğu Mevki	Fiyatı	Satış Tarihi
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkâna ait iki hissenin satışı	80 kuruş	Ekim 1624
Attarlar Çarşısı'nda bulunan bir dükkâna ait iki hissenin satışı	25 kuruş	Haziran 1625
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânın üç hissesinden bir hissesinin satışı	35 riyal kuruş	Nisan 1627
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	75 riyal kuruş	Nisan 1627
Kavaklar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	160 riyal kuruş	Mayıs 1627
Tabakhane'de olan harabe dükkânın yarısının satışı	60 riyal kuruş	Mayıs 1627
Boyacılar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	75 riyal kuruş	Ağustos 1627
Tabakhane'de olan harabe dükkânın yarısının satışı	37 riyal kuruş	Ağustos 1627
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	75 riyal kuruş	Nisan 1627
Altıncılar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	12 riyal kuruş	Nisan 1632
Ömer Bey Meydanı'nda olan bir dükkânın yarı hissesinin satışı	20 riyal kuruş	Mayıs 1632
Aşağı Kavaklar Çarşısı'ndaki bir dükkânın yarısının satışı	27,5 riyal kuruş	Mayıs 1632
Tabakhane'de bulunan bir dükkânın satışı	50 riyal kuruş	Haziran 1632
Altıncılar ve Attarlar Çarşısı'ndaki dükkânların 9 hissesinden bir hissesinin satışı	20 riyal kuruş	Temmuz 1632

²⁰²⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 40/b.1.

²⁰³⁰ HŞS, nr. 324, s. 116/b.1.

²⁰³¹ HŞS, nr. 350, s. 36/b.2.

²⁰³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Aksın, 19. Yüzyılda Harput, s. 268-271

²⁰³³ 383, 38244-III, 38244-II, 181, 386, 384, 324, 385, 38244-IV, 382, 350, 368, 397, 278, 38244-I, 362, 38244-VI, 391 numaralı Harput Şer'iyye Sicil Defterleri.

Hamam kapısında olan iki dükkânın satışı	80 riyal kuruş	Ağustos 1632
Pabuçtular Çarşısı'nda bir dükkân ile Tabakhane deresinde olan bostandan aşağı sekinin satışı	41 riyal kuruş ve miktarı belli olmayan hububata	Ağustos 1632
Attarlar'da olan bir dükkânın satışı	103 riyal kuruş	Ekim 1632
Kömür Pazarı'nın alt yanındaki bir dükkânın satışı	52 riyal kuruş	Kasım 1632
Atarlar Çarşısı'nda bulunan dükkânın yedi hissesinin satışı	70 riyal kuruş	Kasım 1632
Atarlar Çarşısı'nda bulunan iki dükkânın satışı	110 riyal kuruş	Kasım 1632
Kömürcüler Pazarının altındaki bir dükkânın satışı	52 riyal kuruş	Aralık 1632
Meydanyüzü'ndeki bir serraç dükkânının satışı	120 riyal kuruş	Ocak 1633
Meydan Mescidi yakınındaki bir dükkânın satışı	50 riyal kuruş	Ocak 1633
Pabuçtular Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	80 riyal kuruş	Şubat 1633
Bir dükkân satışı	40 riyal kuruş	Mart 1633
İki dükkân satışı	175 riyal kuruş	Nisan 1633
Meydanyüzü'nde olan dükkânın hissesinin satışı	55 riyal kuruş	Haziran 1633
Altuncular Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	15 riyal kuruş	Haziran 1633
Attarlar'daki bir dükkânın üç hissesinden bir hissesinin satışı	20 riyal kuruş	Temmuz 1633
Attarlar'daki bir dükkân ile diğer bir dükkânın üç hissesinden bir hissesinin satışı	70 riyal kuruş	Ağustos 1633
İki tarafı han olan dükkânın satışı	35 riyal kuruş	Ağustos 1633
Tabakhane'de olan dükkânın üstündeki odasıyla birlikte satışı	13 riyal kuruş	Kasım 1633
Meydanın altında bulunan bir dükkânın satışı	180 riyal kuruş	Ocak 1634
Aşağı Pabuç Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	50 riyal kuruş	Şubat 1634
Yukarı Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	60 riyal kuruş	Şubat 1634
Bezzâz Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	15 riyal kuruş ile bir miktar fülüs ve hububata	Şubat 1634
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	23,5 riyal kuruş	Şubat 1634
Keçehane'deki bir dükkân ile üç harabe dükkânın satışı	202 riyal kuruş, 3 müd buğday ve 40 kile arpaya	Mart 1634
Bir dükkânın satışı	21 kuruş	Mart 1634
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	150 riyal kuruş ile bir miktar fülüs ve hububata	Nisan 1634
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	30 riyal kuruş ve miktarı belli olmayan hububata	Nisan 1634
Arsayüzü'nde bir dükkânın satışı	55 riyal kuruş	Nisan 1634
Attarlar Çarşısı'ndaki dükkânın yarısının satışı	45 riyal kuruş	Aralık 1636

Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	60 riyal kuruş	Şubat 1637
İplikhane adlı mevzide bulunan bir dükkânın satışı	27 riyal kuruşa	Şubat 1637
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın hissesinin satışı	125 riyal kuruş	Mart 1637
Bir dükkânın satışı	30 riyal kuruş ve 1 al ata	Mart 1637
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	150 riyal kuruş ve miktarı belli olmayan hububata	Nisan 1637
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın yarısının satışı	60 riyal kuruş	Mayıs 1637
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın yarısının satışı	70 riyal kuruş	Mayıs 1637
Kale meydanındaki bir dükkânın satışı	20 riyal kuruş	Mayıs 1637
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	88 riyal kuruş ve bir dükkân karşılığında	Haziran 1637
Attar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	40 riyal kuruş	Temmuz 1637
Bir dükkânın satışı	100 kuruş ve miktarı belli olmayan hububata	Ağustos 1637
Yukarı Çarşı'da olan bir attar dükkânın satışı	2 ferace ve 26 riyal kuruşa	Eylül 1637
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın 12 hissesinden bir hissesinin satışı	8 riyal kuruş	Aralık 1637
Meydan Yüzündeki bir semerci dükkânın satışı	45 kuruş	Aralık 1637
Meydan Camii'nin arkasındaki bir ekmek dükkânı hissesinin satışı	20 riyal kuruş	Eylül 1639
İki dükkânın satışı	20 riyal kuruş	Eylül 1639
Meydan Yüzü'nde iki dükkânın satışı	531 riyal kuruş	Kasım 1639
Kale Meydanı'ndaki bir berber dükkânın satışı	15 riyal kuruş	Mart 1654
Attarlar Çarşısı'ndaki dükkânın yarısının satışı	50 riyal kuruş	Mayıs 1654
Meydan Camii'nin yakınındaki bir bakkal dükkânın satışı	60 riyal kuruş	Mayıs 1654
Saraçhane Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	40 riyal kuruş	Kasım 1654
Kale Meydanı'ndaki bir dükkânın satışı	27 riyal kuruş	Kasım 1654
Serrac Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	40 riyal kuruş	Kasım 1654
Bir dükkânın satışı	40 riyal kuruş	Haziran 1655
Kale Meydanı'ndaki bir dükkânın satışı	20 kuruş 3 rub	Temmuz 1655
Kale Meydanı'ndaki bir dükkânın satışı	20,5 kuruş	Ağustos 1655
Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	50 riyal kuruş	Aralık 1655
Kale Meydanı'ndaki bir bakkal dükkânın satışı	50 riyal kuruş	Aralık 1658
Cemşid Bey Hamamı'nın yanındaki bir ekmekçi dükkânının zirai yeri ile satışı	100 riyal kuruş	Şubat 1659
Kömürçüler Pazarı'ndaki bir dükkânın satışı	20 riyal kuruş	Ağustos 1659
Pabucular Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	20 riyal kuruş	Ağustos 1659

Meydan Yüzü'ndeki iki dükkânın satışı	48 hurda kuruşa	Ocak 1662
Serraçlar Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	40 hurda kuruşa	Ocak 1662
Bir ekmekçi dükkânın satışı	79 hurda kuruş	Ocak 1662
İki Serraç dükkânın satışı	29 riyal kuruş	Mart 1662
Kuyumcular Çarşısı'ndaki bir harabe dükkân ile Arsa'daki bir dükkânın satışı	20 hurda kuruş	Nisan 1662
Bir karcı dükkânın satışı	13 kuruş	Mayıs 1662
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	130 riyal kuruş	Ağustos 1662
Attarlar Çarşısı'ndaki yedi hisseli dükkânın satışı	80 hurda kuruş	Eylül 1662
Meydan Yüzü'nde bir bakkal dükkânının satışı	2.000 akçe	Ekim 1662
Meydan Çeşmesi Çarşısı'nda bulunan bir ekmekçi dükkânının dört hissedenden bir hissesinin satışı	50 riyal kuruş	Şubat 1663
Meydan Çeşmesi yakınındaki bir dükkânın dört hissesinden bir hissesinin satışı	46 bütün kuruş	Şubat 1663
Demirciler Çarşısı'ndaki bir demirci dükkânının satışı	18 hurda kuruş	Kasım 1663
Keçehane'deki altı keçeci dükkânının satışı	135 riyal kuruş ile 12 hurda kuruşa	Kasım 1664
Pabuçcular Çarşısı'ndaki dükkânın satışı	7.000 akçe	Şubat 1666
Meydan Yüzü'nde ekmekçi dükkânının üç hissesinden bir hissesinin satışı	56 esedi kuruşa	Nisan 1666
Bir eskici dükkânın satışı	90 bütün kuruş	Nisan 1666
Pabuçcular Çarşısı'ndaki dükkânın satışı	9 hurda kuruş ve bir miktar fülüse	Temmuz 1666
Ana çarşıda bulunan bir dükkânın satışı	81 kuruşa	Kasım 1666
Pabuçcular Çarşısı'nda bir dükkânın satışı	1 res katır 1 esedi kuruş bir miktar fülüse	Aralık 1670
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	10 Esedi kuruş	Şubat 1671
Kale Meydanı'ndaki bir kahve dükkânın satışı	60 esedi kuruş	Haziran 1671
Attarlar'daki bir dükkânın dört hissesinden bir hissesinin satışı	16 esedi kuruş	Eylül 1672
Kuyumcular Çarşısı'nda bir bakkal dükkânın satışı	9 esedi kuruş	Ocak 1673
Bir pabuççu dükkânının satışı	36 esedi kuruş	Şubat 1673
Attarlar'daki dükkân hissesinin satışı	10 esedi kuruş	Mart 1673
Attarlar'daki bir atar dükkânının satışı	45 esedi kuruş	Mart 1673
Bir ekmekçi dükkânının satışı	20 esedi kuruş	Mart 1673
Meydan Çarşısı'nda bir kahve dükkânının	38 kıta esedi kuruş	Haziran 1678

Attarlar Çarşısı'nda ve Ana çarşıda bulunan iki dükkânın satışı	200 esedi kuruş	Haziran 1678
Dükkânın beş hissesinden bir hissesinin satışı	35 kuruş	Ekim 1680
Bezzâz dükkânının satışı	100 esedi kuruş	Aralık 1680
Meydan Camii tarafında bulunan bir kılıç dükkânının satışı	16,5 esedi kuruş	Ocak 1681
Attarlar Çarşısı'ndaki dükkânın satışı	100 esedi kuruş	Ekim 1683
Semerciler Çarşısı'ndaki bir nalband dükkânının	46 esedi kuruş	Ocak 1684
Serrâclar Çarşısı'ndaki dükkânın yarısının satışı	5 esedi kuruşa	Ocak 1684
Bakkallar Çarşısı'ndaki dükkânın satışı	12 esedi kuruş	Mart 1684
Eskiciler Çarşısı'nın içindeki eskici dükkânının satışı	44 esedi kuruş	Ocak 1685
Bakkal dükkânının hissesinin satışı	40 esedi kuruş	Ocak 1685
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	70 esedi kuruş ve 1 kılınca	Mart 1692
Attarlar Çarşısı'ndaki bir dükkânın satışı	50 esedi kuruş	Mart 1692
Yukarı Başçılar Çarşısı'nda üç dükkânın yarısının satışı	37 esedi kuruş	Kasım 1692
Meydan Çarşısı'nda bir dükkânın hissesinin	120 kuruş	Şubat 1693
Berber ve demirci çarşısında bir berber dükkânının yarısının satışı	24 kuruş	Mart/Nisan 1693
Meydan Çarşısı'ndaki bir fevkâni dükkânının satışı	28 esedi kuruşa	Mayıs 1693

4.1.6. Fiyatlar

4.1.6.1. Gıda ve İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları

Osmanlı Devleti'nde gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları narh ile belirlenirdi. Narh, bir mal veya hizmet için devletçe tespit edilen fiyatların üst sınırını ifade etmekteydi. Osmanlı Devleti halkın refahının sağlanması için narha büyük önem vererek, genellikle mevsimine göre belirlemekteydi. Ancak halkın Ramazan ayını huzur içinde geçirmesini temin etmek için Şaban ayında ve esnaf ya da halkın müracaatları doğrultusunda da fiyatlarda yeni düzenlemelere gidilmekteydi. Ayrıca savaş, kuraklık, sel ve paranın ayarının bozulmasından kaynaklanan problemlerden dolayı da gerek görüldükçe fiyatlarda düzenlemeler yapılmaktaydı²⁰³⁴.

İncelediğimiz döneme ait narh kayıtlarında bal, badem, ceviz içi, leblebi, incir, yaş üzüm, kuru üzüm, siyah pekmez, beyaz pekmez, siyah pestil, beyaz pestil, peynir,

²⁰³⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlıda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983, s. 4,9-10. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s. 390.

beyaz pestilden orcik, sucuk, pastırma, kavurma, keş²⁰³⁵, sumak, zerdali kurusu, kadayıf, karpuz, kavun, ekşi ve tatlı enar (nar), soğan, sarımsak, biber, et, sadeyağ, içyağı, kuyrukyacağı, terayağı ve ekmek gibi başlıca gıda maddelerine fiyatlandırma yapıldığı görülmektedir. Gıda maddelerinin dışında, fiyatlandırma yapılan ihtiyaç maddeleri de; sabun, kına, mum, çırağ, şem‘ yağı, pabuç, mest, nal (at, katır ve merkep nalları) ve hayvan çulu ile at mihı, meşin, sahtiyan, ibrişim ve ipek gibi ürünlerden oluşmaktaydı.

Gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları daha çok şâhî, selimi, pare ve akçe gibi para birimleri ile belirlenmekteydi. Bununla birlikte para birimi belirtilmeyen mallar da vardı. Bunlarda para birimi yerine genellikle *meblağ* ibaresi kullanılmaktaydı. Fiyatlandırmalar ise nügi²⁰³⁶, kıyye (vukkiye, okka)²⁰³⁷, miskâl, dirhem²⁰³⁸ ve batman²⁰³⁹ gibi ağırlık birimlerine göre yapılmaktaydı.

Aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, araştırmamıza konu olan dönemin ilk yarısında Harput’ta gıda ve ihtiyaç maddeleri fiyatlarında dikkate değer bir azalma veya artış yaşanmadığı görülmektedir. Ancak bu dönemin ikinci yarısından itibaren bazı gıda maddelerinin fiyatlarında önemli oranlarda artış ve dalgalanmaların yaşandığı gözlenmektedir. Özellikle de mevsimsel etkilerden dolayı ekmek ve et fiyatlarında dalgalanmanın daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1625-1655 yılları arasında ekmeğin batmanı 8-10 akçe arasında iken 1662-1684 yılları arasında 16-28 akçe arasında değişiklik göstermektedir. Fiyatlardaki bu dalgalanma ette de görülmektedir. Nitekim 1639 yılında nügisi 5-6 akçe olan etin fiyatı 1655 yılında 1,5 akçeye kadar düşmüştür. Ancak 1655 yılında 1 batmanı 15-18 akçe arasında olmasına karşın 1662 yılında 36 akçeye kadar çıkmıştır. Mevsimsel etkenlerin dışında akçenin kuruş karşısındaki değer kaybı da fiyatlara etki eden en önemli unsurların arasındaydı. Nitekim 1671-1676 yılları arasında Ayıntab’daki fiyatların iniş ve çıkışlarında akçenin kuruş karşısında değerinin belirleyici olduğu gözlenmiştir²⁰⁴⁰.

²⁰³⁵ Yağsız adi peynir, yoğut peynire keş denilmektedir. Raşit Gündoğdu-Niyazi Adıgüzel-Ebru Faruk Ünal, *Kâmûs-ı Türki, Şemşeddin Sami*, İstanbul, 2012, s. 903.

²⁰³⁶ Anadolu’da Ortaçağ’da kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. Yarım okkalık bir ağırlık ölçüsünü ifade etmektedir. Bölgeden bölgeye farklılık gösteren ağırlık birimi Harput’ta 641,4 grama denk gelmektedir. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 524.

²⁰³⁷ Vukkiye(okka) standart 4 ratl 1 rûmî=400 dirhem= 1. 2822945 kg. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 253.

²⁰³⁸ Dirhem eski bir ağırlık birimi olup, 3,2073 grama karşılıktı. 1,5 dirhem bir miskal itibar olmuştur. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 199.

²⁰³⁹ Sabun, pirinç, helva, iplik, boya, bakır demir vs. gibi maddelerin tartılmasında kullanılan ağırlık birimi bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Harput’ta 1800 dirhem 1 batmana denk gelmekteydi. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 96.

²⁰⁴⁰ İsmail Kıvrım, *Şer’iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, s. 246.

Bazı gıda maddelerinde görülen fiyat artışı ve dalgalanma ihtiyaç maddelerinden olan sabunda da gözlenmektedir. Zira 1627 yılında sabunun nügisi 10 selimiye satılmasına karşın 1639 yılında 7 selimiye düşmüştür. 1654 yılında ise nügisi 11 akçeye kadar inmiştir. Ancak 1662 yılında nügisinin 18 akçeye çıktığı görülmektedir (bkz. Tablo 44-45).

Tablo-44: Narh Kayıtlarına Göre Temel Gıda Maddeleri ve Fiyatları²⁰⁴¹

Ürün Adı	Ölçü Birimi	Fiyatı	Tarihi
Bal	nügi	5 selimi	Ağustos 1627 ²⁰⁴²
Bal	nügi	4 şâhî	Ekim 1632
Bal	nügi	4 şâhî	Eylül 1632
Bal	nügi	4 şâhî	Eylül 1633
Bal	vukkiye	8 akçe	26 Kasım 1654
Bal	nügi	7 akçe	31 Ağustos 1655
Bal	nügi	8 akçe	Kasım 1655
Bal	nügi	7 akçe	24 Ocak 1659
Bal	nügi	7 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Bal	nügi	10 akçe	Kasım 1662
Bal	vukkiye	26 meblağ	1665-66 (H. 1073)
Bal	vukkiye	30 meblağ	Aralık 1670
Bal	kıyye	38 meblağ	Mart 1671
Badem	-	4 selimi	Ağustos 1627 ²⁰⁴³
Badem	-	5 şâhî	Ekim 1632
Badem	nügi	5 şâhî	Eylül 1633
Badem	nügi	10 akçe	Kasım 1655
Badem	nügi	8 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Badem	nügi	10	Kasım 1662
Badem	vukkiye	28 meblağ	1665-66 (H. 1073)
Badem	kıyye	16 meblağ	Mart 1671
Biber	1,5 dirhem	1 akçe	Ağustos 1627
Biber	1,5 dirhem	1 para	23 Mart 1639
Ceviz içi	-	9 akçe	Ağustos 1627
Ceviz içi	0,5 nügi	7 pare	Eylül 1633
Ceviz	vukkiye	5 akçe	26 Kasım 1654
Ceviz içi	nügi	5 akçe	Kasım 1655
Cevzi içi	nügi	4 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Ceviz içi	nügi	5	Kasım 1662
Ceviz	vukkiye	12	1665-66 (H. 1073)

²⁰⁴¹ Temel gıda ve ihtiyaç maddeleri ve fiyatlarının tespitinde kullanılan kaynaklar şunlardır: *HŞS, nr. 38244-III, s. 199/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 200/b.1; HŞS, nr.181, s. 163/b.1; HŞS, nr.181, s. 164/b.3; HŞS, nr. 386, s. 1/b.1; HŞS, nr. 38244-II, s. 161; HŞS, nr. 385, s. 165/b.1; HŞS, nr. 385, s. 144/b.2; HŞS, nr. 385, s. 137/b.2; HŞS, nr. 38244-IV, s. 168/b.4; HŞS, nr. 38244-IV, s. 170/b.1; HŞS, nr. 382, s. 1/b.1; HŞS, nr. 38244-I, s. 2/b.2; HŞS, nr. 383, s. 119/b.2; HŞS, nr. 385, s. 133/b.2; HŞS, nr.38244-IV, s. 171; HŞS, nr. 331, s. 116/b.4; HŞS, nr. 385, s. 122/b.4.*

²⁰⁴² Belgeye tarih verilmemiş, bir önceki belgenin tarihi kullanılmıştır. *HŞS, nr. 38244-III, s. 200/b.1.*

²⁰⁴³ Belgeye tarih verilmemiş, bir önceki belgenin tarihi kullanılmıştır. *HŞS, nr. 38244-III, s. 199/b.2.*

Ceviz içi	kıyye	12	Aralık 1670
Ceviz içi	kıyye	12 meblağ	Mart 1671
Ekmek	batman	10	Mayıs 1625
Ekmek	kıyye	5 şâhî	Eylül 1632
Ekmek	kıyye	10 pare	Eylül 1633
Ekmek	vukkiye	4,5-5 selimi	23 Mart 1639
Ekmek	kıyye	4 selimi	Ağustos 1639
Ekmek	batman	8 akçe	31 Ağustos 1655
Ekmek	batman	9 akçe	Aralık 1655
Ekmek	batman	7 akçe	27 Haziran 1659
Ekmek	batman	24 akçe	Şubat- 1662
Ekmek	batman	28 akçe	14 Mayıs 1662
Ekmek	batman	18 akçe	Temmuz 1662
Ekmek	batman	16 akçe	Ağustos 1662
Ekmek	batman	18 akçe	Kasım 1662
Ekmek	batman	22 akçe	Aralık 1684
Enar (ekşi)	-	2 pare	Ağustos 1627
Enar (tatlı)	-	4 akçe	Ağustos 1627
Et	vukkiye	6	Mayıs 1625
Et	nügi	5 pare	Eylül 1633
Et (küşt)	nügi	5-6 akçe	23 Mart 1639
Et (küşt)	batman	15 akçe	31 Ağustos 1655
Et	batman	18 akçe	Kasım 1655
Et	vukkiye	3 akçe	Kasım 1655
Et	nügi	1,5 akçe	Kasım 1655
Et	nügi	4 akçe	Şubat- 1662
Et	batman	36 akçe	Kasım 1662
İncir	kıyye	16 meblağ	Aralık 1670
İncir	kıyye	14 meblağ	Mart 1671
Kadayıf	hokka	10	1665-66 (H. 1073)
Karpuz	batman	3 akçe	31 Ağustos 1655
Kavun (yaz)	batman	3 akçe	31 Ağustos 1655
Kavun (su)	batman	5 akçe	31 Ağustos 1655
Kavurma	nügi	10 pare	Eylül 1633
Kavurma	nügi	7 pare	Ağustos 1639
Kavurma	nügi	8 akçe	Şubat- 1662
Kavurma	kıyye	8 meblağ	Aralık 1670
Kavurma	kıyye	8 meblağ	Mart 1671
Keş	vukkiye	2,5 akçe	26 Kasım 1654
Keş	nügi	2,5 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Keş	nügi	2	Kasım 1662
Keş	kıyye	8 meb.	Mart 1671
Leblebi	vukkiye	2 akçe	26 Kasım 1654
Leblebi	nügi	3 akçe	Kasım 1655
Leblebi	nügi	2,5	Nisan/Mayıs 1659
Leblebi	vukkiye	8	1665-66 (H. 1073)
Leblebi	kıyye	10 meblağ	Aralık 1670
Leblebi	kıyye	10 meblağ	Mart 1671

Orcik(beyaz pestil)	-	2 selimi	Ekim 1632
Pastırma	nügi	8 pare	Eylül 1633
Pastırma	nügi	8 akçe	Şubat- 1662
Pastırma	kıyye	18 meblağ	Mart 1671
Pekmez (Siyah)	-	7 akçe	Ağustos 1627
Pekmez (Beyaz)	-	10 akçe (2 şâhî)	Ağustos 1627
Pekmez (Siyah)	-	6 meblağ	Ekim 1632
Pekmez (Beyaz)	-	5 meblağ	Ekim 1632
Pekmez (Siyah)	nügi	6 şâhî	Eylül 1633
Pekmez (Beyaz)	nügi	2 şâhî	Eylül 1633
Pekmez (Siyah)	vukkiye	3 akçe	26 Kasım 1654
Pekmez (Beyaz)	vukkiye	4 akçe	26 Kasım 1654
Pekmez (Siyah)	nügi	3 akçe	Kasım 1655
Pekmez (Beyaz)	nügi	4 akçe	Kasım 1655
Pekmez (Siyah)	nügi	2,5 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Pekmez (Beyaz)	nügi	3 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Pekmez (Siyah)	nügi	3 akçe	Kasım 1662
Pekmez (Beyaz)	nügi	4 akçe	Kasım 1662
Pekmez (Siyah)	vukkiye	7	1665-66 (H. 1073)
Pekmez (Beyaz)	vukkiye	8	1665-66 (H. 1073)
Pekmez (Siyah)	kıyye	6 meblağ	Aralık 1670
Pekmez (Beyaz)	kıyye	8 meblağ	Aralık 1670
Pekmez (Siyah)	kıyye	6 meblağ	Mart 1671
Pekmez (Beyaz)	kıyye	8 meblağ	Mart 1671
Pestil (Siyah)	-	6 meblağ	Ekim 1632
Pestil	-	7 meblağ	Ekim 1632
Pestil (Siyah)	vukkiye	4 akçe	26 Kasım 1654
Pestil (Beyaz Şehrin)	vukkiye	5 akçe	26 Kasım 1654
Pestil (Siyah)	nügi	4 akçe	Kasım 1655
Pestil (Beyaz Şehrin)	nügi	5 akçe	Kasım 1655
Pestil (Beyaz Ebutahir)	nügi	4 akçe	Kasım 1655
Pestil (Siyah)	nügi	3 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Pestil (Beyaz)	nügi	4 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Pestil (Siyah)	nügi	4 akçe	Kasım 1662
Pestil (Beyaz)	nügi	6 akçe	Kasım 1662
Pestil (Siyah)	vukkiye	10	1665-66 (H. 1073)
Pestil (Beyaz)	vukkiye	13	1665-66 (H. 1073)
Pestil (Siyah)	kıyye	10 meblağ	Aralık 1670
Pestil (Beyaz)	kıyye	12 meblağ	Aralık 1670
Pestil (Siyah)	kıyye	12 meblağ	Mart 1671
Pestil (Beyaz)	kıyye	12 meblağ	Mart 1671
Peynir	nügi	2 selimi	Ağustos 1627
Peynir	nügi	4 akçe	Kasım 1655
Peynir	nügi	4 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Peynir	nügi	6	Kasım 1662
Peynir	vukkiye	12	1665-66 (H. 1073)
Peynir	kıyye	11 meblağ	Aralık 1670
Peynir	kıyye	8 meblağ	Mart 1671

Pirinç	-	40 pare	Ağustos 1627
Pirinç	batman	72 akçe	4 Haziran 1662
Sarımsak	vukkiye	2 akçe	26 Kasım 1654
Sarımsak	nügi?	2 akçe	Kasım 1655
Sarımsak	nügi	1 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Sarımsak	nügi	3	Kasım 1662
Sarımsak	vukkiye	6	1665-66 (H. 1073)
Sarımsak	kıyye	10 meblağ	Aralık 1670
Sarımsak	kıyye	10 meb.	Mart 1671
Sucuk (pestil)	-	10 akçe	Ağustos 1627
Sucuk	nügi	3 şâhî	Eylül 1633
Sucuk	vukkiye	4,5 akçe	26 Kasım 1654
Sucuk	nügi	4,5 akçe	Kasım 1655
Sucuk	nügi	4 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Sucuk	nügi	6	Kasım 1662
Sucuk	vukkiye	12	1665-66 (H. 1073)
Sucuk	kıyye	16 meblağ	Aralık 1670
Sucuk	kıyye	12 meblağ	Mart 1671
Sumak	nügi	7 Akçe	Ağustos 1627
Sumak	nügi	1,5 selimi	Ağustos 1627
Sumak	-	2,5 şâhî	Ekim 1632
Sumak	nügi	3 şâhî	Eylül 1633
Sumak	vukkiye	2 akçe	26 Kasım 1654
Sumak	nügi?	4 akçe	Kasım 1655
Sumak	nügi	2,5 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Sumak	nügi	5	Kasım 1662
Sumak	vukkiye	8	1665-66 (H. 1073)
Sumak	kıyye	10 meblağ	Aralık 1670
Sumak	nügi	6 meblağ	Mart 1671
Soğan	vukkiye	3 akçe	Ağustos 1627
Soğan	vukkiye	1,5 akçe	26 Kasım 1654
Soğan	batman	1 akçe	Kasım 1655
Soğan	1,5 nügi	1 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Soğan	nügi	1	Kasım 1662
Soğan	batman	12	1665-66 (H. 1073)
Soğan	kıyye	2 meblağ	Aralık 1670
Un	kıyye	23	Eylül 1632
Un (dakik)	batman	9 akçe	31 Ağustos 1655
Un (dakik)	kıyye?	28 akçe	Şubat- 1662
Un	-	20 akçe	Ağustos 1662
Üzüm (yaş)	nügi	2 pare	Ağustos 1627
Üzüm (yaş)	batman	6 akçe	31 Ağustos 1655
Üzüm (kuru)	nügi	5 akçe	Ağustos 1627
Üzüm (kuru)	-	1 selimi	Ekim 1632
Üzüm (kuru)	nügi?	3 şâhî	Eylül 1632
Üzüm (kuru)	nügi	12 şâhî	Eylül 1633
Üzüm (kuru)	vukkiye	2,5 akçe	26 Kasım 1654
Üzüm (kuru)	nügi	2 akçe	Kasım 1655

Üzüm (kuru)	nügi	2 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Üzüm (kuru)	nügi	3 akçe	Kasım 1662
Üzüm (kuru)	vukkiye	8	1665-66 (H. 1073)
Üzüm	kıyye	8 meblağ	Mart 1671
Sade yağ (erimiş)	nügi	5 selimi	Ağustos 1627
Sade yağ (kerre)	nügi	5 selimi	Ağustos 1627
Sade yağ (erimiş)	nügi	4 şâhî	Eylül 1632
Sade yağ	nügi	3,5 şâhî	Eylül 1632
Yağ (erimiş)	nügi	3,5 şâhî	Eylül 1633
Sade yağ	nügi	4 şâhî	Eylül 1633
Yağ (revgan erimiş)	nügi	3,5selimi	23 Mart 1639
Tereyağı (revgan kerre)	nügi	14 meblağ	23 Mart 1639
Yağ (revgan erimiş)	vukkiye	9 akçe	26 Kasım 1654
Tereyağı (revgan kerre)	vukkiye	8 akçe	26 Kasım 1654
Tereyağı (revgan kerre)	nügi	6 akçe	31 Ağustos 1655
Sade yağ	nügi	7 akçe	31 Ağustos 1655
Yağ (revgan erimiş)	nügi	9 akçe	Kasım 1655
Tereyağı (revgan kerre)	nügi	7 akçe	Kasım 1655
Tereyağı (kerre)	nügi	8 akçe	24 Ocak 1659
Sadeyağ	nügi	9 akçe	24 Ocak 1659
Tereyağı (kerre)	nügi	9 akçe	26 Mart 1659
Sadeyağ	nügi	10 akçe	26 Mart 1659
Tereyağı (kerre)	nügi	8 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Sadeyağ	nügi	9 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Tereyağı (kerre)	nügi	13 akçe	Şubat- 1662
Sadeyağ	nügi	13 akçe	Şubat- 1662
Tereyağı (kerre)	nügi	10 akçe	Kasım 1662
Sadeyağ	nügi	11 akçe	Kasım 1662
Tereyağı (kerre)	vukkiye	22 meblağ	1665-66 (H. 1073)
Sadeyağ	vukkiye	24	1665-66 (H. 1073)
Tereyağı (revgan kerre)	kıyye	30 meblağ	Aralık 1670
Yağ	kıyye	34	Aralık 1670
Tereyağı (revgan kerre)	kıyye	28 meblağ	Mart 1671
Yağ	kıyye	32 meblağ	Mart 1671
Yağ (iç)	nügi	9 akçe	Ağustos 1627
Yağ (iç)	nügi	5 para	23 Mart 1639
Yağ (Kuyruk)	nügi	9 akçe	Ağustos 1627
Zerdali kuru	nügi	6 akçe	Ağustos 1627
Zerdali kuru	-	6 meblağ	Ekim 1632
Zerdali	nügi	3 şâhî	Eylül 1633
Zerdali kuru	vukkiye	2,5 akçe	26 Kasım 1654
Zerdali kuru	nügi	3 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Zerdali kuru	-	3,5	Kasım 1662
Zerdali	vukkiye	7 meblağ	1665-66 (H. 1073)
Zerdali kuru	kıyye	8 meblağ	Aralık 1670
Zerdali kuru	kıyye	6 meblağ	Mart 1671
Zencebil	2 dirhem	1 selimi	23 Mart 1639

Tablo-45: Narh Kayıtlarına Göre İhtiyaç Maddeleri ve Fiyatları

Ürün Adı	Ölçü Birimi	Fiyatı	Tarihi
Çerağ yağı	nügi	3,5 selimi	Ağustos 1627 ²⁰⁴⁴
Çıra yağı	vukkiye	5 akçe	26 Kasım 1654
Çıra yağı	nügi	6 akçe	Kasım 1655
Çıra yağı	nügi	6 akçe	24 Ocak 1659
Çıra yağı	nügi	7 akçe	26 Mart 1659
Çıra yağı	nügi	5 akçe	Nisan/Mayıs 1659
Çerağ yağı		7	Kasım 1662
Çerağ yağı	vukkiye	20	1665-66 (H. 1073)
Çıra	kıyye	10 meblağ	Aralık 1670
Çıra	kıyye	8 meblağ	Mart 1671
Çul (at)		20 şâhî	Eylül 1632
Çul (katır)		20 şâhî	Eylül 1632
İbrişim	miskâl	8 meblağ	23 Mart 1639
İpek	miskâl	10 akçe	Ağustos 1627
İpek (kırmızı)	3 dirhem	1 selimi	23 Mart 1639
Hinnâ (kına)	nügi	4 selimi	Ağustos 1627
Hinnâ (kırmızı)		35 şâhî	Eylül 1632
Hinnâ (siyah)		30 şâhî	Eylül 1632
Meşin		8 şâhî	Eylül 1632
Mığ (bin)		8 şâhî	Eylül 1632
Mığ (yüz)		8 selimi	23 Mart 1639
Mum	vukkiye	7 akçe	26 Kasım 1654
Mum	nügi	7 akçe	Kasım 1655
Mum	vukkiye	24	1665-66 (H. 1073)
Yağmumu	kıyye	12	Aralık 1670
Yağmumu	kıyye	10	Mart 1671
Nal (at)		12 şâhî	Eylül 1632
Nal (at)		12 selimi	23 Mart 1639
Nal (Katır)		10 şâhî	Eylül 1632
Nal (Katır)		10 selimi	23 Mart 1639
Nal (merkep)		7 şâhî	Eylül 1632
Nal (merkep)		7 selimi	23 Mart 1639
Nal		6 şâhî	Eylül 1632
Nal (Harput)		12 selimi	23 Mart 1639
Nal (Divriği)		10 selimi	23 Mart 1639
Nalband köhne		6 şâhî	Eylül 1632
Papuç (büyük ayağa)		20 şâhî	Eylül 1632
Papuç (orta ayağa)		18 şâhî	Eylül 1632
Papuç (Zergerdan)		16 şâhî	Eylül 1632
Mesh (büyük ayağa)		8 şâhî	Eylül 1632
Mesh (orta ayağa)		7 şâhî	Eylül 1632
Sabun	nügi	10 selimi	Ağustos 1627
Sabun	nügi	7 selimi	23 Mart 1639
Sabun	nügi	11 akçe	26 Kasım 1654
Sabun	nügi	18 akçe	14 Mayıs 1662
Sabun	vukkiye	32	1665-66 (H. 1073)
Sabun	kıyye	30 meblağ	Aralık 1670
Sabun		18 meblağ	Mart 1671
Sahtiyan (sarı)		25 şâhî	Eylül 1632
Sahtiyan (kırmızı)		20 şâhî	Eylül 1632
Şem' yağı (sade)		21 şâhî	Eylül 1632
Şem' yağı (erimiş)		30 şâhî	Eylül 1632

²⁰⁴⁴ Belgeye tarih verilmemiş, bir önceki belgenin tarihi kullanılmıştır. *HŞS, nr. 38244-III, s. 200/b.1.*

17. yüzyılın ikinci yarısında Harput'ta gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında yaşanan artış Konya'da da gözlenmektedir. Zira Konya'da 17 yüzyılın ilk yarısında bal, badem, sadeyağ, sarımsak ve leblebi gibi bazı ürünlerin fiyatlarının yüzyılın ikinci yarısına göre daha uygun fiyatlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca Harput'ta yüzyılın ikinci yarısında görülen fiyat artışına rağmen buradaki birçok ürün fiyatlarının Malatya, Ayıntab ve Konya'ya göre daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 17. yüzyılın ilk yarısında Balıkesir'de bazı ürünler Harput'a nazaran daha uygun fiyatlara satılmaktaydı (bkz. Tablo-46, 47, 48).

Tablo-46: Harput, Balıkesir ve Konya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1626-1655)

Ürün	Harput	Balıkesir ²⁰⁴⁵	Konya ²⁰⁴⁶
Badem	Nügisi (641 gram) 10 akçe	Kıyyesi (1.282 kg.) 23 akçe	Vukkiyesi 36 akçe
Bal	Nügisi 4-5 şâhî (8-10 akçe)	Kıyyesi 10-12 akçe	Vukkiyesi 18 akçe
Leblebi	Nügisi 2-3 akçe	Kıyyesi 4-3 akçe	Vukkiyesi 5 akçe
Kuru Üzüm	Vukkiyesi 2,5 akçe	-	Vukkiyesi 5 akçe
Pirinç	40 pare	Kıyyesi 6-8 akçe	-
Sabun	Nügisi 4-5 şâhî (8-10 akçe)	Kıyyesi 12 akçe	Vukkiyesi 20 akçe
Sadeyağ	Nügisi 4-5 şâhî	Kıyyesi 12 -20 akçe	Vukkiyesi 20 akçe
Sarımsak	Vukkiyesi 2 akçe	-	Vukkiyesi 6 akçe
Sumak	Vukkiyesi 2 akçe	-	Vukkiyesi 7 akçe
Üzüm	Nügisi 2pare	Kıyyesi 5 akçe	-
Soğan	Vukkiyesi 3 akçe	Kıyyesi 1 akçe	-
Şem yağı	21-30 şâhî	Kıyyesi 35 akçe	Vukkiyesi 22 akçe
Zerdali	Nügisi 6 akçe	Kıyyesi 4 akçe	Vukkiyesi 6 akçe

²⁰⁴⁵ Mustafa Murat Öntüğ, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003, s. 301-302.

²⁰⁴⁶ Hüseyin Muşmal, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000, s. 92.

Tablo-47: Harput, Ayıntab ve Konya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1670-1672)

Ürün	Harput	Ayıntab ²⁰⁴⁷	Konya ²⁰⁴⁸
Badem	Kıyyesi 16 meblağ	Kıyyesi 8 akçe	Vukkiyesi 40-60 akçe
Bal	Vukkiyesi 26-30 meblağ	Kıyyesi 48 akçe	Vukkiyesi 26-36 akçe
İncir	Kıyyesi 14-16 meblağ	Kıyyesi 24-30 akçe	-
Leblebi	Kıyyesi 10 meblağ	Kıyyesi 15-24 akçe	Vukkiyesi 7-10 akçe
Pekmez	Kıyyesi 6-8 meblağ	Kıyyesi 12 akçe	Vukkiyesi 6-8-16 akçe
Peynir	Kıyyesi 8-11 meblağ	Kıyyesi 6 akçe	Vukkiyesi 12-16 akçe
Sabun	Kıyyesi 30 meblağ	Kıyyesi 8,5-10 akçe	-
Sade Yağ	Kıyyesi 28-34 meblağ	Kıyyesi 12-14 akçe	Vukkiyesi 38-42 akçe
Sarımsak	Kıyyesi 10 meblağ	-	Vukkiyesi 8-10 akçe
Soğan	Kıyyesi 2 meblağ	Kıyyesi 6-13 akçe	Vukkiyesi 1-3 akçe
Yağ Mumu	Kıyyesi 10-12 meblağ	Kıyyesi 100-108 akçe	Vukkiyesi 16-22 akçe

Tablo-48: Harput ve Malatya Kazalarına Ait Bazı Ürünlerin Fiyat Karşılaştırmaları (1657-1659)

Ürün	Harput	Malatya ²⁰⁴⁹
Badem	Nügisi (641 gram) 8 akçe	Okkası (1.282 kg) 18 akçe
Çerağ	Nügisi 6-7 akçe	Okkası 13-14 akçe
Pekmez	Nügisi 2,5-3 akçe	Okkası 6,5 akçe
Pestil	Nügisi 3-4 akçe	Okkası 8 akçe
Soğan	Nügisi 1 akçe	Okkası 9 akçe
Sumak	Nügisi 2,5 akçe	Okkası 9 akçe

4.1.6.2. Hububat Fiyatları

Temel gıda maddelerinin içerisinde olan hububatın üretimi her devirde teşvik edilmiş ve stratejik önemi olduğundan dolayı ihracı da yasaklanmıştır. Ayrıca fiyatı da sürekli kontrol altında tutularak, fahiş fiyattan satılması engellenmiştir²⁰⁵⁰.

Harput'ta buğday ve arpaya kile ve müd gibi ağırlık birimlerine göre fiyat verilmekteydi. Kile ve müdün miktarı imparatorluğun her yerinde aynı olmayıp bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Harput kilesi 102.535 kg (80 okka), İstanbul kilesi 20 okka (ortalama 25 kg), Amid kilesi de 12,828 kg gelmekteydi²⁰⁵¹. Harput'ta 1

²⁰⁴⁷ İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 245.

²⁰⁴⁸ İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, s. 244.

²⁰⁴⁹ Mehmet Karagöz, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası)-(1650-1750)*, İstanbul, 2003, s. 249-250.

²⁰⁵⁰ Mustafa Öztürk, "XIX Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar", *Bellekten*, LII/207-208, Ankara, 1989, s. 802.

²⁰⁵¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 354,405. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 251; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 1983, s. 281.

müd 8 İstanbul kilesine (yani 205,25 kg) denk idi. Osmanlı Devleti'nde resmi müd olarak İstanbul müdü kullanılmaktaydı. O da 20 İstanbul kilisesine denk geliyordu ve 513,120 kg idi²⁰⁵².

Hububatın fiyatı, paranın değerinin azalması ve siyasi bir takım olayların dışında, mevsime bağlı olarak yaşanan değişimler nedeniyle elde edilen ürünün kalite ve miktarının azalması veya artmasına bağlı olarak da değişiklik göstermekteydi²⁰⁵³. Bundan dolayı, Harput'taki hububat fiyatlarında bir dalgalanma yaşandığı açıktır. Mesela Mayıs 1625'te kilesi 7 selimi olan arpanın fiyatı Nisan 1632'de 27 şâhiye çıkmış, Haziran 1633'te ise 8 şâhiye inmiştir. Müd olarak da arpa Aralık 1680'de 17 kuruşa satılırken Mart 1683'te 6 kuruşa düşmüştür. Arpa fiyatlarındaki dalgalanma buğdayda da yaşanmıştır. Kasım 1627'de 16 selimiye satılan buğdayın fiyatı, Haziran 1633'te 12 şâhiye (selimi) düşmüştür. Aralık 1680'de arpanın fiyatındaki yükseliş buğdayda da olmuş, bu tarihte buğdayın müd'ü 25 esedi kuruşa çıkmıştır (bkz. Tablo-49).

Tablo-49: Hububat Fiyatları

Ürün Adı	Ölçü Birimi	Fiyatı	Tarihi
Arpa ²⁰⁵⁴	kile	7 selimi	Mayıs 1625
Arpa ²⁰⁵⁵	kile	27 şâhî	Nisan 1632
Arpa ²⁰⁵⁶	kile (Amid)	12 şâhî	Ekim 1632
Arpa ²⁰⁵⁷	müd	10 riyal kuruş	Ocak 1633
Arpa ²⁰⁵⁸	kile (Harput)	8 şâhî	Haziran 1633
Arpa ²⁰⁵⁹	4 kile (İstanbuli)	1,5 kuruş	Ağustos 1639
Arpa ²⁰⁶⁰	müd	17 kuruş	Aralık 1680
Arpa ²⁰⁶¹	müd	6 kuruş	Mart 1683
Buğday ²⁰⁶²	-	16 selimi 32 akçe	Kasım 1627
Buğday ²⁰⁶³	kile (Harputi)	12 şâhî (selimi)	Haziran 1633
Buğday ²⁰⁶⁴	müd	25 esedi kuruş	Aralık 1680

²⁰⁵² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 354,405; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 494.

²⁰⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 1-41.

²⁰⁵⁴ HŞS, nr. 383, s. 101/b.2.

²⁰⁵⁵ HŞS, nr. 181, s. 6/b.1.

²⁰⁵⁶ HŞS, nr. 386, s. 404/b.1.

²⁰⁵⁷ HŞS, nr. 386, s. 38/b.3.

²⁰⁵⁸ HŞS, nr. 386, s. 136/b.1.

²⁰⁵⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 100/b.2.

²⁰⁶⁰ HŞS, nr. 38244-VI, s. 54/b.2.

²⁰⁶¹ HŞS, nr. 331, s. 20/b.2.

²⁰⁶² HŞS, nr. 38244-III, s. 133/b.2.

²⁰⁶³ HŞS, nr. 386, s. 136/b.1.

²⁰⁶⁴ HŞS, nr. 38244-VI, s. 54/b.2.

4.1.6.3. Hayvan Fiyatları

Bu dönemde bilhassa binek hayvanı olarak kullanılan at ve merkep fiyatlarının, ev fiyatları ile mukayese ettiğimizde yüksek meblağlarda olduğu görülmektedir. Nitekim Harput'ta ortalama bir evin fiyatı 10 ile 50 kuruş arasında değişiklik gösterirken²⁰⁶⁵ buna mukabil bir ata biçilen değer Nisan 1629 tarihinde 30 esedi kuruştur²⁰⁶⁶. Aynı yılın Mayıs ayında başka bir at ise 23 kuruşa satılmıştır²⁰⁶⁷. Aralık 1637 tarihinde ise bir at 20 riyal kuruştan alıcı bulmuştur²⁰⁶⁸.

Merkep fiyatları da oldukça yüksek miktarlardaydı. Ekim 1625 tarihinde bir merkep 60 şâhiye satılmıştır²⁰⁶⁹. Bir yıl sonra Kasım 1626 tarihinde ise bir merkebin nısfı için 50 şâhî ücret ödendiği görülmektedir²⁰⁷⁰.

İncelediğimiz dönemde Harput'un dışında Osmanlının farklı kazalarında da binek hayvan fiyatlarının oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Zira 17. yüzyılın ilk çeyreğine Üsküdar'da on beş katır için 600 kuruş, bir katır için 800 akçe ve başka bir katır için de 63 kuruş ödendiğini öğrenmekteyiz²⁰⁷¹. Diğer taraftan 1717 yılında Malatya'da bir doru at fiyatının 20 kuruş, bir kula atın 25 kuruş, bir katır fiyatının da 20 kuruş olduğu görülmektedir²⁰⁷².

Bunun yanında Harput'ta öküz ve manda (camus) fiyatları, at ve merkep fiyatlarına nazaran daha düşüktü. Mayıs 1627'de toplamda 3 öküz 21 riyal kuruşa satılmıştır. Dolayısıyla bu tarihte ortalama bir öküz fiyatının 7 riyal kuruş olduğunu söyleyebiliriz²⁰⁷³. Ağustos 1639'da ise 3 adet miri camus için tespit edilen bedel 26 riyal kuruştur. Yani her bir camusun yaklaşık fiyatı bu tarihte 8,5 riyal kuruştur²⁰⁷⁴. 1659 yılında da bir camusun ortalama olarak 11 kuruş olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁷⁵.

²⁰⁶⁵ HŞS, nr. 38244-IV, s. 6/b.1; HŞS, nr. 331, s. 141/b.2; HŞS, nr. 331 s. 136/b.1; HŞS, nr. 38244-III, s. 46/b.2; HŞS, nr. 385, s. 122/b.2; HŞS, nr. 386, s. 12/b.1; HŞS, nr. 385, s. 10/b.1; HŞS, nr. 384, s. 109/b.4; HŞS, nr. 382, s.35/b.1; HŞS, nr. 362, s. 71/b.4; HŞS, nr. 331 s. 95/b.3.

²⁰⁶⁶ HŞS, nr. 383, s. 69/b.4.

²⁰⁶⁷ HŞS, nr. 383, s. 110/b.1.

²⁰⁶⁸ HŞS, nr. 384, s. 142/b.1.

²⁰⁶⁹ HŞS, nr. 383, s. 15/b.3.

²⁰⁷⁰ HŞS, nr. 38244-III, s. 129/b.3.

²⁰⁷¹ Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2010, s. 243-244.

²⁰⁷² Mehmet Karagöz, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası)*, s. 254.

²⁰⁷³ HŞS, nr. 38244-III, s. 37/b.3.

²⁰⁷⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 46/b.6.

²⁰⁷⁵ HŞS, nr. 38244-IV, s. 14/b.2.

4.2. Sosyal Hayat

4.2.1. Aile

Bir toplumun içtimai, siyasi ve hukuki vaziyetini anlayabilmek için önce onun çekirdeğini oluşturan aileyi incelemek gerekmektedir. Bir aileyi araştırmak aslında o topluluğu araştırmak demektir. Zira toplulukları aileler oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle aile, toplumun en üst basamağında bulunan devletin küçük bir biçimidir²⁰⁷⁶. Osmanlı devrinde ailelerin yapısı, bir taraftan eski Türk anlayışına dayanırken, diğer yandan İslamiyet'in ortaya koymuş olduğu kurallara göre biçimlenmiştir²⁰⁷⁷.

İslâm aileyi; hem kişinin huzur bulduğu bir ortam, hem neslin devamı için bir vesile, hem de mü'mini günah saydığı çeşitli kötülüklerden alıkoyan bir vasıta olarak değerlendirmiş ve aileye büyük önem vermiştir. Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili çok sayıda ayet yer almaktadır. Ayrıca aileyle ilgili İslam Peygamberinin sünnetinde de yeterli kural ve uygulama bulunmaktadır²⁰⁷⁸.

Seyyahların gözlemlerinden hareketle, Harput'ta büyük baba, büyük anne ve bunların evli çocukları ile gelin ve çocukların birlikte oluşturduğu geniş aile tipinin yaygın olduğu söylenebilir. Zira 17. yüzyılın başlarında Harput'a gelen Polonyalı Simeon, Harput şehrinde Sivas'ta olduğu gibi, evlerin çok büyük olduğunu ve bunların her birinde kırk beşik sallandığını söylemektedir²⁰⁷⁹. Ayrıca aynı asrın ortalarında Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi de şehirde *Büyük Köşeler, Küçük Köşeler, Munzur Oğulları, Hüseyin Han Oğulları ve Çavuş Karındaşı Oğulları* gibi hânedan sahiplerinden bahsetmektedir²⁰⁸⁰.

Harput'ta geniş aile tipi yaygın olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, aynı anda birden fazla kadınla evlilik çok enderdi²⁰⁸¹. Şer'iyeye sicillerine

²⁰⁷⁶ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, 23, Ankara, 2008, s. 86.

²⁰⁷⁷ Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, s. 152.

²⁰⁷⁸ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, XLVIII/1, Ankara, 2007, s. 3.

²⁰⁷⁹ Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul, 1964, s. 90.

²⁰⁸⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, s. 135.

²⁰⁸¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, s. 460; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, 31, Bahar 2012, s. 51; Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, S. 23, Ankara, 2008, s. 92,96; Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2010, s. 119; Rifat Özdemir, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo – Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul, 1989, s. 117; Mehmet Karagöz, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası)-(1650-1750)*, s. 172, 177.

yansıyan birkaç belgenin dışında birden çok kadınla evli olma durumuna rastlanmamıştır. Mart 1625 tarihine ait bir belgeden Hızır Beşe bin Abdullah adlı kişinin iki eşli olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁸². Yine Mart 1681 tarihli başka bir belgede ise el-Hâc Hüseyin bin Mustafa adlı kişinin iki evli olduğunu görmekteyiz²⁰⁸³. Fakat ikinci eşle evlilik de ilk hanımın rızası dâhilinde yapılmaktaydı. Mesela Mart 1633'te Veli bin Yusuf adlı kişi mahkemeye giderek hanımının ikinci evliliğine rıza gösterdiğini, o da buna karşılık olarak bir kış evini hanımına verdiğini beyan etmiştir²⁰⁸⁴. Yusuf ve hanımı olan Hacik adlı kadın, çocukları olmamasından dolayı böyle bir karar almışlardır. Fakat Yusuf'un, hanımını ikinci evliliğe ikna edebilmek için ona verdiği gayrimenkullerin kullanımına sonradan engel olması, kadının mahkemeye giderek kocasından şikâyetçi olmasına neden olmuştur²⁰⁸⁵.

Diğer taraftan, Harput'ta yapılan bazı ikinci evlilik teşebbüsleri de sonuçsuz kalmıştır. Belgelerden, kadının evli bir erkeğin hanımı üzerine kuma olarak gitmek istemediği açıkça anlaşılmaktadır. Mesela Haziran 1632 tarihli bir belgede, Hasan bin Molla Hüseyin adındaki birinin, kızı olan Şahibe'yi, Hasan adında birine bir at ve iki kuruş karşılığında nişanladığını öğrenmekteyiz. Ancak Şahibe, adamın evli olmasından dolayı "kuma üzerine varmazım" diyerek bu evliliğe karşı gelmiştir. Bunun üzerine erkek tarafı nişan sebebiyle verdiği hediyeleri geri istemiştir. Bu arada hediyeler arasında olan atın ölmesi sebebiyle, ata bedel olarak 14 kuruş ile birlikte nakit alınan iki kuruş da iade edilmiştir.²⁰⁸⁶

İlgi çekici başka bir örnekte ise Mevlüd bin Halil adlı kişi, Mustafa bin Sefer adlı kişinin kızı Fatma ile birkaç yıl nişanlı olmasına rağmen, başka biriyle evlenmiştir. Ancak Fatma'dan vazgeçmeyerek onunla da evlenmek istemiştir. Kızın babası buna karşı çıkmış ve kızının da Mevlüd ile evlenmek istemediğini söylemiştir. Ancak Fatma'nın bu konuda düşüncesini almak için mahkeme tarafından ayrıca bir naip görevlendirilmiştir. Naip Osman Efendi ve şahitler, Mustafa'nın evine giderek Fatma ile görüşmüş, yapılan görüşmede Fatma bizatihi mahkeme tarafından görevlendirilen vazifelilere Mevlüd ile evlenmeyeceğini beyan etmiştir²⁰⁸⁷. Netice itibarıyla, Mevlüd'ün

²⁰⁸² HŞS, nr. 383, s. 161/b.1.

²⁰⁸³ HŞS, nr. 38244-VI, s. 72/b.2.

²⁰⁸⁴ HŞS, nr. 386, s. 68/b.3.

²⁰⁸⁵ HŞS, nr. 386, s. 253/b.2.

²⁰⁸⁶ HŞS, nr. 181, s. 61/b.2.

²⁰⁸⁷ HŞS, nr. 181, s. 4/b.1.

nişan için vermiş olduğu altın yüzük ve diğer eşyalar ona iade edilerek nişan bozulmuştur²⁰⁸⁸.

Osmanlı toplumunda geleneksel aile yapısının içerisinde mühim bir yeri olan kadınların hukuki olarak birtakım hakları vardı. Fakat her dönemde görüleceği gibi eşler arasında şiddet veya çocuklara yapılan kötü muameleler bu devirde de yaşanıyordu. Bu bağlamda, Harput mahkemesine intikal eden bu tür vakalara da rastlamak mümkündür. Mesela Temmuz 1625 tarihinde Perçenç adlı köyde oturan Mansur bin Şah Veli, sakin olduğu köyden göçmek istemiştir. Ancak bu konuda hanımı ona muhalefet etmiştir. O da eşini dövmüş ve burnunu da kırmıştır²⁰⁸⁹.

Eşler arasında kavganın dışında, çocuklara uygulanan kötü muamelelere de rastlanmaktadır. Mesela Nisan 1634 tarihli bir belgeden, üvey annenin baskı ve tehditleri yüzünden, bir kız çocuğunun evden kaçarak iki gün dışarıda kaldığını öğrenmekteyiz. Babası Halep'te olduğu sıralarda üvey annesi her gün çocuğu korkutarak babası döndüğünde onu dövdürtmekle tehdit etmiştir. Çocuk da babasının Halep'ten döndüğü günün gecesi evden kaçmış ve geceyi dışarıda geçirmiş, sabah üzeri Bekir bin Hüseyin adlı kişinin evine gitmiş ve Bekir'in evde olmadığını görünce bir gece de burada kalmıştır. Bu olay yetkililere intikal edince, mirliya tarafından görevlendirilen Kâtip Ramazan Efendi, kız ile birlikte babası olan Mehmed'i mahkemeye getirerek bu hususu onlardan sorgulamıştır²⁰⁹⁰.

Aileyi oluşturan her bir bireyin birbirine karşı sorumlulukları bulunmaktaydı. Baba, hanımına ve çocuklarına karşı nazik ve merhametli davranarak onların geçimlerini sağlamakla yükümlü bulunmaktaydı. Hanımın kendisine ait malı, mülkü bile olsa, onun geçiminden kocası sorumluydu. Kocasının eşine ait olan gayrimenkul veya menkulleri borç alarak kullanabilirdi. Mesela Harput'ta kale dizdarı olan Seydi Ali Ağa hanımı Safiye'nin bir kısım altınını, eşyasını ve terekesini kendi masrafları için kullanmış, harcamış olduğu mallara mukabil olarak, hanımına beş inek, bir öküz, sekiz keçi ve büyük bir yorgan ile birlikte bazı eşyalarını vermiştir²⁰⁹¹. Başka bir belgede ise, Abdurrahman Çelebi bin Veli Beşe, hanımı Rahime'nin mihrini kullandığı için, Kuyulu

²⁰⁸⁸ HŞS, nr. 181, s. 4/b.2.

²⁰⁸⁹ HŞS, nr. 383, s. 86/b.5.

²⁰⁹⁰ HŞS, nr. 386, s. 285/b.2.

²⁰⁹¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 9/b.2.

köyünde bulunan bazı gayrimenkullerini ve buradaki bir kısım nakit gelirlerini hanımına devrettiğini görmekteyiz²⁰⁹².

Anne babanın çocuklarına karşı sorumlulukları olduğu gibi çocukların da anne ve babalarına karşı sorumlulukları bulunmaktaydı. Çocukların anne ve babalarına karşı yapacakları görevlerin başında, onların maddi ve manevi her türlü ihtiyaçlarını karşılamak, yaşlandıklarında ise onlara bakmak idi. Hatta gayrimüslim ailelerde ana-baba yaşlandığında çocuklarının kendilerine bakmalarını sağlayabilmek için çocuklarıyla anlaşma dahi yapıyordu. Mesela Nisan 1627'de Gürcübey Mahallesi'nde Malican adındaki bir gayrimüslim, bu mahallede bulunan evlerini ve Şefri Nahiyesi'ndeki gayrimenkullerini, kendisine ve ölünceye dek hanımına bakması ve 100 kuruşluk borcunu da ödemesi şartıyla oğlu Şah Emir'e bırakmıştır²⁰⁹³. Mornik adlı köyde bulunan başka bir gayrimüslim de muhtemelen çocukları vefat ettiği için, torunları ile bir anlaşma yapmıştır. Yapılan anlaşma gereği, evleri ile birlikte bağlarını ve 31 riyal kuruş nakit parasını, ölünceye dek kendisine bakmaları şartıyla, torunlarına hibe etmiş, torunları kendisine bakmadığı takdirde hibe ettiği gayrimenkulleri ve parayı geri alacağını da belirtmiştir²⁰⁹⁴.

Çocuk ve torunların dışında, kendisine bakması veya hizmet etmesi için farklı akrabalarla da anlaşma yapılmaktaydı. Mesela Hal köyünden olan Hasan bin Mustafa adlı şahıs, 15 senedir hizmetini gören Bolad adındaki dayısı oğlunun yanında kalması şartıyla, gayrimenkullerinin üçte birini Temmuz 1637'de ona bırakmıştır²⁰⁹⁵.

Diğer taraftan babanın, kendisine bakılması şartıyla kızını akrabalarından biriyle evlendirdiği de oluyordu. Mesela Haziran 1632'de Alışam adlı köyden Osman adlı kişi, vefat edinceye kadar kendisine bakılması şartıyla kızını kardeşinin oğlu yani yeğeni ile evlendirmiş ve malına onları ortak ettiği gibi, vefat edince bütün mirasını da onlara bırakmıştır²⁰⁹⁶.

Yaşlı ve yardıma muhtaç olan aile bireylerine veya akrabaya bakılması şartıyla yapılan sözleşmelerin yanı sıra, aile fertleri arasındaki ortak yaşam alanları ile alakalı birlikteliklere de yine taraflar arasında yapılan anlaşma ile son verilmekteydi. Mesela Temmuz 1639'da Ömer bin Ahmed adlı kişi mahkemeye giderek üvey oğlu Ömer'in kendisini yaşlı haliyle evden kovduğunu iddia etmiştir. Ömer de üvey babasıyla

²⁰⁹² HŞS, nr. 38244-II, s. 20/b.2.

²⁰⁹³ HŞS, nr. 38244-III, s. 18/b.3.

²⁰⁹⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 88/b.1.

²⁰⁹⁵ HŞS, nr. 384, s. 99/b.3.

²⁰⁹⁶ HŞS, nr. 181, s. 55/b.2.

anlaşarak ayrıldıklarını ve birbirlerinden herhangi bir alacaklarının olmadığını ve buna tanıklık edecek Müslümanların olduğunu söylemiştir. Neticede, tanıkların ifadesiyle Ömer'in beyanı doğrulanmıştır²⁰⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde çocuklar başıboş bırakılmayarak, onların imkânlar ölçüsünde korunmaları ve iyi yetiştirilmelerine önem verilmekteydi. Çocuk yetim ise, buna henüz doğmamış olanlar da dâhil olmak üzere, mahkeme tarafından çocuğa miras olarak kalan mülkü idare edebilecek bir vasi tayin ederdi. Mahkeme tarafından veya babanın hayatta bulunduğu sırada vasiyet yoluyla belirlenmiş olan vasinin güvenilir bir kişi olması gerekmektedir. Vasi, yetimin annesi, anneannesi, babaannesi, amcası, halası, dayısı veya teyzesi olabileceği gibi, akraba olmayan biri de olabilirdi. Önemli olan çocuğun ilerideki hayata en uygun biçimde hazırlanması ve ona miras olarak kalan malların korunmasıydı²⁰⁹⁸. Çocuk büyüyüp kendi mallarına tasarruf edebilecek bir duruma geldiğinde vasinin görevi bitmekteydi. Mesela babaları vefat eden Abdurrahman Çelebi ve Esmâ adlı kardeşlerin üzerine vasi olarak Süleyman Beşe atanmıştır. Abdurrahman Çelebi yetişkin bir yaşa gelince 1625 yılında kendisi ve kız kardeşi adına mahkemeye başvurarak babalarından kendilerine miras olarak kalan malları Süleyman Beşe'den talep edip almıştır. Ayrıca kendilerine ait olup da, Palu Beyinde olan 2.000 kuruş paranın 1.000 kuruşunu da tahsil etmiştir²⁰⁹⁹.

Vasi olarak atanan kişilerin güvenilir kişiler arasından seçilmesine dikkat edilmesine karşın, bunlardan yetimlerin mallarını gasp ederek tasarruf edenler de oluyordu. Ancak hak sahibi, gerekli mercilere müracaat ettiği takdirde suistimallerin önüne geçilebiliyordu. Mesela Abdurrahman adında bir yetim, vasisi olan Osman adlı kişinin akçelerini aldığını ve onları kendisine vermediğini iddia ederek hükümete müracaat etmiştir. Yapılan başvuru üzerine, konunun araştırılarak gerekli tedbirlerin alınması için 1633 yılında bir mübaşir görevlendirilmiştir²¹⁰⁰.

4.2.1.1. Nişan ve Nikâh

Ailenin oluşabilmesi için evlilik kurumuna ihtiyaç vardır. Evlenme, karı koca arasındaki birlikte yaşama ve karşılıklı yardımlaşmaya olanak veren ve kişilere karşılıklı ödev ve haklar yükleyen bir sözleşmedir. Bu sözleşme, her şeyden önce birbirleriyle evlenmeleri din ve hukuk açısından mümkün olan taraflar arasında ve iki

²⁰⁹⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 54/b.3.

²⁰⁹⁸ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 13.

²⁰⁹⁹ HŞS, nr. 383, s. 110/b.5.

²¹⁰⁰ HŞS, nr. 386, s. 382/b.1.

şahidin huzurunda yapılmaktaydı. Ancak bütün toplumlarda taraflar arasında nikâh kıyılmasından önce birbirileriyle evlenme isteğini ortaya koyanlar arasında uzun veya kısa süreli bir hazırlık dönemi geçmekteydi. Toplumumuzda bu hazırlık dönemi söz kesme ile başlamakta, nişan ile devam etmekte, sonrasında ise evlilik ile son bulmaktaydı. Bu süreç içerisinde evlenmeye aday olan kişiler ile onların aileleri, birbirlerini daha iyi tanımakta ve karşılıklı hediyeler alınıp verilmekteydi²¹⁰¹.

Bugün kısmen devam eden birçok âdet ve göreneğin 17. yüzyılda Harput'ta mevcut olduğu görülmektedir. Bu dönemde nikâhtan önce gelin adayına *başlık mukabelesinde* ya da *nişan nâmıyla* bir miktar para, küpe, yüzük, bilezik, vb. takılar ile giyecek ve kumaş türünden hediyeler verilirdi. Başlık veya nişan namıyla alınan paranın belirli bir miktarı yoktu. Mesela Harput Kalesi sakinlerinden sipahi Abdi Bey bin Ömer, Hanife adlı hanımına başlık parası olarak Mığı adlı köyde bulunan bir çiftliği (içindeki inek, öküz ve bahçesiyle birlikte) Temmuz 1663'te vermiştir²¹⁰². Temmuz 1672 tarihli bir belgede, başlık olarak verilen malın cinsi ve miktarı belirtilmeyerek sadece Hüseyin adlı kişinin Teslime adlı kızı, oğlu Hasan'a Allah'ın emri ile istediği ve kızın babası Ebubekir'e de bir miktar başlık namıyla eşya verdiği ifade edilmektedir²¹⁰³. 15 Kasım 1672 tarihli diğer bir belgeden anlaşıldığına göre, Şah Hüseyin adındaki damat adayı, Bektaş adlı kişinin kız kardeşi Perihan adındaki gelin adayıyla söz kestikleri için, nişan namıyla 9 esedi kuruş, bir keten gömlek, bir çift yüzük, bir kumaş ve üç dirhem miktarı ibrişim ile iki pabuç vermiştir. Ancak Perihan, Şah Hüseyin'le evlenmeyip amcasının oğluyula nişanlanmıştır. Bundan dolayı Şah Hüseyin mahkemeye başvurarak nişan namıyla vermiş olduğu para ve eşyaları geri almıştır²¹⁰⁴. Bu olay gösteriyor ki, nişan bozulduğu takdirde, erkek isterse evlilikten önce kız tarafına vermiş olduğu para veya eşyaları geri alabiliyordu.

Yapılan nişan veya nikâh akitlerinde, yeni kurulacak ailenin sağlıklı bir şekilde devamını sağlayabilmek için tarafların rızasına büyük önem verilmekteydi. Öncelikle, evlenecek kızın evliliğe rıza göstermesi gerekiyordu²¹⁰⁵. Gelin adayı istemediği takdirde velisi onu evliliğe zorlayamaz, istemediği biriyle de evlendiremezdi. Nitekim mahkemeye intikal eden kimi davalarda gelin adayının evlilikle alakalı görüşünün

²¹⁰¹ M. Akif Aydın, "Aile Hayatı", *İlmihal II-İslam ve Toplum*, Ankara, 2006, s. 199-2002.

²¹⁰² HŞS, nr. 386, s. 143/b.3.

²¹⁰³ HŞS, nr. 362, s. 60/b.2.

²¹⁰⁴ HŞS, nr. 362, s. 94/b.1.

²¹⁰⁵ Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyeye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, s. 512-513.

alınması için mahkemece bir görevli vazifelendirildiği görülmektedir. Görevli, kızın meskûn olduğu eve giderek orada onun bizatihi nikâhla alakalı fikrini alırdı. Bu konuda yukarıda bazı örnekler verilmişti. Bu hususa dair elimizde farklı belgeler de mevcuttur. Mesela Temmuz 1671’de İbrahim ve Yeter adlarında kişiler kendi rızaları ile birbiriyle nişanlanmışlardır. Fakat kızın dayısı bu evliliğe karşı çıkınca olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkeme de kızın görüşünü almak için bir görevli tayin etmiştir. Şahitlerin huzurunda kızla yapılan görüşmede, gelin adayını, İbrahim adlı kişi ile rızasıyla nişanlandığını ve İbrahim’den başka biriyle evlenmek istemediğini beyan edince, dayının bu evliliğe engel olmaması doğrultusunda bir karar alınmıştır²¹⁰⁶. Ocak 1633 tarihine ait diğer bir belgede ise, küçük yaşta bir kız çocuğunu, vasisi olan amcasının kendi oğluyla zorla nikâhladığı görülmektedir. Ancak kız çocuğu bu evliliğe karşı çıkarak amcası Mehmed bin Mustafa’dan Harput Sancağı’na mutasarrıf olan Mehmed Ağa’nın huzurunda davacı olmuştur. Kız ifadesinde, amcası Mehmed’in eve geldiğini ve kendisini oğlu Hasan ile nikâhladığını söyleyerek evden zorla çıkarıp götürmek istediğini, ancak feryat ve figan ettiğinde üvey babası Mahmud’un geldiğini ve onu amcasının elinden kurtardığını, amcasının kendisine haksızlık ve zülüm ettiğini, bu nikâha da rızasının olmadığını belirtmiştir. Kızın amcası da bu iddiaları kabul etmiş, kızın başka biriyle evlenmek istediğini, ancak velayeti hasebiyle onu oğlu Hasan’a nikâhladığını söylemiştir. Bunun üzerine, yapılan nikâhın ‘*âdet-nâs üzere* olmadığı, *te’addî üzere* olduğu mahkemece kayıt altına alınmıştır²¹⁰⁷.

Bir kızın iki kişi ile nişanlandırıldığı iddiası ile mahkemeye intikal eden davalar da vardır. Mesela 1666 yılında Miyadun adlı köyden Hasan bin Ali adlı kişi, Bali bin Musa ve kızı Ayşe ile Sarıyakub köyünden olan Şaban ibn-i Hüseyin adlı kişiden şikâyetçi olmuş ve Bali’nin, Ayşe’yi 20 kuruş nişan bedeli karşılığında kendisine nişanladığını, ancak kızın kendisinden başka Şaban’la da nişanlandırıldığını ifade etmiştir. Kızın babası ise bu iddiaları kabul etmemiş ve kızının Şaban’la nişanlı olduğunu söylemiştir. Konunun aydınlığa kavuşturulması için Ayşe’nin bu husustaki görüşü alınmıştır. Ayşe, kendi rızası doğrultusunda babasının onu Şaban’a nişanladığını, ancak Hasan’ın her zaman köyde yolu üzerine çıkarak onu kendisiyle evlenmeye zorladığını, hatta bu nedenden dolayı Hasan tarafından darp edildiğini bildirmiş ve Hasan ile evlenmeyeceğini söylemiştir. Mahkeme de *mersûmenin rızâsıyla*

²¹⁰⁶ HŞS, nr. 38244-I, s. 127/b.1.

²¹⁰⁷ HŞS, nr.386, s. 39/b.1.

*merkûm Şaban'a 'akd olunmasına izin verilmesine ve Hasan'ın mu'ârazadan men edilmesi doğrultusunda karar almıştır*²¹⁰⁸. 1671 yılında İbrahim bin Ali adlı kişi, mahkemeye müracaat ederek, Muhammed adlı kişinin Ayşe adlı kızını kendisine verdiği dair söz kesildiğini, nişan namıyla bir miktar eşyayı da kızın akrabalarından olan Ali adlı şahsa teslim ettiğini, ancak kızın ona verilmediğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Kızın babası bu iddiaları reddederek kızını üç ay önce Yusuf adlı kişiye Allah'ın emriyle verdiğini ve İbrahim'e de bu konuda herhangi bir söz vermediğini söylemiştir. Gelin adayı da kendi rızasıyla babası tarafından Yusuf'a verildiğini ifade ederek İbrahim'den haberinin olmadığını söylemiş ve bunun üzerine İbrahim mahkeme kararınca davadan men edilmiştir²¹⁰⁹.

Evlenecek kişi nikâh işlemlerini bir vekil vasıtasıyla da yürütebilmekteydi. Ancak bu durumu suistimal edenler oluyordu. Nitekim Şubat 1633 tarihli bir mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, Ekrüz köyünden Safiye bint-i Ömer adlı bir kadın ile Ali Beşe bin Karaoğlan adlı kişi evlenme kararı almışlardır. Safiye nikâhını kıyması için sipahi taifesinden Mahmud Ağa'yı köyün imamı ve köy halkının huzurunda vekil olarak tayin etmiştir. Ancak Mahmud Ağa henüz kadının nikâhını Ali Beşe ile kıymadan, Ali Beşe nikâhları kıyılmışçasına kadının evine giderek onu tasarruf etmiştir. Sabah olunca kadın nikâhının kıyılmadığı haberini almıştır. Bu nedenle Safiye mahkemeye müracaat ederek Ali Beşe'den davacı olmuştur. Ali Beşe mahkemede Mahmud Ağa'nın nikâhlarını kıymadığını ifade etmiş, fakat kadının evine gidip onu tasarruf etmediğini söyleyerek suçlamayı reddetmiştir. Bunun üzerine Safiye'den iddiasını kanıtlayabilecek bir delil mahkemeye sunması istenmiştir. Ancak kadın davasını ispata muktedir olamamıştır²¹¹⁰.

Evlenmeden önce gelin adayı için verilen başlık veya nişan parasının yanı sıra evliliğin gerçekleşmesi sırasında da kadın mehir hakkı kazanırdı. Evliliğin geçerli olması için mehrin gerekliliği bilinmektedir. Ancak mehrin kadının zimmetinde bir hak olabilmesi için zifaf veya sahîh halvet olmalı ya da bundan önce taraflardan birisinin vefat etmesi gerekmektedir.

Mehir, *mehr-i müsemma* ve *mehr-i misil* olarak ikiye ayrılmaktadır. Mehr-i müsemmayı taraflar birbirleriyle anlaşarak belirlemektedir. Mehr-i misli ise kızın babası tarafından benzer şartlardaki kadınlara verilen mehirlere bakılarak sonradan takdir

²¹⁰⁸ HŞS, nr. 397, s. 88/b.3.

²¹⁰⁹ HŞS, nr. 38244-I, s. 128/b.3.

²¹¹⁰ HŞS, nr. 386, s. 51/b.2.

edilmekteydi. Evlenme sözleşmesi sırasında mehir tespit edilmez ya da tespit edilen mehir geçersiz olursa kadına mehr-i misil ödenirdi. Mehrin tamamı peşin ödenebileceği gibi, bir kısmı veya tamamının ödenmesi sonraya da bırakılabilirdi. Peşin ödenen mehre muaccel mehir, ödenmesi ertelenen mehre ise müccel mehir denilmekteydi²¹¹¹.

Mahkemeye intikal eden bir kısım davalardan, Harput'ta verilen mehrin miktarlarının çok farklı meblağlarda olduğunu görmekteyiz. Bu durum mehrin genellikle tarafların birbirleriyle anlaşarak belirlemelerinden kaynaklanmıştır. Mesela Ekim 1639'da Aliye ve Mureyc adlı kişilerin nikâh akitlerinde kadının mehri için 10 kuruş peşin ve 1.000 akçe de sonradan verilmesi kararlaştırılmıştır²¹¹².

Nakit gelirlerin dışında gayrimenkuller de mehir olarak verilmekteydi. Mesela İbrahim Bey adında biri Hoca Mahallesi'nde olan evini Ayşe adlı kadının mehri için vermiştir²¹¹³. Hüseyin bin Hızır adlı kişi de eşinin mehr-i muaccel ve mehr-i mücceline karşılık olarak Ulu Camii Mahallesi'nde bulunan evlerini vermiştir²¹¹⁴. Ekim 1654 tarihinde ise Hüseyin bin Abdullah adlı kişi zevcesi Fatma adlı kadın için tayin edilen 15 kuruşluk muaccel mehrini ödemek için Hoca Mahallesi'nde bulunan evinin yarısını kadına vermiştir²¹¹⁵.

Mehir miktarlarının çok yüksek meblağlarda belirlendiği de oluyordu. Zira 1659 yılına ait bir tezkere kaydından Ayşe adlı kadının vefat eden kocasından 300 riyal kuruşluk mehir alacağını olduğunu öğrenmekteyiz²¹¹⁶. 1639 yılında ise Halil adlı kişi Büyük Köse Mustafa adlı yeniçerinin kızı Hadice'ye mehir için 600 kuruş vermiştir. Fakat Hadice ve Mustafa'nın ölümü üzerine ödemiş olduğu mehri Mustafa'nın mirasçılarında talep ederek geri almak için hükümete müracaat etmiştir²¹¹⁷. Yine bir fetva sureti kaydında bu duruma açıklık getirilerek mehir olarak verilen paranın nikâhlandıktan sonra kızın ölmesi durumunda ödenen paranın talep edilmesinin caiz olacağı, şeyhülislam tarafından beyan edilmiştir. Bu da nikâh için verilen mehrin kızın vefat etmesi durumunda geri alınabileceğini göstermektedir²¹¹⁸. Ancak mahkemeye intikal eden kimi davalarda kadının vefat etmesi sebebiyle onun varislerinin kadına ait

²¹¹¹ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 284.

²¹¹² HŞS, nr. 38244-II, s. 70/b.1.

²¹¹³ HŞS, nr. 384, s. 110/b.2.

²¹¹⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 89/b.5.

²¹¹⁵ HŞS, nr. 385, s. 8/b.1.

²¹¹⁶ HŞS, nr. 38244-IV, s. 148/b.1.

²¹¹⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 147/b.1.

²¹¹⁸ Bir kişi mehrini vererek birinin kızını nikâhlıyor, fakat kız nikâhtan sonra vefat ediyor. Kişinin ödemiş olduğu mehri geri talep etmesi caiz olur mu? Sorusuna fetva makamınca caiz olacağına dair fetvanın kaydı için bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 147/b.2.

mehri kocadan talep ederek aldıklarına da şahit olmaktayız. Mesela Ekim 1624'de Ömer Çelebi bin Mahmud, kızının vefatı sebebiyle damadı Cebeci İbrahim Beşe bin Ahmed Ağa'dan, kızından kendisine *irs-i şer'le intikâl* eden esbâb ve emvâlin yanı sıra kızının mehr-i muaccele ve mehr-i müeccelesini talep etmiştir. Bu bağlamda İbrahim Beşe'den bir altın levhi? 10 arslanlı kuruş ve bir ham leğen, bir sahan, bir hamam tası, bir tül hamam gömleği ve bir bez kaftan alınmıştır²¹¹⁹. Aralık 1654 tarihinde ise annesi vefat eden es-Seyyid Osman adlı kişinin, babası Ferhad'dan davacı olarak annesinin mehr-i müeccelesini talep ettiğini ve mahkemenin de çocuğa annesinin mehrinin ödenmesi için hüküm verdiğine şahit olmaktayız²¹²⁰.

Ayrıca kocası vefat eden kadın, mehrini kocasının varislerinden talep ederek almaya hakkı vardı. Bu hususta Harput mahkemesine intikal eden çok sayıda dava bulunmaktadır. Mesela Ekim 1624'de kocası vefat eden Rahime adlı kadın 40.000 akçelik mehrini kocası Musli Çavuş'un varislerinden talep etmiştir²¹²¹. Mart 1639'da kocası vefat eden Bengi adlı bir kadın, sümün, mehir hakkı ve iddeti nafakası olarak 50 kuruş ve bir yorgan ile bir yastığı kocasının varislerinden almıştır²¹²². 1639 yılında ise Bağdad seferinde şehit olan Ali adlı kişinin hanımı olan Fatma adlı kişi mahkemeye başvurarak kocasının kendisine mehir olarak verdiği evin hissesini eşinin kardeşi Musli'den talep etmiş ve almıştır²¹²³.

4.2.1.2. Evliliğin Sonlandırılması

Kur'an-ı Kerim ve İslam Peygamberinin hadislerinde Müslümanlar yuva kurmaya teşvik edilmesine rağmen İslamiyette evlilik birliğinin sona ermesi, mümkün olmayan bir akit olarak görülmemiştir. Evliliği sürdürmek imkânsız hale geldiğinde eşler ve özellikle kocaya çoğu defa mahkemeye başvurmadan boşanma hakkı verilmiştir. Fakat evliliğin basit sebeplerden yıkılmaması için de bazı tedbirler alınmıştır. Her şeyden önce sebepsiz boşanmalar dinen hoş karşılanmamış ancak haklı bir sebebin varlığı boşanmayı caiz hale getirmiştir. Ayrıca boşanıp yeniden evlenmelerin suistimal edilmemesi için de boşanmaya bir sınırlama getirilmiş, ayrı ayrı

²¹¹⁹ HŞS, nr. 383, s. 46/b.2.

²¹²⁰ HŞS, nr. 385, s. 26/b.1.

²¹²¹ HŞS, nr. 383, s. 29/b.2.

²¹²² HŞS, nr. 38244-II, s. 13/b.2.

²¹²³ HŞS, nr. 38244-II, s. 20/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 31/b.1.

ya da bir defada karısını üç kere boşayan kişi o kadını yeniden nikâhına alabilmesi için kadının başka biri ile hileli olmayan bir evlilik yapması şart koşulmuştur²¹²⁴.

Harput'ta evliliğin sonlandırılması genellikle erkeğin tek taraflı irade beyanıyla veya tarafların birbirleriyle anlaşarak ya da mahkeme kararı ile gerçekleşmiştir. Mahkemeye intikal eden boşanma davalarında erkeğin eşini üç talak üzere boşadığı görülmektedir. Mesela Haziran 1625'te Musa adlı kişi hanımı Fatma'yı üç talak üzere boşamış ve kadına mehri karşılığında 16 kile buğday vermiştir²¹²⁵.

Üç talak şeklinde yapılan boşanmaların bazıları kızgınlık anında yapıyordu. Kimi zaman da boşanma işleminin gerçekleşmesi belirli şartlara bağlıyordu. Ayrıca kişinin bilinçsiz bir şekilde, yani sarhoş iken karısını üç talak üzere boşadığı da oluyordu. Mart 1637'de Ahmed Kethüda mahkemeye giderek damadı olan Allahverdi adlı kişinin kendisine küfür ederek kızını üç talakla boşadığını bildirmiştir. Şahitlerin ifadesiyle de Ahmed kethüdanın beyanı doğrulanmıştır²¹²⁶. Mayıs 1637'de ise, Hüseyin adlı köyün sakinlerinden olan Bedrus veled-i Gazar adlı gayrimüslim mahkemeye giderek Hamidi adlı köyün sakinlerinden ve muhtemelen sonradan Müslüman olan damadı Hüseyin bin Abdullah'tan davacı olmuştur. Hüseyin'in kız kardeşi Şazik'i Müslümanların huzurunda altı ay önce talak-ı selase ile boşayıp gönderdiğini, ancak Hüseyin'in boşamış olduğu hanımının yeniden eve dönmesini istediğini söylemiştir. Bu durum mahkemede Hüseyin'den sorulmuştur. Hüseyin de sarhoş iken hanımını üç talak ile boşadığını ifade etmiştir. Fakat mahkeme sarhoş bir halde yapılan boşamayı geçerli saymış ve tarafların ayrılmasına hükmetmiştir²¹²⁷.

Bazı mahkeme kayıtlarından ise, erkeğin boşanmayı şahitlerin huzurunda belli şartlara bağladığı görülmektedir. Eğer koşulan şart gerçekleşirse kadının veya onun vekilinin ya da herhangi birinin bu hususta mahkemeye müracaat etmesi durumunda, şahitlerin ifadesi ve kadının hükmüyle taraflar arasında boşama gerçekleşirdi. Mesela Mart 1634 tarihinde mahkemeye intikal eden bir boşanma davasından anlaşıldığına göre, Zekeriya adlı kişi "*Bekir Bey'in kapusuna ayak basub varub gelirse menkûhem benden talâk-ı selâse ile red olunsun*" diye bir şart (veya yemin) koşmuştur. Ancak bu şartını tutamamıştır. Bu nedenle Hasan Çelebi adlı kişi mahkemeye müracaat ederek Zekeriya'nın hanımını üç talak ile boşadığını, ancak bir senedir onu evinden

²¹²⁴ M. Akif Aydın, "Aile Hayatı" *İlmihal II İslam ve Toplum*, s. 223-225.

²¹²⁵ HŞS, nr. 383, s. 68/b.5.

²¹²⁶ HŞS, nr. 384, s. 35/b.3.

²¹²⁷ HŞS, nr. 384, s. 72/b.4.

çıkarmayarak zina ettiğini ifade etmiştir. Zekeriya, mahkemede koşmuş olduğu şartın üç talak üzere olmadığını söylemiş olsa da, şahitlerin beyanıyla Zekeriya'nın üç talak üzere şart koştugu ortaya çıkmıştır. Bu sebepten kadı, tarafların ayrılmasına hükmetmiştir²¹²⁸. Temmuz 1659'da Hoğu adlı köyün sakinlerinden Mehmed Bey bin Ali adlı kişi mahkemeye giderek “evimden çıkub gidmesem avradım mutallâka olsun” diye bir şart koştugunu ifade etmiştir. Bu şartı yerine getirmek için Mehmed Bey evinden çıkıp birkaç gün başka yerde kaldığını ve şartını yerine getirdiğini söylemiş ve mahkemeden evine gitmek için izin istemiştir. Mahkeme, Mehmed Bey'in beyanında yalan ve *bir vechle hileye salik* veya şartın üç talak üzerine gerçekleşmediğine dair yemin etmesini teklif etmiş, o da bu doğrultuda yemin etmiştir²¹²⁹.

Kilise hukukunda, genel kural olarak Hristiyanların eşlerinden boşanıp başkaları ile evlenmeleri yasaktı. Bu sebepten dolayı Harput'taki gayrimüslim ailelerin boşanma davaları İslam hukukuna göre düzenlenmekteydi. Nitekim mahkeme kayıtlarına yansıyan bu tür davalarda genellikle İslam hukukuna göre hüküm verildiği görülmektedir. Mesela Kasım 1633 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kesper adlı bir gayrimüslim İstanbul'a gitmeye karar vermiş; ancak Kesper'in hanımı Zahire adlı kadının kardeşi Görkik ve babası Murad adlı gayrimüslimler, Kesper'in İstanbul'a gitmesine karşı çıkararak oraya gittiği takdirde dönmeyeceğini söylemişlerdir. O da üç seneden fazla orada kalırsam hanımım üç talak ile benden boş olsun diye bir şart koşmuştur. Ancak on iki sene geçmesine rağmen Kesper gelmemiştir. Bu yüzden kadın, kocasını boşamak için kadıya müracaat etmiş ve şahitlerin ifadesi doğrultusunda kadın kocasından ayrılmıştır²¹³⁰.

İslam hukukunda yaygın olarak kullanılan *muhâlea* veya *hul'* denilen yöntem ile yani eşlerin birbiriyle anlaşarak evliliklerini sonlandırması²¹³¹ gayrimüslim aileler arasında da uygulanmaktaydı. Bu tür müracaatlarda, boşanma teklifi daha çok kadınlardan gelmekteydi. Evlilik hayatından mutlu olmayan ve bunu devam ettirmek istemeyen kadın, mehir ve adet-i nafakası gibi haklarından vazgeçerek kocası ile anlaşarak boşanma talebinde bulunabiliyordu.

Ocak 1638'de Zaluni köyünden Günfan bint-i Turik adlı gayrimüslim kadın, kocası Hacuk veled-i Emrik adlı gayrimüslimden boşanmak için mehrinden, âdet-i

²¹²⁸ HŞS, nr. 386, s. 274/b.1.

²¹²⁹ HŞS, nr. 38244-IV, s. 116/b.3.

²¹³⁰ HŞS, nr. 386, s. 202/b.1.

²¹³¹ M. Akif Aydın, “Aile Hayatı”, *İlmihal II İslam ve Toplum*, s. 232.

nafakasından ve zevcelikle alakalı her husustan vazgeçmiştir. Bu doğrultuda boşanma talebi kadının vekili Tavtil adlı gayrimüslim vasıtası ile mahkemeye bildirilmiş ve mahkemede kadının evlilikten doğan tüm haklarından vazgeçtiği ibra edilmiştir. Bunun üzerine kocası da onu talâk-ı selâse ile boşamıştır²¹³².

Gayrimüslimlerin evliliklerinde mehir diye bir kavram bulunmamasına karşın, Harput'ta gayrimüslim ailelerdeki boşanma davalarında da mevcut olduğu, yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. Yine gayrimüslim tebaaya ait görülen boşanma davalarının çoğunlukla İslam hukukuna göre olması, bunların nikâh akitlerinin İslami hukuk üzere yapıldığını göstermektedir. Nitekim Hristiyan geleneklerine uygun yapılan nikâh akitlerinde mehir talep edilemeyeceğine dair mahkeme kararları mevcuttur. Mesela Zevi bint-i Tarandifila adlı Rum kadın, Üsküdar Mahkemesine başvurarak kendisini boşayan kocası Yorgi adlı kişiden *mehr-i müeccel* talebinde bulunmuştur. Kocası ise mahkemede nikâhlarını *âyin-i millet-i nasârâ* üzere yaptıklarını ve mehir tespit etmediklerini söylemiştir. Kadın mahkemede haklılığını ispat etmeye âciz kalınca, Hristiyan ananesine uygun hüküm verilmiş ve kadının mehir talebi reddedilmiştir²¹³³.

Muhâlea uygulaması, Harput'taki Müslüman aileler tarafından da sıklıkla kullanılmaktaydı. Mesela Depecik köyünden Fatma, kocası İlyas'tan²¹³⁴; Kinederiç köyünden Kezban, kocası Veli'den²¹³⁵; Meryem adlı kadın, kocası Mehmed'den²¹³⁶ ayrılmak için mehir ve nafakalarından vazgeçmişlerdir.

Şiddetli geçimsizlik yüzünden tarafların anlaşarak kadının huzurunda boşandıkları da oluyordu. Mesela Eylül 1622'de Mustafa adlı kişi mahkemeye başvurarak hanımı ile geçinemedikleri için “*zindegânimiz olmayub*” üç talak ile hanımını boşadığını bildirmiştir²¹³⁷. Haziran 1632 tarihinde Ebubekir mahkemeye giderek kardeşi Ayşe'nin vekili olarak, Ayşe'nin, kocası Mehmed ile geçinemediklerini ve evliliklerine son verilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu sebepten üç talak ile boşanma işlemleri gerçekleşmiştir²¹³⁸.

²¹³² HŞS, nr. 384, s. 151/b.1.

²¹³³ Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, İstanbul, 2015, s. 17,158.

²¹³⁴ HŞS, nr. 383, s. 16/b.4.

²¹³⁵ HŞS, nr. 38244-IV, s. 18/b.1.

²¹³⁶ HŞS, nr. 386, s. 85/b.2.

²¹³⁷ HŞS, nr. 181, s. 32/b.4.

²¹³⁸ “... hemşirem Aişe nâm hâtûn ile zevci mezbûr Mehmed Çelebi mâbeyninde zindegânileri olmayub tefrik lazım gelmekle...”, HŞS, nr. 181, s. 62/b.2.

İslam dinini seçerek Müslüman olan bazı kimselerin gayrimüslim eşlerini boşadıkları da görülmektedir. Ağustos 1637 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, İslamiyeti seçerek Mehmed adını alan biri hanımından kendisi gibi Müslüman olmasını istemiş, hanımı bu isteğini kabul etmeyince de onu boşamıştır²¹³⁹. Ancak tam tersi durumlarla da karşılaşılabilirdi. Nitekim 2 Mayıs 1672 tarihli bir belgede, Hasan bin Abdullah adlı kişi mahkemeye müracaat ederek Müslüman olmadan dört sene önce Gülvar veled-i İğob adlı gayrimüslimin Meryem adındaki kızını kendisiyle nişanladığını, o da nişan olarak gelin adayına bir altın hâtem, bir kuruşluk keten ve bir kuruşluk ibrişim verdiğini söylemiştir. Ancak şeref-i İslâm ile müşerref olup geldiğinde Meryem'in Markos adlı gayrimüslimle evlendirildiğini söyleyerek bu hususun sual olunmasını mahkemeden talep etmiştir. Markos, bu konuda bir bilgisinin olmadığını ve Meryem'in de kendi rızasıyla onunla evlendiğini ifade etmiştir. Gülvar ise, Hasan'ın ikrarını yalanlayarak kızını ona vermediğini ve nişan için ondan herhangi bir eşya da almadığını ifade etmiştir. Netice itibariyle Hasan, mahkemede Gülvar'ın kızını kendisine vermediğine dair yemin etmesini talep etmiştir. Gülvar da İncil ve İsa peygamber üzerine kızını ona vermediğine dair yemin etmiştir²¹⁴⁰.

Bazı boşanmalar kocanın iş yapmak için başka memleketlerde bulunması ve uzun süre eve gelmemesinden kaynaklanmaktaydı. Böyle durumlarda koca belirli bir tarihe kadar dönmediği takdirde karısının boş olacağını beyan eder veya boşanmayı kendisi adına gerçekleştirecek bir vekil tayin edebilirdi²¹⁴¹. Mesela Haziran 1655 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, İstanbul'a giderek İslam'la şereflenen Sefer Beşe adlı kişi eşini boşama yetkisini babası Serkis'e bırakarak onu kendisine bu hususta vekil olarak atamıştır. Sefer Beşe'den haber alınamaması sebebiyle hanımı Marta'nın vekili ve kardeşi olan Asadur adlı kişi mahkemeye müracaat ederek tarafların boşanmasını talep etmiştir. Şahitlerin beyanı doğrultusunda da Serkis, oğlunun vekili olarak Marta'yı talâk-ı selâse ile boşamıştır²¹⁴².

Mahkemeye intikal eden bir kısım davalarda ise, kocasının kendisine iftira atarak boşadığını söyleyen kadınların da olduğu görülmektedir. Kavak adlı köyden Sultan adlı kadın Haziran 1664'de mahkemeye giderek sekiz aydır evli olduğu kocası İbrahim bin Hüseyin adlı kişinin kendisine iftira atarak onu boşadığını ifade etmiştir.

²¹³⁹ HŞS, nr. 384, s. 112/b.2.

²¹⁴⁰ HŞS, nr. 362, s.20/b.2.

²¹⁴¹ Suraiya Faroghi, "Kadın ve Aile", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), İstanbul, 2006, s. 721.

²¹⁴² HŞS, nr. 385, s. 89/b.3.

İbrahim, Sultan'ın zifaf gecesi bakire olmadığını anlayınca onu o gece boşadığını mahkemede söylemiştir. Fakat şahitlerin ifadesiyle Sultan'ın sekiz aydır İbrahim'in nikâhlı eşi olduğu ortaya çıkmıştır²¹⁴³. Muhtemelen erkek, mehir ve nafaka gibi ödemek zorunda olduğu maddi külfetlerden kurtulmak için hanımına iftira atarak zifaf gecesi onu boşadığını söylemiştir.

Hanefi mezhebinde kocanın, savaşta, ticari bir yolculukta veya herhangi bir nedenden dolayı kaybolması kadın için boşanma sebebi sayılmamıştır. Kocanın öldüğüne dair herhangi bir haber gelmezse bu kadınlar 90 ya da 120 yıl veya yaşlarının ölümüne kadar onlardan ayrılmaları bu mezhebe göre yasaktı. Bu durumdan dolayı kadınlar psikolojik, fizyolojik ve sosyo-ekonomik gibi maddi ve manevi birçok yönden sıkıntı yaşamaktaydılar. Hanefi hukukuna göre hükmeden Osmanlı kadıları kocanın yokluğu sebebiyle ortaya çıkan bu tür mağduriyetleri önlemek için mahkemeye yapılan müracaatları değerlendirerek Şafii mezhebi doğrultusunda naipler görevlendirerek bu çeşit davaları sonuçlandırmaktaydı. Zira Şafii mezhebinde kocası kaybolan kadınlar, belli bir süre geçtikten sonra kadı tarafından tefrik edilebiliyordu²¹⁴⁴. Mesela Temmuz 1664'de Huriye bint-i Hamza adlı kadın şafii mezhebine geçerek 15 yıldır *celâ-yı vatan* eden kocası Hüsrev bin Abdullah'ın kayıp olması ihtimali ve nafakaya da ihtiyacı olması sebebiyle kocasından boşanmak istemiştir. Bunun üzerine mahkeme kadının boşanması için şafii mezhebinden bir naip görevlendirilmiştir. Böylece kadının kocasından boşanma işlemleri gerçekleştirilerek ona nafaka bağlanmıştır²¹⁴⁵.

Öte taraftan, kocanın hanımına karşı sarf ettiği bazı sözler nikâh akdine zarar verebilmekteydi. Böyle bir durumda, evlilik tamamen sonlandırılmasa da nikâh akdinin yenilenmesi gerekmekteydi. Mesela Kasım 1655'te Mustafa bin Allahverdi adlı kişi mahkemeye giderek eşi Teslime'ye "*anam bacım ol şimdiden sonra bana lazım değilsin*" dediğini söyleyerek nikâhlarına zarar gelip gelmediğini öğrenmek istemiştir. Mahkeme bu sözlerden dolayı tarafların nikâhlarının yenilenmesi gerektiğini belirtmiş ve kadı huzurunda eşler arasında nikâh yenilenmiştir²¹⁴⁶.

²¹⁴³ HŞS, nr. 368, s. 80/b.2.

²¹⁴⁴ Saadet Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, Bursa, 2007 s. 307, 310.

²¹⁴⁵ HŞS, nr. 368, s. 86/b.1.

²¹⁴⁶ HŞS, nr. 385, s. 131/b.2.

4.2.2. Komşuluk İlişkileri

Sosyal yaşantının aileden sonraki halkasını komşular oluşturduğundan, her din ve kültürde komşuluk ilişkilerine dair kurallar vardır. İslam, komşu haklarını insan hakları veya kul hakkı denilen haklar sınırları içerisinde ele almakta ve komşuluk hukukuna en az akrabalık hukuku kadar önem vermektedir. Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse İslam Peygamberinin hadislerinde komşuluğun dini kurallar içerisinde mühim bir yere sahip olduğu açıkça ifade edilmektedir²¹⁴⁷.

Osmanlı Devleti, komşuluk haklarını gözetmek konusunda Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetmemiştir. Hatta Osmanlı'da Ebussuud Efendi'nin fetvalarında, bir Müslim için, kötü olan Müslim komşudansa iyi komşuluğu olan zimmînin tercih edilebileceği ifade edilmektedir. Ayrıca komşuluk hakkı olarak gayrimüslimin ikram ettiği dini ve geleneksel yiyecekler dahi kabul edilebileceği belirtilmiştir²¹⁴⁸.

Komşuluk ilişkileri, geleneksel kültür ve dinle yoğrulmuş ahlak anlayışının toplumsal davranış biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre komşuların birbirlerine karşı bir takım sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar fertler arasında dini ve ahlaki vazife olarak sayılmakta, komşular arasında gündelik yaşam içinde maddi ve manevi gereksinimin karşılanması ve mutlu günlerin paylaşılması, üzüntülü günlerde ise yardımlaşma ve dayanışmayı ifade etmekteydi²¹⁴⁹. Doğum, düğün, hastalık ve ölüm gibi günlerdeki birliktelikler ile ihtiyaç sahibi komşuların gözetilmesi bu bilinci oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde komşular arasındaki uygun olmayan davranışları önlemek ve asayiş sağlamaya yönelik kefalet sistemi uygulanmaktaydı. Toplumun dirlik ve düzenin korunması için köy, mezra veya mahalledeki komşular birbirine kefil yapılmaktaydı. Böylece güvenlik ve huzur sağlanarak, ahlak dışı uygulamalara engel olunmakta ve suçluların yakalanması konusunda halkın desteği alınmaktaydı.

Bu sistemde zanlı veya suçlunun tespiti toplumsal bir görev olarak görüldüğü için faili meçhul cinayetlerde kan parası ya da çalınan malların parası suçun işlendiği mahal veya köydeki komşulara ödettiliyordu. Mesela 1659 yılında Mollakendi

²¹⁴⁷ Komşuluk ilişkileri ve komşuluk hakkının önemini belirten bazı ayet ve hadisler için bkz. Mustafa Çağrıncı, "Komşu", *DİA*, 26, Ankara, 2002, s. 157-158; Mustafa Gündüz-M. Cengiz Yıldız, "Türk Yazılı Kültüründe Komşuluk", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/25, 2008, s. 125.

²¹⁴⁸ Adelet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul, 2008, s. 158. Ayrıca bkz. M. Ertuğrul Düzdag, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983, s. 92-93.

²¹⁴⁹ Adelet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, s. 159.

köyünde Zeynep adlı kadının evi açılarak bir miktar eşyasının çalınmasından dolayı köyün ağası ve ahalisi Harput sancakbeyi huzurunda sorguya çekilmiştir. Köyde gerçekleşen bu hırsızlık olayında suçlunun bulunması için köy halkı birbirine kefil olmuştur. Suçlu bulunmadığı takdirde de köyün tümünün töhmet altında kalacağı ifade edilmiştir²¹⁵⁰. 1662 yılında ise Hüseyin adlı köyde gerçekleşen bir hırsızlık olayı sebebiyle köyde bulunan Müslim-gayrimüslim ahali mahkemeye giderek birbirlerine kefil olmuşlar ve çalınan mal köy sakinlerinden birinde çıktığı takdirde zararı karşılayacaklarını beyan etmişlerdir²¹⁵¹.

Komşuların birbirlerinin davranışlarından sorumlu olmalarından dolayı, mahalle veya köye gelip yeni yerleşen kişilerden emin olunmadığı takdirde bunlardan gelebilecek muhtemel zararları önlemek için kefil talep ediliyordu. Aralık 1654 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Gidefik adlı köye kışlakçı olarak gelen Süleyman bin Mahmud adlı kişi köy halkı tarafından tanınmadığı ve şerrinden de emin olunmadığı için kendisinden kefil talep edilmiştir. Köy sakinlerinden Halil, Süleyman ve Çalu adlı kişiler köye gelecek zararlar ve sadır olacak *cürm ü cinâyet* gibi konularda Süleyman'ın akrabaları olmaları hasebiyle ona kefil olmuşlardır. Ancak bahse konu olan Süleyman, hanımı Menüş adlı kadını 15 yerinden hançerleyip öldürmüş ve köyden firar etmiştir. Bu nedenle köy halkı cinayeti soruşturmak için görevlendirilen mübaşire bir miktar akçe vermek zorunda kalmışlardır. Fakat mahkemede köy sakinlerinin beyanları doğrultusunda cinayet zanlısı Süleyman'ın kefillerinin olduğu tescil edilmiştir²¹⁵². Ayrıca cinayetin faali belli olduğu için maktulün akrabaları mahkemede köy halkından şikâyetçi olmamış ve dem (kan) bedelini Süleyman'dan talep edeceklerini bildirmişlerdir²¹⁵³.

Faili meçhul olan cinayetlerde ise bölge halkından kan bedelinin talep edilmesinin belli şartları vardı. Nitekim 1627 yılında Yılangeçiren adlı mezrada ölü bulunan Kesper adlı gayrimüslimin katilleri bulunmadığı için akrabaları maktulün kan parasını civardaki mezradan talep etmişlerdir. Mirliva tarafından bu konuyu araştırması için Mehmed Ağa'nın sorumluluğunda bir heyet görevlendirilmiştir. Heyet, maktulün bulunduğu yere gelerek buradan nidalarının mezranın mevzilerinde işitilip işitilmediğini kontrol etmek için birkaç kez nida etmişlerdir. Fakat maktulün ölü bulunduğu yerden

²¹⁵⁰ HŞS, nr. 38244-IV, s. 134/b.3.

²¹⁵¹ HŞS, nr. 382, s. 86/b.1.

²¹⁵² HŞS, nr. 385, s. 26/b.3.

²¹⁵³ HŞS, nr. 385, s. 5/b.2.

mezraya ses ulaşamadığı tespit edilmiştir. Heyetin yapmış olduğu bu tespitten sonra kadı, maktulün akrabalarının mezra halkından kan parası talep edemeyeceğine hükmetmiştir²¹⁵⁴.

Hakkında şikâyet olup lehinde veya aleyhinde şahit ya da kesin delil bulunmayan zanlıların durumunu netleştirmek için komşuların beyanları şüphelinin suçlu veya masum olduğunun kanıtlanması açısından oldukça önemliydi. Mesela Germiri adlı köyden sipahi taifesinden olan Yahya Bey'in evi açılarak bazı eşyaları çalınmıştır. Hırsızlık şüphesiyle Hüseyin adında biri yakalanarak mahkemeye çıkarılmıştır. Hüseyin, bu suçlamayı reddetmiş ve keyfiyyet-i hâl'inin köy halkı ve komşularından sual edilmesini mahkemeden talep etmiştir. Bu yönde yapılan soruşturmada Hüseyin ve hanımının kendi halinde ve zararsız kimseler olduğu ortaya çıkmıştır²¹⁵⁵. Fakat suçlu olduğu şahitlerin ifadesiyle kanıtlanan zanlının, yine mahkemeden ahvâlinin komşularından sual olmasını talep ettiği de görülmektedir. Mesela Temmuz 1627'de Ahur adlı köyün sakinlerinden Murad adlı kişi mahkemeye giderek aynı köyden olan Mehmed Bey adlı kişinin kendisini sebepsiz yere hançer ile yaraladığını bildirmiş ve şikâyetçi olmuştur. Murad'ın ifadesini doğrulayan şahitlerin olmasına karşın Mehmed Bey'in talebi doğrultusunda köy halkından onun *ahvâli su'âl* olunmuştur. Köy halkı da Mehmed Bey'den razı olmadıklarını, onun şakî olduğunu söylemişlerdir²¹⁵⁶.

Cinayet, yaralama veya hırsızlık gibi güvenlikle alakalı konuların dışında, tecavüz, zina ve sarkıntılık gibi ahlaki konularda da gerektiğinde komşuların görüşüne başvuruluyordu. Bu gibi vakalarda suçlunun tespiti oldukça önemliydi. Zanlı isnat edilen suçu reddetmesi neticesinde yeterli ve kesin delil yoksa zanlının *keyfiyyet-i ahvâli* komşularından soruşturularak suçun işlenip işlenmediğine dair bir kanaate ulaşılmaya çalışılıyordu. Bu yolla suçun kesin olarak işlendiği hukuken ortaya çıkartılamasa da komşuları tarafından güvenilir kişi olarak tanınmayan bu tür kişilerin şerrinden emin olunmak için bunlardan kefil istenebiliyordu. Kefil veremeyen kişiler gerektiğinde meskûn oldukları yerden mahkeme kararıyla ihraç ettiriliyordu. Mesela Ağustos 1664 tarihinde Vartatil adlı köyden Kara Ali adlı kişinin, Lukas adlı gayrimüslimin evde olmamasını fırsat bilerek bunun karısına *fiil-i şeni' ile kasd* ettiği iddia edilmiştir. Ancak Kara Ali bu iddiaları reddetmiş ve Lukas'ın evine bir miktar buğday almak için gittiğini

²¹⁵⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 84/b.1.

²¹⁵⁵ HŞS, nr. 384, s. 41/b.2.

²¹⁵⁶ HŞS, nr. 38244-III, s. 82/b.3.

söylemiştir. Bu nedenle mahkeme, zanlının keyfiyet-i ahvâlini köyün sakinlerinden sormuştur. Netice itibarıyla, köy sakinleri zanlının kadının evine giderek ona sık sık fesatlık ettiğini, köy halkı olarak ondan razı olmadıklarını ve köyde mülkü ve emlakı olmadığı için de güvenilir bir kefil göstermediği sürece köylerinde barınmasına izin vermeyeceklerini söylemişlerdir. Zanlı, kefil gösteremeyince mahkeme kararıyla oradan ihraç edilmiştir²¹⁵⁷.

Bazı durumlarda ise komşuları tarafından üzerine atılan iftara ve dedikoduyu temizlemek için mağdur sıfatıyla mahkemeye başvuranlar oluyordu. Mesela Mayıs 1671 tarihli bir hüccet kaydından anlaşıldığına göre, Hozekdek köyünde sakin olan Cennet adlı kadın mahkemede, köylerinde bazı kimselerin kendisine ihanet kastıyla Hüseyin adlı şahsın bekâretini bozduğuna dair iftira attıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Mahkeme bu hususu öncelikli olarak Hüseyin'e sormuş, Hüseyin de bu çirkin iftirayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine, kızın bakire olup olmadığını ortaya çıkarmak için bu konuda ilmi olan bazı kadınlar bahse konu olan kızı muayene ettikten sonra ona isnat edilen hususun aslında bir iftira olduğu ortaya çıkmıştır²¹⁵⁸.

Öte taraftan, komşuluk hukuku gereğince satılan bir gayrimenkulü alma hakkı öncelikle bitişik komşuya aitti. Satışı gerçekleştirilen bağ, bahçe, ev ve tarla gibi gayrimenkuller komşudan habersiz olarak bir yabancıya satılması halinde, komşunun satılan emlak mahkemeye müracaat ederek alma hakkı vardı. Bu hakka *şuf'a hakkı* denilmekteydi. Şuf'a, satılan emlak veya mülk müşteriye kaç mal olduysa o miktar bedelle almak anlamında kullanılan bir tabirdir. Malın satışında öncelikli olana satılması anlamına geliyordu²¹⁵⁹.

Harput mahkemesine bu tür başvurular da yapılmıştır. Başvuru sahibi mahkemede öncelikli satın alma hakkının olduğunu ve yapılan satıştan haberdar edilmediğini gerekçe göstererek, satışın iptalini istemekteydi. Ancak satışın iptal edilmesi için başvuru sahibinin yapılan satıştan haberdar edilmediği hususundaki iddiasını kanıtlaması gerekmektedir. Mesela Temmuz 1639 tarihinde, Murat, kendi bağına bitişik olan bir bağ yerinin 48 riyal kuruşa başkasına satıldığını, fakat kendisinin bu satıştan haberdar olmadığını, bunu sonradan duyduğunu söyleyerek, satışın kendisine yapılması için mahkemeye müracaat etmiştir. Mahkeme, şahitleri dinledikten sonra, söz konusu

²¹⁵⁷ HŞS, nr. 368, s. 97/b.2.

²¹⁵⁸ HŞS, nr. 38244-I, s. 102/b.3.

²¹⁵⁹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, s. 360.

bağın Murad'a satılmasına karar vermiştir²¹⁶⁰. Eylül 1639'da ise, Nebi Beşe adlı şahıs mahkemeye giderek, kendi evine bitişik olan iki evin Hamid adlı şahsa 20 riyal kuruşa satıldığını, fakat kendisinin bu satıştan sonradan haberdar olduğunu ifade ederek, yapılan satışın iptalini ve evlerin kendisine satılmasını talep etmiştir. Neticede bu evler mahkeme kararıyla Nebi Beşe'ye satılmıştır.²¹⁶¹.

Gayrimüslim tebaanın şuf'a talebiyle mahkemeye müracaat ederek bu haktan faydalandıkları da oluyordu. Mesela Mayıs 1627'de Kesper adlı bir gayrimüslim, bir bahçenin kendisinden habersiz satıldığı gerekçesiyle mahkemeye müracaat ederken, şuf'a hakkından dolayı yapılan satışın iptalini talep etmiştir²¹⁶².

Komşular arasında yerine getirilmesi gereken bir takım ortak yükümlülükler de vardı. Bunlardan en mühimi ödemekle sorumlu oldukları vergiler idi. Hali vakti yerinde olmayanların avarız vergisinin ödenmesi hususunda da komşular arasında yardımlaşma ve dayanışma yapılıyordu. Kurulan avarız vakıfları ile komşuların oluşturduğu ortak bütçeye yapılan bağışlar vasıtası ile biriktirilen para, çeşitli yollarla işletilerek gelir elde ediliyor ve elde edilen bu gelir avarız türü vergilerin ödenmesi için kullanılıyordu. Mesela 1639 yılında Mahmud adlı biri Mürüdü köyünde ziraat yoluyla elde ettiği gelirleri ile 50 hurda altınını, işletilmek üzere ve buradan elde edilecek gelirlerden de aynı köyde meskûn olup avarız vergisini ödeyemeyecek durumda olan komşuları için vakfetmişti.²¹⁶³.

Diğer yandan komşular arasında oluşturulan ortak yaşam alanlarında her dönemde karşılaşılabilecek problemler Harput'ta da yaşanmaktaydı. Bu tür şikâyetlerin; kapı önüne çöp bırakma²¹⁶⁴, yol anlaşmazlıkları ya da umuma açık olan yolun daraltılması²¹⁶⁵ veya komşusu tarafından bahçesinin ateşe verilerek ürünlerinin ve ağaçlarının yakılması²¹⁶⁶, komşu kenefinden akan suyun duvara zarar vermesi²¹⁶⁷ ve kış aylarında kapı önünde biriken karlar temizlenirken komşunun kapısının önüne veya avlusuna atılması²¹⁶⁸ şeklinde olduğu görülmektedir.

²¹⁶⁰ HŞS, nr. 38244-II, s. 31/b.3.

²¹⁶¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 65/b.2.

²¹⁶² HŞS, nr. 38244-III, s. 36/b.3.

²¹⁶³ HŞS, nr. 38244-II, s. 17/b.3.

²¹⁶⁴ HŞS, nr. 38244-III, s. 111/b.2.

²¹⁶⁵ HŞS, nr. 181, s. 32/b.2; HŞS, nr. 38244-III, s. 81/b.3; HŞS, nr. 38244-III, s. 82/b.1.

²¹⁶⁶ HŞS, nr. 181, s. 32/b.1.

²¹⁶⁷ HŞS, nr. 324, s. 140/b.2.

²¹⁶⁸ HŞS, nr. 384, s. 100/b.4; HŞS, nr. 386, s. 60/b.1.

4.2.3. Müslüman-Gayrimüslim İlişkileri

17. yüzyılda Harput toplumunu oluşturan Müslüman ve gayrimüslim ahali, yoğun olarak belirli mahallelerde sakin olmalarına rağmen sosyal, iktisadi ve zirai açılardan aynı mahalleyi, aynı sokağı ve aynı çarşmayı paylaşarak iç içe bir yaşantı sürdürmek suretiyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Sicillere yansıyan gayrimenkul satışlarından Gürcübey, Sinabut ve Şehroz gibi gayrimüslim mahallelerinde Müslümanların da yaşadığı görülmektedir²¹⁶⁹. Buna karşın çoğunluk olarak Müslüman nüfusun oluşturduğu mahallelerde de gayrimüslim ailelerin ikamet ettiği anlaşılmaktadır²¹⁷⁰. Hatta Şehroz Mahallesi'nde Müslim-gayrimüslim ahaliye ait bazı evler iç içe idi. Bunların avlusu da ortak kullanım alanlarından biriydi. Bu yüzden avluda gayrimüslim aileye ait ayakyolu bulunmaktaydı²¹⁷¹.

Mahallelerdeki iç içe yaşam alanının dışında, Müslim ve gayrimüslimler arasında iktisadi bir birliktelik de vardı. Bu birliktelik hem gayrimenkul ortaklığı şeklinde olmakta²¹⁷² hem de gelir elde etmek için zirai amaçla yapılmaktaydı. Zirai amaçla yapılan ortaklıklarda, genellikle tarla, bahçe ve çiftliklerde maddi imkânları Müslümanlar karşılarken, Gayrimüslimler de ortaklığa iş gücüyle katkı sağlıyorlardı. Mesela Mehmed bin Hızır adlı kişi Sürsürü köyünde bulunan bir bahçesine, bakması için Ohik adlı gayrimüslimi ortak etmiştir. Yapılan anlaşma gereği, bahçede Ohik'in dikip büyüteceği ağaçların yarı yarıya pay edilmesi kararlaştırılmıştır²¹⁷³. Küçük Ağa bin Kanber adlı kişi de yine Sürsürü köyünde bulunan bir kavak bahçesini, yetişkin ağaçları kestikten sonra Boğik adlı gayrimüslimin ağaç dikip büyütmesi şartıyla onun tasarrufuna iştirak üzere bırakmıştır²¹⁷⁴. Başka bir örnekte Hanzade bint-i Mehmed adlı bir kadının, Mornik köyünde bulunan tarlasını ekip biçmesi için köyün sakinlerinden olan Yagob veled-i Kirkor adlı biri ile anlaştığı görülmektedir. Yapılan sözleşme gereği, tarlaya ekilecek tohumun dört kilesi tarla sahibinden karşılanacak, geriye kalan

²¹⁶⁹ Muhtelif örnekler için bkz. *HŞS, nr. 181*, s. 16/b.2; *HŞS, nr. 386*, s. 97/b.2; *HŞS, nr. 38244-II*, s. 56/b.2; *HŞS, nr. 350*, s. 36/b.2; *HŞS, nr. 181*, s. 66/b.3; *HŞS, nr. 386*, s. 132/b.2; *HŞS, nr. 386*, s. 141/b.4; *HŞS, nr. 386*, s. 285/b.1; *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 41/b.2.

²¹⁷⁰ Muhtelif örnekler için bkz. *HŞS, nr. 384*, s. 160/b.1; *HŞS, nr. 384*, s. 73/b.1; *HŞS, nr. 368*, s. 54/b.4; *HŞS, nr. 386*, s. 126/b.2; *HŞS, nr. 331* s. 98/b.3; *HŞS, nr. 384*, s. 158/b.1.

²¹⁷¹ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 64/b.3.

²¹⁷² *HŞS, nr. 383* s. 73/b.4; *HŞS, nr. 38244-III*, s. 50/b.2.

²¹⁷³ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 73/b.2.

²¹⁷⁴ *HŞS, nr. 38244-III*, s. 36/b.4.

tohumları da Yagob temin edecek ve tarlayı ekip biçecekti. Harman zamanı alınan mahsul ise ikisinin arasında yarı yarıya pay edilecekti²¹⁷⁵.

Taraflar arasında yapılan bu tür ortaklıklar farklı inançlara ait insanların birbirlerine duydukları güven ve birlikteliğin ortaya çıkarılması açısından oldukça önem taşımaktadır. Zira bu güven ve birliktelik duyguları sadece ekonomik boyutuyla karşımıza çıkmamakta, bu birlikteliğin sosyal boyutu da bulunmaktaydı. 17. yüzyılda Harput'ta ekonomik olarak daha güçlü olan Müslüman halk, maddi açıdan daha zayıf olan gayrimüslim tebaaya destek vermekteydi. Gayrimüslimler ihtiyaç duydukları nakit gelirleri çoğunlukla Müslüman ahaliden sağlamaktaydı²¹⁷⁶.

Asırlarca bir arada yaşamış her iki inanç grubu için dini ve etnik köken farklılığı sosyal hayattaki ilişkileri etkilememiştir. Müslüman ve gayrimüslim aileler yakın münasebetlerini devam ettirmişlerdir. Nitekim küçük yaşta yetim kalan gayrimüslim çocukların himaye edilip korunması ve bunlara babalarından kalan malların kontrolü için vasi olarak bir Müslümanın atanması bu durumun göstergesidir. Mesela Ekim 1680'de Kesrik köyünden olan Depek adlı bir gayrimüslimin ölümü üzerine, bunun oğlu olan Hacik adlı kişiye vasi olarak Mustafa Beşe bin Ömer adlı bir Müslüman atanmıştır. Mustafa Beşe, Hacik'e babasından kalan malları kontrol etmek amacıyla görevlendirilmiştir²¹⁷⁷. Bu nedenle aynı yıl mahkemeye müracaat ederek, İbrahim Çelebi ibn-i Yusuf adlı kişinin Kesrik adlı köyde Hacik'e babasından kalan bir tarlayı haksız yere tasarruf ettiğini iddia ederek ondan şikâyetçi olmuştur. Ancak şahitlerin ifadesiyle, bu tarlanın Hacik'in babası tarafından İbrahim'e *tefviz* ve *ferâğî* edildiği ortaya çıkmıştır²¹⁷⁸.

Diğer taraftan, kimi gayrimüslimlerin hukuki işlemlerini yürütmesi için Müslümanlardan birini vekil olarak tayin ettikleri de oluyordu. Mesela Mart 1633 tarihli bir belgeden, gayrimüslimler arasında yaşanan miras davasında bir gayrimüslim kızın sicil vekili olarak Mustafa Beşe bin Abdullah adında birini görevlendirdiği²¹⁷⁹, Haziran 1681'de ise Mornik köyünden olan Meshemik veled-i Musik adlı gayrimüslimin mahkemedeki işlerini yürütmesi için Seyyid Ebubekir bin Ömer adlı kişiyi vekil olarak

²¹⁷⁵ HŞS, nr. 38244-III, s. 122/b.2.

²¹⁷⁶ Müslümanların gayrimüslim ahaliye borç verdiğiine dair çeşitli örnekler için bkz. HŞS, nr. 384, s. 130/b.3; HŞS, nr. 383, s. 145/b.3; HŞS, nr. 386, s. 122/b.1; HŞS, nr. 181, s. 115/b.2; HŞS, nr. 38244-II, s. 38/b.3; HŞS, nr. 368, s. 50/b.3.

²¹⁷⁷ HŞS, nr. 38244-VI, s. 20/b.3.

²¹⁷⁸ HŞS, nr. 38244-VI, s. 21/b.1.

²¹⁷⁹ HŞS, nr. 386, s. 66/b.4.

atadığını öğrenmekteyiz²¹⁸⁰. Hukuki işlerin dışında gayrimüslim çiftler arasında gerçekleştirilecek olan kimi nikâh akitlerinde gelin adayının nikâhını kıyması için Müslüman bir kişiyi görevlendirdiği de oluyordu. Mesela Hacıseyli adlı köyden Meryem adlı bir gayrimüslim kadın nikâhının kıyılması için Ramazan Beşe'ye vekâlet vermiştir. Ramazan Beşe'nin izniyle Meryem ile Boğık adlı gayrimüslimler arasında nikâh akdi gerçekleşmiştir²¹⁸¹.

Gayrimüslim tebaa tarafından Müslümanlara verilen vekâlet sadece hukuki veya nikâh işlemleriyle sınırlı olmayıp gayrimenkul satışlarında da görülmektedir. Mesela 1692 yılında Kespri adlı gayrimüslimin vekili olan el-Hâc Mehmed, Attarlar Çarşısı'nda Kespri adına Feyzullah adlı kişiden bir dükkân satın almıştır²¹⁸². Mayıs 1681'de ise Secik adlı başka bir gayrimüslimin vekili olan İsmail Bey ibn-i Mustafa, bu gayrimüslime ait olan sekiz adet evi, iki teğek bağı ve bir bostan yerini Ebubekir bin Ömer adlı kişiye satmıştır²¹⁸³.

Harput'ta farklı inanç ve etnik gruplar arasında kurulan karşılıklı ilişkilerin sonucunda ister istemez her toplumda görülebilecek bazı problemler (alacak, verecek, bağ, tarla, toprak, sınır, su anlaşmazlıkları ile darp ve yaralama gibi) yaşanıyordu²¹⁸⁴. Yaşanan bu olumsuzluklar dahi aslında her iki inanç grubu arasında karşılıklı ilişkilerin yoğun bir şekilde yaşandığını göstermektedir. Zira bu gruplar arasında kesin bir ayırım ve bölünme sözkonusu olsaydı, bu türden belgeler de yoğun olarak karşımıza çıkmazdı²¹⁸⁵.

Bu iki grup arasında kesin bir bölünmenin yaşanmadığının en güzel kanıtı ise, yukarıda verilen örneklerin dışında, mahkemede şahitlerin beyanıyla neticelenen kimi davalarda, bireylerin mensup oldukları inançlar gözetilmeksizin mağduriyetlerinin giderilmesiydi. Mesela Aralık 1658'de Abdulvehab bin el-Hâc Süleyman ile Sürsürü köyünden olan Arzik adlı bir gayrimüslim arasındaki borç anlaşmazlığı nedeniyle mahkemeye intikal eden bir davada, Müslüman şahitlerin beyanı doğrultusunda

²¹⁸⁰ HŞS, nr. 38244-VI, s. 133/b.2.

²¹⁸¹ HŞS, nr. 38244-III, s. 15/b.4.

²¹⁸² HŞS, nr. 391, s. 9/b.4.

²¹⁸³ HŞS, nr. 38244-VI, s. 121/b.3.

²¹⁸⁴ Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklar hususunda muhtelif örnekler için bkz. HŞS, nr. 383, s. 17/b.3; HŞS, nr. 38244-III, s. 19/b.4; HŞS, nr. 38244-III, s. 47/b.2; HŞS, nr.38244-VI, s. 100/b.1.

²¹⁸⁵ Nuri Çevikel, "Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve İhtidâ Meselesi (1746-1801), *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 280.

gayrimüslimin haklılığı tescil edilmiştir²¹⁸⁶. Nisan 1639'da ise Vartanik köyünden olan Zurnacı Tavid, Mardik ve Ağar adlı gayrimüslimler, İbrahim Çelebi bin Büyük el-Hac Mustafa Beşe adlı şahsın kendi topraklarını işgal ederek tasarruf ettiği iddiasıyla mahkemeye müracaat etmişlerdir. Ancak İbrahim Çelebi, mahkemede şikâyete konu olan toprakları 35 yıldır kendisinin tasarruf ettiğini ve bu toprakların ona ait olduğunu bilen gayrimüslimlerin bulunduğunu söylemiştir. Netice itibariyle, konunun aydınlatılması için köy sakinlerinden bazı gayrimüslim kişilerin şahitliğine başvurulmuş ve İbrahim Çelebi'nin haklı olduğu ortaya çıkmıştır²¹⁸⁷. Mayıs 1639 yılında da Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Muradik adlı bir gayrimüslim kendisine *hetk-i 'ırz* iftirası atıldığından mahkemeye başvurarak, suçsuz olduğunu kanıtlamak için *keyfiyet-i ahvâlinin ahâli-i vilâyetinden* sual olunmasını talep etmiştir. Mahkemede Haydar Çelebi, Müezzîn Yahya, Gözü Büyük Mehmed, Beşir Beşe ve Eskici Mevlüd gibi Müslümanların da içinde bulunduğu şahitler, Muradik ve oğlunun *kendü hâlinde ve kâr u kisbinde ehl-i 'ırz kimesneler* olduklarını söylemişler ve onlardan kendilerine zarar gelmediğini bildirerek iyi hallerine şahitlik etmişlerdir²¹⁸⁸.

---

²¹⁸⁶ HŞS, nr. 38244-IV, s. 14/b.2.

²¹⁸⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 12/b.3.

²¹⁸⁸ HŞS, nr. 38244-II, s. 22/b.2.

SONUÇ

Yaklaşık dört bin yıllık bir geçmişe sahip olan Harput, coğrafi ve stratejik konumundan dolayı tarihi süreç içerisinde birçok devletin egemenlik kurmak istediği önemli bir yerleşim merkezi olmuş; çok sayıda kavim veya devletin istilasına uğrayarak sıklıkla el değiştirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurması ile birlikte istikrarlı bir yapıya kavuşmuştur.

Harput, ilk çağlarda olduğu gibi Osmanlı döneminde de stratejik bir merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. Jeopolitik konumu nedeniyle önemli ana yol güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı, bu dönemde doğuya yapılan seferlerde askeri bir üs vasfı kazanmıştır. İran'a yapılan seferlerde ordunun ihtiyaçlarının giderildiği önemli geçiş noktalarından biri olmuştur. Bu suretle askerlerin ihtiyaçlarının temini hususunda Harput'taki yetkililere sıklıkla müracaat edilmiştir.

Harput, Osmanlı'nın gelişimine paralel olarak 16. yüzyılda sosyal, iktisadi ve demografik açıdan gelişme göstermiştir. Ancak yüzyılın sonlarında iç karışıklıklar ve uzun süren savaşlar nedeniyle geçirilen sarsıntıların 17. yüzyılda da devam etmesi, Osmanlı Devleti ile birlikte Harput'un gelişim sürecini de olumsuz yönde etkilemiştir.

17. yüzyılda imparatorluğu çalkantılı durumdan kurtarmak için idari, askeri, iktisadi ve siyasi alanlarda birtakım yapısal değişikliklere gidilmiştir. Bu süreç içerisinde tımar sisteminde yaşanan bozulmalar kapıkulu askerlerinin, tımarlı sipahilere nazaran daha etkin hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı, vergi sisteminde önemli değişikliklere gidilmiştir. Ayrıca dirliklerin öneminin azalmasıyla birlikte beylerbeyinin yönetimdeki yeri sancakbeyinin aleyhine güçlenmeye başlamıştır. Bu olaylar sancak idaresini etkilemiş ve yönetim bakımından önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, Harput sancak yönetimi genelde arpalık olarak beylerbeyinin veya Osmanlı'ya iltica ederek mühim hizmetlerde bulunan İranlı hanların tasarrufuna bırakılmıştır. Ancak kimi dönemlerde sancakbeyi görevlendirilmesi sebebiyle klasik yönetim şekli de devam etmiştir. Fakat arpalık uygulaması ve savaşlardan dolayı görev mahallinde bulunmayan sancakbeyi yerine, sancağın idaresi çoğunlukla mütesellimlere kalmış, bu durum da çeşitli suistimallere yol açmıştır. Halk, bazı yöneticilerin kanun dışı vergi topladıklarını merkeze bildirerek sıklıkla suç duyurusunda bulunmuştur.

Diğer taraftan, Osmanlı'nın genelinde tımar gelirlerinin mukataaya çevrilmesi sebebiyle Harput'taki sancak gelirlerinin büyük bir kısmı da gitgide mukataaya

dönüştürülmüştür. Harput mukataası adı altında birleştirilen sancak gelirleri arasına Harput'un hududu dışında kalan bazı bölgelerden de vergi gelirleri dâhil edilmiştir.

Harput sancakbeyliği görevini yürüten bazı kişiler aynı şekilde iltizam yoluyla Harput mukataası gelirlerini toplama görevini de üstlenmişlerdir. Harput'un mukataa gelirleri daha çok askeri masraflar için kullanılmaktaydı. 17. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren bu gelirlerin bir kısmı ocaklık olarak Van kalesindeki askerlerin maaşlarının ödenmesi için kullanılmaya başlanmıştır. Van kalesi neferlerine mukataadan ayrılan payın miktarı sonraki dönemlerde artarak devam etmiş; 17. yüzyılın ikinci yarısında mukataanın tüm gelirleri Van'daki askerlerin ücretlerinin ödenmesi için tahsis edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde asayişsizliğin arttığı 17. yüzyılda, Harput'un da bu durumdan etkilendiği görülmektedir. İç isyanlar sebebiyle yaşanan eşkıyalık olaylarının yanı sıra, bu dönemde uzun süreli savaşların meydana gelmesi halk üzerine ağır vergiler yüklenmesine sebebiyet vermiş; avarız, nüzul ve sürsat türü vergiler sıklıkla toplanmıştır. Ağır vergi yükümlülüğü altında ezilen halk, diğer taraftan idarecilerin kanun dışı vergi taleplerinden dolayı baskı ve zulümlere de uğramıştır. Yaşanan olaylar nedeniyle geçim sıkıntısı çeken ahali bulunduğu yerleşim yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Özellikle kırsal alandaki güvensiz ortam nedeniyle bir kısım köyler boşatılmıştır. Bu durum da sancak nüfusunda 16. yüzyıla göre büyük oranda düşüşe neden olmuş, buna bağlı olarak da sancaktaki nahiye ve köylerin sayısında azalma meydana gelmiştir.

Harput, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra kentsel ve kültürel gelişimini büyük ölçüde tamamlamıştır. 16 yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan tahrirde göre, şehirde toplam 13 mahalle tespit edilmiştir. Fakat sonraki yıllarda yapılan tahrirlerde bu sayı 18'e çıkmıştır. 17. yüzyılda yapılan avarız tahrir kayıtlarında ise şehirdeki mahalle sayısı 16 olarak gösterilmiştir. Buna karşın 17. yüzyıl sicil kayıtlarında şehirde toplam 46 adet farklı mahalle ismine rastlanmıştır. Sicil defterleri ile tahrir kayıtları arasındaki bu farklılığın nedeni muhtemelen, sicillerde mevki veya sokakların da "mahalle" olarak belirtilmesinden kaynaklanmıştır. Zira Harput'un yerleşim alanı da göz önünde bulundurulduğunda, bu kadar mahallenin Harput'ta yer alması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca 19. yüzyıl salnamelerinde Harput'ta en fazla 21 mahallenin olması da bu yargımızı kuvvetlendirmektedir.

17. yüzyılda Harput şehir merkezinde toplam olarak 31 cami ve mescit bulunmaktaydı. Bu yapıların bir kısmı Osmanlı öncesine ait eserlerdir. Fakat Osmanlı döneminde yapılan çok sayıda eser de bulunmaktaydı. Mesela Haceriye ve Hüseyin Ağa Camileri ile Ağvatlı, Bekir Çavuş, Cuma, Depegöz, Hacı Dursun, Hacı Pir Seltan, Hanke (Henk), Lor, Karakaya Göz, Mehmed Bey, Muhammed Yazıcı ve Ortak adlı mescitler Osmanlı döneminde inşa edilen yapılardır.

Harput Sancağı'nda, cami ve mescitlerin dışında, 12 tekke ve zaviye ile 3 adet medrese de hizmet vermekteydi. Bunlardan Ahmed Peykerici, Ankuz Baba, Mansuriye, Şeyh Musa Herdi, Nazır Baba, Şeyh-i Kâinat, Şeyh Kasım ve Şeyh Şadi adlı tekke ve zaviyeler 16. yüzyılda mevcut oldukları gibi 17. yüzyılda da hizmetlerini aksatmadan devam ettirmişlerdir. Diğer taraftan 16. yüzyılda mevcut olmayıp 17. yüzyılda hizmet veren tekke ve zaviyeler de bulunmaktaydı. Bunlar da Şeyh Şâdıman, Timurlu ve Tameş Pınar adlı yapılardı. Ahmed Peykerici, Esediye ve Zahiriyeye adlı medreseler, 16. yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da hizmetlerini aksatmadan devam ettiriyorlardı.

Dini, sosyal ve eğitim amacıyla inşa edilen yapıların ihtiyaçlarının karşılanması ve çalışanlarının maaşlarının ödenerek hizmetlerini aksatmadan devam ettirmeleri için bunların bünyelerinde vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar üç temel kaynaktan beslenmekteydi. Bunların ilki, devletin temel gelirlerini oluşturan miri kaynaklar olup, bazı vergi gelirleri bu kurumlara aktarılmıştır. İkinci gelir grubu ise hayır sahipleri tarafından vakfedilen gayrimenkuller, üçüncü tip gelir grubu da nakit gelirlerin işletilmesi yoluyla elde edilen kazançlardı. Harput'taki vakıf kurumlarının dışında, buradaki miri kaynaklardan elde edilen gelirlerin bir kısmı da İstanbul'daki Sultan Ahmed Camii vakfına aktarılmaktaydı.

Bir kısım vakıflar, fazla gelire sahip olmalarından dolayı kendi çalışanlarının ücretlerinin haricinde, Harput'ta hizmet veren farklı vakıf çalışanlarının ücretlerini de ödüyorlardı. Böylece, geliri az olan kurumların, hizmetlerini aksatmadan devam ettirmeleri sağlanıyordu.

Harput'taki vakıfların bünyesinde, yaptıkları vazifenin mahiyetine göre üç çeşit personel tipi karşımıza çıkmaktadır. İlk gruptaki görevliler, ibadet ve eğitim gibi oldukça mühim vazifeleri ifa eden imam, müezzin, hatip, vaiz, müderris, zaviyedar, şeyh, cüzhan, aşırhan ve du'âgûy gibi görevlilerdi. İkinci grubu; vakıflarla ilgili idari işleri yürüten nazır, mütevellî, kâtipler ve câbi oluştururken, üçüncü grubu da binaların bakım, onarım, aydınlatma ve temizlik işleriyle ilgilenen mimar, damcı, loğkeş, çırakdar

ve ferraş gibi personel meydana getirmekteydi. Vakıflarda çalışan çok sayıda farklı meslek gruplarına ait personelin bulunması, Harput'ta bu alanda verilen hizmetlerin küçümsenmeyecek bir ölçekte olduğunu göstermektedir.

17. yüzyılda Harput'ta hizmet veren cami, mescit, medrese, tekke ve zaviye gibi müesseselere ait vakıf kurumlarından başka, beledi hizmetler olarak ifade edebileceğimiz şehirdeki suyollarının bakım ve onarımı, suyun temini ve yerleşim birimlerine sevk ve organizasyonundan sorumlu olan vakıf müesseseleri de vardı. Bu vakıflardan Meydan Çeşmesi olarak adlandırılan müessese şehrin en önemli su tedarikçilerinden birisiydi. Burada, suyollarının bakım ve onarımıyla ilgilenen mimar, suyolcusu ve meremmetçi gibi hizmetliler vazife yapmaktaydı. Burada çalışan görevlilerin arasında gayrimüslimler de vardı. Harput'taki su vakıflarından bir diğeri ise Arslaniye (Esediyeye) Mahallesi'nde bulunan Zeynep Çeşmesi vakfıydı.

Harput'ta, Ulu Bey Mirza Vakfı'nda olduğu gibi, verdiği kredilerle bir çeşit bankacılık hizmeti yürüten vakıf müesseseleri de vardı. Ayrıca nakit gelirlerin işletilerek vergilerin ödenmesi için komşuların ya da esnaf gruplarının oluşturduğu avarız vakıfları da bulunmaktaydı.

Müslüman ahalden başka, gayrimüslim tebaanın kurduğu vakıflar da mevcuttu. Bunlardan biri olan Lukas Bey vakfı, gayrimüslim ahalinin çoğunlukla meskûn olduğu Sinabud Mahallesi'nde eğitim amaçlı hizmet vermekteydi.

Harput'ta gündelik hayatın idame edildiği önemli bir kurum ise Harput Mahkemesi idi. Burası, adaletin tesis edildiği bir kurum olmasının yanı sıra alım-satım, vasi, vekil ve nafaka gibi gündelik hayatla alakalı her türlü işlerin görüşülerek onaylandığı bir yerdi.

Osmanlıda mahkeme işlerinin görüşüldüğü yerin cami veya kadının hususi evi olduğu yaygın bir kanı olsa da Harput'ta müstakil bir mahkeme binası da bulunmaktaydı. Mahkeme, hem gündüz hem de gece hizmet vermekteydi. Burada görev yapan kadıların yevmiyeleri 150-400 akçe arasında değişmekteydi. Genelde kadılık vazifesine yapılan görevlendirmeler, bir yıllık olmakla birlikte iki yıllığına yapılan vazifelendirmeler de vardı. Ayrıca doğruluk ve dürüstlüğü ile tanınan ve hizmetinden memnun olunan kadıların görev süreleri uzatılabiliyordu.

18. yüzyılda yaygın olarak görülen, mahalli güçlerin kadıların görevlerine müdahalesine 17. yüzyılda Harput'ta da rastlanmaktaydı. Bu bağlamda kanunları hiçe sayan bazı askeri yetkililerin mahkemeyi basması, soruşturma sebebiyle mahkemeye

çağırılan kimi yetkililerin buna icabet etmemesi, mahkemenin almış olduğu kararın umursanmaması veya mahkemeye hakaret edilmesi gibi bazı menfi olaylar yaşanmaktaydı. Öte yandan kadılık vazifesini yürüten kimi kişilerin görevlerini suistimal ederek mağduriyetlere sebebiyet verdikleri de oluyordu.

Harput, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü önemli bir merkez olarak da karşımıza çıkmaktadır. Coğrafi konum olarak yolların kesiştiği bir noktada yer alması, şehirlerarası ticarete önemli derecede katkı sağlamaktaydı. Çevredeki Palu, Sağman ve Pertek kazalarından gelen tüccarların yanında, Kayseri ve Adana gibi daha uzak bölgelerden gelen tüccarlar da Harput'ta bulunmaktaydı. Ayrıca burası, İran'dan İstanbul'a giden tüccarların hem konakladıkları hem de ticaret yaptıkları merkezlerden biriydi. Harput'tan farklı bölgelere ticari faaliyetler amacıyla giden tüccarlar da vardı. Şehre gelen tüccarlar burada yer alan çok sayıdaki irili ufaklı hanlarda konaklıyorlardı.

Osmanlı şehirlerinin genelinde görülen iş kollarının tamamına yakını 17. yüzyılda Harput'ta da bulunmaktaydı. Bu dönemde Harput'ta 38 farklı ticari faaliyetin yürütüldüğü mekânın mevcudiyeti tespit edilmiştir. Pabutçu, serpuşcu, saraçhane, attar, kuyumcu, semerci, bezzâz, çakırcı, mutâf, bakkal, eskici, demirci, nalbant, boyacı, iplikhane gibi mekânlar Harput'taki ticari alanlardan bazılarıydı. Ayrıca debbağhane (tabakhane), kirişhane, keçehane ve boyahane gibi üretim merkezleri de vardı.

Şehrin esas ticari alanları, kentin genişlemesine paralel olarak iç kalenin kuzey ve batı doğrultusunda yer alıyordu. Ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığı alanların başında Meydan Çarşısı gelmekteydi. Bedesten, han ve ana çarşı burada bulunuyordu. Konum olarak merkezi çarşının bu mevkide bulunması, şehirdeki farklı esnaf gruplarının faaliyet gösterdikleri küçük çarşıların da buraya açılmasını sağlamıştır.

Şehirde bulunan ticari mekânların dışında, köylerde de ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar bulunmaktaydı. Mesela şehrin hemen eteklerinde kurulan Hüseyinik adlı köyde han, hamam, dükkân ve kahvehane gibi yapılar vardı.

Harput'ta yapılan günlük alışverişlerde şâhî, selimi, pare, altın, osmânî, akçe ve fülüs gibi çok çeşitli para birimleri kullanılmaktaydı. Fakat özellikle gayrimenkul satışlarında çoğunlukla riyal ve esedi kuruş tercih edilmekteydi. Ayrıca gayrimenkul satışlarında para ile birlikte ücret olarak hububat, eşya ve köleler de verilebiliyordu.

Şehirde gayrimenkul satışlarının çoğunluğunu ev satışları oluşturuyordu. Bunu dükkân satışları takip etmekteydi. Şehirde çok nadir görülen bağ, bahçe ve değirmen

gibi gayrimenkullerin satışları daha çok kırsal kesimde (nahiye, mezra veya köylerde) görülüyordu.

Konut fiyatları bulunduğu mahal ve evin kullanım alanına göre değişmekteydi. Tek katlı kullanım alanları az olan evler daha düşük fiyata satılırken, çift katlı ve kullanım alanı daha geniş olan evler yüksek meblağlarda satılıyordu. En yüksek fiyatlı evler Zahiriyeye, Cami-i Kebir, Hoca, Müderris, Kozluca, Meydan, Sara Hatun, Hacılı ve Huriye Hatun mahallelerinde bulunmaktaydı. Şehrin en pahalı dükkânları ise Attarlar ve Kavaklar adlı çarşılar ile Meydanyüzü ve Meydanaltı denilen mevkilerde yer alıyordu.

Öte yandan, 17. yüzyıl içinde, Harput'ta 60'dan fazla ürüne narh verilmiştir. İhtiyaç ve temel gıda maddelerinden oluşan bu ürünlerin fiyatlarında 17. yüzyılın ilk yarısında belirgin bir artış gözlenmezken, bu yüzyılın ikinci yarısında fiyatlarda büyük oranlarda artış ve dalgalanmalar yaşanmıştır. Özellikle et, ekmek, sabun gibi ürünlerin fiyatlarında iniş ve çıkışlar çokça olmuştur.

Araştırmaya konu olan dönemde kent merkezinde Cemşid Bey, Dere, Hoca ve Kale adıyla anılan dört hamam halka hizmet vermekteydi. Hamamlardan Cemşid Bey ve Hoca hamamlarından kadınlar da istifade ediyordu. Cemşid Bey Hamamı öğle ezanı okunduktan sonra kadınların kullanımına tahsis ediliyordu. Ancak bu hamamlarda, kadınların çeşitli nedenlerden dolayı kavga ettikleri ve birbirlerini yaraladıkları da oluyordu.

Cemşid Bey Hamamı'nın dışındaki diğer hamamlar mülkiyet üzere tasarruf edilmekteydi. Cemşid Bey Hamamı'nın gelirleri ise Palu evkafına aktarılmaktaydı ve bu hamam iltizam yoluyla kiraya verilerek işletiliyordu.

Harput'ta ailenin oluşmasında İslam geleneğinin etkisi olduğu kadar, örf ve âdetlerin de etkisi vardı. Bugün kısmen devam eden birçok adet ve göreneklerin, aslında 17. yüzyılda da Harput'ta mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, nikâhtan önce gelin adayına, başlık ya da nişan adıyla bir miktar para veya küpe, yüzük ve bilezik gibi takılar ile giyecek ve kumaş türünden eşyalar verilirdi. Yapılan nişan veya nikâh akitlerinde, tarafların rızasına da önem verilirdi. Öncelikle, evlenecek kızın evliliğe rıza göstermesi gerekiyordu. Gelin adayı istemediği takdirde, kanunen velisi onu evliliğe zorlayamaz, istemediği biriyle evlendiremezdi. Şayet olay mahkemeye intikal ederse, kızın lehine bir karar alınırdı.

Harput'taki gayrimüslim ahali de genellikle nikâh akitlerini İslam hukuku üzerine gerçekleştirmekteydi. Gayrimüslim evliliklerinde mehir bulunmamasına

rağmen, Harput'ta gayrimüslim ailelerinin aralarındaki boşanma davalarında mehrin mevcut olduğu görülmektedir. Yine kilise hukukuna göre, Hristiyanların eşlerinden boşanıp başkaları ile evlenmeleri yasak olmakla birlikte, Harput'taki bazı gayrimüslim aileler boşanma davalarını İslam hukukuna göre düzenlerlerdi.

Harput'ta büyük aile tipi yaygın olarak görülmekle birlikte, aynı anda birden fazla kadınla evlilik çok enderdi. İkinci eşle evlilikte ilk hanımın rızasını alanlar da oluyordu. Fakat bunun genel bir kaide olduğunu söylemek, geleneksel Türk aile yapısını göz önünde bulundurduğumuzda pek mümkün görünmemektedir. Aileyi oluşturan her bireyin birbirine karşı sorumlulukları vardı. Baba, hanımına ve çocuklarına karşı nazik ve merhametli davranarak onların geçimlerini sağlamakla yükümlüydü. Hanımın kendisine ait mal veya mülkü olsa dahi onun geçiminden kocası sorumluydu. Bundan dolayı erkek, kanunen eşine ait olan gayrimenkul veya malları hanımının rızası olmadan kullanamazdı. Hatta kimi zamanlarda erkeğin eşine borçlandığı da oluyordu.

Harput toplumunu oluşturan Müslüman ve gayrimüslim aileler çoğunlukla ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Fakat bu durum genel bir kural değildi. Çünkü bu dini ve etnik gruplar Harput'ta aynı mahalleyi paylaştıkları gibi, aynı çarşı ve pazarlarda iç içe bir yaşantı da sürdürüyorlardı. Ayrıca Müslim ve gayrimüslimler arasında, ekonomik ortaklıklar ve sosyal dayanışmalara Harput'ta sıklıkla rastlanmaktaydı. Bir taraftan gayrimenkul ortaklığı şeklinde tesis edilen birliktelik, diğer taraftan gelir elde etmek için zirai amaçlı kurulan ortaklıklar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik bakımdan güçlü olan Müslümanlar, maddi açıdan daha zayıf olan gayrimüslimlere borç verebiliyorlardı. Hatta sosyal dayanışmanın bir göstergesi olarak, Müslüman bir kişi yetim kalan gayrimüslim bir çocuğa vasi olarak atanabiliyordu. 17. yüzyılda Harput'ta bu iki dini grup arasında inaç farklılığından kaynaklanan herhangi bir çatışma veya geçimsizlik hali bulunmamaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Harput Şer‘iyye Sicilleri

Milli Kütüphane’de Bulunanlar: 181, 278, 324, 331, 350, 362, 368, 382, 383, 384, 385, 386, 391, 397 numaralı defterler.

A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde Bulunanlar: 38244-I, 38244-II, 38244-III, 38244-IV, 38244-VI demirbaş numaralı defterler.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri

567, 1082, 1083, 1084, 1090, 1093, 1094, 1098, 1158 numaralı defterler.

1.3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi

552 numaralı evkaf defteri.

1.4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Kamil Kepeci (Cizye Muhasebe Kalemi): 3823 numaralı defter.

Maliyeden Müdevver: 5961 ve 3640 numaralı defterler.

Mühimme Defterleri:74, 75, 78, 79, 80, 81, 89, 91, 93, 95 ve 100 numaralı defterler.

Şikâyet Defterleri: 4, 5, 7, 19, 23, 25, 26, 28, 29 ve 31 numaralı defterler.

1.5. Yayımlanmış Olan Arşiv Vesikaları

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1998.

2. Seyahatnameler

Evlîya Çelebi b. Dervîş Mehemed Zilli, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul, 1999.

Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964.

3. Araştırma ve İncelemeler

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1453-1559*, II, İstanbul, 1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şer'iyeye Sicilleri*, 1, İstanbul, 1988.

AKIN, Nur, "Ev", *DİA*, 11, Anlara, 1995, s. 507-512.

AKKAYA, Mustafa, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2010.

AKMAN, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *İlam Araştırma Dergisi*, 1/2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 133-144)

AKSIN, Ahmed, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.

AKTAŞ, Necati - HALAÇOĞLU, Yusuf, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, 5, Ankara, 1992, s. 122-126.

ALKAN, Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihî Arka Planı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)", *Akademik Bakış*, 2/4, Ankara, 2009, s. 93-111.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/2 Ankara, 1947, s. 187-197.

AŞAN, Muhammed Beşir, "Harput Ulu Câmi Minberi", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1/2, Elazığ, 1987, s. 29-46.

ATALAR, Münir, "Şer'iyeye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, Ankara, 1980, s. 303-328.

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)*, Ankara, 1998.

AYDIN, M. Akif, “Aile Hayatı” *İlmihal II İslam ve Toplum*, Ankara, 2006.

AYDIN, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2009.

AYDOĞMUŞ, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ, 2009.

AYDÜZ, Salim, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006.

BARDİZAKTSİ V.- NATARYAN, B.- SIRVANTSDYANTS, K. , *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar*, II, İstanbul, 2010.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Avarız” *İA*, 2, Eskişehir, 1997, s. 13-19.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizator Türk Dervişleri ve Zaviyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara, 1942, s. 279-386.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Timar”, *İA*, 12/1, Eskişehir, 1997, s. 286-333.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, Ankara, 1944, s. 11-25.

BARCAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar*, I, İstanbul, 1943.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1953, s. 1-25.

BATMAZ, Eftal, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Osmanlı*, 3, Ankara, 1999, s. 250-257.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler” *Belgeler*, IV, 7-8, Ankara, 1969, s. 49-77.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.

BAYRAKTAN, Mehmed, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 13, İstanbul, 2005, s. 85-92.

BAYRAMOĞLU ALADA, Adalet, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul, 2008.

BEŞİRLİ, Mehmet, “385 Numaralı Harput Şer‘iyye Sicilinin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi”, *OTAM*, 10, Ankara, 1999, s. 3-26.

BEYAZIT, Yasemin, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies International Journal of History*, 5, 2013, s. 39-69.

BEYDİLLİ, Kemal, “Osmanlı Devleti'nde İmamlık”, *DİA*, 22, Ankara, 2000, s. 181-186.

BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, 2002.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1 (Çev. M. Ali Kılınçbay), İstanbul, 1989.

CAN, Yılmaz, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.

CANATAR, Mehmet, “Kethüda”, *DİA*, 25, Ankara, 2002, s. 332-334.

CANATAR, Mehmet, “Kavas”, *DİA*, 25, Ankara, 2002, s. 66-68.

CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayıntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset* (Çev. Zeynep Yelçe), İstanbul, 2009.

CANSEVER, Turgut, “Osmanlı Evi”, *Osmanlı*, 10, Ankara, 1999, s. 440-449.

CANSEVER, Turgut, *Osmanlı Şehri*, İstanbul, 2010.

CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, III, Ankara, 2011.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara, 2007.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5, Ankara, 1947, s. 483-511.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara, 2006, s. 39-56.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, 1997.

ÇAĞLIYAN, Ayşe, “Harput ve Çevresinde Yer İsimlerine Coğrafi Bakış”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 2, Elazığ, 2013, s. 1073-1092.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Komşu”, *DİA*, 26, Ankara, 2002, s. 157-158.

ÇAKAR, Enver – UZUN, Celalettin, “Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Harput” *Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi*, I, Ankara, 2015, s. 17-48.

ÇAKAR, Enver – UZUN, Celalettin, “Molla Ahmed Peykerici ve Harput’taki Vakıfları”, *Uluslararası Harput’a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ, 2016, s. 33-50.

ÇAKAR, Enver, “16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre)” *Vakıflar Dergisi*, 43, Haziran 2015, s. 9-39.

ÇAKAR, Enver, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)”, *Belleten*, LXVIII/252, (Ağustos 2004), Ankara, 2005, s. 431-459.

ÇAKAR, Enver, “Baskil (Elazığ) Yöresi Zâviyeleri” *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, s. 93-130.

ÇAKAR, Enver, “XVII. Yüzyıl Halep Eyaleti Avarız-Hane ve Cizye Defterleri”, *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoloji)*, (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003), *Bildiriler*, Elazığ, 2004, s. 337-344.

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003.

ÇAKAR, Enver, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, 2006.

ÇAKAR, Enver, *Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara, 2012.

ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012.

ÇAKAR, Enver-KARA, Füsün, “17.Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avârız-Hane Defterine Göre)”, 15/2, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2005, s. 385-412.

ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.

ÇAKIR, İbrahim Etem, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, 31/Bahar 2012, s. 41-60.

ÇAKIR, İbrahim Etem, “ Uşak Kazâsı (1676 Tarihli Avarız Defterine Göre)”, *OTAM*, 28/Güz 2010, s. 27-47.

ÇAKIR, İbrahim Etem, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/8 (2009), s. 109-122.

ÇELİK, Şenol, “1659-1660 (H. 1070-1071) Tarihli Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 16, İstanbul, 2007, s. 37-39.

ÇELİK, Şenol, “Şehir Kethüdâsı” *DİA*, 38, Ankara, 2010, s. 451-453.

ÇETİN, Cemal, *Anadolu’da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2009.

ÇEVİKEL, Nuri, “Osmanlı Kıbrıs’ında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve İhtidâ Meselesi (1746-1801)”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 277-286.

ÇINAR, Hüseyin, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri’nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000.

ÇINAR, Hüseyin, “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”, *Vakıflar Dergisi*, 40, Aralık 2013, s. 33-53.

DANIK, Ertuğrul, “Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi”, *Türk Kültür Araştırmaları*, Dr. Orhan F. Köprülü’ye Armağan, XXXIV/1-2, Ankara, 1998, s. 35-50.

DANIK, Ertuğrul, *Ortaçağ’da Harput*, Ankara, 2001.

DANIK, Sevda, *H. 1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2013.

DARKOT, Besim, “Harput”, *İA*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 296-299.

DEMİREL, Ömer, “Osmanlı Esnafı (1750-1850)”, *Türkler*, 14, Ankara, 2002, s. 253-263.

DEMİREL, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara, 2000.

DEMİRTAŞ, Hasan, “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği” *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, 2012, s. 47-92.

DOĞAN, İsmail, “Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarılması Gereken Dersler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35/1-2, 2002, s. 15-23.

DURUKAN, Aynur, “Harput Ulu Camii’nin Düşündürdükleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor*, Elazığ, 2005, s. 305-337.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.

DÜZBAKAR, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S. 5, 2003/2, s. 97-108.

DÜZBAKAR, Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM*, 23, Ankara, 2008, s. 85-100.

ELİBOL, Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12/2, 2007, s. 135-160.

EMECEN, Feridun, “Bennâk”, *DİA*, 5, İstanbul, 1992, s. 458-459.

EMECEN, Feridun, “Ağnam Resmî”, *DİA*, 1, Ankara, 1988, s. 478 -479.

EMECEN, Feridun, “Kayacık Kazasının Avarız Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 1981-1982, s. 159-170.

EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara, 2013.

ERDOĞDU, İbrahim, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Taşrada Yargı Uygulamaları: Harput Örneğinde Hâkimü’ş-şer”, *Harput Araştırmaları Dergisi*, I/2, Elazığ, 2014, s. 49-86.

ERDOĞDU, İbrahim, “Harput Mahkemesinde Görülen Niza Davaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1661-1693)”, *Akev Akademi Dergisi*, Yıl:11, S.33, (Güz) Ankara, 2007, s. 157-177.

ERDOĞDU, İbrahim, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, *OTAM*, 20, Ankara, 2009, s. 117-147.

ERDOĞDU, İbrahim, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarsında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s. 69-78.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006.

ERKAN, Nevzat, *Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, İstanbul, 2015.

EROĞLU MEMİŞ, Şerife, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname DeFTERleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, 39, Ankara, 2013, s. 115-146.

ES-SAKKAR, Sâmi “Muîd”, *DİA*, 31, Ankara, 2006, s. 86-87.

EYİCE, Semavi, “Bedesten”, *DİA*, 5, Ankara, 1992, s. 302-311.

EYİCE, Semavi, “Kale”, *DİA*, .24, Ankara, 2001, s. 234-242.

FAROQHİ, Suraiya, “Kadın ve Aile”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Editör Halil İnalçık, Donald Quataert), İstanbul, 2006, s. 721-725.

FAROQHİ, Suraiya, “Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Azalması Kette Yaşam”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İnalçık Donald Quataert), 2, İstanbul, 2000, s. 568-570.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmnalı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, İstanbul, 2000.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, “Osmanlı Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 453-469.

GEDİKLİ, Fethi, “Şer'îye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları –Tespitler-Problemler-Teklifler*, (Editörler: Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu), İstanbul, 2007, s. 73-96.

GEDİKLİ, Fethi, “Yasa”, *DİA*, 43, Ankara, 2013, s. 336-340.

GENÇ, Mehmet, “Mukâtaa”, *DİA*, 31, Ankara, 2006, s. 129,132.

GENÇ, Mehmet, “Nâzır”, *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 449-450

GENÇ, Yusuf İhsan, Küçük, Mustafa, Gündoğdu, Raşit, Satar, Sinan, Karaza, İbrahim, Yıldırım, Hacı Osman, Yılmaz, Nazım, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 2010.

GOODWIN, Godfrey, *Yeniçeriler* (Çev. Derin Türkömer), İstanbul, 2004.

GÖGER, Veysel, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.

GÖKBİLGİN, Tayyib, “Nahiye”, *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 37-39.

GÖKBİLGİN, Tayyib, “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 10-14 Kasım 1948)*, Ankara, 1952, s. 433-444.

GÖKBİLGİN, Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul, 1977.

GÖKÇE, Turan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000.

GÖYÜNÇ, Nejat Göyünç “Hane Deyimi Hakkında” *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul, 1979, s. 331-348.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar), *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 77-88.

GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.

GÜLCÜ, Erdinç, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer’iyye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1993.

GÜLSOY, Ufuk, Engin, Vahdettin, İşbilir, Ömer, Örenç, Ali Fuat, Aydın, Mesut, Tak, Ekrem, Kolay, Arif, *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*, İstanbul, 2012.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara, 2001.

GÜNDÜZ, Mustafa, Yıldız, M. Cengiz, “ Türk Yazılı Kültüründe Komşuluk”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/25, 2008, s. 123-138.

GÜNERİ, Hasan, “Vakıf Suları ve Su Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara, 2006, s. 67-81.

GÜRBÜZ, Adnan, “ 16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/9, Fall 2009, s. 165-170.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007.

HAYLİ, Selçuk, “Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Foklor*, Elazığ, 2005, s. 287-304.

IVANICS-RESS, Maria, “Osmanlı-Habsburk Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606)” *Osmanlı*, 1, Ankara, 1999, s. 456-464.

İLGÜREL, Sevim, *Hazarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Al-i Osman*, Ankara, 1998.

İLHAN, M. Mehdi, “ XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27, 1992, s. 45-113.

İNALCIK, Halil, “Cizye”, *DİA*, 8, Ankara, 1993, s. 45-48.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2009.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (Çev. Halil Berktaş), İstanbul, 2000.

İNBAŞI, Mehmet, “Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1, Erzurum, 2007, s. 89-118

İNBAŞI, Mehmet, “Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4, Erzurum, 2009, s. 189-214.

İNBAŞI, Mehmet, “Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayseri’sinde Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, III, Kayseri, 2007. s. 9-32.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Avârız Vakfı”, *DİA*, 4, Ankara, 1991, s. 109.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Buk‘a”, *DİA*, 6, Ankara, 1992, s. 386-387.

KARAGÖZ, Mehmet, *XVII. ve XVIII. Asırlarda Malatya (Kazası)-(1650-1750)*, İstanbul, 2003.

KARAKAŞ, Servet, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008.

KARAMÜRSEL, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1989.

KARPUZ, Haşim, “Türk Evi, Osmanlı Evi”, *Osmanlı*, 10, Ankara, 1999, s. 450-456.

KAVAKLI, Sibel, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya (Şer‘iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

KAZICI, Ziya, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Harput’taki Hizmetleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor*, 1, Elazığ, 2005, s. 115-126.

KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1991.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul, 2005.

KEEGAN, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev. Selma Koçak, İstanbul, 2007.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2007.

KILIÇ, Orhan, “Klasik Dönemde Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)” *Türkler*, 9, Ankara, 2002, s. 887-898.

KILIÇ, Orhan, *XVI ve XVII. Yüzyılda Van (1548-1648)*, Van, 1997.

KILIÇ, Orhan, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, Ankara, 1999.

KIRLANGINÇ, Hicabi, *İdris-i Bidlîsi Selim Şah-Nâme*, Ankara, 2001.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “450 Yıl Önce Harput Mahalleleri ile Nahiyeleri”, *Yeni Fırat Dergisi*, Yıl 2, S. 17, İstanbul, 1963, s. 17-18.

KIVRIM, İsmail, “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Gaziantep, 2009, s. 231-255.

KIVRIM, İsmail, *Şer’iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2005.

KOÇLAR, Bekir, *362 Numaralı Harput Şer’iye Sicili H. 1082-1083 (M.1671-1673)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1990.

KOÇU, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler*, İstanbul, 1964.

Komisyon, “Müstahfız”, *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 109-111.

KÖÇER, Mehmet, Babuçoğlu, Murat, Eroğlu, Cengiz, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)*, Ankara, 2009.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara, 2005.

KÖROĞLU, Kemalettin, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.

KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 7, 1968, s. 53-73.

KUNT, Metin, “Siyasi Sarsıntı Dönemi (1600-1623)”, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1995, s. 19-29.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete 1350-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.

KURT, İsmail, “Muhasebe Defterlerine Göre Para Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 107, İstanbul, 1997, s. 175-230.

KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul, 2014.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S, *Osmanlıda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1990.

MAXİM, Mihai, “Pâdişâhî” *DİA*, 34, Ankara, 2007, s. 143-144.

MAYDAER, Saadet, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, Bursa, 2007 s. 299-320.

MCGOWAN, Beruce, “Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü (1600-1830), *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Ekim 1976, II, Ankara, 1981, s. 1327-1328.

MUŞMAL, Hüseyin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000.

NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 599-652.

OCAK, Ahmet Yaşar –Faruqi, S. “Zaviye”, *İA*, XIII, İstanbul, 1986, s. 468-476.

OĞUZOĞLU, Yusuf *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul, 2005.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “Dizdar”, *DİA*, 9, Ankara, 1994, s. 480-481.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun, 1986, s. 140-155.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütesellimine İlişkin Bazı Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, Konya, 1981, s. 93-99.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Kadısı, Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30, Ankara, 1968, s. 117-128.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, s. 456-467.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine*, *Amme Dergisi*, 9/1, Ankara, 1976, s. 95-107.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye'nin Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara, 2008.

ÖNTUĞ, Mustafa Murat, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2003.

ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, 31, Ankara, 2010, s. 425-429.

ÖZ, Mehmet, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avârız Defterleri (1642)*, Ankara, 2008.

ÖZBAY, Rahmi Deniz, “17. Yüzyılda iltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, IV/15, Ankara, 2010, s. 1701-1721.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Çeribaşı” *DİA*, 8, Ankara, 1993, s. 270-272.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Serdar” *DİA*, 36, Ankara, 2009, s. 551-552.

ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Editör: Erol Özvar-Arif Bilgin*, İstanbul, 2008, s. 113-128.

ÖZCAN, Tahsin, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul, 2003.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, 2003.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, Ankara, 2003.

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.

ÖZDEMİR, Rifat, “Kırşehir’de Ailenin Sosyo – Ekonomik Yapısı (1880-1906), *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul, 1989, s. 101-157.

ÖZEL, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s. 33-50.

ÖZEL, Oktay, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri”, *XII Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1994, s. 735-743.

ÖZKAYA, Yücel, “Mütesellim”, *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 203-204.

ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, 2010.

ÖZTÜRK, Mustafa, “XIX Yüzyılda Harput’ta Fiyatlar”, *Belleten*, LII/207-208, Ankara, 1989, s. 729-828.

ÖZTÜRK, Şahabettin, Coşkun, Mithat, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, Elazığ, 2014.

ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003.

PAKALIN, Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983.

PAMUK, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006.

- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 1999.
- RICCAUT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Tercüme Halil-İnalçık-Nihan Özyıldırım, (Çev. Ali Emre Özyıldırım, Giriş Bülent Arı), Ankara, 2012.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Avarız", *DİA*, 4, Ankara, 1991, s. 108-109.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Esedî", *DİA*, 11, Ankara, 1995, s. 368-369.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedâvüldeki Sikkelerin Râici", *Belgeler*, I/2, Ankara, 1964, s. 227-233.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi (1640-1740)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1965.
- SAVAŞ, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, s. 504-547.
- SELÇUK, Hava, "Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avârız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, Yıl: 2008/1, s. 159-202.
- SEVİN, Veli, Sevin Arslan, Necla, Kalsen, Haydar, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul, 2011.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, 2006.
- SEZER FEYZİOĞLU, Hamiyet, Kılıç, Selda, Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, Ankara, 2005, s. 31-53.
- STEIN, Mark L, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudud Boyları*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2007.
- SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, I-II, İstanbul, 2013.
- ŞAHİN, İlhan, "Nahiye", *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s. 306-308.

ŞAHİNALP, Mehmet Sait, Günal, Veysi, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sistemi Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Foklor*, 93, Ankara, 2012, s. 149-168.

ŞENGÜL, M. Taner, *Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*, Elazığ, 2012.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2008.

TAK, Ekrem, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2009.

TEKİN, Oğuz Tekin “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para” *Osmanlı*, 3, Ankara, 1999, s. 169-179.

TONBUL, Saadettin, “Coğrafi Faktörlerden Yer şekillerinin Harput’un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 81-92.

UZUN, Celalettin, “ 17. Yüzyılda Harput Ulu Camii”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ, 2014, s. 29-48.

UZUN, Celalettin, “1638-1639 (H.1048-1049) Tarihli Harput Şer’iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, Elazığ, 2013, s. 255-290.

UZUN, Celalettin, “IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı’nın Üslendiği Rol”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 2, Elazığ, 2013, s. 755-764.

UZUN, Celalettin, *H.1048-1049/M.1638-1639 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, Ankara, 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım I, Ankara, 1995.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Molla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, İstanbul, 1986, s. 145-157.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılın Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, İzmir, 1991, s. 59-77.

ÜNAL, Mehmet Ali, ‘Harput’, *DİA*, 16, İstanbul, 1997, s. 232-235.

ÜNAL, Mehmet Ali, “1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, LI/199, Ankara, 1987, s. 119-129.

ÜNAL, Mehmet Ali, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-73.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 111- 122.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ, 2005, s. 93-113.

ÜNAL, Mehmet Ali, Harput Şehir Kethüdalığı”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 2, Elazığ, 2013, s. 735-741.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2007.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1516)*, Ankara, 1989.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVII Yüzyılın Başlarında Harput Mukataasına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun, 1988, s. 93-107.

YAZICI, Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜİFD*, XLVIII/1, 2007, s. 1-46.

YEDİYILDIZ, Bahaddin, *XVIII Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara, 2003.

YILDIRIM, Recep, “Harput Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası” *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 297-306.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “1840-1850 Yıllarında Harput”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 52, 1998, s.409-433.

YÜCEL, Yaşar, “XVI-XVII. Yüzyılda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Belleten*, XLI/163, Ankara, 1977, s. 495-506

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.

EKLER

Ek: Doktora Tez Çalışması Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Celalettin UZUN
Öğrenci Numarası	112211206
Enstitü Anabilim Dalı	Yeniçağ
Programı	Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Tez Başlığı (Türkçe)	17. Yüzyılda Harput

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 423 sayfalık kısmına ilişkin, 04.04.2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 17'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
- 5- Tez'in ekleri dolayısıyla program hata verdiği için planlar/resimler/haritalar çıkarılmıştır. Tez 11 punto yapılmış ve 267 sayfaya indirgenmiştir.

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZGEÇMİŞ

Celalettin UZUN, 1977 yılında Elazığ'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Elazığ'da tamamladı. 2002 yılında Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümün'den mezun oldu. 2011 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimini tamamlayıp, 2012 yılında doktora programına başladı. Evli ve iki çocuk sahibi olup Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.